De Utrechtse heuvelrug. De Stichtse Lustwarande. Buitens in het groen

Catharina L. van Groningen

bron
Catharina L. van Groningen, *De Utrechtse heuvelrug. De Stichtse Lustwarande. Buitens in het groen*. Waanders Uitgevers / Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 1999

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/gron052utre01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

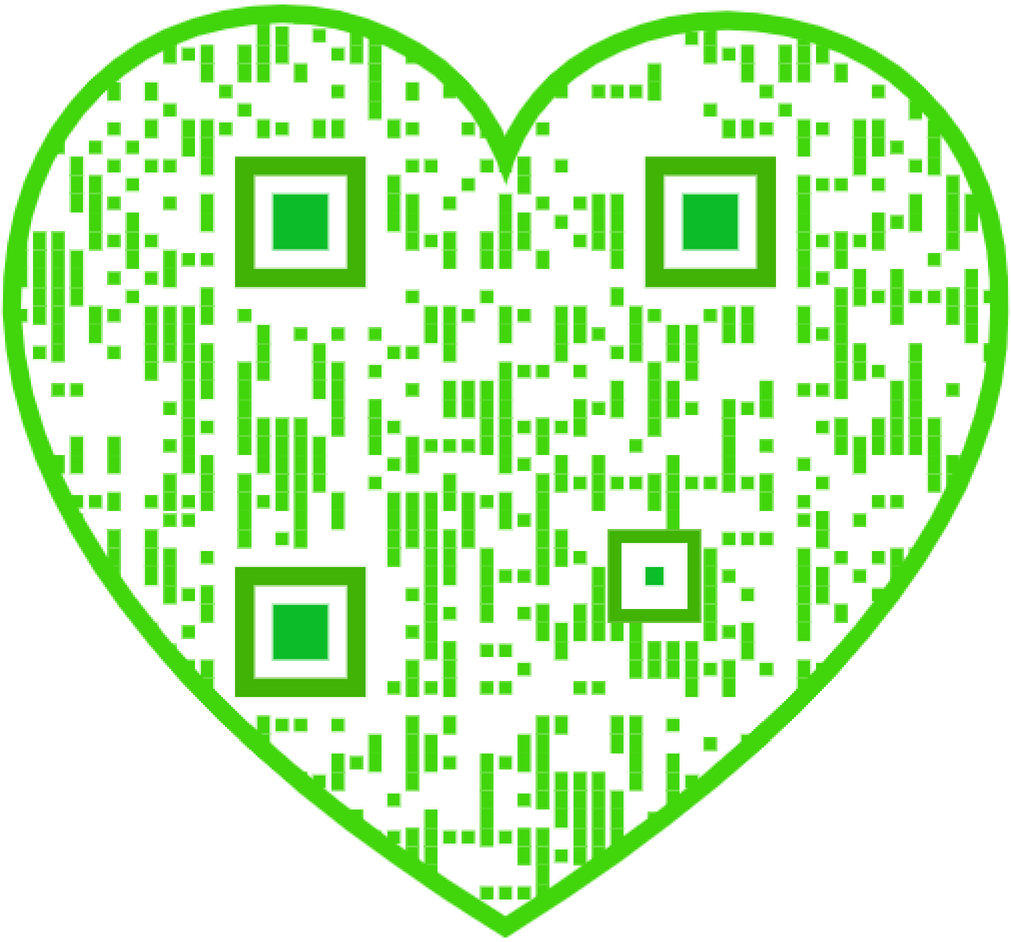

Oostbroek vlak na de voltooiing in 1888 (foto coll. Stichting Het Utrechts Landschap).

Voorwoord

'Er was eens een tijd dat de Nederlanders de onvruchtbare zandgronden vermeden. Men verkoos toen de weilanden op de klei. Pas met de opkomende romantiek in de tweede helft van de 18e eeuw verhuisden de eerste welgestelde kooplieden naar het zand en stichtten tussen de oude sloten menig fraai buitengoed. Met grote moeite en kosten hebben zij de ruwe gronden daar herschapen in de prachtige bosschen, waarvan wij thans genieten'.

Zo zag R. van Luttervelt in 1949 de Stichtse Lustwarande, dat deel van de Utrechtse Heuvelrug dat vooral in de 19de eeuw bekend is geworden door zijn talloze buitenplaatsen en zijn lommerrijke omgeving. Maar niet alleen buitenplaatsen, ook de dorpen met hun kerken, woonhuizen, boerderijen en kleine industriële ondernemingen hebben de Heuvelrug gevormd tot het huidige landschap. Kenmerkend voor dit midden in de provincie Utrecht gelegen gebied is de samenhang tussen de bebouwing en de omgeving en de afwisseling tussen gebouwd en ongebouwd, tussen open en dichte delen, tussen buitenplaatsen met de parken en de bossen en de lagere open gedeelten richting rivieren- en Valleigebied met hun wei- en bouwlanden.

Het beeld dat Van Luttervelt in 1949 aantrof, is er niet meer. Hij had dit zelf overigens al voorzien en verzuchtte: 'de wijdheid en de rust van het Utrechtsche land is verdweenen door de moderniseringen. De laatste halve eeuw heeft aan de schoonheid van de Stichtsche Lustwarande geen goed gedaan. De gemeenschap die jaarlijks van de bezitters belangrijke sommen gelds inde in den vorm van belastingen, berokkende zichzelf daarmee maar al te vaak schade. Zal het nageslacht eens onzen tijd een dergelijken lof toezwaaien? Het valt te betwijfelen'.

Toch heeft het de Utrechtse Heuvelrug sinds Van Luttervelt niet aan positieve belangstelling ontbroken. Gebouwen zijn gerestaureerd, parken opgeknapt, lanen opnieuw ingeplant, maar sneller dan dat gaat het volbouwen van de open gedeelten, het uitdijen van de dorpskernen, het verbreden van de wegen, het kappen van oude lanen en het aanleggen van verkeersrotondes. De bedreigingen zijn legio, toch kan men nog steeds het oude stramien op de meeste plaatsen moeiteloos herkennen.

De opmerkelijke rijkdom aan cultuurhistorische elementen en de bedreigingen waaraan het gebied bloot staat, waarbij de verbreding van de A12 en de verdubbeling van de dwars door de Heuvelrug lopende spoorlijn niet de minste zijn, heeft ertoe geleid dat er extra aandacht in woord en beeld geschonken wordt aan 'een door particulieren geschapen lustoord', aldus Van Luttervelt, 'zooals geen gemeenschap in Nederland ooit tot stand heeft weten te brengen'. Deze aandacht wordt samengevat in twee delen over de Utrechtse Heuvelrug, waarvan dit het eerste deel is. Het boek begint met een uitvoerige historisch-geografische inleiding over het Utrechtse Heuvelruggebied. Dan volgt een hoofdstuk over de kastelen en buitenplaatsen, gevolgd door een beschouwing over de interieurs door de eeuwen heen, mét de voorbeelden waar men ze nog kan aantreffen. Het boek wordt afgesloten met een hoofdstuk over de parken en de tuinen van de buitenplaatsen.

In het tweede deel komt de 'rest' van het bouwbestand aan bod. Te denken valt aan de kerken, de woonhuizen en villa's, boerderijen, industrieel erfgoed, openbare gebouwen, gebouwen van sociale zorg en de verdedigingswerken in de vorm van de middeleeuwse stadsmuren van Rhenen en de Grebbelinie.

Het werk is samengesteld onder verantwoording en redactie van drs. Catharina L. van Groningen, werkzaam bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Zij wist zich in dezen gesteund door drs. Marinus A. Kooiman, die het inleidende hoofdstuk over de historisc he geografie heeft geschreven.

Wat is een Geïllustreerde Beschrijving zonder illustraties? De fraaie bouwkundige opmetingen zijn van ir. André Viersen, die tevens verantwoordelijk is voor het bouwhistorische onderzoek. Hierbij werd hij in een aantal gevallen op bekwame wijze terzijde gestaan door Theo Wit. Visualiseren van parken vereist meer dan het tekenen van een plattegrond. Het opgaand geboomte, de aard van de beplanting en de glooiingen in het terrein kunnen alleen in een artistieke impressie worden gevangen. Ineke van der Burg heeft dat op onnavolgbare wijze gedaan. Ton van der Wal, fotograaf bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft zijn jarenlange ervaring en liefde voor het vak niet duidelijker kunnen illustreren dan met het fotowerk in dit deel, dat vrijwel integraal van zijn hand is.

De Utrechtse Heuvelrug. Een gebied dat aandacht behoeft, dat een zorgvuldige omgang vereist, zorgvuldiger dan tot nu toe het geval was. De Geïllustreerde Beschrijving der Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst heeft in het verleden steeds een wezenlijke bijdrage kunnen leveren in het uitdragen van kennis over historische gebouwen en structuren en in het bewustmaken van de leefomgeving. Ik hoop dat ook dit deel ertoe bijdraagt dat het gezicht van de Heuvelrug bewaard blijft en versterkt wordt. Eenmaal verdwenen betekent nooit meer terug.

De Directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg,

Fons Asselbergs

Ten geleide

In het voorjaar van 1996 werd een begin gemaakt met de beschrijving van een gebied die zich moest beperken tot het zand van de Utrechtse Heuvelrug. In de maanden daarvoor had een globale inventarisatie van het bouwbestand plaats gevonden. Hieruit bleek al spoedig dat het Heuvelruggebied zich op uitzonderlijke wijze onderscheidt van welk ander gebied in Nederland dan ook door de enorme hoeveelheid aan buitenplaatsen. Het was al spoedig duidelijk dat dit niet een ‘gewone’ Geïllustreerde Beschrijving zou worden. Een eerste schatting leverde zo'n 65 buitenplaatsen op. Later bleken dat er aanmerkelijk meer te zijn.

Daarnaast hadden we te maken met kerken, de rijke kerkinventarissen, woonhuizen en villa's, boerderijen, overheidsgebouwen, kortom met door de mens vervaardigde zaken die interessant genoeg waren om in een Geïllustreerde Beschrijving aan de orde te komen. Het lag voor de hand: om de Utrechtse Heuvelrug die aandacht te geven die het behoefde, moest het verzamelde materiaal verdeeld worden over twee banden. In het Voorwoord is dat reeds toegelicht.

Een dergelijk gebied dicteerde een aanpak die tot dan toe niet gangbaar was bij de Geïllustreerde Beschrijvingen. Het was zaak een bouwhistoricus te vinden die vertrouwd was met het specifieke onderwerp buitenplaatsen. Binnen de Rijksdienst was op dat moment niemand voorhanden die dit project op de schouders kon nemen. Gelukkig kon in een zeer vroeg stadium een beroep gedaan worden op de kennis en kunde van André Viersen. In een voortdurende dialoog tussen hem en de auteur werd de koers en de inhoud van het eerste deel bepaald, de analyse van het bouwbestand gemaakt en de keuze van de op te meten gebouwen vastgesteld. De grote bouwkundige opmetingstekeningen zijn alle op schaal, ze zijn ter plaatse gecontroleerd of speciaal voor deze publicatie vervaardigd.

Theo Wit, Utrechtse Heuvelrug-kenner bij uitstek en eveneens bouwhistoricus, heeft niet weinig bijgedragen tot de invulling, aanvulling en verdieping van het project. Van zijn hand is een aantal tekeningen. Zijn ideeën, opmerkingen en bevindingen zijn in de tekst opgenomen, die daardoor aan belang heeft gewonnen.

Voor de broodnodige kennis over het ‘monumentale groen’ was aanvullende informatie nodig. Binnen de Rijksdienst voor de Monumentenzorg was het drs. Ulbe Mehrtens die zijn expertise ter beschikking stelde. Buiten de Dienst is die gevonden bij de Landbouwuniversiteit te Wageningen in de persoon van drs. Carla Oldenburger, dé specialiste op het gebied van historische tuinen en bij de Stichting Het Utrechts Landschap, zelf eigenares en beheerster van een groot aantal buitenplaatsen. De combinatie van theorie en praktijk bleek een uiterst werkbare formule. De Stichtse Lustwarande, zoals het project in navolging van Van Luttervelt al gauw werd genoemd, kwam gaandeweg steeds meer in de belangstelling.

In 1997 werd de Utrechtse Week van het Landschap eraan gewijd, een jaar later verscheen op initiatief van de Stichting Het Utrechts Landschap in nauwe samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een boek over de Lustwarande met de titel ‘een prachtvol lustoord’. Hierin stelden de schrijvers in eerste instantie de menselijke historie van de buitenplaatsen centraal. Het landschap en de architectuurhistorie vormden de context waarbinnen die menselijke historie gevoegd is.

Beeld in het park van kasteel Amerongen (foto RDMZ, 1980).

Al dat denken óver en die projecten óp de Utrechtse Heuvelrug heeft het uiteindelijke resultaat van deze Geïllustreerde Beschrijving gevormd. Een van de uitvloeisels was bijvoorbeeld de wijze van weergeven van de parken. De 19de eeuwse tuinarchitecten hadden een uiterst fraaie en illustratieve manier ontwikkeld om hun plannen aan de opdrachtgevers te presenteren. In de trant van die kunstenaars heeft Ineke van der Burg zestien buitenplaatsen in vogelvlucht geschilderd. Misschien is het niet altijd op schaal, maar de essentie van een park kon niet beter dan op deze manier gevat worden.

Als complement van tekst en tekeningen zijn daar de foto's. Beeldmateriaal is doorgaans sterker dan woorden. De foto's uit het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en recente opnamen, speciaal voor deze uitgave gemaakt door Ton van der Wal vertellen hun eigen verhaal. Zij zijn de blik naar buiten, de handvaten waar de beschrijver steun aan gevonden heeft en die de lezer dat verduidelijken wat in woord niet altijd goed mogelijk was.

Dan de tekst. De historisch-geografische inleiding, onontbeerlijk voor een goed begrip van een gebied, werd al in een vroeg stadium van het onderzoek door Marinus Kooiman geschreven. De zaken die daarin aan de orde gesteld worden, reiken verder dan het ontstaan van de buitenplaatsen alleen. De bewoningsgeschiedenis vóór en na de Middeleeuwen, de ontwikkeling van de nederzettingen, de infrastructuur en het grondgebruik zijn onderwerpen die de gevarieerde historie van de Utrechtse Heuvelrug recht doen.

De overige teksten zijn van de hand van Catharina van Groningen. De totstandkoming daarvan is het resultaat van een wisselwerking tussen de bouwhistoricus, de bewoners en beheerders van de buitenplaatsen, en van literatuur- en archiefonderzoek. Hoewel dat laatste zeker niet uitputtend is geschied - de tijd daartoe ontbrak helaas - is het toch in enkele gevallen noodzakelijk gebleken. Het steeds maar overschrijven of interpreteren van oudere literatuur dient niet het doel dat de samensteller van een Geïllustreerde Beschrijving voor ogen staat, namelijk een handvat te bieden aan de toekomstige onderzoeker die zich verder in een onderdeel wil verdiepen. Want dat bleek telkens weer: bij nader onderzoek kwamen gegevens naar boven die een nieuw of ander licht wierpen op tot dan toe gangbare historische opvattingen. Het zal de lezer niet altijd opvallen hoeveel tijd en moeite er geïnvesteerd is om bepaalde feiten ‘hard’ te kunnen presenteren. Een bijzondere bijdrage op dit vlak heeft de Zeister gemeentearchivaris Pierre Rhoen geleverd.

Met niet aflatende ijver wist hij steeds weer nieuwe gegevens boven water te krijgen. Hij is bijvoorbeeld degene die de bouwdatum van het Molenbosch ‘ontdekt’ heeft door minutieus de correspondentie van de bouwheer door te nemen.

Het Utrechtse Archief is een bron van informatie die met genoegen is geraadpleegd en die nog lang niet is uitgeput. Voor verder geïnteresseerde onderzoekers is daar nog veel aanvullend materiaal te vinden. Hetzelfde geldt voor de gemeentelijke archieven.

De meeste onderzoekstijd is evenwel doorgebracht in de bibliotheek en het fotoen tekeningenarchief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. De daar aanwezige bestanden en collecties zijn van onschatbare waarde voor iedere onderzoeker die zich in de Nederlandse architectuurgeschiedenis verdiept.

Vroegere en hedendaagse bewoners van de buitenplaatsen zijn degenen die onontbeerlijk zijn voor het begrijpen van een wooncultuur die niet alledaags is en die zo'n belangrijke stempel heeft gedrukt op de Utrechtse Heuvelrug. Zij waren

altijd bereid hun huizen en parken te laten zien, hun oude foto's uit te lenen en informatie te verstrekken over het verleden die men niet in archieven kan terug vinden. Hun verhalen zijn de ruggengraat waar de teksten aan zijn opgehangen. Aan hen past mijn welgemeende dank.

Het kijken naar en het begrijpen van de essentie van een buitenplaats en dan met name het groene deel, de parken en de tuinen, is iets dat men moet leren. Juist met parken is het zaak dat men die ter plaatse ervaart. Het waren de medewerkers van de Stichting Het Utrechts Landschap die vanaf het begin af aan met vurig enthousiasme bereid waren vragen te beantwoorden, rond te wandelen en uitleg te geven, teksten te lezen en te becommentariëren, kortom als klankbord te fungeren. Hun bereidwilligheid en geestdrift maakten dat dit project meer werd dan een verhaal over gebouwen in een stukje Nederland.

Met het afsluiten van de tekst en het afdrukken van de laatste foto was het project niet ten einde. De productie van dit deel was in de bekwame handen van de medewerkers van Waanders Uitgevers, Zwolle. Graag wil ik dank zeggen aan Rob Lodder en de vormgever Roelof Koebrugge bNO. Met hen samen te werken is een uiterst plezierige ervaring die, naar mijn mening, tot een mooi resultaat heeft geleid.

Tenslotte, zoals Hans Sleeuwenhoek schreef in ‘Een prachtvol lustoord’:
‘De schoonheid van het gebied zit hem niet in de huizen en ook niet in de parken. De schoonheid drukt zich uit in de totale compositie, de samenhang tussen natuur en bebouwing, de afwisseling en de combinatie van ongereptheid en woongebied. Kennis over en inzicht in de cultuurhistorische waarden van dit gebied draagt meer bij tot het behoud dan het stutten van bouwvallige muren en scheefstaande bomen’.

Het is mijn wens dat deze Geïllustreerde Beschrijving een belangrijke bouwsteen zal zijn in de waardering van en in het omgaan met een uniek stuk van ons land, de Stichtse Lustwarande.

Catharina L. van Groningen

Historisch-geografische inleiding

Inleiding

1 Kaart van Nederland met de ligging van de Utrechtse Heuvelrug.

De Utrechtse Heuvelrug is geen ruimtelijke entiteit in de zin van één duidelijke, langgerekte, gedurende de ijstijden gevormde rug of stuwwal. De kern wordt gevormd door de stuwwal tussen Soesterberg en Rhenen, met tegen de west- en zuidwestflank een gordel smeltwater-afzettingen van Doorn tot Bilthoven. In feite bestaat deze stuwwal uit twee delen, gescheiden door het dal van de Darthuizerpoort. Min of meer haaks op de stuwwal ligt de stuwing tussen Den Dolder en Amersfoort. De eveneens in de ijstijden opgestuwde heuvels in de buurt, waarop Baarn, Soest en De Vuursche liggen, sluiten aan op de heuvels van het Gooi.

Tussen de verschillende stuwingen en op de flanken liggen dekzanden, waarvan het ontstaan met die van de stuwingen samenhangt. Het gebied van de Utrechtse Heuvelrug is daardoor op verschillende manieren af te bakenen. In het kader van deze publicatie is gekozen voor de centrale rug tussen Soesterberg en Rhenen met een stukje van de haakse stuwing tussen Den Dolder en Amersfoort, het fluvioglaciale gebied tussen Doorn en Bilthoven en een strook aangrenzend dekzand. Ook zijn een paar stukjes van het overgangsgebied van de Heuvelrug naar de rivierklei, het veenweidegebied en de Gelderse Vallei bij het studiegebied gevoegd, vanwege de historische betrokkenheid op de eigenlijke Heuvelrug.

Het belangrijkste motief voor de afbakening is de latere ontwikkeling, vooral in de achttiende en negentiende eeuw, van de Heuvelrug als de ‘Stichtse Lustwarande’, een zone van landgoederen en buitenplaatsen. Typerend is van oudsher de concentratie van bewoning langs de flanken van de stuwwal, vooral aan de zuidwestzijde, terwijl het bovenop ‘leeg’ blijft. Ook voor de buitenplaats- en landgoedontwikkelingen die zo'n sterk stempel op de Heuvelrug hebben gezet, geldt dat in belangrijke mate. De bewoningsgeschiedenis van de naburige in de ijstijden opgestuwde gebieden is weliswaar gedeeltelijk overeenkomstig, maar hangt meer samen met andere regio's. Zo zijn Baarn en Soest beter te beschrijven binnen het kader van Gooi en Eemland, en Amersfoort en omstreken als betrokken op de Gelderse Vallei.

Uit praktisch oogpunt zijn bij de afbakening zoveel mogelijk de gemeentegrenzen aangehouden. Van een aantal Heuvelrug-gemeenten ligt echter een vrij groot gebied in de Gelderse Vallei of het Kromme Rijngebied. In die gevallen is alleen het gebied meegenomen dat behoort bij de Heuvelrug, zoals boven gedefinieerd.

De Heuvelrug die in dit boek aan de orde komt, bestaat daarmee uit (delen van) acht gemeenten: De Bilt, Zeist, Driebergen-Rijsenburg, Doorn, Maarn, Woudenberg, Leersum, Amerongen en Rhenen.

Bodem en water

Bodem

De stuwwal

Zoals de naam al aangeeft, is de Utrechtse Heuvelrug een langgerekt, hoger gelegen gebied. De hoogste punten reiken tot zo'n 50 à 65 meter + NAP, op de Amerongse Berg wordt zelfs een hoogte van 69 meter + NAP bereikt. Voor Nederlandse begrippen gaat het hiermee om aanzienlijke hoogtes; een aantal heuvels draagt dan ook de naam ‘berg’: Grebbeberg (50,2 meter), Elsterberg

2 Overzichtskaart van de Utrechtse Heuvelrug met de afbakening van het gebied en de gemeentegrenzen en -benamingen (tekening A. Viersen, 1996).

(62,5 meter), Sparreboomsche Berg (59,9 meter), Vlakke Berg (65,7 meter) enz. In de tijd van de Romantiek, met zijn voorkeur voor woeste landschappen en ongetemde natuur, zijn lyrische woorden aan deze ‘bergen’ gewijd. De Amerongse schrijfster Elisabeth Maria Post bijvoorbeeld beschreef in de roman in briefvorm Het Land (1788) een op de Heuvelrug geïnspireerd landschap aldus: ‘reden wij genoeglijk langs bouw- en weilanden, beplante velden en heivlakten, bergen en dalen, totdat wij bij het uitgestrekt bos, aan de voet van een berg aftraden,..’ (Post, 1788, p. 141).

In geomorfologisch opzicht is de Heuvelrug een glaciale stuwwal tussen Soesterberg en Rhenen, aan de noordzijde begrensd door een kleinere stuwing tussen Amersfoort en Den Dolder. De naburige glaciale heuvels waarop Baarn, Soest en De Vuursche liggen, hangen samen met de stuwingen van het Gooi. De Heuvelrug is gevormd in de periode van landijsbedekking tijdens het Saalien (200.000-130.000 BP = Before Present/ 1950). Een brede ijstong of ijslob drong toen vanuit het huidige IJsselmeerbekken binnen in het Utrechtse gebied en schoof een deel van de aanwezige rivierafzettingen zowel naar opzij als voor zich uit, waardoor stuwwallen werden gevormd. De huidige Utrechtse Heuvelrug vormt de westelijke begrenzing van deze ijstong.

Vooral oudere rivierafzettingen opgebouwd uit grof, grindhoudend zand werden opgestuwd, zodat de Heuvelrug hoofdzakelijk daaruit is opgebouwd. Het landijs voerde ook ander bodemmateriaal aan, waardoor plaatselijk keileemresten en zwerfstenen voorkomen.

Verspoelde en verwaaide afzettingen

In de relatief warme periode na het Saalien smolt het landijs. Het smeltwater stroomde weg via de laagste delen van de stuwwal. Daarbij werden zes

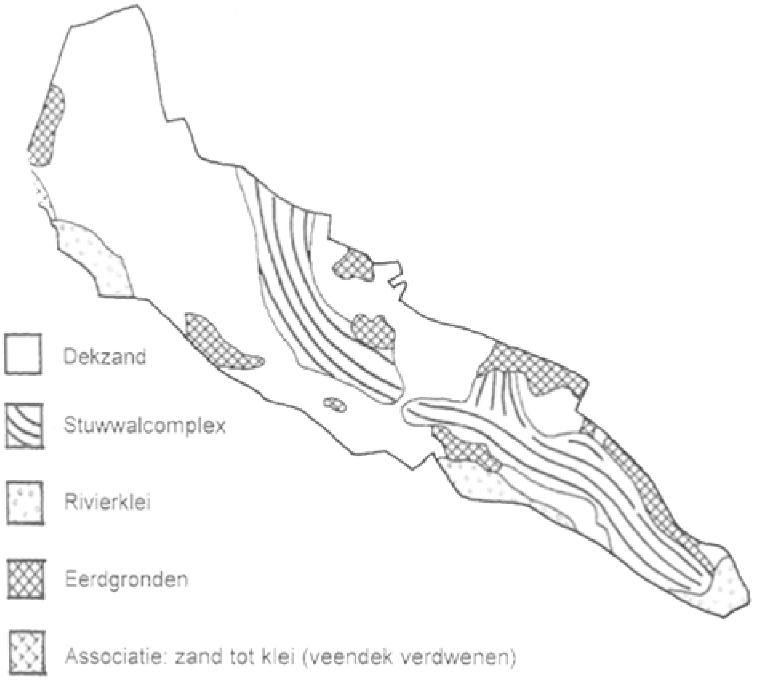

3 Globale bodemkaart van de Heuvelrug.

doorgangen of passen, waardoor het water richting Rijn stroomde, in de zuidwestflank uitgeschuurd. De grootste pas is de Darthuizerpoort ten noordwesten van Leersum, met een breedte van zo'n 500 m. Het smeltwater transporteerde veel materiaal van bovenop de stuwwal naar lagere terreingedeelten aan de zuidwestzijde. Globaal tussen Doorn en Bilthoven ontstonden hierdoor sandrs (fluvioglaciale mantels), bestaand uit grof zand en grind.

Tijdens de laatste ijstijd, het Weichselien (90.000-10.000 BP), bereikte het landijs Nederland niet, maar er heersten wel zeer koude omstandigheden. De ondergrond was permanent bevroren. Door wind- en sneeuwstormen werd zand weggeblazen uit hoog gelegen zandgebieden en droge rivierbeddingen en onder aan de hellingen van de stuwwal als dekzand weer afgezet. Ten zuidwesten van de lijn Amerongen-De Bilt zijn de dekzanden overdekt door latere rivierafzettingen van de Rijn (zand en klei).

Tussen Elst en Rhenen vormde de stuwwal een natuurlijke barrière voor de Rijn. Door uitschuring van de rivier is de flank van de Heuvelrug daar bijzonder steil.

Veen

Op de Heuvelrug komt slechts een kleine oppervlakte veen voor, doordat het gebied over het geheel genomen een goede ontwatering had. Plaatselijk is wat veen gevormd in afvoerloze laagtes. Aan de oostzijde van de Heuvelrug heeft bij Leersum (De Ginkel), Amerongen (De Haar) en Rhenen (Achterberg) veen gelegen dat oostwaarts overging in het hoogveengebied van de Gelderse Vallei (grotendeels verdwenen door klink en oxydatie bij gebruik als akkerland en door vervening). Aan de noordwestzijde grenst de Heuvelrug aan het veenweidegebied ten oosten van de Vecht. Bij De Bilt grenzen rivierklei, dekzand en veen aan elkaar. In het tot de Heuvelrug behorend Biltse gebied komt nu geen veen meer voor. Het veenpakket

van beperkte dikte dat hier heeft gelegen, is eveneens als gevolg van het gebruik als akkerland verdwenen (zie verder Engen en veenontginningen).

Gevolgen van menselijk gebruik

Grote delen van de stuwwal waren na het einde van de ijstijden met bos begroeid. Waar het bos door overbeweiding, hout-, strooisel- en plaggenwinning - met name in de Middeleeuwen - verdween, kon het onbegroeide (dek)zand gaan verstuiven. Langs de zuidwestflank ontstonden aldus de Biltse Duinen en de stuifzanden in het gebied ten oosten van Zeist en Driebergen, langs de noordoostflank de Treekerduinen en de Binnenduinen tussen Den Treek en Maarn, de Valkenheide en het Ginkelduin ten noorden van Leersum. Aan de noordzijde ontstond een lange oost-west gerichte strook verstoven dekzand van Den Dolder tot aan Amersfoort.

Door herbebossing vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw (zie hieronder Bebossing en parkaanleg) zijn vrijwel alle zandverstuivingen vastgelegd. Nu moet er moeite voor gedaan worden dit in ecologisch opzicht interessante terreintype weer terug te brengen. Daarom wordt op Heidestein (bezit van het Utrechts Landschap) een stukje stuifzandlandschap gemaakt met (over)beweiding door schapen.

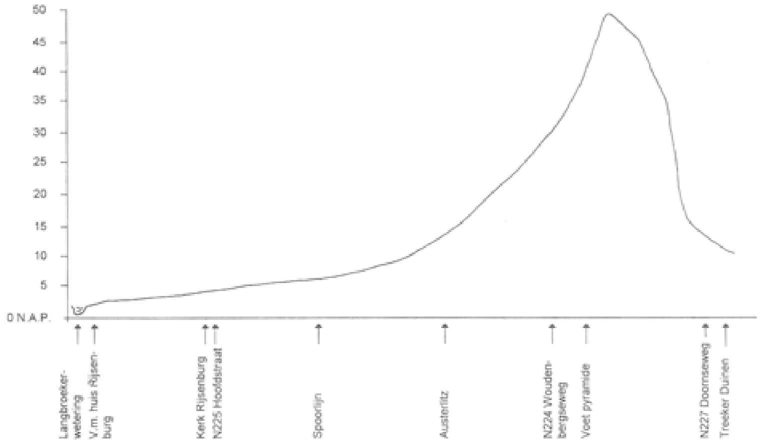

4 Schematische doorsnede over de Heuvelrug bij Driebergen.

5 Panorama vanaf de Amerongse Berg op 18 juni 1752, gemaakt in 1761 (gewassen pentekening door T.C. Schutter, 275 × 174 mm. KHA, inv. nr. P.S. A/T 461).

Langs de randen van de Heuvelrug liggen oude bouwlanden die als gevolg van eeuwenlange bemesting een ophogingsdek hebben gekregen. Deze gronden worden enkeerdgronden genoemd, als het ophogingsdek meer dan 50 cm bedraagt. Aan de zuidwestflank van de Heuvelrug liggen de oude bouwlanden in de overgangszone van het dekzandgebied naar de rivierklei. Aan de noordoostflank komen deze gronden meer geïsoleerd voor bij Maarn, Maarsbergen en Valkenheide. Gronden met een dun cultuurdek liggen rondom Zeist en Austerlitz; inmiddels ten dele bebost.

Vooral in de bossen langs de westzijde van de Heuvelrug zijn de smeltwaterafzettingen veelvuldig vergraven (voor zand- en grindwinning).

Veranderingen in het agrarisch grondgebruik, stads- en dorpsuitbreidingen en de aanleg van infrastructuur hebben de landschappelijke kenmerken die samenhangen met bodemkundige verschillen soms aanzienlijk minder duidelijk dan vroeger gemaakt. Zo bijvoorbeeld de overgang van het rivierkleigebied naar het zandlandschap langs de oude Steenweg tussen Utrecht en De Bilt (nu de N225). De eind negentiende-eeuwse ‘Gids van Utrecht naar Rhenen’ schrijft hierover: ‘tot hiertoe hebben de omringende streken al het uiterlijk gehad van kleigronden. Voor den opmerkzamen beschouwer is het echter duidelijk, dat we dra het zand zullen betreden. Vóór het dorp de Bilt wordt reeds boekweit verbouwd en even daardoor vertoont de flora van de heide zich in al haar eigenaardigheid. Op zeer weinig plaatsen in ons land is die overgang zoo snel en zoo duidelijk waar te nemen.’ (p. 19).

Water

Afwatering

De afwatering van het grootste deel van de Heuvelrug geschiedt vanouds op natuurlijke wijze door afvloeiing via de bodem. Aan een waterstaatkundige infrastructuur was niet of nauwelijks behoefte. Door het jaar heen ligt de grondwaterstand meer dan twee meter diep. Slechts in de randzones naar het rivierkleigebied en de Gelderse Vallei is een afwateringsstelsel met griften,

weteringen en kavelsloten aanwezig. Aan de westzijde van de Heuvelrug hebben Zeist en De Bilt een afwatering op de Kromme Rijn; de laaggelegen strook tussen Driebergen en Darthuizen watert af op de Langbroekerwetering.

Voor de afwatering van de Gelderse Vallei is in de jaren 1937-1942 het Valleikanaal aangelegd, waarvan het meest zuidelijke deel en de Grebbesluis in het studiegebied liggen. Het kanaal volgt gedeeltelijk de vroegere Bisschop Davidsgrift (zie hieronder Waterwegen, kaden en dijken) en mondt ten noorden van Amersfoort uit op de Eem. Via de Grebbesluis in de Grebbedijk staat het kanaal in verbinding met de Rijn.

De sluis is mogelijk tegelijk met de aanleg van de Grebbedijk (vermoedelijk in de twaalfde eeuw) gebouwd voor de afwatering van het zuidelijk deel van de Gelderse Vallei. In de zestiende en zeventiende eeuw werd de sluis ook gebruikt bij het vervoer van turf uit de verveningen in de Vallei en vanaf 1742 als inundatiesluis in het kader van de Grebbelinie. In 1551 werd de sluis niet alleen verbreed, zodat grote turfschepen konden passeren, maar ook ca. 30 cm dieper dan de bedding van de Rijn gelegd, waardoor de uitwatering werd verbeterd. In 1979-1980 is het bovenste deel van de sluis gesloopt en vervangen door het huidige inlaatwerk van gewapend beton en stalen damwanden. Als gevolg van sterke verbreding van de Lawickse Allee is de sluissituatie nauwelijks nog herkenbaar.

Bewoningsgeschiedenis tot in de middeleeuwen

Bewoning in pre- en protohistorie

Paleolithicum - Bronstijd

Op de flanken van de Heuvelrug zijn sporen gevonden uit het Paleolithicum (de periode tot 8800 v.C.), toen de prehistorische mens leefde van jacht, visvangst en het verzamelen van eetbare gewassen. De meeste vondsten zijn stenen werktuigen van zo'n 150.000-200.000 jaar geleden, afkomstig uit de rivierafzettingen (zanden grindlagen) die in het Saalien door het landijs zijn opgestuwd. Duizenden vondsten zijn naar boven gekomen in de zandgroeven Vogelenzang, Leccius de Ridder en Kwintelooyen in de gemeente Rhenen.

Delen van de Utrechtse Heuvelrug werden met het einde van de ijstijden aantrekkelijk als verblijfplaats. Door de hogere ligging was er weinig wateroverlast, terwijl de aanwezige beken drinkwater leverden. In de bossen die voor de toendra's in de plaats waren gekomen, kon gejaagd worden. Vondsten bewijzen de aanwezigheid van mesolithische jagers (8800-4900 v.C.) op de Heuvelrug. Omdat het vrijwel steeds om 'losse' vondsten gaat (zonder context, bijvoorbeeld sporen van een herhaaldelijk gebruikt jachtkamp), zijn er weinig conclusies aan te verbinden.

In het Neolithicum (5300-2000 v.C.) werd de landbouw 'uitgevonden': het verbouwen van gewassen en het houden van vee. Daarmee kwam geleidelijk een eind aan het rondzwervend jagersbestaan; in plaats daarvan kwam de (min of meer) permanente nederzetting, het dorp, op. De vroegste neolithische vondst op de Heuvelrug betreft scherven van een trechterbeker bij Remmerden (de boeren van de Trechterbeker-cultuur waren in Drenthe de hunebedbouwers). Ook hier gaat het weer om een losse vondst. Opvallend is het grote aantal neolithische grafheuvels op de Heuvelrug, in de gemeenten De Bilt, Zeist, Driebergen-Rijsenburg, Doorn,

Maarn, Leersum, Amerongen en Rhenen zijn grafheuvels aangetroffen. Het zijn aarden bergjes, opgeworpen over een graf, met vaak latere bijzettingen. Deze manier van begraven bleef tot ver in de Bronstijd gebruikelijk. Een aantal grafheuvels is recent qua vorm hersteld. Bij het Berghuis (Amerongen) ligt een gereconstrueerd exemplaar, met er in een gangetje om de opbouw zichtbaar te maken. De grafheuvels zijn de vroegste zichtbare bewoningssporen op de Heuvelrug; met andere woorden de oudste cultuurhistorische landschapselementen.

Hoewel inmiddels vrij veel neolithische vondsten zijn gedaan, zijn op de Heuvelrug nog steeds geen nederzettingen met zekerheid bekend. Toch lag er vermoedelijk een aantal dorpjes op de hellingen van de stuwwal.

Uit de Bronstijd (2000-800 v.C.) dateert behalve een aantal losse vondsten van bronzen voorwerpen (waaronder bijlen) en aardewerk mogelijk ook de plattegrond van een deel van een boerderij. De houten boerderij bij Elst ('t Woud,

nu nieuwbouwwijk) was gebouwd in de late Bronstijd of de vroege Ijzertijd (800-500 v.C.). Een nederzetting bestond toen uit enkele boerderijen en schuren. In de loop van de Bronstijd begon de ontbossing van de Heuvelrug, waarschijnlijk door uitbreiding van het akker- en weideareaal. Er moet toen al sprake zijn geweest van aanzienlijke degradatie van delen van het bos.

IJzertijd - Romeinse Tijd

In de IJzertijd (800-12 v.C.) vond verdere intensivering van de landbouw plaats. Er werden vrij grote complexen 'celtic fields' of 'raatakkers' aangelegd, vooral op de zuidelijke hellingen van de Heuvelrug. De complexen bestonden uit vierkante veldjes die door walletjes van elkaar werden gescheiden. Sporen van celtic fields zijn op veel plaatsen op de Nederlandse zandgronden aangetroffen. Op de Heuvelrug zijn tot dusverre in het zuidelijke deel bij Elst, Rhenen (ten westen van de nieuwe begraafplaats) en Remmerden en in het Leersummerveld sporen gevonden. Aan de Remmerdselaan zijn de karakteristieke wallen nog in het landschap zichtbaar. In de nabijheid van de celtic fields liggen grafheuvels uit dezelfde periode.

Aan het eind van de Bronstijd was het gebruik opgekomen de gecremeerde doden bij te zetten in 'urnenvelden', grafvelden met lage heuveltjes met daarin een urn met crematieresten. Over de verspreiding van deze begraafwijze op de Heuvelrug is echter nog weinig bekend, wel worden urnengraven vermoed bij Leersum, Maarn, Zeist en Rhenen.

Onder keizer Augustus (27 v.C.-14 n.C) werd het Romeinse rijk in noordelijke richting uitgebreid. Tussen 12 en 9 v.C. ondernam veldheer Drusus een aantal veroveringstochten met als doel het rijk uit te breiden tot aan de Elbe. Midden eerste eeuw n.C. werd de noordgrens echter aan de Rijn gelegd. De Heuvelrug bleef dus buiten het Romeinse rijk.

Vindplaatsen uit de midden-Romeinse Tijd (70 n.C-270 n.C.) laten qua situering een continuering ten opzichte van de IJzertijd zien. Verreweg de meeste vondsten zijn gedaan op de overgang van de zuidwestflank naar het aangrenzend dekzand. Een concentratie vindplaatsen ligt tussen Amerongen en Rhenen, tot aan de Rijn toe. Ook zijn vindplaatsen rond Leersum, ten zuidoosten van Doorn en enkele op de noordoostelijke flank bekend. Er liggen er echter nauwelijks bovenop de Heuvelrug en tussen Doorn en De Bilt is de stuwwal vrijwel 'leeg' aan vondsten. Aan de westkant van het huidige Rhenen, op de steile noordoever van de Rijn, lag in de derde-vierde eeuw een Germaanse nederzetting. Nauw contact met het Romeinse gebied blijkt uit de grafgiften in het bijbehorend grafveld, onder andere bronzen beslagen van Romeinse militaire gordels.

De archeologische gegevens met betrekking tot de Heuvelrug zijn (nog) te onvolledig om een samenhangend beeld van de bewoning in de prehistorie te kunnen schetsen. Wel kan geconcludeerd worden dat vanaf het Neolithicum de zuidwestflank het meest bewoond is geweest, vooral waar de stuwwal vrij smal is, richting Rhenen. Waar de Heuvelrug vrij breed is, tussen De Bilt en Doorn, lijkt nauwelijks bewoning te zijn geweest.

Middeleeuwse bewoning

De Vroege Middeleeuwen (450-1050)

Rond 400 verdwenen de Romeinen definitief uit onze gewesten. Geleidelijk werd de invloed van de Franken sterker. Rhenen, gelegen waar de Rijn grenst aan de stuwwal, was in die tijd een belangrijke plaats. De rivier vormde een primaire handelsroute en was vanuit Rhenen goed te beheersen. Bij de nederzetting begon een interregionale weg die eerst een stuk langs de rivieroever liep, vervolgens door de Darthuizerpoort naar Oud Leusden (voorloper Amersfoort) voerde en vandaar door het Gooi naar het Almere (voorloper Zuiderzee). De weg was een alternatief voor de route over water (Rijn-Kromme Rijn-Vecht). Bij de Darthuizerpoort was het ook mogelijk de weg naar Utrecht te nemen, de Via Regia of Koningsweg, de belangrijkste handelsroute tussen Utrecht en Keulen. De weg wordt in de tiende eeuw in de bronnen genoemd.

De mogelijk negende-eeuwse ringwalburcht op de Heimenberg, een belangrijk archeologisch monument, houdt wellicht verband met de (beheersing) van de handelsroute over water.

Het belang van het vroeg-middeleeuwse Rhenen en omgeving blijkt uit het bijbehorende grafveld, in gebruik van de vierde tot de achtste eeuw. Uit rijke zesde-eeuwse graven kan het bestaan van een plaatselijke elite afgeleid worden. Een groep eveneens zesde-eeuwse graven met rijke bijgiften (zwaard, speerpunten, paardebit, glaswerk) en bijzettingen van paarden, aangetroffen op het naburige grafveld van Elst, wijst daar eveneens op, evenals de ‘muntschat’ van Remmerden. Aan de noordoostkant van het industrieterrein Remmerden werden in 1988 zo'n 240 gouden en zilveren munten gevonden. Waarschijnlijk zijn de munten tegen 700, toen Franken en Friezen elkaar in het midden van het land bestreden, door een rijke (adellijke?) familie verborgen.

Andere vroeg-middeleeuwse grafvelden lagen bij Rhenen-Laar, Leersum en Remmerden. Begraving en bijzetting van crematie-resten kwamen er naast elkaar voor. In de achtste eeuw kwam, onder invloed van het christendom, een einde aan het gebruik van deze velden, evenals aan de gewoonte van de bijgiften.

In de Merovingische Tijd (400-650) werd opnieuw dan wel nog steeds gewoond in het overgangsgebied van stuwwal naar dekzand. Vermoedelijk was de Heuvelrug als geheel schaars bewoond, gezien het geringe aantal woonplaatsen buiten de omgeving van Rhenen dat uit deze periode bekend is. Vanaf de Karolingische Tijd (650-900) nam het bewoonde areaal echter weer toe. Nieuwe nederzettingen ontstonden, soms op de plaats van vroegere bewoning, en bestaande nederzettingen groeiden: Remmerden (855 Rimbrahti), Amerongen, Leersum, Rhenen, Zeist (838, Seist), De Bilt, Driebergen en Doorn. Opvallend is dat opnieuw de zuidwestflank van de Heuvelrug in trek was, de noordoostelijke flank bleef nog steeds leeg. Eveneens opvallend is dat enkele middeleeuwse nederzettingen lager op de flank liggen dan die in de late IJzertijd/Romeinse Tijd: Remmerden en waarschijnlijk ook Leersum. Over het ‘afdalen’ van de bewoning is nog weinig bekend.

Engen en veenontginningen

De vroeg-middeleeuwse nederzettingen werden gevormd door kleine, zelfvoorzienende gemeenschappen. Ieder boerenbedrijf beschikte over bouwland en bezat daarnaast vee. Na het jaar 1000 kwam het accent sterker op akkerbouw te liggen. In de noordelijke zandgebieden ontstonden grote akkercomplexen, die ‘es’ werden genoemd. Elders werden andere benamingen gebezigd; in Utrecht gebruikte men de naam ‘eng’. De oudste delen van de engen dateren vermoedelijk al uit de negende eeuw. In latere eeuwen vond geleidelijke uitbreiding plaats, getuige toponiemen als ‘oude’ en ‘nieuwe eng’ of ‘over- en nedereng’. De Heuvelrug bood echter maar beperkte mogelijkheden tot het aanleggen van bouwlanden. De hogere delen waren daarvoor ongeschikt en konden na het verdwijnen van de bossen alleen als ‘woeste grond’ (beweide heidevelden)

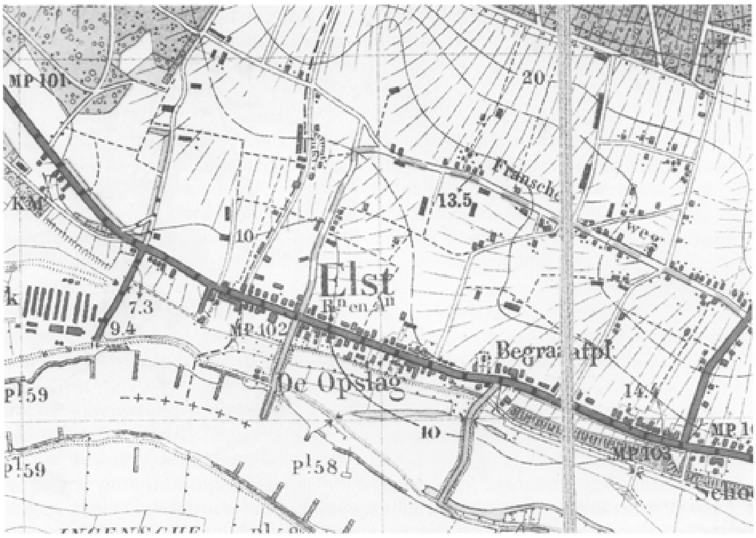

6 Oude bouwlanden bij Elst, situatie volgens de Topografische kaart uit 1922, nu voor een aanzienlijk deel overbouwd.

7 Veenontginningen bij De Bilt (naar Broekhoven & Barends, 1995, 19).

geëxploiteerd worden. Grote es-complexen zoals bijvoorbeeld die in Drenthe, ontbreken dan ook op de Heuvelrug. Slechts een langgerekte zone middelhoge gronden langs de flanken van de stuwwal kon gebruikt worden. Daarop kwam een grotendeels ononderbroken reeks engen tot stand van Amerongen in het oosten tot voorbij Zeist in het westen.

Aan de noordoostelijke flank liggen engen bij Maarn en De Ginkel. Daar komen echter ook kampontginningen voor, verspreid gelegen akkers (kampen) met verspreide bebouwing. Ook bij De Bilt zijn geen engen, maar kampen ontstaan. Veel engen en kampen zijn inmiddels overbouwd.

Het ontgonnen gebied werd aan de zuidwestflank begrensd door lage, natte broekgronden, ontstaan door de afzetting van komklei vanuit de Kromme Rijn. Na de afdamming van de rivier in 1122 werden de broekgebieden systematisch ontgonnen (Langbroek, Driebergerbroek, Kattenbroek en andere broekgronden onder Zeist). Ongeveer gelijktijdig werd begonnen met de ontginning van het Oostbroek bij De Bilt en met de veenontginningen op de noordoever van de Vecht en de Oude Vecht. De Oude Vecht was een zijtak van de Kromme Rijn die via de Minstroom naar de Vecht liep. De meest oostelijke van die ontginningen, het Oostveen, grenst aan de westflank van de Heuvelrug bij De Bilt.

De ontginningen begonnen vanaf de rivieroeverwallen; de Hoofddijk werd aangelegd als eerste ontginningsbasis. Het veen werd ontwaterd door het graven van sloten haaks op de ontginningsbasis. Als voorlopige eindgrens legde men een achterkade aan met daarlangs een wetering, ter wering van het water uit het nog onontgonnen veen.

Door het gebruik als akkerland oxydeerde de veenbodem en klonk in. De grond werd steeds natter, zodat akkerbouw onmogelijk werd. Vanaf de achterkade begon men dan een nieuw stuk veen te ontginnen. Aan het eind werd weer een nieuwe dwarswetering gegraven. Dit proces herhaalde zich enkele malen. De opschuivende achterkaden annex ontginningsbases zien we in de Hoofddijk, de Blauwkapelsedijk/Burg. De Withstraat-Dorpsstraat, de Looidijk, de Groenekanseweg en de Maartensdijkseweg. De veenontginningen duurden al met al tot in de zestiende eeuw.

Ontwikkeling van de nederzettingen

De eng-dorpen

De bodemgesteldheid en het daarop gebaseerde grondgebruik met akkerland, weiden en woeste grond bepaalden de situering van de agrarische dorpen die

8 Nederzettingen op de Heuvelrug binnen het beschreven gebied.

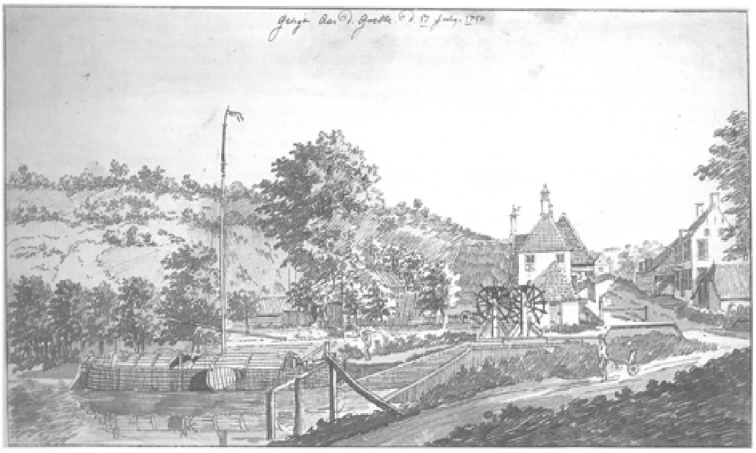

9 ‘Gesigt aan d. Grebbe d. 17 July 1750’. Tekening door Jan de Beijer (coll. RPK, inv. nr. A 4154).

vanaf de Vroege Middeleeuwen ontstonden. De dorpen werden gevestigd in de genoemde langgerekte zone middelhoge gronden langs de flanken van de stuwwal. De woeste gronden lagen hoger, tot bovenop de stuwwal.

Belangrijk bij de dorpsvorming was de brink, aanvankelijk een stuk weiland waar men het vee voor de nacht bijeen dreef. In een later stadium kon de brink zich tot een centrale plaats in het dorp ontwikkelen. Kerken, die vanaf de negende eeuw geleidelijk in de voornaamste dorpen verrezen, werden veelal aan de brink gesitueerd en versterkten deze ontwikkeling. Een voorbeeld is Zeist, waar de brink nog enigszins herkenbaar is in de ruimte op de kruising Utrechtseweg/Waterigeweg tegenover de N.H.-kerk. Een tweede brink is te herkennen in de driehoekige ruimte op de kruising Utrechtseweg/Kroostweg. Aan beide brinken herinnert bovendien de naam van een buitenplaats aan de Utrechtseweg: Schaerweyde (schaarweide = gemeenschappelijke weide) en De Brink.

De parochies Doorn, Zeist en Rhenen bestonden al in de elfde eeuw, Amerongen waarschijnlijk ook. In nederzettingen met een ‘vroonhof’ (zie hieronder), bevinden kerk en brinkruimte zich veelal in de nabijheid daarvan. Een voorbeeld is Amerongen: aan de Hof, de brink waar de vroonhof stond, verrees in de dertiende eeuw de St. Andrieskerk.

Delen van de Heuvelrug waren in de tiende eeuw als grootgrondbezit in handen van (Utrechtse) kerkelijke instellingen. Het bezit werd beheerd door middel van het domeinstelsel. Het domein was in het ideale geval in tweeën verdeeld. Het ‘vroonland’ werd rechtstreeks voor de domeinheer (via een zetbaas: de meier) vanuit een grote boerderij, de vroonhof of curtis, geëxploiteerd. Het overige land was in de vorm van tijnshoeven uitgegeven; de boeren betaalden een tijns (belasting in natura of geld) en verrichtten diensten op het vroonland. Domeinen hebben met zekerheid bestaan in Amerongen, Doorn, Zeist, Rhenen en Remmerden. In Leersum en Driebergen hadden kleine en verspreide goederen de overhand, waardoor het bestaan van domeinen niet uit de bronnen blijkt.

Tot de nederzettingen die als engdorp (-gehucht) zijn te typeren, behoren aan de zuidwestzijde van de Heuvelrug de reeks nederzettingen tussen Zeist en Rhenen en aan de oostzijde de gehuchten tussen De Ginkel en Achterberg. Ten gevolge van latere ontwikkelingen (aanleg buitenplaatsen en landgoederen, overbouwing

engen, aanleg infrastructuur) is de oorspronkelijke structuur van de meeste van deze nederzettingen niet duidelijk meer te onderscheiden. Bij Darthuizen is het

karakter van eng-gehucht met verspreide bebouwing vrij goed bewaard gebleven. Als ooit zelfstandige heerlijkheid heeft Darthuizen een rechthuis gehad, terwijl in de vijftiende eeuw ook een kapel is verrezen. Na kerkelijke samenvoeging met Leersum rond 1700 is de kapel in verval geraakt en uiteindelijk verdwenen. Het pand Darthuizerweg 3 gaat mogelijk terug op het rechthuis.

Wel goed herkenbaar aan de zuidwestflank bij de dorpen Zeist, Driebergen, Doorn, Leersum, Amerongen en Elst is de 'superstructuur' van de twee doorgaande hoofdassen: de 'bovenweg' en de 'benedenweg'. De 'bovenweg' (voor een deel nu nog de Arnhemse Bovenweg geheten) ligt aan de hoge kant van de dorpen en maakte deel uit van de genoemde Via Regia of Koningsweg. De 'benedenweg' lag lager, bij de boerderijen, de engen, de brinken en de kerken. Haaks op de hoofdwegen liepen ontsluitingswegen: naar beneden de 'stegen' en 'lanen' richting broekgronden en naar boven de schaapsdriften richting heide.

Op kruispunten van wegen ontstonden hier en daar kleine buurtjes, bestaande uit enkele huizen en boerderijen, zoals De Grebbe bij de Grebbesluis. In de zeventiende eeuw bestond de bebouwing uit een herberg en wat huizen.

Amerongen neemt op de Heuvelrug een enigszins aparte positie, het dorp is groter en compacter gebouwd dan Doorn en Leersum. Mede onder invloed van de heren van het kasteel kreeg het dorp een enigszins stedelijk aanzien. Ook de welvaart die de tabaksteelt in de achttiende eeuw bracht, droeg daar aan bij. Bachiene beschreef Amerongen in 1775 als 'een groot en aanzienlijk dorp, dat veeleer een vlek te noemen is, vermits de huizen, stadsgewijze rakende aan elkander zijn gebouwd en de straten met keistenen zijn bevloerd.' (zie ook Kurpershoek en Kurpershoek, 1996, p. 52. Een 'vlek' is een op stedelijke wijze uitgegroeid dorp of een dorp met een min of meer stedelijk aanzien door de dichte bebouwing).

De oostzijde van de Heuvelrug was minder aantrekkelijk voor bewoning dan de zuidzijde, door de nabijheid van de moerassige venen richting Veenendaal. Tot 1850 lagen er slechts kleine nederzettingen met verspreid gelegen bebouwing als Maarn, Maarsbergen, De Ginkel, De Haar en Achterberg.

Door ontginning van gemeenschappelijke gronden (meentgronden) binnen het grondgebied van bestaande dorpen kon een nieuwe nederzetting ontstaan. Zo'n gehucht of buurt bleef wat betreft voorzieningen (o.a. kerk) veelal op het oude dorp georiënteerd. Den Dijk, een groot deel van Achterberg, is een voorbeeld van deze ontwikkeling. De verkaveling is opvallend regelmatig als gevolg van de planmatige uitgifte van een deel van de Rhenense meent door de heer van kasteel Ter Horst in hoeves met een oppervlakte van 16 morgen (ca. 14 ha).

De Bilt

De Bilt is het enige veenontginningsdorp aan de westzijde van de Heuvelrug, op de overgang naar het rivierkleigebied en het veenweidegebied. De dorpskern is ontstaan op het punt waar de nieuwe Steenweg, onderdeel van de belangrijke handelsweg van/naar Utrecht, aantakte op de ontginningsas de Blauwkapelsedijk (nu Burg. de Withstraat-Dorpsstraat). Op dit kruispunt van wegen - in noordelijke richting liep nog de weg naar Soest - stond reeds in de veertiende eeuw een herberg. Rond 1640 bestond het dorp uit de herberg, een kapel en een klein aantal huizen rond het kruispunt.

De stad Rhenen

Het noordelijke deel van de Heuvelrug is door de eeuwen heen sterk georiënteerd geweest op de handelssteden Utrecht en Amersfoort. Dit heeft ongetwijfeld remmend gewerkt op het ontstaan van steden op de Heuvelrug zelf. Alleen aan de oostkant is Rhenen tot stad - zij het een kleine - uitgegroeid.

In de late Middeleeuwen (dertiende eeuw) kwam de nederzetting door verlegging van de hoofdstroom van de Rijn direct aan de rivier te liggen. Dit had tot gevolg dat de bisschoppelijke watertol naar Rhenen werd verplaatst, gevolgd door de munt die tussen 1364 en 1392 in bedrijf kwam. Omdat passerende schepen ter plaatse voor anker moesten gaan, werd Rhenen aantrekkelijk als handelsplaats. Vanaf de Rijn groeide een handelswijk langs de Kruisstraat, haaks op de oude ‘via regia’ of Koningstraat. Bij de Kruisstraat lagen de markt met het raadhuis en de

(Cunera)kerk. Aan de Rijn werd een stenen tolgebouw opgericht. Tussen 1230 en 1258 kreeg Rhenen stadsrechten. De stad werd versterkt met een omwalling voorzien van palissaden. Binnen de stadsgrens lag aan de oostzijde een voormalige curtis (vroonhof), die later uitgroeide tot het huis Trappenburch.

Tegen het eind van de vijftiende eeuw werden de watertol en de munt verplaatst naar de toenmalige bisschoppelijke residentie, Wijk bij Duurstede. Daardoor liep de handel die de grondslag voor de stedelijke economie vormde sterk terug. In de zestiende eeuw kwam, als gevolg van de vereniging van de Nederlandse gewesten onder Karel V, bovendien een einde aan het strategische belang van

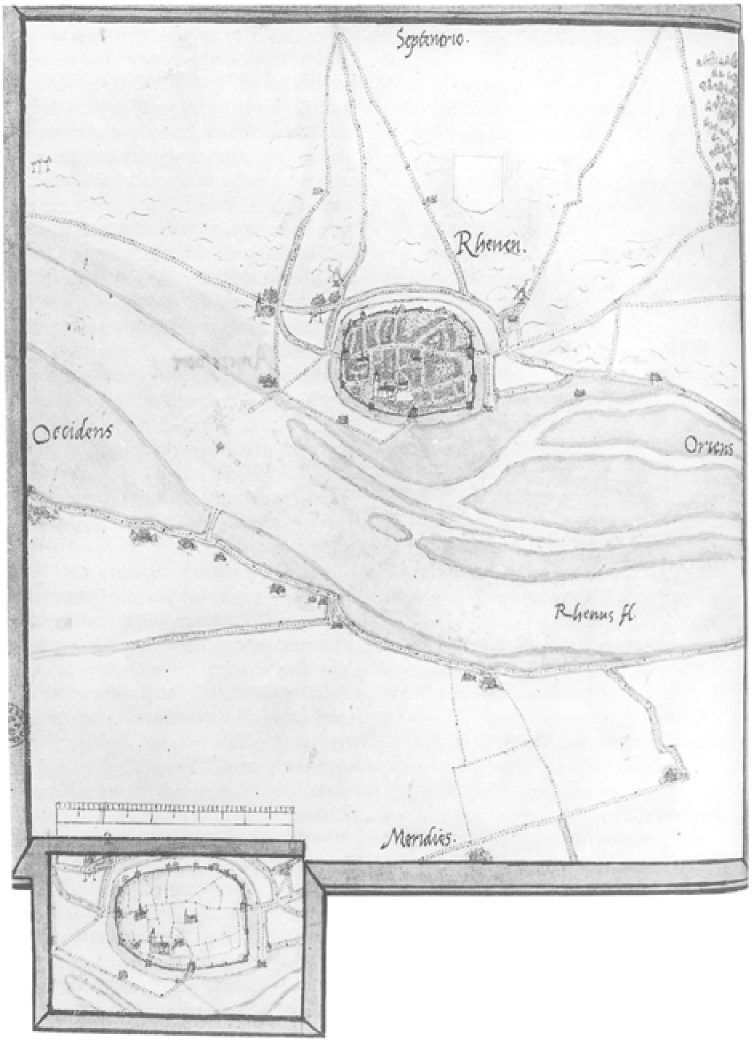

10 Plattegrond van Rhenen rond 1555 door Jacob van Deventer. Het originele netplan wordt bewaard in de Biblioteca Nacional te Madrid, inv. nr. MS Res 200 nr. 64 f. 63v.

Rhenen als meest oostelijke vestingstad van het Sticht. Modernisering van de verdedigingswerken rondom de stad bleef in de zestiende en zeventiende eeuw achterwege, al zijn er wel enkele plannen voor vernieuwing gemaakt.

Hoewel de stad in politiek opzicht een belangrijke positie behield vanwege de vertegenwoordiging als één der vijf steden van het Sticht in de provinciale Staten, bleef de economische betekenis vrijwel beperkt tot lokaal verzorgingscentrum. In 1850 telde de stad op nijverheidsgebied slechts zes bedrijven, waaronder een steenfabriek.

De dorpen na de Middeleeuwen

De oude dorpen

Van verschillende nederzettingen is de primaire structuur van het engdorp door latere ruimtelijke ontwikkelingen gewijzigd. Over het algemeen bleven de hoofdlijnen van de ruimtelijke structuur echter tot ver in de negentiende eeuw - in enkele gevallen (Leersum, Achterberg) zelfs tot in de twintigste eeuw- ongewijzigd. In de meeste dorpen groeide de bebouwing bij de brink, waar ook de kerk stond, in de richting van de hogere gronden en vond enige verdichting langs belangrijke wegen als de ‘benedenweg’ plaats. De hooggelegen gebiedsdelen van de Heuvelrug bleven onbewoond.

In de dorpen woonden vooral arbeiders, neringdoenden en ambachtslieden. Een duidelijke toename van het inwonertal, gepaard gaande met de ontwikkeling van een (kleine) dorpskom, deed zich voor in De Bilt, Driebergen, Doorn en als vermeld in Amerongen. Dorpen als Leersum en Elst ontwikkelden zich echter nauwelijks. Wel kwam daar verspreide bebouwing op door de opkomst van boerderijen met tabaksschuren als gevolg van de tabaksteelt die in de zeventiende eeuw was geïntroduceerd. Darthuizen, Remmerden en Achterberg bleven gehuchten.

De sterkste groei op de Heuvelrug deed zich voor in Zeist. De totstandkoming van buitenplaatsen en landgoederen beïnvloedde daar in hoge mate de ruimtelijke structuur. Over de oude dorpsstructuur werd een geheel nieuwe gelegd, gevormd door de formele aanleg van het Slot Zeist (1677-1686) met tuinen en kilometerslange zichtassen en door de aanleg van het landgoed Beek en Royen nabij het Slot (circa 1730).

Veel minder ingrijpend was de ontwikkeling in Driebergen. In 1754 werd het huis Sper en Dal (Sparrendaal) gebouwd met een formele tuinaanleg. Huis en park lagen nabij de dorpskom, maar voegden zich binnen de bestaande ruimtelijke structuur. Het huis werd midden op een steeg gesitueerd die samenhing met de uit de Middeleeuwen stammende verkaveling. De lange, rechte steeg begon aan de Langbroekerwetering, kruiste de beneden- en de ‘bovenweg’ en liep vervolgens richting Austerlitz. De steeg ging in de vorm van een beplante laan als zichtas fungeren.

Grote delen van de Heuvelrug, met name rond Zeist, Doorn en Driebergen waren eind achttiende eeuw eigendom van landgoedeigenaren. In de eerste helft van de negentiende eeuw nam het aantal buitenplaatsen en landgoederen verder toe.

Voor de dorpen, met name Zeist, betekende deze ontwikkeling een stimulans. De exploitatie van de buitenplaatsen vereiste veel arbeidskrachten, terwijl ook in de huizen zelf dienstpersoneel nodig was.

Rijsenburg en Austerlitz

Na de Middeleeuwen zijn twee geheel nieuwe nederzettingen ontstaan, al dan niet op basis van een vooropgesteld plan: Rijsenburg en Austerlitz.

Het dorp *Rijsenburg* is een fraai voorbeeld van een gestichte nederzetting met een regelmatige plattegrond. P.J. van Oosthuyse, de eigenaar van Sparrendaal, kocht in 1806 het terrein van het gesloopte kasteel Rijsenburg aan de Langbroekerwetering,

met de bijbehorende ambachtsheerlijkheid. Van Oosthuyse was rijk geworden met onder andere de leverantie van voedingsmiddelen, uniformen, brandstoffen en wapens aan het leger van Napoleon. Hij herbouwde het kasteel aan de stille wetering niet, maar verplaatste het zwaartepunt van de ambachtsheerlijkheid naar de belangrijke Utrechtseweg.

In 1808 liet hij de architect Adrianus Tollus een plan ontwerpen voor een dorpskern met een kerk en zestien huizen. Het dorp werd gesitueerd aan de Rijsenburgerlaan. Aan het begin van de laan lag de locatie van het vroegere kasteel, aan het eind werd, in de as, de kerk gebouwd, met daarvoor het halfronde plein gericht naar de Utrechtseweg. Als afsluiting fungeerde de herberg annex rechthuis Het Wapen van Rijsenburg tegenover de kerk. Van Oosthuyse had grote stukken van het kasteel laten opgraven om de stenen te gebruiken voor de fundamenten van de kerk.

Met de vorming van gemeentes begin negentiende eeuw werd Rijsenburg een zelfstandige gemeente. In 1931 vond definitieve samenvoeging met Driebergen plaats; in 1850 waren beide gemeenten al onder één burgemeester gekomen.

In 1804 vestigde de Franse luitenant-generaal A.F.L.V. de Marmont een militair kampement op de Zeister heide, ten noorden van Driebergen. Bij het kamp stichtte De Marmont een dorp, aanvankelijk niet meer dan drie boerenhuizen voor enkele soldaten die met meisjes uit de omgeving waren getrouwd. Om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien kregen de nieuwbakken boeren land, vee, werktuigen en een pensioen. Ook konden burgers die zich in Napoleon, zoals het dorpje aanvankelijk heette, wilden vestigen land krijgen. In 1806 kreeg het dorpje de naam *Austerlitz* (naar de plaats in Tsjechië waar Napoleon het jaar tevoren in de 'driekeizersslag' had gezegevierd) en werd zelfs tot stad verheven. Austerlitz kon echter niet op eigen benen staan. Na het vertrek van de Franse troepen uit het kamp in 1808 en het opheffen van de bewaking in 1811 bleek er geen bestaansgrond voor 'de stad' te zijn. Austerlitz werd bij de gemeente Zeist ingedeeld en bleef met 231 inwoners een klein dorp.

Door de ontginning van de heide tot bos is van de oorspronkelijke situatie van het kamp en omgeving weinig bewaard gebleven. Het dorpsplein van Austerlitz, aan één kant gelegen aan de Oude Postweg, is wellicht als exercitieterrein aangelegd; de pomp staat waarschijnlijk op een waterput uit de Bataafs-Franse Tijd. Het meest markante overblijfsel is ongetwijfeld de Pyramide, even ten noordoosten van het dorp door De Marmont in 1804 als werkgelegenheidsproject voor de soldaten bedacht. Het bouwwerk werd uitgevoerd als een aarden heuvel, bekroond door een houten obelisk. De Marmont situeerde de pyramide op een hoog punt in de omgeving (de voet ligt op bijna 50 meter + NAP), op een rechte oost-westlijn vanaf de Dom op een afstand van iets meer dan vijftien kilometer. De hoogte tot de omgang aan de basis van de obelisk was 70 voet (26.37 meter, uitgaande van de landmetersvoet = 37.67 cm), de top van de obelisk lag op 110 voet (41.43 meter). Van daar af waren Amsterdam, Alkmaar, Haarlem, Utrecht, Amersfoort, Delft, Rotterdam, Breda, Arnhem en een groot deel van de Zuiderzee te zien.

De periode 1850-1940
Inleiding

Enkele plaatsen op de Heuvelrug, zoals Zeist, groeiden sterk in de periode 1850-1940. De uitbreiding van andere, zoals Driebergen, was minder spectaculair en plaatsen als Doorn, Leersum, Amerongen, Elst en Rhenen groeiden betrekkelijk weinig.

Opvallend is het ontstaan van nieuwe nederzettingen op de Heuvelrug. Er kwamen 'satelliet'-nederzettingen op als Bilthoven bij De Bilt en Huis ter Heide, Den Dolder en Bosch en Duin bij Zeist. Bilthoven overvleugelde, toen de groei omstreeks 1910 inzette, zelfs al snel het oude dorp De Bilt. Eveneens opvallend is dat de meeste 'nieuwe' nederzettingen hoger liggen dan de oude dorpen. Omdat het geen agrarische dorpen betreft, was er geen noodzaak voor situering bij bewerkbare grond. Begin twintigste eeuw waren de belangrijkste vestigingsfactoren de nabijheid van vervoer (trein, tram), de aanwezigheid van goedkope grond en de mogelijkheid tot 'buiten wonen'. De trein en de tram, en vanaf het eind van negentiende eeuw de fiets en wat later de auto, leidden tot de opkomst van het forensisme. De nieuwe vervoermiddelen maakten het mogelijk om op enige afstand van het werk te gaan wonen. En omdat veel mensen buiten de stad wilden wonen, werd de Heuvelrug een populaire vestigingsplaats. De groei was daarmee het resultaat van een aantal elkaar beïnvloedende ontwikkelingen. De uitbreiding van het openbaar vervoernet

speelde vooral een cruciale rol voor snel groeiende plaatsen als Zeist en Bilthoven die door de goede bereikbaarheid forensen-dorpen konden worden. De meer oostelijke dorpen op de Heuvelrug lagen voor forensen te ver weg van Utrecht, Amersfoort en andere centra van werkgelegenheid. Doorn was tussen Zeist en Rhenen het meest oostelijke forensendorp. Bovendien ontwikkelden de dorpen aan de oostkant te weinig eigen werkgelegenheid om aanzienlijke woonvestiging aan te trekken. In Zeist, waar vooral de metaal-industrie werkgelegenheid bracht, was dat wel het geval. De groei van de werkgelegenheid leidde er toe dat vanuit de omgeving op Zeist werd geforensd en had relatief grootschalige arbeiderswoningbouw tot gevolg, zeker in verhouding tot andere dorpen. Tussen 1920 en 1940 realiseerden een tiental woningbouwverenigingen en de gemeente sociale woningbouw, onder andere in Patijnpark en Gerodorp.

Ook in De Bilt werden enkele arbeiderswijken gebouwd, terwijl in Den Dolder bij

zeepfabriek De Duif een kleine ‘company-town’ verrees. Elders op de Heuvelrug was veel minder sprake van de bouw van arbeiderswijken of sociale woningbouwcomplexen. Alleen in Rhenen verrees kort na 1918 de buurt Vreewijk. De industriële bedrijvigheid was verder niet van zo'n omvang dat grote aantallen arbeiders gehuisvest moesten werden.

Kortom, de ontwikkelingen in de nederzettingen leidden niet tot een geheel nieuwe situatie. Wel vond, als vermeld, vestiging plaats op gronden die tot dan toe (in verband met agrarische exploitatie) te hoog lagen, maar toch bleef het zwaartepunt van het gebied aan de westkant liggen. Aan de oostkant woonden in 1940 minder mensen dan aan de westkant en er was minder industrie en minder werkgelegenheid.

Zeist

De toename van het aantal buitenplaatsen in Zeist leidde, als vermeld, tot groei van het dorp. Tegelijkertijd beperkten de buitenplaatsen de ruimte voor dorpsuitbreiding, vooral langs de Utrechtse- en de Driebergseweg. In eerste instantie vond vooral verdichting plaats aan en in de buurt van bestaande wegen en straten, zoals de Oude Arnhemseweg (‘bovenweg’) en de Dorpsstraat. Begin negentiende eeuw was ook al gebouwd aan de Voor- en Achterheuvel (Emmastraat). Tegen het eind van de eeuw, in 1890, telde het dorp 7000 inwoners. Kenmerkend voor de systematische uitbreidingen die toen op gang kwamen, is de koppeling met de hoofdlijnen van de formele aanleg van Slot Zeist (1677-1686) aan weerszijden van de Slotlaan. Een voorbeeld is het Wilhelminapark, een villapark aan de oostkant van het Zeisterbos naar ontwerp van H. Copijn in landschappelijke stijl, waarmee in 1881 de uitbreidingen begonnen. Het villapark werd gesitueerd aan de noordkant van de Woudenbergseweg en werd aan de oost- en westkant begrensd door het Mooie Laantje (nu Lorentzlaan) en de Slotlaan. Het park lag daarmee als geheel ingeklemd tussen enkele hoofdassen van de op elkaar betrokken structuren van het Slot en Beek en Royen. Copijn gebruikte voor de inrichting als belangrijkste ontwerpinstrument een diagonale as vanaf de hoek Slotlaan/Woudenbergseweg, waar ook de ingang van het park kwam, naar het ‘Groene Bergje’, een bestaand heuveltje in het Zeisterbos aan de oostkant van het Mooie Laantje. De diagonaal werd gedeeltelijk aangelegd als laan (Prins Hendriklaan, deel Huydecoperweg) en kreeg gedeeltelijk de vorm van een zichtlijn over de waterpartij in het park. Het wandelpark waarin de zichtlijn zich zou moeten voortzetten via een tweede waterpartij, werd niet gerealiseerd. Copijn richtte de plattegrond verder in met voornamelijk gebogen lanen (onder andere Wilhelminalaan en Huydecoperweg). Het villapark bestond aanvankelijk uit Wilhelminalaan, Vijverlaan, Huydecoperweg, Prins Hendriklaan en de (beoogde) villa's aan Slotlaan en Woudenbergseweg. Van de geprojecteerde kleine zeventig villa's waren er rond 1885 echter nog maar zeven gebouwd. Pas na 1901, toen Zeist een spoorwegverbinding (Nederlandsche Centraal Spoorwegmaatschappij) met Utrecht kreeg en vlakbij het Wilhelminapark aan de Slotlaan een station werd gebouwd, raakte het park vol. Er werd zelfs in een hogere dichtheid gebouwd dan volgens het oorspronkelijke plan de bedoeling was. In het als wandelpark bedoelde deel werden onder andere de Parklaan en de Pauw van Wieldrechtlaan aangelegd. De centrale zichtas kreeg een afsluiting met het torentje van villa Laanzicht (Boslaan 15) en de al in het plan geprojecteerde rechte laan vanaf de Slotlaan werd als de Stationslaan aangelegd.

Andere villaparken volgden. Het Antonpark aan de westkant van de Slotlaan en eveneens vlakbij het station werd bebouwd met kleinere villa's en personeelswoningen (bij Anton's garen- en bandfabriek). De plattegrond volgde weer gedeeltelijk het formele padenstelsel (Torenlaan, Antonlaan). Ook ten noorden van het Antonpark en de Voor- en Achterheuvel, waar tussen 1900 en rond 1920 het Transvaalpark tot stand kwam, werd van het padenpatroon gebruik gemaakt met de aanleg van de Cronjélaan in het verlengde van de Torenlaan, de Steinlaan haaks op de Slotlaan en de Joubert-Kritzingerlaan evenwijdig aan de Slotlaan. In deze omgeving verrezen ook de gasfabriek (1888) en het al genoemde station (1901).

De plaatskeuze voor het station was mede ingegeven door de nabijheid van de (kolen)gasfabriek: de aanvoer van kolen werd zo vergemakkelijkt.

In het Transvaalpark vond, toen als gevolg van de Woningwet van 1902 woningbouwverenigingen opkwamen, ook sociale woningbouw plaats.

Het Schaerweijder Bosch- en Villapark (nu Lyceumkwartier) tussen Bergweg en Lorentzlaan werd vanaf begin twintigste eeuw aangelegd. Het oorspronkelijke

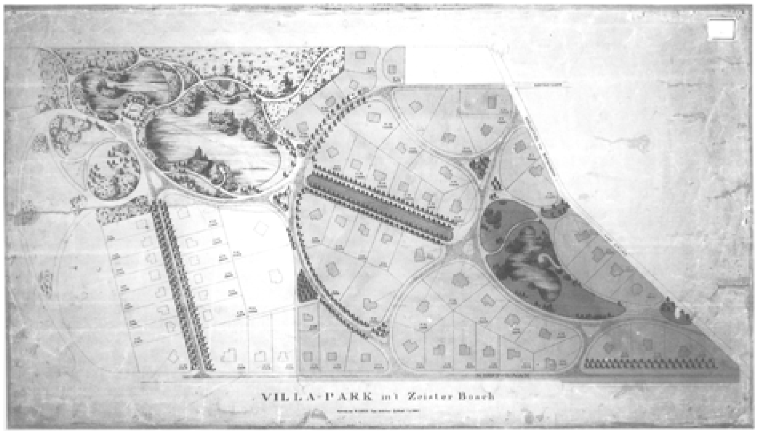

11 Ontwerptekening van het Wilhelminapark in Zeist door H. Copijn uit 1881 (coll. Gemeente Zeist).

ontwerp van tuinarchitect Hugo Poortman werd gekenmerkt door sterk gebogen lanen rond de centrale assen Verlengde Slotlaan (bestaand) en Boulevard (nieuw). De gebogen lanen werden slechts zeer gedeeltelijk gerealiseerd, bijvoorbeeld de Valckenboschlaan-Aristoteleslaan. Het park werd in gewijzigde vorm aangelegd en bovendien uitgebreid ten opzichte van het oorspronkelijke ontwerp. Gedeeltelijk vond ook invulling met arbeiderswoningbouw plaats: Gerolaan en omgeving (Gerodorp, bij de Gerofabriek).

In de jaren twintig werd het plan nogmaals gewijzigd door landschapsarchitect K.C. van Nes die zich voor de lanen tussen Lorentzlaan en Verlengde Slotlaan weer baseerde op het formele achttiende-eeuwse padenpatroon (Homeruslaan, Platolaan). De bospaden bleven gehandhaafd aan Homeruslaan en Platolaan, waarbij de flankerende rijweg enkele malen kwam te verspringen. Door het tevens verspringen van de Socrateslaan ontstond binnen het oude rechthoekige patroon variatie.

Intussen werd ook gebouwd in gebied waar geen formeel patroon aanwezig was. Tussen Voorheuvel en Van Reenenweg kwam vanaf begin twintigste eeuw het Bloemenkwartier tot stand met een vrij 'informele' plattegrond. Vooral ambachtslieden en arbeiders vestigden zich in de buurt, die door de bouw van een roomskatholieke kerk (voltooid 1924) en een aantal andere instellingen van dezelfde signatuur een katholiek stempel kreeg.

Inmiddels was in 1909 het (eerste) uitbreidingsplan voor de gemeente gemaakt, waarin met name wijken ten noorden van de Oude Arnhemseweg-Tweede Hogeweg-Arnhemseweg (met andere woorden de oude 'bovenweg') werden voorzien. Het plan werd veelvuldig aangepast en in 1924 herzien.

Sterke groei trad op tussen 1920 en 1940; in twee decennia verdubbelde het inwonertal van ruim 17.000 naar tegen de 35.000. Er werden zowel villaparken aangelegd als het al genoemde, ruim opgezette Lyceumkwartier, Kerckebosch en de Hoge Dennen en middenstandsbuurten als Patijnpark. Daarnaast werden op vrij grote schaal arbeiderswoningen gebouwd, met name in de noordwesthoek van Zeist waar betrekkelijk goedkope zandgrond lag.

In de jaren twintig en dertig werd een aantal buitenplaatsen verkaveld voor villabouw, zoals Kersbergen, Ma Retraite, Veldheim en Pavia. Het Slot, waarvoor in 1924 ook vergaande plannen bestonden die afbraak en omzetting in villapark inhielden, werd door de gemeente aangekocht en bleef gespaard. Het Zeisterbos was al in 1913 door de gemeente verworven, in eerste instantie met de intentie een groot deel te verkavelen voor villabouw. Onder druk van de publieke opinie

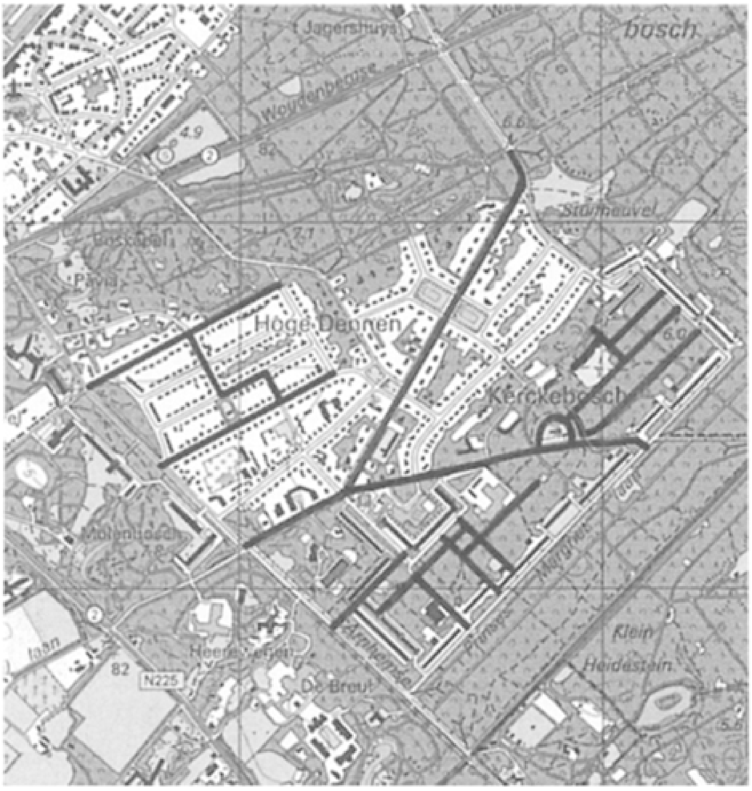

12 Plattegrond van het Kerckebosch en de Hoge Dennen met daarop aangegeven vroegere bospaden.

verdween deze opzet echter van tafel en kreeg het bos de bestemming van recreatie- en productiebos. Toch kreeg Zeist alsnog zijn villaparken in het bos.

Vanaf circa 1920 werd het Kerckebosch aan de Driebergseweg verkaveld. Al maakte men bij de inrichting gebruik van het bestaande bos, van het rechthoekige padenpatroon van de negentiende-eeuwse bebossing bleef niet veel over. Wel werd in de plattegrond van het villapark gebruik gemaakt van de bestaande wegen Hoog Kanje, de Siberiëlaan (Julianalaan) en van de Jagersingel/Oranje Nassaulaan. De Oranje Nassaulaan was begin jaren twintig ontstaan bij een rupsenplaag. Om de verspreiding tegen te gaan, had men een flinke strook bos gekapt. Aan de brede laan kwamen twee pleinen: het Oranje Nassauplein aan weerszijden van de weg en het Julianaplein.

De Hooge Dennen verrees in 1931 op achterterrein van Molenbosch, waarbij eveneens enkele bestaande bospaden in het plan opgenomen werden. Als overgang naar de Driebergseweg werd het Louise de Colignyplein aangelegd.

Ook hier bleef het bestaande bos zo veel mogelijk gehandhaafd. Tenslotte leverde verkaveling van het achterterrein van Pavia een villapark grenzend aan de Hooge Dennen op. Pas na 1945 werd het park geheel bebouwd.

Villapark Kersbergen werd vanaf 1927 aangelegd op de gelijknamige buitenplaats, schuin tegenover de Nederlands Hervormde kerk aan de Utrechtseweg. Het landhuis werd in 1934 gesloopt. Tuinarchitect D. Meeuwenberg, een van de exploitanten van Kersbergen, ontwierp het villapark. Opvallend is dat het ontwerp nauwelijks is gerelateerd aan de inrichting in landschapsstijl van de buitenplaats. De plattegrond van het villapark doet die inrichting in feite teniet - al bleef wel tot op de huidige dag een aantal bomen gespaard - en bestaat in hoofdzaak uit twee wegen loodrecht op de Utrechtseweg: de Van Renesselaan en de Kersbergenlaan. Daartussen werd

een plein met waterpartij aangelegd: het Kersbergenplein. In 1933 begonnen dezelfde exploitanten met het Griffensteijnpark, van Kersbergen gescheiden door de Zeistergrift. Ook dit park kreeg een grotendeels rechthoekig stratenpatroon, met als centraal element het Griffensteijnseplein, voorzien van een verdiept liggend, geometrisch plantsoen. Villa's kwamen niet tot stand - het was crisistijd - wel middenstandswoningen.

Het uitbreidingsplan van 1909 voorzag ten noordoosten van de Van Reenenweg in een woonwijk gedeeltelijk gebaseerd op het min of meer rechthoekige padenpatroon van de negentiende-eeuwse bosontginning. Toen de wijk vanaf 1920 werd gerealiseerd, werd echter tussen Schaerweijdelaan en Burg. Patijnlaan voor een geheel van gebogen en rechte straten gekozen. Tussen Schaerweijdelaan en Van Reenenweg werd wel het rechthoekige plan van 1909 uitgevoerd (dat daar echter niet het ter plaatse gebogen padenpatroon volgde). Er verrezen vooral middenstands- en arbeiderswoningen.

In het uitbreidingsplan van 1937, gebaseerd op bevolkingsprognoses tot circa 1980, stelde de gemeente zich veel actiever op dan in het plan van 1909. Niet alleen werd aangeven waar gebouwd mocht worden, vooral ook waar niet gebouwd mocht worden en waar ruimte, natuur en groen moesten blijven. In de periode na 1945

13 Centraal in villapark Kersbergen te Zeist ligt het Kersbergenplein, in hoofdzaak bestaande uit een waterpartij (opname rond 1935).

14 De Willem Arntsz Hoeve, schematisch overzicht van de bouwactiviteiten tot 1940.

maakte het plan het de gemeente mogelijk een sterk sturende rol te spelen in de ruimtelijke ontwikkeling van Zeist.

De verschillende villaparken, middenstands- en arbeiderswijken van vóór 1940, elk met hun eigen, min of meer van elkaar losstaande, plattegrond, maakten Zeist in ruimtelijk opzicht tot een ware lappendeken. Daarbinnen bleef de as Utrechtseweg-Dorpsstraat-Driebergseweg een structurerende rol vervullen als belangrijke doorgaande weg. De as Oude Arnhemseweg-Tweede Hogeweg-Oude Arnhemse Bovenweg was en bleef in dat opzicht secundair. Ook enkele lanen uit de formele aanleg van Slot Zeist en Beek en Royen, vooral de Slotlaan, vervulden een structurerende rol omdat de verschillende wijken er aan gekoppeld werden. De Slotlaan kreeg daarnaast door de steeds sterkere winkelfunctie een belangrijke rol in de kern van Zeist. In de Eerste en Tweede Dorpsstraat vond eveneens een sterke verwinkeling plaats. Het Rond werd het eigenlijke centrum van het dorp, als het punt waar de winkelstraten kruisten en het gemeentehuis (1909) en het postkantoor (1911) stonden.

Den Dolder

Van groot belang voor de ontwikkeling van de satelliet-nederzettingen van Zeist: Den Dolder, Huis ter Heide en Bosch en Duin was de aanleg van spoorwegen. In 1863 legde de Nederlandsche Centraal Spoorweg Maatschappij (NCSM) de spoorlijn Utrecht-Amersfoort aan, waaraan in 1895 de halte Den Dolder (aanvankelijk Dolderscheweg genaamd) werd geopend. Tegelijk werd even verderop een aftakking in de richting van Baarn aangelegd. Hoewel de halteplaats in een schaars bewoond gebied lag, bestaande uit bossen en heidevelden, was het spoor toch een belangrijke factor in de ontwikkeling van Den Dolder. Ten noorden van de halteplaats vestigde de fabrikant Christoph Pleines (1857-1936) in 1902 zijn zeepfabriek die hij in Amersfoort, wegens stankoverlast, na brand niet mocht herbouwen. In de dunbevolkte omgeving van de spoorlijn mocht hij dat wel; de grond was bovendien niet duur. Bij de fabriek 'De Duif' stichtte Pleines een (minieme) 'company town' (plaatsje waar iedereen bij dezelfde maatschappij werkt en waar huizen en winkels ook van die maatschappij zijn). Op kosten van de fabriek verrezen een directeurswoning, arbeiderswoningen, een boerderij, een school, een kerk met begraafplaats en een postkantoor. In 1918 werd de fabriek eigendom van de Goudsche Kaarsenfabriek en kwam aan het imperium van Pleines een eind. Tussen 1918 en 1921 bouwde woningbouwvereniging Duivendorp nog een aantal woningen aan de Pleineslaan.

Villabebouwing verrees vervolgens aan de Hertenlaan, ten zuiden van de spoorlijn. Pas na 1945 ontstond hier een groter villagebied in aansluiting op Bosch en Duin.

De tweede belangrijke impuls voor Den Dolder was de vestiging van de Willem Arntsz Hoeve. In 1906 kocht de Willem Arntsz Stichting te Utrecht een 207 ha groot terrein in Den Dolder om een nieuwe inrichting te bouwen. Het streven daarnaar kwam voort uit het idee dat de behandeling van geestelijk gestoorden voorspoediger zou verlopen in de 'vrije natuur', terwijl daar ook meer mogelijkheden waren voor een zinvolle arbeidstherapie, zoals land- en tuinbouwwerk. Nog in het jaar van aankoop begon men met het bouwen van een boerderij. Bij aankomst van de eerste patiënten moest het gebouw klaar zijn, waaruit wel blijkt hoe belangrijk het werk op het land werd gevonden. Daarna (in de periode 1909-1912) verrezen de overige gebouwen: een directiekantoor, een gehoorzaal, een bedrijfsgebouw (met keuken e.d.), personeelswoningen en een aantal paviljoens.

De oorspronkelijke aanleg van het complex (evenals de gebouwen ontworpen door F.W.M. Poggenbeek) was symmetrisch. De Directielaan, waaraan het directiegebouw, de gehoorzaal voor zang- en toneeluitvoeringen en het bedrijfsgebouw werden gesitueerd, vormde de as van symmetrie. Tegelijk gaf de laan een scheiding aan: aan de noordkant kwamen de paviljoens voor de mannen, aan de zuidkant die voor de vrouwen. Tevens gold: hoe hoger de verpleegklasse, hoe dichter bij het centrum van het complex. De eerste klas paviljoens (Spinoza, Swammerdam) kwamen dichtbij de Directielaan, de tweede klas paviljoens (Camper, Donders) wat verder weg en de derde klas paviljoens (Huygens, Van Swieten, Van Leeuwenhoek, Wier) nog verder. Het meest afgelegen kwamen echter de paviljoens voor 'onrustige lijders' (Boerhaave, Schroeder van der Kolk).

In 1915 en later werden nog meer personeelswoningen en paviljoens gebouwd, waarbij de oorspronkelijke symmetrische opzet gaandeweg werd losgelaten.

Huis ter Heide / Bosch en Duin

In 1901 opende de exploitant van de spoorlijn Utrecht-Amersfoort, de NCSM, een nieuwe lijn van Bilthoven naar Zeist, met een halte bij Huis ter Heide. De exploitatie van het omringende bos- en duingebied werd daarmee zeer aantrekkelijk en in de nabije omgeving kwamen vervolgens de villaparken Bosch en Duin en Overplaats Zandbergen tot stand. In Bosch en Duin kwam in 1906 nog een extra halte aan de Duinweg, even voorbij de kruising Baarnseweg-Biltseweg. De spoorlijn is al lang verdwenen, maar het tracé is grotendeels herkenbaar en als fietspad in gebruik.

Nog in 1902 begon de Maatschappij Bosch en Duin NV, die ter plekke een groot gebied had aangekocht, met de aanleg van het villapark Bosch en Duin. Het wegenpatroon werd ontworpen door een der initiatiefnemers van de NV, tevens directeur, jhr. A.E.W. Rutgers van Rozenburg. Er werd gekozen voor een ruime opzet: ‘in alles is gestreefd ruimtegevoel te suggereren en de illusie te scheppen, dat er geen buren zijn noch komen’, aldus een gids voor de omgeving van Zeist uit de jaren dertig (Zeist en de Stichtsche Lustwarande, ca. 1935, p. 65).

De glaciale terreinkenmerken kwamen goed van pas bij de villabouw; de heuveltjes waren prachtige lokaties voor grote huizen. Het aanwezige bos, waaronder schilderachtige verwaaide dennen, werd benut bij de vormgeving in landschapsstijl. Het rechthoekige padenpatroon, ontstaan na de uitgifte van de heide bij de aanleg van de Amersfoortseweg in 1653, verdween echter. Er voor in de plaats kwam een hoofdontsluiting met twee rechte wegen vanaf de Amersfoortseweg die samenkomen in het hart van het villapark in een rotonde. Daar omheen werd een aantal slingerende lanen gelegd. Van Dokkum beschreef het geheel in 1918 als volgt: ‘het prachtige villa-park Bosch en Duin, waar door de architecten op lofwaardige wijze gebruik werd gemaakt van het geaccidenteerde terrein. Hoog op de heuvels tusschen de met tact gedunde groepjes dennen liggen de landhuizen fier en pathetisch en door de duindellingen slingeren zich de witbestoven klinkerwegen. Er is hier werkelijk met ernst gepoogd, het terugdringen der natuur door de kultuur te verzachten door aanpassing van den bouw bij het kostelijke heide-decor.’ (Van Dokkum, 1918, p. 178-179). Een aantal grote villa's werd gebouwd - aanvankelijk alleen 's zomers bewoond - en enkele herstellingsoorden en vakantiekolonies. De tuinen en parken rond de huizen waren aanvankelijk zeer groot: de grond was goedkoop, zo'n 45 cent de vierkante meter.

Naast Bosch en Duin kwam, ongeveer in dezelfde tijd, het wat bescheidener opgezette villapark Overplaats Zandbergen op. De overplaats bij het buiten Zandbergen was gesitueerd op een van de rechthoekige percelen, uitgegeven bij de aanleg van de Amersfoortseweg in 1653. In de Ruysdaellaan, de Potterlaan en een deel van de Rembrandtlaan is de contour van de oorspronkelijke overtuin nog te herkennen. Ook het perceel van Zandbergen zelf is, ondanks de doorsnijding door de Dolderseweg, nog gedeeltelijk herkenbaar.

In 1858 was op de overplaats een Nederlands Hervormd kerkje gebouwd voor de groeiende bevolking in deze omgeving (noordwesthoek Amersfoortseweg/Dolderseweg). Tussen 1885 en 1896 werd een landschapspark aangelegd, gedeeltelijk naar ontwerp van H. Copijn. De cacaofabrikant J. Blooker

die in 1896 eigenaar van het terrein was geworden, liet het park door Copijn verder verlandschappelijken en voor een deel als villapark verkavelen. Het gedeelte aan de Amersfoortseweg werd wandelpark, het huidige Blookerpark. Centraal element is de zichtas tussen Zandbergen en Rodichem (1912, nu Overplaats Zandbergen geheten), die het terrein in de lengte in tweeën verdeelt en gedeeltelijk met douglassparren is beplant. Tussen de Amersfoortseweg en de Potterlaan zet de zichtlijn zich voort over een laagte met daarin een vijver.

Pas na 1945 kwam de bebouwing in het villapark op gang, daarvoor was slechts een beperkt aantal huizen gebouwd.

De Bilt en Bilthoven

Ondanks de aanwezigheid van een station aan de lijn Utrecht-Amersfoort (1863) groeide De Bilt in de periode na 1850 aanvankelijk nauwelijks. De afstand tussen dorp en station was zo groot dat ‘geen enkele inwoner van de binnengemeente’ er gebruik van maakte ‘omdat het bijkans drie kwartier van de kom verwijderd’ was

15 In 1893 vestigde het Koninklijk Nederlandsch Meteorologisch Instituut (KNMI) zich in De Bilt. De betonnen observatietoren links op het gebouw verrees in 1915 ter vervanging van een houten toren.

(Van Dokkum, 1918, p. 154). Er stopten bovendien maar weinig treinen. Voor de verbinding met Utrecht was de tram Utrecht-Zeist (vanaf 1879) van groter belang. Een stimulans tot groei ging er dan ook van de spoorwegverbinding niet uit. De uitbreiding van het dorp bleef in eerste instantie beperkt tot wat arbeiderswoningbouw rond de oude kern (Hessenweg, Nieuwstraat en omgeving). Ook de eerste planmatige uitbreiding voltrok zich niet in de richting van het afgelegen station, maar aan de weg naar Utrecht. Daar werd in 1903 het Kloosterpark aangelegd, slechts een paar kilometer van de stad Utrecht verwijderd. Het park, op het terrein van de vroegere buitenplaats Het Klooster of Colenberg (waarin sinds 1893 het KNMI was gevestigd) werd in landschapsstijl ontworpen door de Zeister (tuin)architect Otto Schultz.

Pas begin twintigste eeuw begon Bilthoven, zoals de omgeving van het station later genoemd werd, sterk te groeien als forensen- en renteniersdorp. De frequentie waarmee de trein het station aandeed, was inmiddels sterk verhoogd: in 1902 stopten er 52 treinen per dag. Rijke stedelingen begonnen nu grote villa's te bouwen aan weerszijden van de Soestdijkseweg. Na circa 1906 werden ook in toenemende mate kleinere villa's gebouwd voor en door de wat minder rijken.

Vanaf 1900 werd als eerste villapark Vogelzang ontwikkeld, ten zuiden van de spoorlijn. De aanleg volgde gedeeltelijk het ontwerp dat gekenmerkt werd door een stelsel van sterk slingerende lanen. Vooral aan de westzijde van de Soestdijkseweg werd het park niet zo ruim als in het ontwerp uitgevoerd: met minder groen, minder en kleinere kavels. Na 1910 volgden Park Ensah (literatorenbuurt), Drakenstein (deel componistenbuurt), het Oosterpark (idem), Biltsche Duinen en Ridderoordspark (schildersbuurt). ‘Villa verrijst naast villa, mooie, leelijke, kleine en de geheele weg is reeds vervillaad’, schreef Van Dokkum in 1918 over het gebied langs de Soestdijkseweg (1918, p. 157).

De meeste parken verrezen aan de noordkant van de spoorlijn: Ridderoordspark, Oosterpark, Drakenstein en Biltsche Duinen. Daar ontstond een aaneenschakeling van villaparken, min of meer in elkaar overlopend, met de Soestdijkseweg als centrale as. Kenmerkend is de weinig uitgewerkte plattegrond van de meeste parken, zonder centraal element en meestal niet meer dan een stelsel van gebogen lanen. Door

de geringe mate van gemeentelijke sturing ontstond ook geen dorpscentrum of kern in Bilthoven.

Evenals in Zeist werden in De Bilt enkele voormalige buitens verkaveld: in 1918 werd op gebied van de buitenplaats Jagtlust de wijk Tuindorp gebouwd en rond 1920 werd op het Overbosch (overplaats) van Jagtlust een buurt met middenstandswoningen gebouwd (Overboslaan, Parklaan en omgeving). Tussen 1924 en 1930 verrees op terrein van Arenberg aan de Utrechtseweg eveneens een middenstandswijk. Tuindorp werd op initiatief van Patrimonium en de Algemene Biltsche Woningbouwvereeniging vanaf 1920 gebouwd (Patrijzenlaan en omgeving). De wijk van zo'n honderd woningen groot werd ruim opgezet, met

brede straten, veel openbaar groen en particuliere tuinen. De huizen werden ontworpen door architect G. van Hoogevest uit Amersfoort. In 1937 werd Tuindorp nog uitgebreid. Het sociale woningbouwcomplex aan de Hessenweg, eveneens van Van Hoogevest, kreeg een veel steniger karakter (nr. 49-95, Patrimonium, 1919).

Driebergen-Rijsenburg

Na 1850 nam het aantal buitenplaatsen langs de Utrechtseweg verder toe en rond 1900 begonnen de uitbreidingen van de oude kernen Driebergen en Rijsenburg.

Beide ontwikkelingen hadden een groot ruimtelijk effect; er ontstond gaandeweg één nederzetting in plaats van de afzonderlijke dorpjes Driebergen en Rijsenburg. Een los gestructureerde nederzetting kwam tot stand, waarin de Hoofdstraat met de beide dorpskernen, de vele landhuizen en grote villa's het belangrijkste structuurelement werd.

Aan de Hoofdstraat/Utrechtse straatweg (bijgenaamd ‘het miljonairsstraatje’) verrezen voor 1875 Bloemenheuvel, Catharina, Nijendal, Beukenhorst, Bijdorp, De Wildbaan, Bouwlust, Sterrebos, De Put, De Horst, Veldzicht en Lindenhorst, gevolgd in het laatste kwart van de negentiende en de eerste decennia van de twintigste eeuw door Reehorst, Hoogerweerd, Klein Hoeve, Eikenhoven, Overhorst en Bosscherveld. Op terrein van Sparrendaal verrees in 1856-1857 het Groot Seminarie. De Hoofdstraat/Utrechtse straatweg werd de centrale as van de nederzetting als geheel. De oude dwarswegen richting Heuvelrug en richting Langbroekerwetering gingen als verbindingen functioneren tussen de centrale as en nieuwbouwwijkjes.

In Rijsenburg werden ten zuiden en ten westen van de kerk vóór 1900 de Van Vrijberghestraat, de Van Rijckevorselstraat en de Florastraat aangelegd en kort na 1900 de huidige Prins Hendriklaan, de Koningin Wilhelminalaan, de Emmalaan en de Jan Glaudemanslaan (Prins Hendrikpark). Er werden voornamelijk villa's en middenstandswoningen gebouwd. In Driebergen bouwde men aan bestaande wegen als Traay, Loolaan, Diederichslaan en Bosstraat en aan enkele nieuwe straten tussen deze wegen: de huidige Dr. Hermansstraat, de Burgemeesterlaan, de Secreatrislaan, de Wethouderslaan, de Rozenstraat en het Van Vollenhovenpark. Ook aan de Lindenlaan en de Oranjelaan werd gebouwd. Ten oosten van de Traay kwamen de Van der Muelenstraat, de Van Wassenaarlaan en de Van Heemstrastraat tot stand. Ook in de omgeving van de Loolaan werd gebouwd, aan een deel van de Meenkselaan tussen de Engweg en de Hoofdstraat en tenslotte aan de Sportlaan. Alle genoemde straten ontstonden vóór 1906. De bebouwing bestond grotendeels uit vrijstaande huizen van bescheiden omvang en hier en daar villa's. Het Van Vollenhovenpark werd als villaparkje aangelegd.

Het stratenpatroon achter de kerk van Rijsenburg en aan weerszijden van de Traay ligt op oude paden en perceelsscheidingen. De gemeente had geen uitbreidingsplan, maar volgde een politiek van ad-hoc-planning. Steeds werden slechts enkele straten aangelegd op de meest eenvoudige wijze: voortbouwend op een bestaand stramien.

16 Kenmerkend voor de uitbreiding van Driebergen en Rijsenburg was de aanleg van ‘parken’ met zowel villa's als middenstandswoningen. Ansicht uit de jaren twintig van het kort na 1900 gebouwde Prins Hendrikpark.

Tussen 1920 en 1940 nam het forensisme toe. Een aantal nieuwe straten werd aangelegd in het gebied ten noorden van de Arnhemse Bovenweg. Rond 1923 werd gebouwd aan de Melvil van Carnebeelaan en de Nassaulaan, wat later gevolgd door de Willem van Abcoudelaan, de De Beaufortlaan, de Willem van Gaesbeeklaan en de Nassaulaan. De Oranjelaan, de Lindelaan en de Meenkselaan werden op villapark-achtige wijze bebouwd. Ten zuiden van de Hoofdstraat vond de aanleg plaats van de Parklaan en omgeving. In dezelfde periode werden enkele landgoederen gedeeltelijk verkaveld voor villabouw, in 1924 Kraaybeek en in 1930 Sterrebos. In samenhang met de groei werd een aantal openbare, bestuurs- en nutsgebouwen gebouwd, onder andere in 1875 het gemeentehuis annex postkantoor.

Doorn

Rond 1850 bestond Doorn uit niet veel meer dan enige bebouwing rond de kruising van de Rijksstraatweg, ter plaatse de Dorpsstraat geheten, met de Amersfoortseweg. Ook wat noordelijker aan de Amersfoortseweg stond wat - eenvoudige - bebouwing. De Dorpsstraat was in de toenmalige bebouwde kom de dichtstbebouwde straat.

Rond 1900 begon Doorn zich uit te breiden, in eerste instantie door verdichting aan uitvalswegen als Kampweg en Amersfoortseweg. Aan de zuidkant van het dorp hield de eigenaar van Huis Doorn uitbreiding van de bebouwing tegen. Wel waren in 1874 delen uit het bezit van Huis Doorn verkocht, waaronder het Vossenbos aan de noordkant van de Rijksstraatweg, dat vervolgens voor woningbouw werd ontwikkeld. Er kwamen zowel villa's als middenstands- en arbeiderswoningen (Vossenlaan, Sparrenlaan en omgeving). Tussen 1896 en 1903 werd ook de buitenplaats Sitio voor villabouw verkaveld. Tot na 1945 bleef het villaparkje de enige ‘nieuwe’ bebouwing ten zuiden van de Dorpsstraat.

Aan de Kampweg en de Acacialaan verrezen na 1900 eveneens villa's en middenstandswoningen. De Kampweg kreeg rond 1920 steeds meer de functie van winkelstraat. In dezelfde periode begonnen H.A. en J. Pothoven (architecten/aannemers, Doorn, Amersfoort) het gebied de Bosrand, ten oosten van de Amersfoortseweg, als villapark te ontwikkelen. Tegelijkertijd verrees op enige afstand van de dorpskern aan de zuidkant van de Rijksstraatweg het sociale woningbouwcomplex Palmstad (H. van der Schaar, Patrimonium). De structuur van het buurtje bestaat uit een bebouwingsas met een halfcirkelvormig pleintje, gericht op de straatweg.

Al met al nam de uitbreiding van Doorn een minder hoge vlucht dan die van Driebergen en veel minder dan die van Zeist. Wel was de tramlijn Utrecht-Arnhem (in 1883 gevorderd tot Doorn) gunstig voor nieuwe woonvestiging. Het dorp was nu verbonden met enkele grotere steden en ook Zeist, met zijn niet onaanzienlijke industrie, was een stuk dichterbij gekomen.

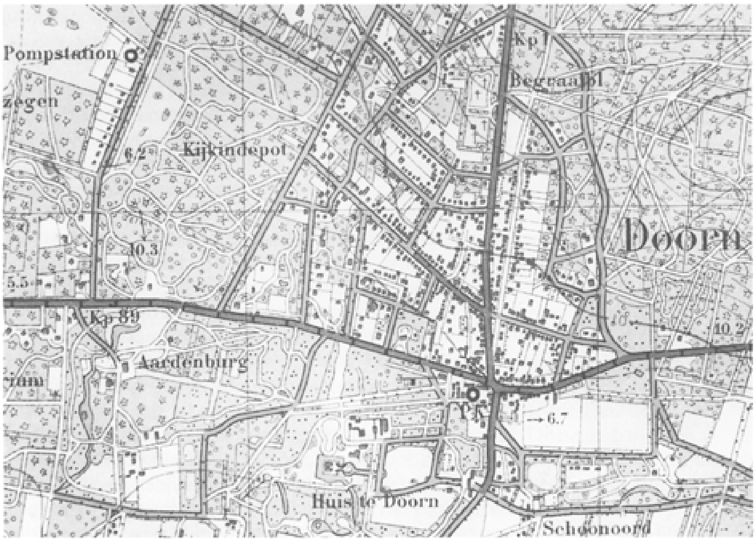

17 Doorn rond 1918. Topografische kaart, uitgave 1926.

Al vóór 1940 werd het kruispunt Rijksstraatweg-Amersfoortseweg, midden in het dorp, verruimd om een betere doorstroming van het verkeer te krijgen. Daarbij werden enkele panden geheel of gedeeltelijk afgebroken. Ook het hotel dat de middeleeuwse Maartenskerk van de Dorpsstraat scheidde, werd gesloopt. De beslotenheid van de kerksituatie ging daardoor verloren, temeer daar ook de bomen rond de kerk gerooid werden. Daarmee begon in Doorn al vroeg de verbreding voor verkeersdoeleinden van het binnen de bebouwde kom gelegen deel van de weg Utrecht-Arnhem. Na 1945 zou dit in de meeste dorpen langs de weg leiden tot een wanverhouding tussen wegprofiel en aanliggende bebouwing. Een groot deel van het dorpsbeeld in de oude kernen werd opgeofferd aan het verkeer.

De Provinciale Planologische Dienst (PPD) beschreef de ontwikkeling van Doorn in 1949 als volgt: ‘de hoofdkern is het oude dorp Doorn dat vooral naar het noorden en noordwesten uitgroeide door de stichting van villawijken. Bij deze groei was helaas de particuliere grondexploitaite zeer sterk vertegenwoordigd, hetgeen niet bevorderlijk was voor een goede organische uitbreiding. Daarnaast is even ten westen van de oprijlaan naar Kasteel Moersbergen een kleine arbeiderswijk ontstaan (bedoeld is Palmstad), nog meer westelijk de (....) veel oudere buurtschap nabij de Oudeweg, terwijl voorts hier en daar een aanzet van wilde bebouwing kwam’ (Doorn in vogelvlucht, p. 8).

Leersum, Amerongen en Elst

De stoomtram, zoals hierboven vermeld, bracht de plaatsen Amerongen, Leersum en Elst binnen het bereik van de rust- en natuurminnende stedeling. Voor de forensen bleven deze dorpen echter te ver weg van de steden Utrecht en Amersfoort. Groei bleef dan ook vrijwel uit. Leersum bestond rond 1850 uit een handvol bebouwing rond de kruising Rijksstraatweg/Scherpenzeelseweg, waar de kerk stond en uit wat bebouwing aan de Nieuwe Steeg en de Middelweg. In 1940 was het dorp weinig groter dan in 1850. Enige uitbreiding had plaatsgevonden aan de Rijksstraatweg ten westen van de kerk.

In Elst en Amerongen vond tussen 1850 en 1940 nog minder uitbreiding plaats; de dorpen groeiden het minst van alle plaatsen op de Heuvelrug. In Elst werd aan de Rijksstraatweg, de Franseweg en de tussenliggende wegen een beperkt aantal nieuwe huizen gebouwd. Amerongen telde in 1892 2400 inwoners, in 1940 nog geen 3000. Ingrijpender dan de weinige nieuwbouw was voor het dorpsbeeld de afbraak van de tabaksschuren die overbodig werden met het verdwijnen van de tabaksteelt. Dat leidde in 1912 ook tot de sluiting van het sigarenfabriekje en de tabakswaag. Buiten de agrarische sector waren de twee steenfabrieken de belangrijkste werkgevers voor het dorp.

Maarn en Maarsbergen

Vlakbij Maarn was voor de spoorlijn Amsterdam-Utrecht-Arnhem (1843-1845) van de Rhijnspoorweg Maatschappij een flinke doorgraving gemaakt in een heuvel even ten oosten van het bos van Noordhout. De spoorwegmaatschappij begon in 1865 de flankerende zandwallen verder af te graven en het zand te gebruiken voor aanleg

en onderhoud van spoorbanen. De zandgraverij leidde tot dorpsuitbreiding omdat de arbeiders van de zandwinning gehuisvest moesten worden. In 1901 werd op de afgraving een rangeerterrein aangelegd dat later nog aanzienlijk vergroot werd. Voor het personeel van het rangeerterrein werd in 1924 Tuindorp gebouwd: 75 huizen en drie winkels ten noorden van het spoor. Het ontwerp was van de hand van architect H.A. Pothoven. De groei van Maarn ging door toen de grond bebouwd raakte die de gemeente eind negentiende eeuw van het rijk had gekocht (gebied van de voormalige buurschapsorganisatie). Op deze grond werd voornamelijk voor forensen gebouwd. In 1925 werd ten zuiden van het spoor een raadhuis (eveneens een ontwerp van Pothoven) gebouwd op het Raadhuisplein, met rondom villa's. Het eerste kerkgebouw kwam echter weer aan de andere kant van het spoor. In 1915 had de weduwe van de in dat jaar overleden schrijver J.M. van der Poorten Schwartz aan de Kapelweg een stuk grond gekocht en daar een gedachteniskapel gesticht. In 1923 werd de kapel uitgebreid tot de huidige (N.H.-)kerk.

Door het aan weerszijden en op relatief grote afstand van elkaar situeren van de belangrijkste elementen van het dorp: Tuindorp, Raadhuisplein en kerk, ontstond er geen centrum in Maarn. De enigszins ongelukkige doorsnijding van het dorp

door het spoor werd in de jaren veertig verergerd door de aanleg van de A12 naast de spoorlijn. Het brede grondlichaam, waarin slechts enkele poorten werden uitgespaard, werd een barrière tussen beide delen van het dorp.

Maarsbergen groeide ondanks de aanwezigheid van een station nauwelijks. Ook de verdeling van de gemeenschappelijke gronden in 1882 leidde niet tot uitbreiding. De grond bleef in agrarische gebruik. Slechts tussen het station en villa Anderstein verrees een aantal huizen, vooral langs de Woudenbergseweg en de Haarweg, Op de hoek Woudenbergseweg/Haarweg werd in 1883 ook de huidige kerk gebouwd.

Rhenen

De stad Rhenen groeide in de periode 1850-1940 vrij weinig, ondanks de aansluiting op de spoorlijn Amersfoort-Kesteren (1885) en op de tramlijn Zeist-Arnhem. Binnen de stadskern vond nauwelijks ruimtelijke verandering plaats. Wel werden kort na 1840, zoals in de meeste Nederlandse steden, de verdedigingswerken grotendeels gesloopt, waarbij de wallen in plantsoen werden herschapen. In 1862 telde de gemeente 3650 inwoners, waarvan nauwelijks de helft in de stad woonde. Rhenen bestond uit tien straten waarover Terwen in 1862 schreef dat ‘alleen de Bergstraat vrij breed is, en schoone huizen bevat, de andere straten zijn nauw en stil.’ (1862, p. 152).

Pas in twintigste eeuw was een bescheiden, planmatige uitbreiding van de oude stad nodig. De grootste ontwikkeling betrof de bouw van Vreewijk tijdens en kort na de Eerste Wereldoorlog. De Woningstichting Rhenen bouwde op enige afstand van het stadscentrum ruim tachtig woningen voor de arbeiders van de tabaks- en steenindustrie. De buurt kreeg een lage bebouwingsdichtheid en een vrij losse structuur met enkele pleintjes en korte straten met blokjes van twee tot zes huizen onder één kap.

Verder vond verdichting plaats met vooral middenstandswoningen langs uitvalswegen als de Nieuwe Veenendaalseweg en de Achterbergsestraatweg (waartussen Vreewijk was gelegen) en langs de Bantuinweg. Hierdoor was het gebied ten noordwesten van het centrum voor 1940 al gedeeltelijk bebouwd.

Hoewel trein en tram geen grote groei tot gevolg hadden, functioneerden het spoorwegstation en het nabijgelegen tramstation wel als bescheiden attractiepunten aan de oostkant van Rhenen. Tussen de oude stad en het station ontstond een buurtje (Stationsweg, Trambaanweg, Burg. Schimmelpenninckstraat), terwijl ook gebouwd werd langs het spoor: aan de Kastanjelaan en de Grebbeweg.

In 1940 was er in Rhenen weinig bedrijvigheid van betekenis. Alleen de chemische fabriek Rhenus, de steenfabrieken en enkele meubel- en timmerfabrieken waren van meer dan lokaal belang. Mr. J. Cremer, die voor de Grebbecommissie (die zich met de herbouw van de stad bezighield) een rapport over Rhenen en omgeving opstelde, beschreef de situatie als volgt: ‘het landbouwbedrijf in de gemeente Rhenen is achterlijk, de industriële ontwikkeling van Rhenen gaat moeizaam, de middenstand, zwaar onder de hypotheek, voert reeds vele jaren een harde strijd om het bestaan’.

In mei 1940 werd Rhenen zwaar getroffen bij de slag om de Grebbeberg. Een aanzienlijk deel van de bebouwing in de stadskern ging verloren, met name ten zuiden van de Herenstraat (de Rijksstraatweg binnen het centrum). 162 woningen werden geheel verwoest, 562 werden beschadigd maar konden hersteld worden,

473 werden licht beschadigd. In het getroffen stadsdeel hadden de meeste winkels gestaan en een aantal bedrijven. Na de capitulatie begon men snel aan een wederopbouwplan. Het plan beoogde niet alleen herstel van het verlorene, maar moest ook bijdragen de Rhenense achterstand op sociaal-economisch gebied weg te werken. Vandaar dat ook het minder getroffen, maar verpauperde stadsdeel ten noorden van de Herenstraat in de planvorming werd betrokken. Het plan werd nog in 1940, na voorbereiding door de architect J.B. van der Haar, voorzitter van de Rhenense welstandscommissie, gemaakt door ir. C. Pouderoyen, een leerling van Delftse School-voorman M.J. Granpré Molière. Pouderoyen handhaafde zoveel mogelijk de oude plattegrond van de binnenstad. De belangrijke Rijksstraatweg bleef via de Herenstraat door de stad lopen en werd in verband met verkeerseisen verbreed van negen naar zeventien meter. Om te voorkomen dat de weg alleen maar zou dienen voor het passerende verkeer ontwierp Pouderoyen aan de zuidzijde een langwerpig plein met een stenig karakter, de

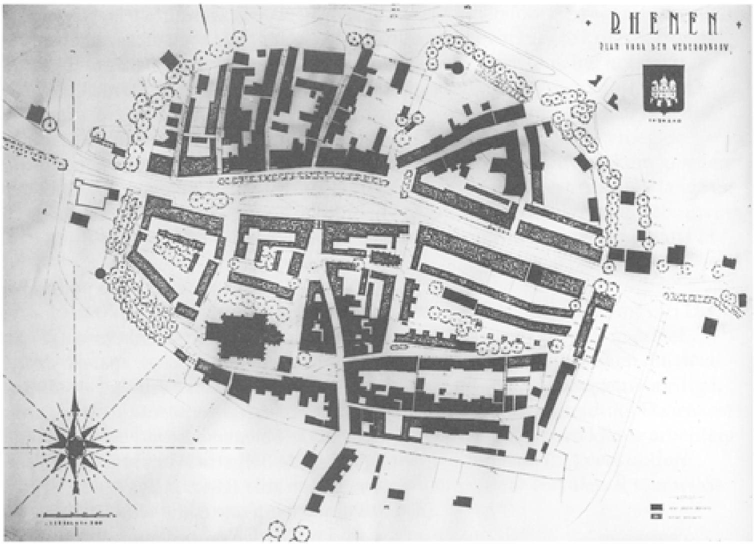

18 Het wederopbouwplan voor Rhenen van C. Pouderoyen uit 1940 (coll. Gemeente Rhenen).

19 De noordwand van de Herenstraat in Rhenen ter hoogte van de Molenstraat. De zuidwand bestaat ter plekke geheel uit Wederopbouw-panden, de noordwand gedeeltelijk. De opname is gemaakt tussen 1942 en 1945 (coll. RDMZ).

Frederik van de Paltzhof, geïnspireerd door de Groenmarkt in Zutphen. De verwoeste zuidwand van de Herenstraat werd ter plaats van de Van de Paltzhof teruggelegd om ruimte te maken voor het plein en aan de westkant weer aangesloten op de al eerder teruggelegde rooilijn bij de hoek met de Torenstraat. Pouderoyen zag de Van de Paltzhof als het wereldlijk centrum van Rhenen.

Het kerkelijk centrum, de Cunerakerk en omgeving, kon 'vervolmaakt' worden ten opzichte van de situatie vóór 1940. De bebouwing aan de zuid- en oostrand bleef gehandhaafd, aan de west- en noordrand waar nooit echte pleinwanden waren ontstaan, vonden de belangrijkste ingrepen plaats. De westrand werd teruggelegd en meer gesloten gemaakt. Bij de Cuneratoren ontstond daardoor een voorplein. Door de zo ook gerealiseerde zichtrelatie tussen de westpunt van de Van de Paltzhof en de toren werden kerkelijk en wereldlijk centrum visueel met elkaar verbonden. Door verlegging van de westelijke rooilijn van de Torenstraat werd die ook meer

een directe lijn tussen beide centra. De noordelijke pleinrand werd eveneens teruggeschoven en gesloten gemaakt: het plein werd daarmee groter en kreeg 'echte' wanden.

De plantsoengordel op de voormalige vestingwerken die de stad oorspronkelijk geheel omgaf, was aan de zuidzijde vervaagd. Het plan herstelde de groene rondgang rond de kern door een verbinding, de Koningshof, te maken tussen de Van de Paltzhof en de kerk langs de hier nog aanwezige oude stadsmuur. Bij de aansluiting op het kerkplein werd, gebruikmakend van de hoge ligging van Rhenen, een bordes gecreëerd met een magnifiek uitzicht over de uiterwaard vóór de stad, de Rijn en de Betuwe.

Tussen de Herenstraat en de noordelijke stadsrand kwam een nieuwe verbinding: het Molenpad, uitkomend bij de molen.

Twintig architecten, waaronder F. Eschauzier, S.J. van Embden en J.F. Berghoef ontwierpen de nieuw te bouwen huizen. Elk pand werd individueel vormgegeven, in overeenstemming met het historische karakter van Rhenen.

Omdat alle architecten werkten in de op de traditie gerichte Delftse School-stijl en in dezelfde materialen, kreeg de bebouwing als geheel toch een hoge mate van eenheid, zelfs van uniformiteit.

Eind 1942 was het plan voor het grootste deel uitgevoerd. In 1945 werd het zuidelijk deel van de binnenstad bij geallieerde beschietingen opnieuw getroffen. 22 woningen werden verwoest en 75 zwaar beschadigd; ook de Cuneratoren leed zware schade. De nieuw gebouwde panden bleven echter vrijwel alle onbeschadigd. Onder leiding van Pouderoyen werd in 1946 voor het getroffen stadsdeel opnieuw een wederopbouwplan gemaakt, dat in de jaren daarna werd uitgevoerd.

Verspreide bebouwing

Buiten de bebouwde kom nam in de periode na 1850 de bebouwing toe in de vorm van verdichting aan doorgaande wegen en bij kruispunten. Langs de Utrechtse straatweg (Rijksstraatweg), en in mindere mate langs de Arnhemse Bovenweg werden winkels, middenstandswoningen en bedrijven gebouwd. Zo ontstond bij station Driebergen een buurtje bij een industrieterrein, terwijl even verderop bij de kruising van de spoorlijn met de Arnhemse Bovenweg ook wat bebouwing tot stand kwam. Overberg ontstond na de opening van de halte De Haar op de spoorlijn Amersfoort-Kesteren (1885): langs het spoor ontwikkelde zich een los bebouwingslint.

De overige doorgaande wegen op de Heuvelrug bleven óf praktisch vrij van lintbebouwing, zoals de geheel door het bos lopende weg Zeist-Woudenberg, óf er deed zich veel minder lintbebouwing voor dan in bovengenoemde voorbeelden.

Buitenplaatsen en landgoederen

Buitenplaatsen en landgoederen, parken en tuinen

Het ruimtebeslag van de middeleeuwse kastelen was veelal gering. Het kasteel stond op een omgracht terrein, daarbuiten lagen de voorburcht (soms afzonderlijk omgracht), de (moes)tuin en een boerderij. De formele klassicistische parken uit de zeventiende en achttiende eeuw, aangelegd door adel, renteniers en rijke kooplieden bij de buitenplaatsen langs de zuidwestflank van de Heuvelrug, namen al meer ruimte in beslag. Voorbeelden zijn de parken bij kasteel Amerongen en de ridderhofstad Zuylestein. De klassicistische tuinaanleg rond kasteel Amerongen

(vermoedelijk circa 1680) betekende een uitbreiding ten opzichte van de eerdere situatie, maar bleef vrij bescheiden. De ligging in de uiterwaarden maakte het realiseren van een groter park moeilijk, vanwege het overstromingsgevaar. Tuin en park bij Zuylestein werden eind zeventiende eeuw in opdracht van Willem van Nassau Zuylestein gemoderniseerd en uitgebreid met onder meer sterrebossen aan de west- en noordkant.

Het grootste ruimtebeslag op de Heuvelrug van een formele aanleg met tuinen, bossen en lange zichtassen zien we bij Slot Zeist. Willem Adriaan van Nassau liet tussen 1677 en 1686 een uitgebreide formele structuur over het bestaande landschap heen leggen. Het geheel was ruim vijf kilometer lang met achter het Slot (richting Kromme Rijn) over de grootste lengte een breedte van zo'n 350 meter die opliep tot ruim 600 meter ervóór. De nog bestaande hoofdas Koelaan-Slotlaan doorsneed de totale lengte. De Koelaan is zo'n anderhalve kilometer lang en vanaf de achterzijde van het Slot gericht op de kerktoren van Houten. Vanaf de voorzijde loopt de Slotlaan, drie-en een halve kilometer lang en gericht op de heuvel De Stompert op de heide bij Soesterberg. De laan werd dwars door de oost-west

gerichte kern van Zeist rond de Dorpsstraat gelegd. Op de kruising kwam een ‘rotonde’ (Het Rond). Aan weerszijden van de Slotlaan tot ongeveer de huidige Steynlaan liet Van Nassau sterrebossen planten en tot aan de Krakelingweg productiebossen.

Vanaf 1730 legde Hendrik Verbeek, burgemeester van Utrecht, de buitenplaats Beek en Royen aan. Door de directe betrokkenheid van de plattegrond op die van het Slot, ontstond in feite één samenhangende buitenplaats-structuur. Vanaf het Slot werd onder een hoek van 25° met de Slotlaan een diagonaal getrokken naar de Leusderhei. Het huis Beek en Royen kwam aan het begin van deze as (Laan van Beek en Royen/Woudenbergseweg) aan het oostelijk eind van de Tweede Dorpsstraat. Na enkele honderden meters splitste de as in twee secundaire diagonalen: één gericht op de toren van Amersfoort (Laantje zonder eind), één in de vorm van een waterpartij (grotendeels verdwenen, nu min of meer laagte). Daardoor ontstond een zogenaamde ganzevoet of patte d'oie.

Samuel de Marez liet in de tweede helft van de zeventiende eeuw bij het huis Maarsbergen een grootschalige formele aanleg realiseren van bijna 2200 meter lang en zo'n 450 meter breed. In de lengterichting werd een centrale as aangelegd, waarop ook het huis staat, met aan oost- en westzijde flankerende assen. Rondom het huis plantte De Marez een tuin aan met rechthoekige en vierkante vakken. Opvallend is de rol van de (grotendeels kunstmatige) Focoldusheuvel, die in het ontwerp werd geïntegreerd en waarop de oostelijke as werd gericht. De hoofdlijnen van deze structuur zijn in het huidige landschap nog merendeels aanwezig.

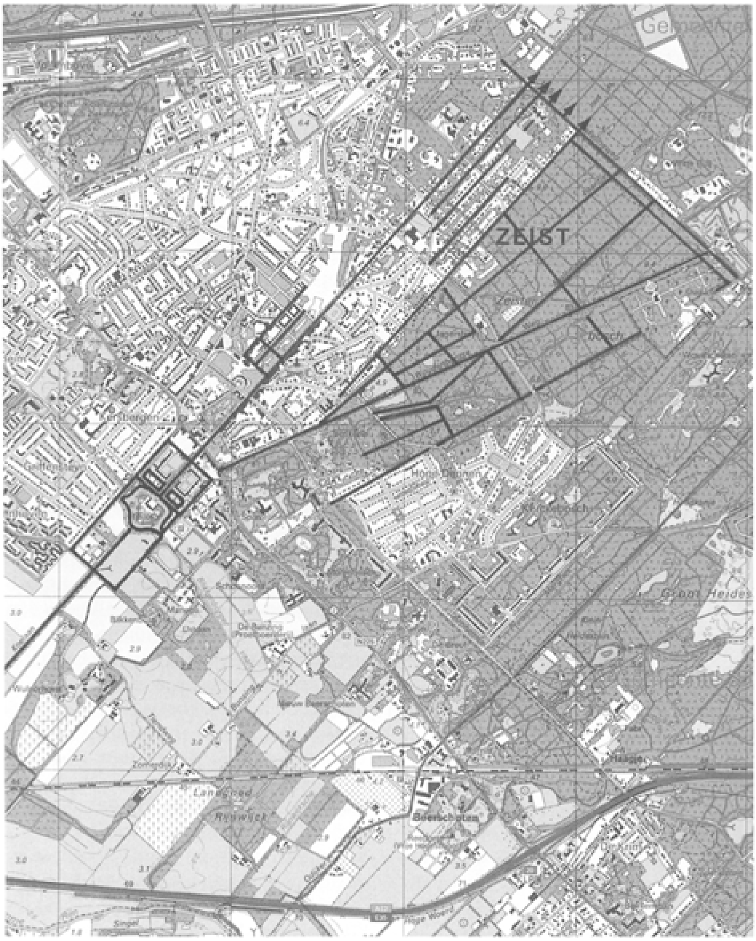

20 Lijnen in de plattegrond van het huidige Zeist die teruggaan op de formele aanleg van het Slot.

Op andere buitenplaatsen bleef de formele aanleg veel bescheidener in oppervlakte, zoals op Sparrendaal en Dennenburg in Driebergen, Huis Doorn en Moersbergen in Doorn en Houdringe in De Bilt.

Niet alleen op de zuidwestflank van de Heuvelrug, ook op de grote, rechthoekige percelen langs de Amersfoortse straatweg (1652) werden buitenplaatsen gebouwd. Daardoor ontwikkelde zich vanaf Huis ter Heide tot even voorbij het tegenwoordige Soesterberg een tweede zone van buitenplaatsen, hoger gelegen dan die aan de zuidwestflank. Een voorbeeld is het al genoemde Zandbergen, Amersfoortseweg 18, gebouwd rond 1660. Het huis werd middenin een vak gesitueerd en kreeg onder andere een zichtas over de weg heen. In de achttiende eeuw werd Zandbergen herbouwd, waardoor het huidige herenhuis tot stand kwam. In de negentiende eeuw werd het park, inclusief de overtuin, verlandschappelijkt (zie hiervoor).

De Stichtse Lustwarande

Tegen het eind van de achttiende eeuw begon men genoeg te krijgen van de formele, zo niet rigide parkaanleg, met alleen rechte, haakse en diagonale lanen.

De landschapsstijl kwam op, die het ideale, romantische landschap nastreefde met afwisseling tussen hoog en laag, open en gesloten, nat en droog. De Heuvelrug, vooral de zuidwestflank, was de uitgelezen ondergrond voor de landschapsstijl. De overgang van zand naar klei gaf alle mogelijkheden om stukken 'landschap' te bouwen. Er waren hoogteverschillen, er was droog en nat terrein, er kon bebost worden en er was grond voor akker- en tuinaanleg. Het aanwezige reliëf kon aangepast worden door het opwerpen van heuveltjes en het uitgraven van dalen.

Ook groef men sprengen (onder andere op Beerschoten en Heidepark) om de waterloopjes in de parken van voldoende water te voorzien. Bovenal echter was er op de Heuvelrug genoeg grond, die niet al te duur was. De bestrating van de weg tussen Utrecht en Rhenen vanaf 1816 betekende bovendien een verbetering van de bereikbaarheid van het gebied en daarmee een stimulans voor vestiging. De latere spoorwegaanleg had, na enige tijd, een soortgelijk effect. Het aantal nieuwe buitenplaatsen en landgoederen op de Heuvelrug steeg dan ook sterk na 1800: tussen 1800 en 1850 met minimaal 16, tussen 1850 en 1900 met minimaal 21, in de eerste decennia na 1900 met minimaal 15. In geen ander gebied in Nederland is op een vergelijkbare schaal 'verlandschappelijkt' en in geen ander gebied is daardoor en door de gelijktijdige bebossing - in een relatief korte periode - het landschapsbeeld zo sterk veranderd.

De landschappelijk aangelegde parken verschilden niet alleen van de formele parken in stijl. De aanleg had ook in ruimtelijk opzicht belangrijke consequenties. De nieuwe parken met de aansluitend bossen legden gemiddeld genomen een veel groter beslag op de grond door een ruimere opzet: grote stukken heide verdwenen successievelijk onder bos.

De situering van de landhuizen behorend bij de buitenplaatsen en landgoederen volgde de oude scheiding hoog-laag. De meeste huizen werden aan de oude 'benedenweg' gesitueerd. Vanuit het huis was er dan zicht op de grazige weiden, liefst met boerderij, op de overgang naar het rivierkleigebied. Het agrarische landschap werd zo gedeeltelijk onderdeel van het landgoederenlandschap, waarvan vooral genoten moest kunnen worden. Bijvoorbeeld bij De Bilt waar tussen 1800 en circa 1820 Vollenhoven, Beerschoten en Houdringe aan elkaar groeiden en door aankoop van boerderij Den Eyck een overplaats kon komen bij Vollenhoven. Het effect van het gemaakte landschap was niet gering: 'Verrassend is, bij het verlaten

der boschschaduwen, het aardig landgezigt, dat, terzijde van den Amersfoortschen weg, over een helder stroomenden vliet die langs en tusschen grasweiden en boekweitvelden heen kronkelt, genoten wordt naar den kant eener wat verwijderde hofstede, waarvan het nette boerenhuis, in een lagchend verschiet, tegenover het park en lustslot van Vollenhoven gelegen is', aldus Christemeijer in 1837 (p. 116). Tegelijkertijd ging het besef dat de hei en woeste gronden het gevolg van menselijke activiteiten waren ontbreken. De woeste grond werd 'natuur', in contrast met het aangelegde landschap. Dezelfde Christemeijer schreef over de omgeving van Rijsenburg, richting Austerlitz: 'het is in deze woudstreek, onder den naam van Rijzenburgs waranden bekend, dat de natuur zich in hare woestheid vertoont; hooge, met bosch beplante heuvels, in ordelooze groepen over eene uitgestrekte zandvlakte verspreid, vormen hier toneelen, die wel is waar bij de door kunst aangelegde fraaije partijen in het

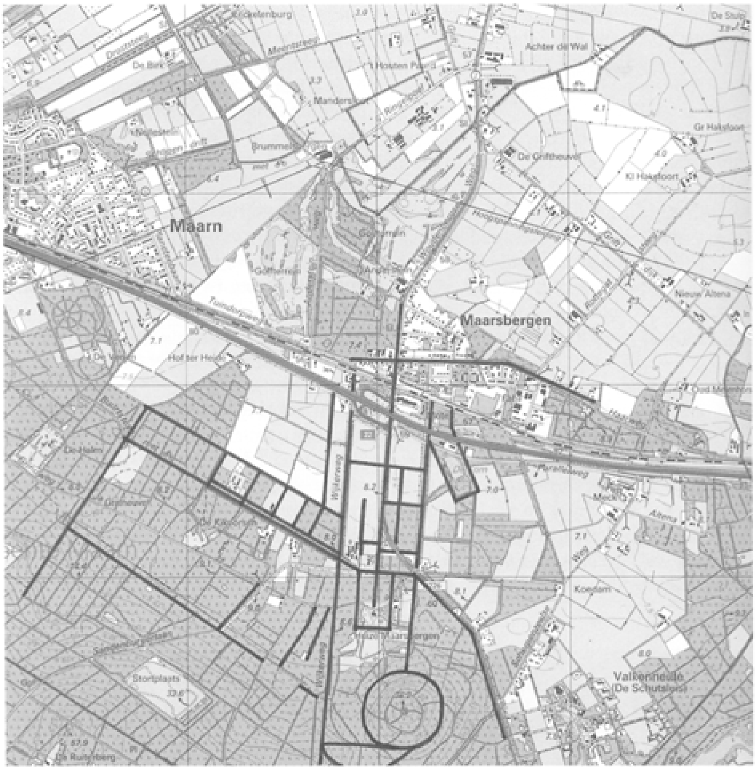

21 Lijnen van de formele structuur van het Huis Maarsbergen in het huidige landschap, naar de kaart van Justus van Broekhuysen uit 1716.

voorbosch, sterk afsteken, doch welk contrast het daarom niet aan belangrijkheid en schoon ontbreekt (p. 135).

Ook bij Zeist werd het landschap herschapen. Het Slot, Wulperhorst en Blikkenburg kwamen in handen van jhr. Jan Elias Huydecoper (het Slot in 1830, Wulperhorst en Blikkenburg in 1829). Huydecoper liet het park rond het Slot verlandschappelijken. Het huis Wulperhorst werd vernieuwd (1858) en met de voorgevel in de richting van het Slot gesitueerd. De al eerder in de negentiende eeuw gerealiseerde landschappelijke parkaanleg werd gewijzigd, waarbij de nadruk kwam te liggen op de zichtlijn vanuit het huis richting Slot. Ook rond Blikkenburg werd een klein landschapspark aangelegd.

Naast Beek en Royen (1730) kwamen begin negentiende eeuw langs de Driebergseweg onder andere Schoonoord (1819), Hoog Beek en Royen (1825) en Sparrenheuvel (na 1824). Laat de Carte du Camp d'Utrecht uit 1804 tussen Beek en Royen en Sparrendaal (Driebergen) aan weerszijden van de Driebergseweg hoofdzakelijk agrarisch gebruikt land zien, de Topographische en Militaire Kaart van rond 1850 toont al een ander beeld. Een flinke oppervlakte agrarisch land is verdwenen door de park- en bosaanleg op de nieuwe landgoederen. Bij de aanleg van de parken liet men het niet altijd op het tempo en de middelen van de natuur aankomen, soms werden de parken letterlijk uit de grond gestampt. Een - betrekkelijk laat - voorbeeld is Hydepark bij Doorn. Daar werd tussen 1886 en 1888 een enorm landhuis in neo-renaissance-stijl gebouwd en er werd ‘door den bekwamen tuinarchitect Copijn een uitgestrekt park gebouwd (...) uit woesten heidegrond. Op lange wagens met drie paarden bespannen werd een geheel woud van volgroeide boomen met wortelkluit, en ongesnoeide twijgen (...) van heinde en ver aangesleept en hier in den van te voren geprepareerden nieuwen grond gebracht’ (Van Dokkum,

1918, p. 166-167). Dezelfde Copijn reorganiseerde in 1902 de door zijn vader (J. Copijn) aangelegde tuin van Aardenburg (Doorn) en breidde die nog uit met een wandelpark. In het park werden onder andere een vijverpartij, een ravijn en enkele kunstrotsen, gemaakt van gaas en cement, aangelegd.

Voor tuinen bij villa's en instellingsgebouwen koos men eveneens voor de landschapsstijl, evenals voor parken als het in 1921 aangelegde IJskelderpark en

22 Een van de buitenplaatsen langs de Stichtse Lustwarande, Welgelegen in Driebergen op een litho uit 1869 bij Lutgers.

het arboretum van de Zevenaarse inktkoning Max von Gimborn, beide in Doorn. Von Gimborn liet het arboretum (verzameling winterharde, houtige gewassen) in 1924 aanleggen naar ontwerp van G. Bleeker. Het arboretum was 23 ha groot, maar moest uiteindelijk 46 ha gaan beslaan. Daar is het echter niet van gekomen, evenmin als van de bouw van een landhuis.

Langs de ‘benedenweg’ kwam al met al een min of meer aaneengesloten zone buitenplaatsen en landgoederen tot stand: de Stichtse Lustwarande. De grootste dichtheid werd bereikt tussen Zeist en Driebergen. Meer oostelijk nam de dichtheid af, wellicht mede in verband met de meer afgelegen ligging. Daar, in de omgeving van Maarn/Maarsbergen en Rhenen, zien we wel de grootste concentratie van na 1900; voorbeelden zijn Huis te Maarn (1915) en Remmerstein (1912). Begin twintigste eeuw begon echter de klad te komen in de tot dan toe vrijwel ongebreidelde ontwikkeling van landgoederen en buitenplaatsen. De sluiting van de effectenbeurs van 28 juli 1914 tot februari 1915 vanwege de oorlogsomstandigheden, de daarna nog geruime tijd geldende handelsbeperkingen, de gevolgen van de Russische Revolutie van 1918, de ineenstorting van het Duitse Rijk en de Dubbelmonarchie en nog weer later de crisis aan het eind van de jaren twintig, deden het vermogen van heel wat eigenaren van landgoederen en buitenplaatsen sterk afnemen. Een aantal landgoederen werd verkocht en vervolgens verkaveld voor villabouw: in Zeist bijvoorbeeld Kersbergen en Veldheim, in De Bilt Jagtlust en Arenberg, in Driebergen Kraaybeek en in Doorn Sitio (zie hierboven).

Infrastructuur

Landwegen

Hoofdwegen

De meeste verbindingswegen tussen de nederzettingen zijn in de Middeleeuwen tot stand gekomen. Vooral op de plaatsen waar de grond niet (meer) in gemeenschappelijk bezit was - dus in het bebouwde en gecultiveerde gebied - lag

het wegenpatroon al snel vast. Slechts op de gemeenschappelijke hoger gelegen heidegebieden verliet men geregeld een bestaand, stukgereden karrespoor en nam een nieuwe weg in gebruik.

Een beeld van het hoofdwegennet van de gehele provincie Utrecht aan het eind van de zeventiende eeuw verschaft de 'Nieuwe caerte van de provincie van Utrecht' van Bernard de Roy (1696). De kaart laat ook het toenmalige net van hoofdwegen en interlokale verbindingen op de Heuvelrug zien. De hoofdlijnen worden gevormd door de lange, zuidoost-noordwest lopende 'bovenweg' en de 'benedenweg' op de zuidflank van de Heuvelrug. De 'bovenweg' vormde het grootste deel van de belangrijke hoofdweg van Rhenen naar Utrecht via Leersum,

23 Ongebreidelde uitbreiding met kantoorbebouwing uit 1997 in het park van Sparrenheuvel te Zeist (foto RDMZ, 1998).

Doorn, Driebergen en Zeist en De Bilt. Deze weg maakte, als vermeld, deel uit van een reeds in de tiende eeuw genoemde handelsweg tussen Keulen en Utrecht, de ‘via regia’ (koningsweg of grote heerweg) genaamd. Vanaf Zeist volgde de weg aanvankelijk een zuidelijke route naar Utrecht. Na de ontginning van Oostbroek en De Bilt werd in de twaalfde eeuw een nieuwe weg van Utrecht naar De Bilt aangelegd, de Steenweg, die aansluiting gaf op de handelsweg. Rond 1290 werd deze weg bestraat. Opvallend is dat de ‘bovenweg’ de nederzettingen niet doorkruiste, maar aan de ‘hoge’ zijde passeerde. Evenwijdig aan de ‘bovenweg’, zoals de kaart van De Roy uit 1696 duidelijk laat zien, liep de ‘benedenweg’, die wat bochtiger was en de nederzettingen onderling verbond. Het verschil tussen beide wegen blijkt uit een uitspraak uit 1566 als de ‘bovenweg’ wordt omschreven als ‘den Heerwech’ die ‘tusschen Uytrecht ende Reenen boven aen den berch heenen ghaet’ en de ‘benedenweg’ als ‘die Kerkwech’ (zie Steenwijk, 1992, p. 20). De ‘benedenweg’ overvleugelde echter geleidelijk de ‘bovenweg’ en ontwikkelde zich tot de belangrijkste interlokale route op de Heuvelrug.

Een vergelijkbare wegstructuur met een boven- en ‘benedenweg’ is ook aan de oostzijde van de Heuvelrug bij Rhenen aanwezig (Cuneraweg-Veenseweg).

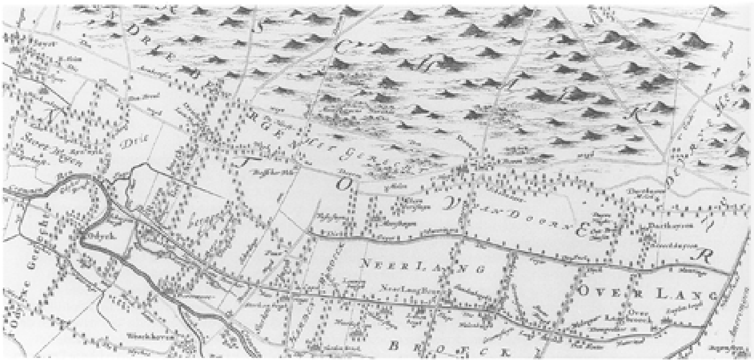

24 Fragment van de kaart van B. de Roy uit 1696 waarop de Boven- en Benedenweg tussen Zeist en Darthuizen staan weergegeven.

Op veel plaatsen tussen Zeist en Rhenen zijn de beide parallelle wegen nog herkenbaar, delen zijn echter ook verdwenen. Zo liep de ‘bovenweg’ in Doorn over de Kampweg. Met de stichting van het landgoed Der Hirtler in 1838 werd een deel van de weg verlegd in noordelijke richting; in 1937 werd het huidige beloop bereikt.

De kaart van De Roy laat ook zien dat de Heuvelrug werd doorsneden door enkele verbindingswegen tussen enerzijds de stad Utrecht en de plaatsen aan de zuidwestzijde van de stuwwal en anderzijds Woudenberg en Amersfoort met achterland. Bijvoorbeeld de Oude Woudenbergse Zandweg die De Bilt verbond met Zeist en Woudenberg en op de kaart staat aangegeven als de Woudtweg (delen zijn inmiddels onder Zeist-West verdwenen). De (nieuwe) Woudenbergseweg werd in 1804 aangelegd van Zeist naar Austerlitz ten behoeve van het kampement van De Marmont en werd rond 1830 verlengd tot Woudenberg. Aan de westzijde van de Heuvelrug is op de kaart de Soestdijkseweg aangegeven, het grootste deel van de verbinding tussen Baarn/Soest en Utrecht.

Een ten tijde van De Roy nieuwe weg was de kaarsrechte Amersfoortseweg vanaf De Bilt, die de verbinding tussen Utrecht en Amersfoort sterk verbeterde. Op 12 augustus 1652 keurden de Staten van Utrecht de aanleg en beplanting goed van een nieuwe weg ter vervanging van de oude verbinding. De weg moest 60 meter breed worden en voorzien zijn van drie rijen abelen in het midden. Om de weg te financieren werd de aangrenzende grond verkocht. De te verkopen kavels waren 376 meter breed en 188 meter diep en werden gescheiden door paden van elf meter breed (onder andere nog in Panweg en Hobbemalaan te herkennen).

Voorwaarde bij de verkoop was dat de koper het aan zijn perceel grenzende deel van de weg zou laten aanleggen. Wanneer een eigenaar van een perceel besloot op zijn terrein een huis te bouwen, kreeg hij de dubbele diepte aan grond toegewezen.

Lokale wegen

Op lokaal niveau kunnen wegen worden onderscheiden, die de verschillende delen van een dorpsgebied (parochie of gerecht) onderling verbonden. Deze wegen waaierden vanuit het dorpscentrum, de brink of kerkbuurt, in verschillende richtingen uit. Aan beide zijden van de Heuvelrug waren deze wegen min of meer haaks op de doorgaande ‘bovenweg’ en de ‘benedenweg’ georiënteerd. Naar hun functie kunnen schaapsdriften (naar de hogere gronden), hooiwegen (naar de lagere weilanden met name aan de oostzijde van de Heuvelrug) en kerkwegen worden onderscheiden.

Rijks- en provinciale wegen

Aan het begin van de negentiende eeuw ontbrak op nationaal niveau een samenhangend wegennet. Bestrate wegen waren er vóór 1800 buiten de bebouwde kom nauwelijks. Op de Heuvelrug waren rond 1815 slechts de Steenweg tussen Utrecht en De Bilt (Vollenhoven) en de Amersfoortseweg bestraat. De Soestdijkseweg werd in 1826 bestraat. Het sterkere nationale gezag in en na de Franse Tijd maakte het echter mogelijk snel uitwerking te geven aan plannen voor een netwerk van

verharde grote wegen. Vóór 1850 waren daardoor de verschillende landsdelen via dergelijke wegen met elkaar verbonden.

Onderscheiden werden ‘Rijks groote wegen der 1e klasse’, die door het Rijk werden onderhouden en de ‘Rijks groote wegen der 2e klasse’, die als provinciale weg in onderhoud bij de verschillende provincies kwamen. Binnen het gebied van de Utrechtse Heuvelrug maakten enkele wegen deel uit van dit nationale wegennet. De Amersfoortseweg en de weg Utrecht-Rhenen - de ‘benedenweg’ die de ‘bovenweg’ dus definitief had overvleugeld - waren rijkswegen. De ‘benedenweg’ tussen Utrecht-Rhenen die in de jaren na 1816 was bestraat, ging ook officieel Rijksstraatweg heten. De weg van Doorn naar Leusden, aangelegd tussen 1839 en 1841, werd aangemerkt als provinciale weg. Deze wegen werden doorgaans verhard met grind, waar de rijkswegen bestraat werden.

Het hierboven geschetste wegenpatroon onderging tussen 1850 en 1940 weinig wijziging. Slechts enkele nieuwe wegen werden aangelegd. De belangrijkste toevoeging aan het wegenpatroon, de Rijksweg Utrecht-Arnhem (A12) dateert van na 1940. Al kwamen er nauwelijks nieuwe verbindingen bij, de wegen zelf veranderden wel: steeds meer wegen werden verhard en, in verband met de opkomst van het autoverkeer in de twintigste eeuw, verbreed. Niet tot ieders

vreugd overigens. Dr. Henri Polak verlangde al in 1936 hevig terug naar de tijd dat het niet nodig was 'de wegen negen of twaalf meter breed te maken' en er geen voertuigen bestonden 'welker bestuurders niet gelukkig waren als zij geen bocht konden "nemen" met een geringere snelheid dan die van een kilometer per minuut' (1936, p. 68). Bovendien werden, toen recreatie en toerisme hun intrede deden, fiets- en wandelpaden aangelegd. Niet alleen de overheid was hiermee actief, ook particuliere verenigingen als de Rijwielpadvereniging UMO (Utrecht Met Omstreken), opgericht in 1918.

Waterwegen, kaden en dijken

Op de Utrechtse Heuvelrug liggen nauwelijks beken. Het hemelwater zakt snel door de grove zanden heen en treedt als kwelwater uit onder aan de flanken. Daar liggen dan ook enkele waterlopen, vooral aan de zuidwestzijde, als de Biltse en de Zeistergrift. De Biltse Grift werd in 1640 verdiept en verbreed voor het transport van en naar Utrecht.

Vanuit enkele buitenplaatsen werden kanalen gegraven naar Kromme Rijn en Langbroekerwetering. Van Wulperhorst naar de Kromme Rijn werd als onderdeel van de formele parkaanleg een grand canal gegraven (in 1772 aanwezig, tijdstip van aanleg onzeker). De naburige Blikkenburgervaart was begin zeventiende eeuw als zanderijvaart aangelegd. De heren van de Driebergse huizen Sparrendaal en Dennenburg lieten vaarten graven naar de Langbroekerwetering: de Schippersvaart (1740) en de Rodenbergsevaart, beide verbrede kavelsloten.

Het belangrijkste kanaal aan de oostkant van de Heuvelrug is het Valleikanaal, gedeeltelijk de vroegere Bisschop Davidsgrift. In de tweede helft van de vijftiende eeuw probeerden bisschop David van Bourgondië (1456-1496) en andere eigenaren hun in het oosten van Utrecht gelegen veengronden voor vervening geschikt te maken. Het belangrijkste onderdeel van deze onderneming bestond uit het graven van een ontwaterings- en turfafvoerkanaal, tussen 1473 en 1485, dat bekend zou worden onder de naam Bisschop Davidsgrift of Grift. Voor de eerste anderhalve kilometer vanaf de Grebbesluis werd gebruik gemaakt van de Kromme Eem. Vervolgens werd een volledig nieuwe waterloop gegraven, die over een lengte van vier kilometer op korte afstand westelijk van de Kromme Eem kwam te liggen. Dit had onder meer als voordeel dat de Grift hier niet belast zou worden met afvoerwater uit Gelderland. De veenexploitatie kwam echter niet goed van de grond als gevolg van de strijd van de Geldersen tegen de machtsontplooiing van de Habsburgers in Utrecht en omringende gewesten. Het oostelijke grensgebied in Utrecht werd diverse malen strijdtoneel, zo werd Rhenen in 1527 door de Geldersen geplunderd. Men staakte de vervening en de Grift werd verwaarloosd. Pas toen de vervening vanaf 1546 weer op gang kwam, werd de inmiddels sterk verlande Grift schoongemaakt en verlengd. In het kanaal kwam een groot aantal schutten te liggen om de waterstaat in het turfwinningsgebied goed te kunnen beheersen. Ook de Grebbesluis werd volledig vernieuwd. De vervening leidde echter tot een problematische afwateringssituatie in de Gelderse Vallei, waarin pas met de aanleg van de Afsluitdijk verbetering kwam. Tot dan waterde een groot deel van het gebied af via de Eem, die aan haar monding niet was afgedamd. Tijdens vloed en bij sterke wind uit het noorden werd de rivier opgestuwd tot bij Amersfoort, waardoor de afwatering van het achterliggende gebied onmogelijk werd. De aanleg van de Afsluitdijk maakte een eind aan de fluctuerende waterstanden. Een vrijwel onbeperkte lozing naar het

noorden werd mogelijk. Daarom werd van 1937 tot 1942 het Valleikanaal gegraven. Voor de aanleg van het kanaal heeft men zo veel mogelijk gebruik gemaakt van bestaande waterlopen als de Grift.

Vanwege de hoge ligging van het grootste deel van de Heuvelrug komen kaden en dijken slechts in een beperkt gebied voor. De dijk langs de Rijn dateert uit de late Middeleeuwen. In 1233 werd onder gezag van Graaf Floris IV en bisschop Otto III een zware dijk aangelegd tussen Schoonhoven en Amerongen. Deze dijk, de Rijndijk/Noorder-Lekdijk, was een verhoging van een oudere dijk of kade. In latere eeuwen is hij regelmatig opgehoogd en versterkt. De Rijndijk wordt bij Rhenen onderbroken doordat de rivier daar direct aan de Grebbeberg grenst. Aan de oostkant sluit de vermoedelijk twaalfde-eeuwse Grebbedijk op de Grebbeberg aan. De dijk beschermt de Gelderse Vallei tegen het Rijnwater en ligt voor een deel op Utrechts grondgebied.

In de zeventiende eeuw leidde een reeks doorbraken van de Grebbedijk tot inundatie van uitgeveende landen. In 1652 werd daarom besloten tot aanleg van een slaperdijk langs de oostgrens van Amerongen als reserve voor het geval de Grebbedijk het begaf. De nog bestaande Slaperdijk verbindt de Utrechtse Heuvelrug met de Emminkhuizerberg en loopt verder oostwaarts door naar de hoge gronden van Renswoude.

Spoor- en tramwegen

Het spoortraject Amsterdam-Utrecht werd op 28 december 1843 in gebruik genomen als onderdeel van de ‘Rhijnspoorweg’ Amsterdam-Arnhem-Keulen.

Men had niet gekozen voor de korte route over Amersfoort - ondanks het voordeel van een stevige (zand)ondergrond - om bij Arnhem uit te komen, maar voor de langere route over Utrecht. De keuze was mede ingegeven door de verwachting dat de stad een belangrijke rol zou gaan spelen als centraal punt in het toekomstige spoorwegnet. Utrecht (50.000 inwoners) kwam daar meer voor in aanmerking dan Amersfoort (12.000 inwoners). De provinciehoofdstad ontwikkelde zich inderdaad naar verwachting, maar ook Amersfoort werd tussen 1863 en 1886 een belangrijk spoorwegknooppunt.

De lijn naar Keulen werd voortgezet over de Heuvelrug en door de Vallei (1844-1845) naar Arnhem. Aanvankelijk was het de bedoeling Driebergen, Doorn, Amerongen en Rhenen aan te doen, niet zozeer vanwege de grote verwachtingen die men van deze plaatsen had, maar om kostbare doorgravingen van de Heuvelrug te vermijden. Het Ministerie van Oorlog eiste echter een grotere afstand tot de Rijn. Als de rivier in oorlogstijd frontlinie zou worden, was een spoorlijn dichtbij de noordoever te kwetsbaar. Gevolg van het gekozen noordelijker tracé was dat de trein niet langs de meeste dorpen kwam en er weinig stations werden gebouwd. In de Vallei werden zelfs helemaal geen stations aangelegd. Op de Heuvelrug kwamen stations bij de gehuchten Maarn, Maarsbergen en halverwege tussen Zeist en Driebergen. Van deze halteplaatsen ging in eerste instantie nauwelijks een stimulans uit voor verdere ontwikkeling. Bij station Driebergen was niets te beleven; er was aanvankelijk zelfs nauwelijks aansluitend vervoer. De Stoompost van 21 juli 1844 schreef bij opening van het station: ‘Allen die dus met een ander doel dan om zich in de schoone omstreken te verlustigen daar heen gingen, zijn bitter teleurgesteld geworden, en hebben ruim twee en een half uur moeten wachten, voordat zij van de eerste van Utrecht afkomende diligence hebben kunnen gebruik maken.’ (zie Harzing, 1973, p. 106).

Het spoorwegnet werd na 1850 verder uitgebreid. In een aantal gevallen gebeurde dat op dezelfde wijze als bij de aanleg van de eerste lijn: de tracés werden op aanzienlijke afstand van de bestaande dorpen gelegd. De haltes waren niet meer dan perroneilanden met een stationsgebouw, of zelfs zonder dat, temidden van bossen en heidevelden. Een voorbeeld is station De Bilt op de in 1863 geopende lijn Utrecht-Amersfoort (NCSM). Pas na 1900 begon de omgeving van het station

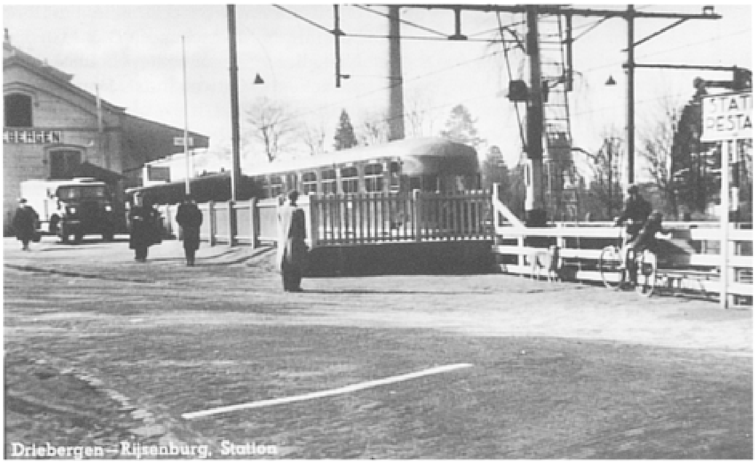

25 De spoorwegovergang bij station Driebergen-Zeist kort na 1945 op een ansichtkaart.

bebouwd te raken (zie hierboven). In een enkel geval was juist de afgelegenheid van een halte een reden voor vestiging, zoals bij de halte Den Dolder, op dezelfde lijn. Voor zeepfabrikant Pleines (zie hierboven) was het dunbevolkte en afgelegen gebied rond de halte een geschikte plaats om zijn zeepfabriek te herbouwen.

De in 1886 geopende lijn Amersfoort-Kesteren liep langs de dunbevolkte noordoostflank van de Heuvelrug. Alleen Rhenen profiteerde enigszins van de nieuwe verbinding en bij de halte De Haar groeide lineaire bebouwing langs het spoor, waardoor Overberg ontstond. Voor Amerongen was de halte te ver van het dorp verwijderd; dat gold ook voor de halte de Heuvelse Steeg, een kilometer ten noorden van De Haar, op de lijn naar Arnhem. De halte werd in 1902 geopend en in 1935 al weer opgeheven.

De NCSM richtte zich, toen concurrentie met grotere maatschappijen een te grote opgave bleek, met name op de bevordering van het forensisme dat een toeloop van reizigers met zich mee zou brengen. De maatschappij legde zich vooral toe op het verbinden van mogelijke forensenplaatsen met grotere steden. Zo werd Baarn in 1895 verbonden met Utrecht via een aftakking van de lijn Utrecht-Amersfoort bij Den Dolder. Vervolgens werd de spoorverbinding Zeist-Utrecht, die vanwege de afstand tussen dorpskern en station Driebergen-Zeist te wensen overliet, verbeterd. Vanaf dezelfde lijn Utrecht-Amersfoort werd in 1901 bij De Bilt een aftakking gemaakt over Huis ter Heide naar de Slotlaan in Zeist. De omgeving van Zeist kreeg hiermee de grootste dichtheid van spoorwegen op de Heuvelrug. Daar zien we dan ook een sterke samenhang tussen de aanleg van villaparken en de uitbreiding van het spoorwegnet. Dankzij de trein waren de plaatsen in de buurt van Zeist goed bereikbaar vanuit Utrecht en Amsterdam en konden forensendorpen worden. De meer oostelijke dorpen op de Heuvelrug lagen te ver weg van de centra van werkgelegenheid om zich tot echte forensendorpen te ontwikkelen. Doorn was tussen Zeist en Rhenen het meest oostelijke forensendorp.

Had de trein een aanwijsbare invloed op een aantal plaatsen op de Heuvelrug, ook voor de tramlijnen gold dat. Met name de zuidkant van de Heuvelrug profiteerde van de interlokale tramverbindingen. In 1879 werd de paardentramlijn Utrecht-De Bilt-Zeist geopend. Voor De Bilt betekende de tram, die een directe verbinding met Utrecht vormde, aanvankelijk meer dan de trein. De later gelektrificeerde lijn, die geëxploiteerd werd door de Ooster Stoomtram Maatschappij, werd in 1882 doorgetrokken in de richting van Arnhem. In 1887 was de lijn voltooid. De tram vormde voor Zeist niet alleen een alternatief voor de trein toen alleen de spoorlijn over Driebergen-Zeist nog maar bestond, maar verbond het dorp ook met Driebergen, Doorn, Leersum, Amerongen, Elst en Rhenen.

De kleinere dorpen aan de zuidkant van de Heuvelrug kwamen door de tram binnen het bereik van toeristen. Vanaf het begin van de twintigste eeuw ging men - althans wie het zich kon permitteren - er steeds vaker een dagje of langer op uit, en men verpoosde zich in een toenemend aantal hotels, pensions en café-restaurants. Het verband tussen de stoomtram en de opkomst van de horeca blijkt uit tal van advertenties uit de eerste decennia van de twintigste eeuw, bijvoorbeeld uit die uit 1915, waarin Pension Dennenzicht in Leersum vermeldt dat men om het etablissement te bezoeken dient uit te stappen bij halte Lombok van de Ooster Stoomtram Maatschappij (Dicke, 1915, p. 20).

Niet alleen gelegenheden voor passieve verpozing hadden baat bij de tram, ook attracties als Ouwehands's Dierenpark in Rhenen en de natuurbaden bij Doorn profiteerden.

De laatst aangelegde tramlijn op de Heuvelrug was Zeist-Amersfoort, tot Huis ter Heide naast de treinbaan gelegd en verder langs de straatweg naar Amersfoort lopend. De tram reed van 1914 tot 1949.

De trams vervoerden niet alleen personen maar ook post en allerlei goederen: veevoer, meel, bouwmaterialen (bijvoorbeeld voor de bouw van Hydepark in Doorn, 1886-1888) en stenen. Op een aantal plaatsen lagen raccordementen: aansluitsporen vanaf fabrieksterreinen, zoals bij de steenfabriek in Remmerden. Ook het privé-lijntje op Heidestein, onder andere in gebruik voor het vervoer van op het landgoed gegraven zand, stond in verbinding met de tramlijn tussen Zeist en Driebergen.

Al in de jaren twintig begonnen de trams concurrentie te ondervinden van autobussen. Uiteindelijk verdwenen de trams, kort na de Tweede Wereldoorlog, hierdoor geheel.

Grondgebruik

De periode vanaf de Middeleeuwen

Het landbouwsysteem dat in de late Middeleeuwen tot ontwikkeling kwam, was gebaseerd op een gemengde bedrijfsvoering. Het grondgebruik hing in hoge mate samen met de terreingesteldheid. Slechts een langgerekte zone middelhoge gronden langs de flanken van de stuwwal kon als bouwland gebruikt worden. Om de vruchtbaarheid van de akkers op peil te houden paste men vermoedelijk vanaf de late Middeleeuwen of de vroege Nieuwe Tijd (veertiende-zeventiende eeuw), naast andere vormen van bemesting, de methode van het opbrengen van stalmest vermengd met heideplaggen toe. Deze bemestingstechniek leidde op den duur tot een aanzienlijke ophoging van het bouwland (zie hierboven Bodem).

De hogere delen van de Heuvelrug waren ongeschikt om als bouwland gebruikt te worden. Ze bestonden na het verdwijnen van het bos (zie hieronder) voornamelijk uit heide en werden gebruikt voor extensieve schapenbeweiding en om plaggen te winnen. Gebiedsdelen op de overgang naar het rivierkleigebied of de Gelderse Vallei werden, afhankelijk van de bodemgesteldheid, benut als bouw-, wei- of hooiland. In oppervlakte nam de heide verreweg de eerste plaats in. De oppervlakte bouwland bedroeg niet meer dan 10 procent van het totale grondgebied.

Met de toename van de bevolking werden door de eeuwen heen delen van de gemeenschappelijk gebruikte heide en de broekgronden (lage gronden op de overgang naar de rivierklei) ter ontginning uitgegeven of illegaal in gebruik genomen (‘aangegraven’), waardoor een uitbreiding plaatsvond van de oppervlakte bouwland. Aangezien het bouwland echter vanwege de mest afhankelijk was van de oppervlakte heide die beweid kon worden, was het ontginnen van teveel heidegrond riskant. Het aangraven van hei heeft dan ook een aantal malen conflicten opgeleverd, onder andere eind zestiende en begin achttiende eeuw bij Maarsbergen. Ook bij Driebergen was er in de zeventiende eeuw gekrakeel over de heide, echter niet vanwege ontginningen maar omdat gebruik als jachtgrond het weiden van schapen bedreigde. In 1620 lagen er zoveel konijnenwarandes en andere jachtgebieden op de hei dat het gebruik als weidegrond vrijwel onmogelijk werd.

In het tweede kwart van de zeventiende eeuw werd voor het eerst tabak verbouwd op de relatief zonnige zuidwestflank van de Heuvelrug. De verbouw vond plaats op de engen, vooral bij Rhenen, Elst en Amerongen. Zie verder het hoofdstuk over Industrieel erfgoed.

Het agrarisch grondgebruik na 1850

Het agrarisch grondgebruik veranderde in de periode na 1850 aanvankelijk weinig. Het landbouwsysteem op de engen bleef vooreerst intact; de heidevelden waren nog steeds onontbeerlijk voor het weiden van schapen en het steken van plaggen. De schapenhouderij was daardoor van veel groter belang dan de rundveehouderij. In 1860 werden er op de Heuvelrug 13.265 schapen geweid tegen 7.853 runderen en 4.191 varkens. Hoewel de schapen dus veruit in de meerderheid waren, illustreren deze cijfers toch ook dat de Heuvelrug geen gebied was waar het landbouwsysteem volledig door engen, heidevelden en schaapskudden bepaald werd. Een substantieel deel van de boerderijen had akker- en weiland op de overgangen naar Gelderse Vallei en vooral het Rivierkleigebied. Grond dus die niet of veel minder afhankelijk was van de mest van de schapen en daarmee van de oppervlakte woeste grond.

De landbouwcrisis die eind jaren zeventig van de negentiende eeuw merkbaar werd, had op de Heuvelrug minder grote gevolgen dan in andere delen van het land. Het inzakken van de graanmarkt, door de invoer van goedkoop Amerikaanse graan, had niet veel effect omdat er weinig voor die markt werd geproduceerd. De invoering van relatief goedkope kunstmest aan het eind van de negentiende eeuw had meer effect. Omdat de kunstmest de schapenmest kon vervangen, was het niet langer noodzakelijk de woeste gronden in stand te houden. Toch had ook deze ontwikkeling verhoudingsgewijs minder invloed dan in andere zandgebieden, omdat veel woeste grond inmiddels was bebost.

Met het verdwijnen van de woeste grond nam het aantal schapen af en het aantal runderen en varkens toe. Ook in de lagere delen van het gebied, waar de

landbouwcrisis wat meer effect had en de veehouderij de teelt van graan en andere gewassen geleidelijk verdrong, was dat het geval. Schaapskooien verdwenen, stallen en varkenskotten namen hun plaats in. Uiteindelijk werd de schapenhouderij een marginaal verschijnsel op de Heuvelrug. In 1912 constateerde de schrijver van ‘Schetsen van het landbouwbedrijf in Nederland’: ‘veel beteekenen doet de schapenhouderij hier dan ook niet’ (1912, p. 530). In 1950 waren er nog maar 537 schapen op de Heuvelrug, tegen 17.725 runderen en 19.131 varkens.

Niet alleen door de kunstmest veranderde het boerenbedrijf, ook mechanisatie droeg daar aan bij. Al vóór 1940 was de opmars van de tractor begonnen, door stoom aangedreven landbouwmachines waren toen al weer uit de tijd. Niet overal echter ging het proces van vernieuwing even snel. Over de omgeving van Rhenen werd in 1940 geschreven: ‘sporadisch wordt in de bedrijven, die hiervoor in aanmerking komen, van zaaimachines en schoffeltuigen gebruik gemaakt; de inrichting der stallen is veelal primitief; groenvoersilo's komen slechts weinig voor; toepassing van het moderne beweidingssysteem vindt weinig plaats. Het nieuwe wordt gemeden, alleen reeds omdat het nieuw is. Het ontbreken van een coöperatieve landbouwbank en een krachtige aankoopcoöperatie zijn weer mede oorzaak dat steeds in de oude sleur wordt voortgegaan’ (Cremer, 1940, p. 2).

Bossen op de Heuvelrug
Ontbossing en bosaanplant

In de late Middeleeuwen was het meeste bos op de Heuvelrug verdwenen, zoals het Westerwoud dat gedeeltelijk op de noordflank lag en waarin Maarsbergen en Maarn lagen. Oorzaken waren houtkap voor bouwmateriaal en brandstof en het gebruik als weide. Vooral intensieve beweiding voorkwam dat het bos zich verjongde; het vee at voortdurend de jonge boompjes op. Zowel de bewoners als de overheid droegen bij aan de ondergang van de bossen. De bisschop beschouwde zich in zijn positie van landsheer als eigenaar van de woeste grond, waartoe de bossen gerekend werden. Daardoor had hij een sterke positie in de buurschappen (organisaties van rechthebbenden op de grond, elders markegenootschappen genaamd), waarin de overige buren gebruiksrechten hadden en oefende hij veel invloed uit op het gebruik van de woeste grond, en dat niet steeds ten voordele van het bos. Maatregelen om de bossen te beschermen tegen beweiding waren vaak halfslachtig en hadden daardoor nauwelijks succes. Zo werd bijvoorbeeld in 1478 het weiden van vee in het Bos te Elst verboden. In 1480 blijkt men elk jaar een derde deel van het bos te mogen kappen, maar wel moesten de grootste en sterkste bomen blijven staan, vanwege de dekking voor het wild! Ook later blijkt de (verpachting van) de jacht van groter belang te zijn dan de instandhouding van het bos als zodanig. Het bos te Elst verdween dan ook geheel, het werd in 1714 als kaal heidegebied verkocht.

Toch heeft een restant buurschapsbos tot eind negentiende eeuw bestaan. De stad Rhenen was sinds 1315, toen de gemeenschappelijke gronden aldaar verdeeld weren, eigenaar van stukken bos en hield deze in stand. Toen in 1897 de Cuneratoren was afgebrand en men geld nodig had voor het herstel, verkocht de gemeente echter de 95 ha die het bos toen groot was. De ‘Stadssparren’, zoals de naam inmiddels luidde, werden gekapt en verkocht.

Ook op de Grebbeberg bleef na de Middeleeuwen wat bos bestaan, gedeeltelijk in eikenhakhout-beheer. Begin zeventiende eeuw behoorde het bos bij het

jachtdomein van de verdreven koning Frederik van de Palts die in Rhenen verbleef. Later vond hier toch verdere ontbossing plaats. Elders op de Heuvelrug bleef eveneens een aantal (eiken)hakhoutbosjes bestaan. De bosjes leverden hakhout en schors voor de looizuurwinning (voor leerlooierijen). Een voorbeeld zijn de hakhoutpercelen in de Kaapse Bossen, nu nog zo'n 13 ha, rond 1850 zo'n 100 ha. Het gevolg van de ontbossing was een landschap met uitgestrekte heidevelden en zandverstuivingen. De kaart van Bernard de Roy uit 1696 laat dat mooi zien; er is nauwelijks nog bos van enige omvang op de Heuvelrug. Wel is het bos nog in naam aanwezig, de kaart geeft het genoemde bos bij Elst aan als Ameronger en Elster Bossen. Het ontboste landschap was buitengewoon open. Veelvuldig vermelden negentiende-eeuwse beschrijvingen tot ver oostelijk op de Heuvelrug het zicht op de Utrechtse Domtoren. Christemeijer noemt in zijn boek uit 1837 een aantal van dergelijke vergezichten, bijvoorbeeld in de omgeving van Doorn (1837, p. 141-147). De Domtoren was zelfs vanaf de Grebbeberg te zien (Haakman, 1847,

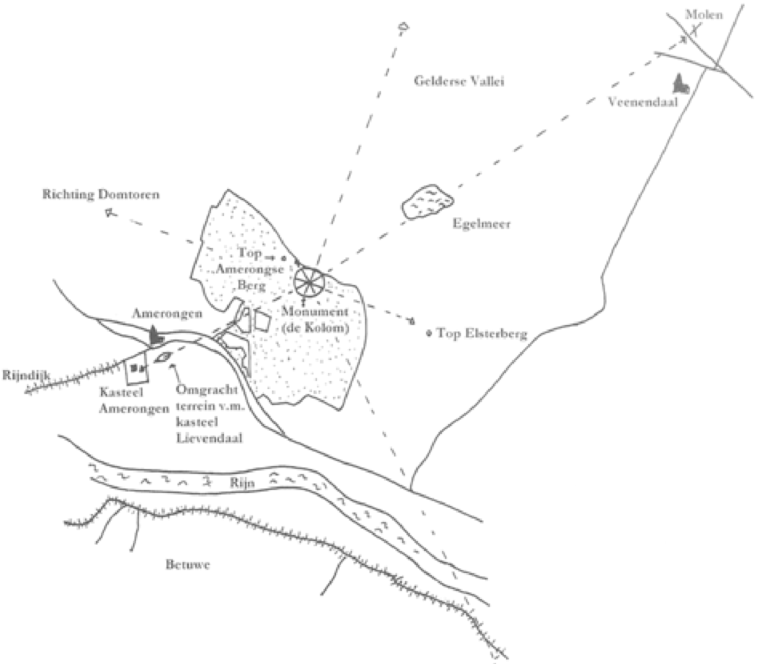

26 Het sterrenbos bij Amerongen met zichtlijnen op kasteel Amerongen, de Utrechtse Dom, de Nieuwe Molen van Veenendaal en de stad Amersfoort.

p. 11). Bij de latere bosaanleg werd van het zicht gebruik gemaakt: in het Amerongse bos van rond 1790 werd op een heuvel van tegen de 60 meter hoog een sterrenbos met acht assen aangelegd, waarvan een op kasteel Amerongen, een op de Dom en een op de 'Nieuwe Molen' van Veenendaal. Ook in het bos van Doorn werd een zicht op de Dom in de bosaanleg gebruikt en getransformeerd tot de Domlaan.

Hoewel pas in de tweede helft van de achttiende eeuw en in de negentiende eeuw de pogingen om door aanplant het areaal bos weer te vergroten grootschalig werden, werd er ook al eerder bebost. Hierboven zijn al de (sterre)bossen bij de formele parkaanleg genoemd, zoals die bij Slot Zeist (1677-1686) en die bij Laanwijck, de voorganger van Sparrendaal van vermoedelijk rond 1700. In de achttiende eeuw sloot het Sparrendaalse bos aan op dat van Dennenburg aan de oostkant van de Traay.

Eén van de eerste bebossers aan de oostkant van de Heuvelrug was de kasteelheer van Amerongen die vermoedelijk begin zeventiende eeuw 't Wafelijzer liet planten, waarschijnlijk een van de eerste opgaande bossen die weer op de Heuvelrug verschenen. Het bos is genoemd naar de vorm van een wafelijzer en ligt ten noorden van Zuylestein. Het komt voor op een kaart uit 1664 (RAU-TA 2150 kaartboek met percelen Amerongse Bos, 1592 en later). De manier waarop De Roy in 1696 het bos aangeeft: als bomenlaan met een gestippeld wafelijzer, suggereert zeker nog geen uitgestrekt bos.

In 1714 werd het bos te Elst (alleen in naam nog bestaand) verkocht aan de heer van Amerongen en de heer van Prattenburg. Ze verdeelden het gebied met een rechte lijn, nog steeds de grens tussen boswachterij Amerongen en het bos bij Prattenburg, en begonnen te bebossen. De bebossingsactiviteiten blijken ook uit aantekeningen in het huisarchief van kasteel Amerongen dat in 1753 melding maakt van de aankoop van grove den-zaad uit Duitsland. In het Amerongse Bos is nu nog een perceel grove den aanwezig uit 1770.

De eerste bosaanleg van het huidige Zeisterbos vond plaats tussen 1718 en 1723 aan weerszijden van de Laan van Beek en Royen (Buis, 1986, p. 161). In de jaren na 1730 nam de toenmalige eigenaar van Beek en Royen de bebossing flink ter hand. In 1771 was het bos, met inbegrip van het park bij het landhuis, ruim 216 ha groot (261 morgen, 213 roe). De westgrens volgde de huidige Nooitgedacht, Krullelaan

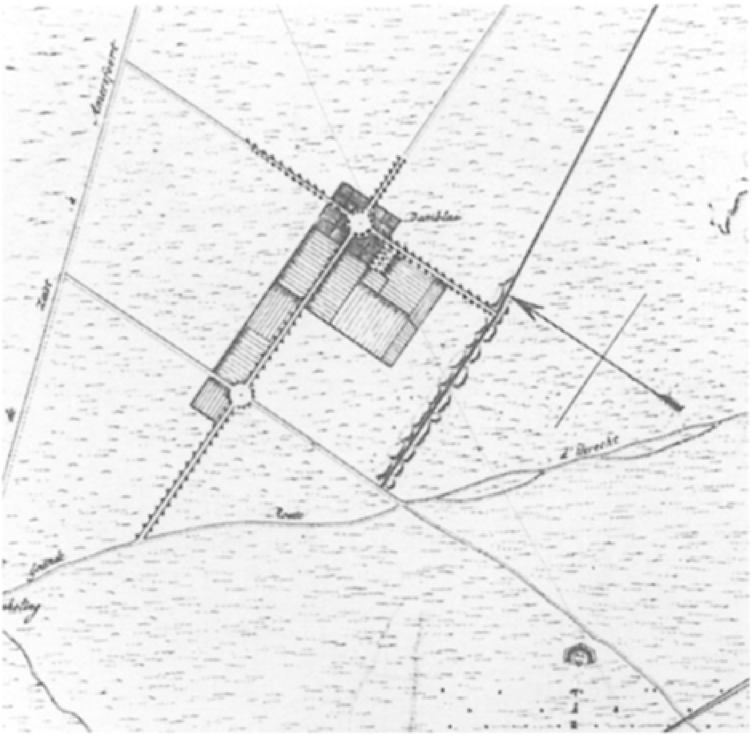

27 De bosontginning Wallenburg op de Carte du Camp d'Utrecht uit 1804.

en Prof Lorentzlaan, de noordgrens de Krakelingweg, de zuidgrens de Driebergseweg en de oostgrens enkele bospaden, die niet meer volledig aanwezig zijn.

Eind achttiende eeuw gingen steeds meer stemmen op de uitgestrekte heidevelden in grote delen van Nederland te ontginnen. Het besef dat de heide veelal noodzakelijk was voor de akkerbouw ontbrak. De hei werd als onproductieve, braak liggende grond gezien. Tegelijk kwam er een tendens op onder de adel en andere vermogende lieden zich op landbouwkundige problemen te storten (fysiocraten) en ook de bosbouw werd populair. Ook op de Heuvelrug - waar grote stukken heide wel in gebruik waren, maar wellicht niet erg intensief - begon men met landbouw- en bosbouwexperimenten.

Bos in de negentiende en twintigste eeuw

Een vroege ontginner voor akkerbouw was Jean Maurice d'Amblé die zich in 1788 in Zeist had gevestigd. Tien jaar later begon hij bij (het toen nog niet bestaande Austerlitz) een stuk heide, door hem 'le désert' genoemd, te ontginnen. D'Amblé vestigde zich in 1801 op zijn ontginning, Wallenburg geheten, in een stenen huis dat kort tevoren was gebouwd. De ontginning verliep aanvankelijk moeizaam, maar het ging beter toen in 1804 het leger van De Marmont was gearriveerd; er kon volop fecaliën geschept worden uit de soldatenlatrines, ter bemesting van de arme zandgrond. Tot dan toe was alleen met verbrande heideplaggen bemest. Vanaf 1807 ging het echter bergafwaarts. Het Franse leger verminderde eerst sterk in aantal en verdween later geheel. Net als 'gewone' boeren moest d'Amblé schapen gaan houden voor de mestvoorziening. Uiteindelijk rendeerde de ontginning helemaal niet meer en stierf d'Amblé in 1821 in armoede. Zijn crediteur F.N. van Bern,

burgemeester van Zeist, zette het ontginnen voort, maar richtte zich vooral op bosbouw.

De ‘Carte du Camp d'Utrecht’ uit 1804 laat het dan aanwezige bos in de buurt van Zeist zien. De ‘nieuwe’ bospercelen liggen (net als de parken) als strak omlijnde enclaves in de heide. Het Zeisterbos bij Beek en Royen is het grootste aaneengesloten bos, het gedeeltelijk zichtbare bos bij Driebergen (Sparrendaal, Dennenburg/Broekbergen) is een stuk kleiner. Oud bos is te herkennen bij Noordhout, gedeeltelijk bos, gedeeltelijk heide en ten noordwesten van Zeist (omgeving Dijnselburg). Dit bos is kennelijk nog relatief dicht beboomd, maar minder dicht dan het Zeisterbos.

In 1804 kocht P.J. van Oosthuyse, eigenaar van de heerlijkheid Rijsenburg, 100 morgen (ca. 80 ha) grond op de Heuvelrug, waaronder het Dijnselbos en het Noordhout. Het bos op Noordhout liet hij grotendeels kappen en hij verkocht het hout aan het Franse leger voor de bouw van barakken in het kamp van Zeist. Een aantal van de gekapte percelen liet Van Oosthuyse opnieuw beplanten. Daarnaast begon hij rond 1805 grootschalig te bebossen op de heide bij Austerlitz. De mest

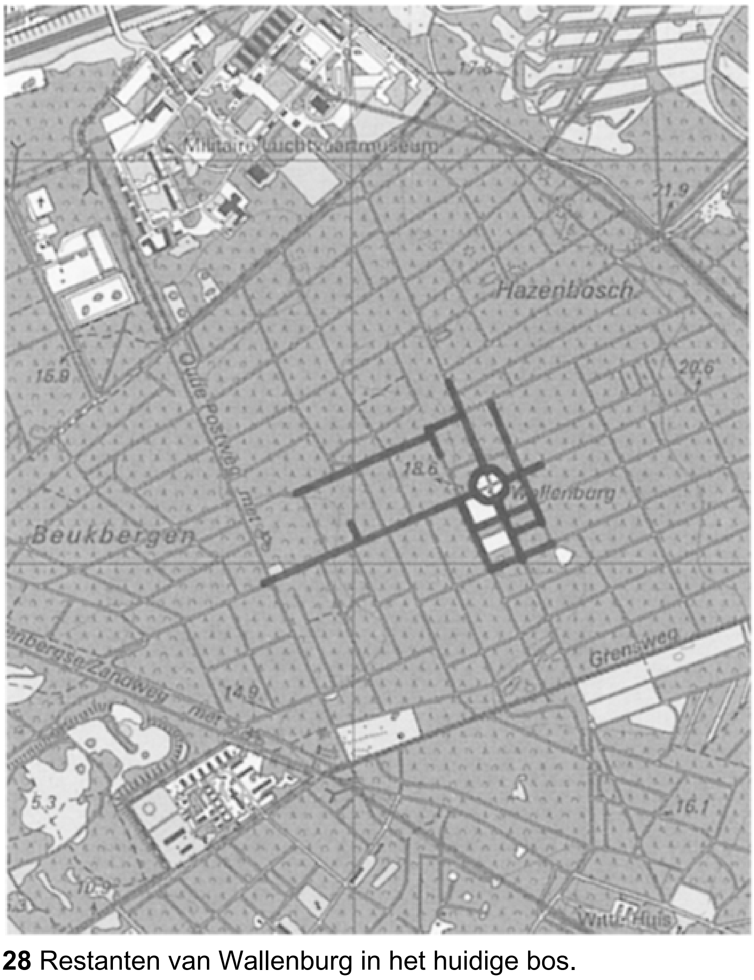

28 Restanten van Wallenburg in het huidige bos.

waarmee de zandgrond vruchtbaar gemaakt werd, was net als bij d'Amblé, afkomstig uit de latrines van het legerkamp Zeist, waar toen zo'n 20.000 soldaten verbleven. Ook elders op de Heuvelrug ging begin negentiende eeuw de bosbouw grotere vormen aan nemen. Baron Von Knobelsdorff, eigenaar van het landgoed Heimerstein, liet zijn bezit op de Grebbeberg bebossen en ook C.J. van Nellesteyn, heer van Broekhuizen (Leersum), begon kort na 1819 met de bosbouw. Eerder al wendde hij als ‘malerichter’ (bestuurder) van de buurschap (organisatie van rechthebbenden

op de grond) Darthuizen zijn invloed aan om delen van de buurschap te bebossen. Rond 1838 bebosten ook baron d'Ablaing van Giessenburg van het huis Moersbergen en de heer van Bennekom heidevelden bij Doorn. Dat de heide zeker niet ongebruikt lag, blijkt uit het protest van de Zeister boeren tegen de verwerving van percelen heide door d'Amblé en andere ‘heidevreters’. De mogelijkheid om schapen te weiden en plaggen te steken nam door de activiteiten van de ontginners af. In 1825 was er een proces over het eigendom van heidevelden onder Austerlitz, waarin de ene partij de andere de toegang tot de heide ontzegde. Gevolg was dat de schapen er niet konden en er te weinig mest was voor de akkers.

Aan het begin van de negentiende eeuw waren de buurschapsorganisaties echter op veel plaatsen geen sterke belangengroeperingen meer. Veel grond was in handen gekomen van de provincie Utrecht, Rijksdomeinen, de gemeenten en particulieren, die niet altijd evenveel rekening wensten te houden met de oude

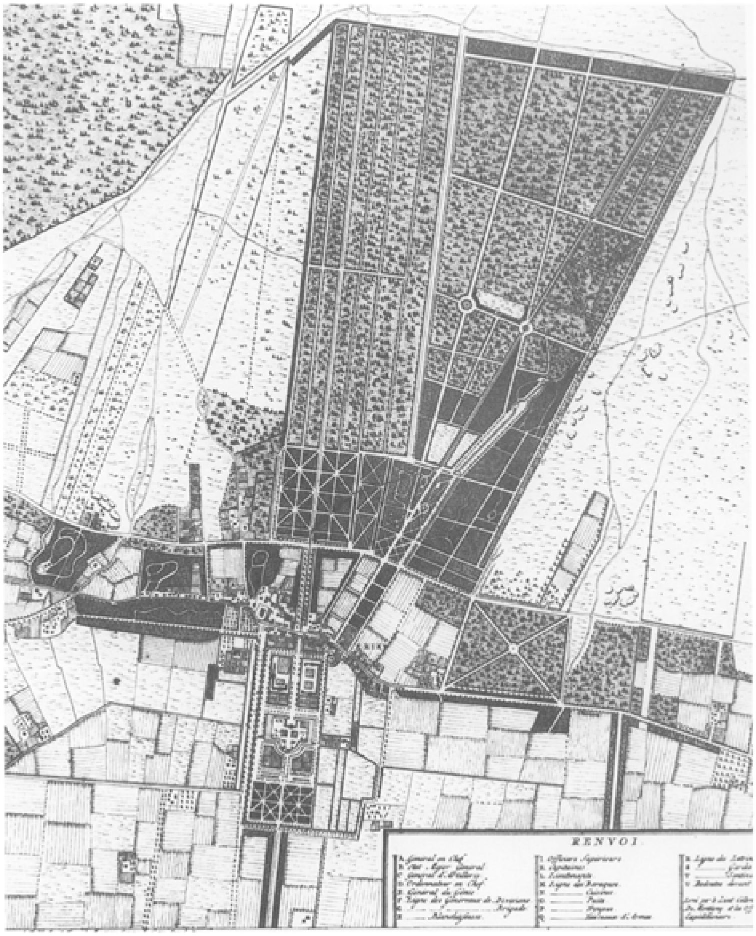

29 Uitsnede uit de Carte du Camp d'Utrecht uit 1804: bossen en parken liggen strak omlijnd in de heide. Ten zuiden van de Utrechtseweg ligt nog vrijwel geen bos, de grond is in agrarisch gebruik.

gebruiksrechten. De provincie verkocht na 1813 geregeld stukken woeste grond aan particulieren die wilden gaan ontginnen. Daarbij ging het vooral om bosaanleg. Eén van de weinige rond 1850 nog functionerende buurschappen, die van de Gebuurten van de Dijk te Achterberg (bij Rhenen) deed zelf aan bebossing. In 1856 bezaten de Gebuurten enkele met dennen bezaaide percelen. In Leersum waren de gemeenschappelijke gronden in handen van de gemeente gekomen. In 1810 was ‘de heygrond van de gemeente’ al voor een deel uitgegeven en met sparren beplant. Het overige deel werd door de acht(!) boeren van Leersum gebruikt om zo'n 1200 schapen te weiden. In 1859 verkocht de gemeente een groot deel van de grond aan deze boeren, die vervolgens het merendeel doorverkochten aan particulieren die aan bebossing gingen doen. Op zulke grond liet deurwaarder H.G van Dam uit Wijk bij Duurstede het landgoed Lombok aanleggen. Hij plantte beuken langs de wegen en overigens dennen. In 1905 was de aanleg klaar en open voor publiek.

Rond 1850, zoals de Topographische en Militaire Kaart laat zien, was de Heuvelrug aan het veranderen in een bosgebied. Verschillende categorieën bos laten zich min of meer eenvoudig aan het kaartbeeld aflezen (indeling bos uit de periode 1800-1940 volgens Renes, 1994, p. 40 e.v.). Duidelijk laat de kaart zien dat de bebossing was gekoppeld aan de landgoederenzone langs de Utrechtseweg. Bij de landhuizen lag het landgoedbos: het parkbos van de landschapsparken en soms een zone met

gemengd loofbos. Daarachter, hoger op de Heuvelrug, begon het productiebos, voornamelijk bestaand uit naaldhout. Dit type bos is op de kaart te herkennen aan de regelmatige, rechthoekige verkaveling. Op de stuifzanden diende het bos mede ter beteugeling van de zandverstuivingen. Hier plantte men

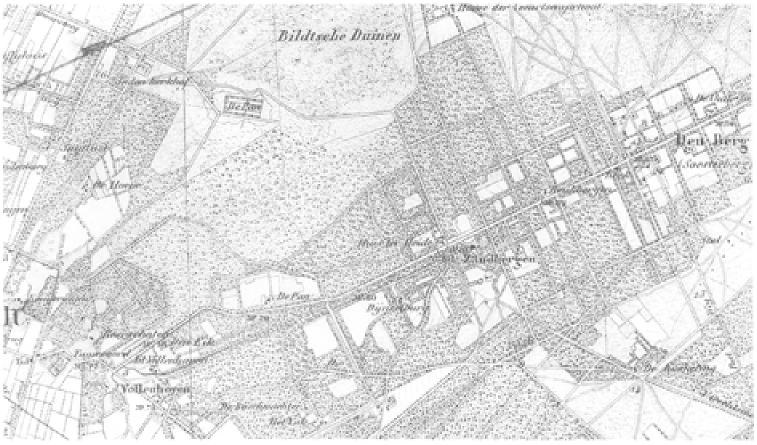

30 Fragment van de Topografische en Militaire Kaart van rond 1850 met bos rondom de Amersfoortsestraatweg.

met name grove den, vuilboom en berk aan. Het padenpatroon van het stuifzandbos is doorgaans vrij onregelmatig.

Het gebied tussen De Bilt en Zeist was rond 1850 het dichtst bebost, terwijl bij Driebergen en Doorn ook al flinke bossen lagen. Op de smallere delen van de Heuvelrug, richting Rhenen, was het ‘Amerongsche Bosch’ het grootste aaneen gesloten bosgebied. Bos uit de periode 1800-1850 is nu nog onder andere aanwezig op Heerewegen (Zeist), Bornia (Zeist/Driebergen) en Dennenburg (Driebergen).

31 Bebost oppervlak rond 1850 naar de Topografische en Militaire Kaart.

Na 1850 ging de bebossing in hoog tempo door. De topografische kaarten van rond 1900 laten zien dat de heide toen voor het overgrote deel had plaatsgemaakt voor bospercelen. De Heuvelrug was een houtfabriek geworden. Van invloed op de bebossing was de uitbreiding van het spoorwegnet, waardoor ontsluiting en afvoermogelijkheden verbeterden.

Zoals vermeld werd het meest naaldhout aangeplant. In de achttiende eeuw waren naaldbomen opgekomen als hemlock, fijnspar, zilverspar, lariks en weymouth. Een voorbeeld is ook de douglasspar, in 1836 geïntroduceerd en verspreid via buitenplaatsen en landgoederen. Het meest paste men echter de grove den toe. Er werd zowel gezaaid als geplant in dichtheden van 10.000 en meer per ha. Na zes tot tien jaar werden de rechthoekige percelen in één keer gerooid en na één tot twee jaar opnieuw in gebruik genomen. De kosten van bosaanleg waren vrij laag,

grondbewerking vond weinig plaats, en boompjes of zaaigoed waren goedkoop. In 1867 liet de heer van het landgoed Vollenhoven 34.600 sparren planten voor in totaal 382 gulden en 60 cent.

32 Bebost oppervlak rond 1940. De Heuvelrug is inmiddels grotendeels bebost.

De naaldhout-monocultures waren echter vatbaar voor plagen en ziektes. Bovendien verteerde het naaldendek op de grond niet door het ontbreken van ondergroei en dieren- en plantenleven; een schimmelige massa ontstond. De kapvlaktes leden bovendien aan uitdroging en erosie. In de jaren dertig ging men het belang van afwisseling inzien. Er werd meer loofbos aangeplant, met onder andere Amerikaanse eik en Amerikaanse vogelkers. Beide soorten bleken echter inheemse soorten te verdringen. Met name de Amerikaanse vogelkers, aangeplant om met zijn loofstrooisel in naaldbossen de grond te verrijken, breidde zich spectaculair uit ten koste van inheemse bosplanten. Vervolgens moest men maatregelen nemen om deze ‘bospest’ te bestrijden.

In de twintigste eeuw ontstond ook spontaan bos, dat uiteraard niet of nauwelijks geperceleerd en gemengd van samenstelling is. Spontaan bos komt onder andere voor op Bornia.

Het persoonlijke bosbezit maakte gaandeweg de twintigste eeuw plaats voor een niet-particulier beheer. Zo werd het goederencomplex van de familie De Beaufort bij Zeist, Austerlitz, Driebergen, Maarn en Woudenberg in 1908 omgezet in de NV Woudenbergsche Bosch- en Landexploitatiemaatschappij, in 1919 volgde de goederen rond Amersfoort, Leusden en Leusderbroek in NV De Treek. Ook de rol van Staatsbosbeheer werd belangrijker; op de Heuvelrug kwamen verschillende boswachterijen, bij Leersum, Austerlitz en de Amerongse Berg (Amerongse Bos en Zuilensteinse Bos).

Kort overzicht van ruimtelijke ontwikkelingen na 1945

Een rapport van Staatsbosbeheer uit 1977 vat de na-oorlogse ontwikkelingen in het midden van de Heuvelrug als volgt samen: ‘in het gebied hebben zich de dorpen Zeist, Driebergen-Rijsenburg en Doorn uitgebreid, functies der landgoederen hebben zich gewijzigd, het verkeer is toegenomen en de wegen zijn verbreed’ (De Stichtse Lustwarande, 1977, p. 4). Dergelijke ontwikkelingen hebben zich in feite op de hele Heuvelrug voorgedaan. Alle nederzettingen zijn gegroeid, zij het niet overal even sterk, veel wegen zijn verbreed, nieuwe wegen zijn aangelegd, en veel landgoederen zijn van functie veranderd: verkaveld voor woningbouw of in gebruik genomen als kantoor of instellingsgebouw.

In ruimtelijk opzicht zijn de veranderingen in de infrastructuur en de uitbreiding van enkele dorpen het meest frappant. De tramlijnen zijn na 1945 definitief verdwenen, de rol van de spoorwegen als gangmaker van een aantal ontwikkelingen zoals hierboven beschreven nam af. Het autoverkeer groeide daarentegen spectaculair. De Utrechtseweg/Rijksstraatweg werd in verband met de verkeerseisen verbreed, ten koste van het dorpsbeeld van de nederzettingen langs de weg. De Amersfoortsestraatweg verloor het karakter van statige allee door omvorming tot A28. Ook tal van andere wegen werden verbreed en voor het gemotoriseerd verkeer geschikt gemaakt. De grootste weg op de Heuvelrug,

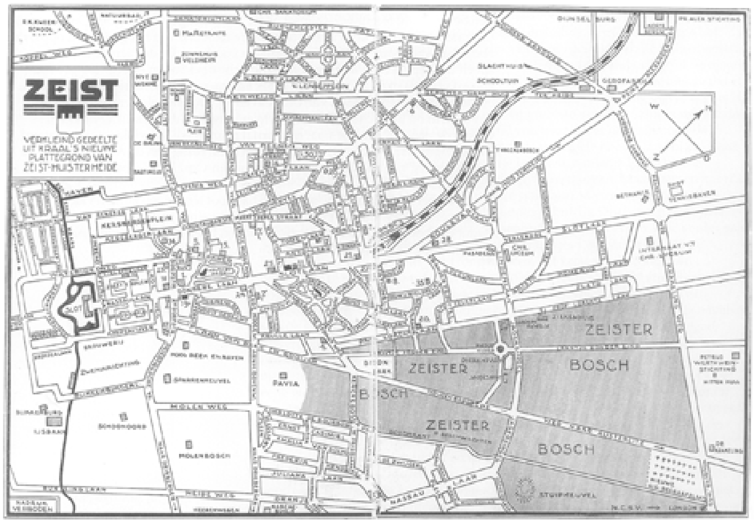

33 Plattegrond van Zeist van circa 1935 (uit: Gids van Zeist en de Stichtsche Lustwarande).

34 Een van de vijvers in het Rijsenburgsebos, de Koekepan op een ansichtkaart uit begin jaren dertig.

de A12 van Utrecht naar Arnhem is al in de jaren veertig aangelegd.

Evenals in de periode vóór 1940 was de ontwikkeling bij de nederzettingen het sterkst in het centrale deel van de Heuvelrug: rond Zeist en De Bilt/Bilthoven. Aan de ‘onderkant’ vond wel uitbreiding van de dorpen plaats, maar verder veranderde er in de hoofdlijnen van de ruimtelijke structuur weinig.

Industriële groei bleef beperkt; het accent in de bedrijvigheid kwam op de tertiaire en kwartaire sector te liggen. Opmerkelijk is de doorgaande groei van het recreatief medegebruik van de ‘natuur’ op de Heuvelrug, met name de bossen. De recreatiedruk vormt een mogelijk gevaar voor de kwaliteit van natuur en landschap. Groter is echter vooralsnog de versnippering van aaneengesloten natuurlijke leefgebieden voor plant en dier door overbouwing en doorsnijding met infrastructuur.

Een betrekkelijk recent verschijnsel op de Heuvelrug is verdroging. Oorzaken zijn de wateronttrekking voor drinkwater en de toename van het gerioleerd oppervlak, zodat het water veel sneller verdwijnt dan voorheen. Onder aan de Heuvelrug speelt de diepere ontwatering voor agrarische doeleinden een rol. De gevolgen zijn op veel plaatsen zichtbaar. Zo is het Egelmeer ten noorden van Amerongen, op de noordoostelijke flank van de Heuvelrug, grotendeels verdwenen en de Grote Kom op Beerschoten, ooit een vijver, is nu een droge kuil.

Ook in de nabije toekomst staat een aantal ruimtelijke ontwikkelingen op stapel. De belangrijkste zijn wel de voorgenomen verbreding van de A12 in combinatie met de aanleg van de Hogesnelheids(spoor)lijn-Oost (HSL-Oost) over Arnhem naar Duitsland.

Eind oktober 1999 is een ongeveer 6000 ha groot terrein ten zuiden van de A12 aangewezen als Nationaal Park Utrechtse Heuvelrug in oprichting. De nieuwe status van het gebied tussen Maarn, Doorn en Rhenen moet verdere natuurontwikkeling mogelijk maken.

Buitenplaatsen op de Utrechtse Heuvelrug
Kastelen en landhuizen

Inleiding

Het begrip buitenplaats wordt in de catalogus '*Tuin en Park, historische buitenplaatsen in de provincie Utrecht*' (1992) gedefinieerd als: 'een eenheid van een landhuis, soms een kasteel, met zijn grachtenstelsel, zijn tuin of park en bijgebouwen'. In deze definitie is het begrip 'eenheid' cruciaal. In de loop van de tijd wordt die eenheid weliswaar verschillend geïnterpreteerd, maar er is voortdurend sprake van een huis met omliggende gronden waar steeds een parkaanleg of een tuin deel van uitmaakt. Het begrip 'landgoed' dat ook wel gehanteerd wordt in relatie tot het samenstel huis en omringende gronden omvat een groter terrein: namelijk de bij de buitenplaats horende productiebossen en bouwlanden met de daarbij behorende opstallen.

De provincie Utrecht heeft een rijk bezit aan buitenplaatsen met kastelen en landhuizen. Het in 1995 uitgekomen boek over kastelen en ridderhofsteden in Utrecht komt tot een aantal van 107 kastelen, verspreid over de hele provincie. Daar zit overigens een aantal verdwenen kastelen bij. Zeker achttien daarvan komen of kwamen voor op de Utrechtse Heuvelrug. De belangrijkste voorbeelden zijn Amerongen, Doorn, Maarsbergen, Moersbergen, Zeist en Zuylestein.

Het aantal landhuizen gaat dat van de kastelen ver te boven. Naar de buitenplaatsen (kastelen én landhuizen) is in 1815 een telling verricht. Vanwege het toenmalige Departement van Oorlog zijn 38 vragen gesteld aan de burgemeesters van de 54 gemeenten in de provincie Utrecht. Een van die vragen betrof de opgave van het aantal buitenplaatsen per gemeente. Over de hele provincie bleken dat er uiteindelijk 119 te zijn, waarvan er 32 op de Utrechtse Heuvelrug lagen, verdeeld over zeven gemeenten. Wat opvalt is dat het grootste aantal buitenplaatsen in dat jaar voorkomt in De Bilt, dat met een getal van twaalf niet nader benoemde buitenplaatsen tevens de hoogste score van de provincie heeft. Dan volgen Zeist met zes en Doorn met vier waaronder drie kastelen, namelijk huis Doorn, Moersbergen, de buitenplaats Schoonoord en Maarsbergen. Maarsbergen hoorde op dat moment nog bij Doorn. In hetzelfde jaar werd Maarn een zelfstandige gemeente en Maarsbergen werd daarbij onder gebracht. Driebergen telde drie 'echte' buitenplaatsen, Spar en Dal, Dennenburg en Broekbergen. Hoe verder naar het oosten, des te geringer het aantal buitenplaatsen. Leersum had er twee, Broekhuizen en Zuylestein, Amerongen twee, het kasteel Amerongen en Natewisch in de uiterwaard, halverwege Wijk bij Duurstede. De stad Rhenen kon bogen op drie niet nader genoemde buitenplaatsen, waarvan er slechts één bewoond werd. De concentratie buitenplaatsen was dus het hoogst in de nabijheid van de stad Utrecht. Dat had alles te maken met de infrastructuur: de wegen tussen Utrecht en De Bilt en tussen De Bilt en Amersfoort waren bestraat. Voor het overige moest men het doen met zandwegen. Zoals het antwoord op de vraag omtrent de wegen in 1815 luidde: 'Door dit gerecht [De Bilt en Oostbroek] loopt eene weg van Utrecht komende en bestraat zijnde tusschen weilanden door tot aan de buitenplaats Vollenhoven, alwaar zij zich in tweeën verdeelt, waarvan een arm die mede bestraat is, tusschen heivelden naar Amersfoort gaat, terwijl de tweede arm een zandweg en in het zomer saisoen zeer zwaar zijnde naar het dorp Zeyst en verder gaat, lopende dan eens tusschen heivelden en bosschen en dan eens tusschen bouwlanden door' (Boon, 32). Een dergelijk moeilijk begaanbare zandweg, waarvan

de breedte varieerde tussen de 18 tot 24 voeten nodigde niet uit tot het stichten van buitenplaatsen voor de bewoners van de stad. Dat zou snel

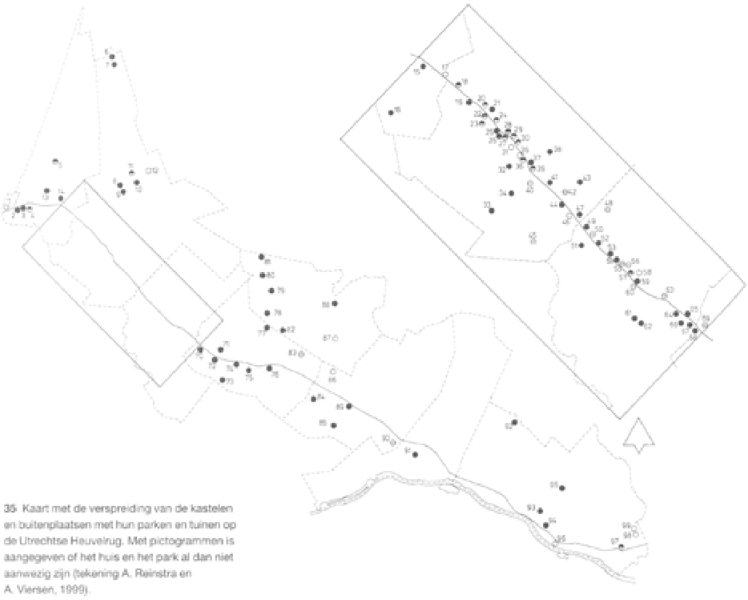

35 Kaart met de verspreiding van de kastelen en buitenplaatsen met hun parken en tuinen op de Utrechtse Heuvelrug. Met pictogrammen is aangegeven of het huis en het park al dan niet aanwezig zijn (tekening A. Reinstra en A. Viersen, 1999).

1 Arenberg
2 Sluishoef
3 Sandwijck
4 't Klooster
5 Jagtlust
6 Prins Hendriksoord
7 Ewijckshoeve
8 Ter Wege
9 Dijnselburg
10 Zandbergen.
11 Nieuw Zandbergen
12 Beukbergen
13 Houdringe
14 Beerschoten
15 Vollenhoven
16 Oostbroek
17 Berkenhoven
18 Blanda
19 Villa Nuova
20 Ma Retraite
21 Veldheim
22 Nieuweroord
23 Nijenheim
24 Schaerweijde
25 De Brink
26 Beeklust
27 Stenia
28 Bloemenheuvel
29 Lommerlust
30 Arendsburg
31 Kersbergen

32 Slot Zeist
33 Wulperhorst
34 Blikkenburg
35 Middenhoeve
36 Beek en Roijen
37 Hoog Beek en Roijen
38 Pavia
39 Sparrenheuvel
40 Schoonoord
41 Molenbosch
42 Heerewegen
43 Kerckebosch
44 Nieuw Beerschoten
45 Rijnwijk
46 Tallyho Cottage
47 De Breul
48 Heidestein
49 Bornia
50 Beerschoten-Willinkshof
51 Reehorst
53 Bloemenheuvel
53 Mariënburg
54 Beukenhorst
55 Beukenstein
56 Kraaijbeek
57 Bijdorp
58 Seminarie
59 Sparrendaal
60 Wildbaan
61 Dennenburg
62 Broekbergen (Arca Pacis)
63 Welgelegen
64 Veldzigt
65 De Horst
66 De Drieburg
67 Lindenhorst
68 Oudeweg
69 Hydepark
70 Nieuweweg
71 Beukenrode
72 Doornveld
73 Moersbergen
74 Aardenburg
75 Doorn
76 Schoonoord
77 Zonheuvel
78 Stameren
79 't Stort
80 De Hoogt
81 Berghuisje
82 Huis te Maarn
83 De Ruiterberg
84 Darthuizen
85 Broekhuizen

86 De Hoogstraat
87 Darthuizerberg
88 Maarsbergen
89 Dartheide
90 Zuylestein
91 Amerongen
92 Prattenburg
93 De Hught
94 De Tangh
95 Remmerstein
96 Winterpaleis
97 Heimerstein
98 De Horst
99 Levendaal

veranderen na 1815 toen het hele tracé De Bilt-Rhenen van een bestrating werd voorzien. Met de aanleg van de spoorlijn Utrecht-Arnhem die in 1845 gereed kwam werd de bereikbaarheid van het gebied voor de stedelingen uit het westen aanmerkelijk vergroot. Vanaf dat moment ziet men een zeer sterke toename van buitenplaatsen.

Alleen al op de Utrechtse Heuvelrug is thans nog sprake van ongeveer tachtig locaties die men als buitenplaats kan herkennen. Dit aantal is vele malen hoger geweest in het verleden. In de laatste decennia is er sprake van een versneld uiteenvallen van de eenheid tussen het huis en het omringende terrein. Dit is te wijten aan het toekennen van andere bestemmingen aan huizen en terreinen. Kantoren nemen bezit van de huizen. De terreinen worden gebruikt om kantooruitbreidingen te bouwen en parkeervoorzieningen in te richten, of zij zijn verkaveld en met woonwijken bebouwd. Hiermee dreigt een belangrijk cultuurgoed, het belangrijkste cultuurgoed van de Utrechtse Heuvelrug, voorgoed te verdwijnen.

In dit hoofdstuk komen de kastelen, ridderhofsteden en landhuizen in algemene zin aan de orde. Volledigheid is niet nagestreefd omdat dat ten koste van de overzichtelijkheid gegaan zou zijn. Steeds wordt hierbij verwezen naar het hoofdstuk over de tuin- en parkarchitectuur, die immers zo nauw verbonden is met de huizen. Per eeuw wordt in het algemeen de uiterlijke verschijningsvorm besproken, dan volgt de beschrijving van een aantal markante voorbeelden. Een analyse van de plattegronden en de afwerking en de aankleding van de interieurs door de tijden heen vindt plaats in een apart hoofdstuk over de interieurs van de buitenplaatsen. De veel kleinere villa's die vanaf het derde kwart van de 19de eeuw vaak op de van de buitenplaatsen afgescheiden stukken grond gebouwd werden of in speciaal daarvoor aangelegde villaparken verrezen, blijven hier buiten beschouwing. Zij komen bij het hoofdstuk over de woonhuizen aan bod.

De architectuur van de landhuizen volgt de landelijke stromingen zonder dat er sprake is van scheppingen die boven het gemiddelde uitstijgen. Een uitzondering vormen de in de 17de eeuw gebouwde huizen zoals het koningspaleis te Rhenen en de huizen van Amerongen en Zeist. De 18de-eeuwse buitenhuizen - veel zijn het er niet op de Utrechtse Heuvelrug - zijn over het algemeen sober van vorm en detaillering. De architectuur van de buitens in de 19de eeuw is niet van opmerkelijke kwaliteit. Het zijn dan ook vrijwel nooit architecten van naam die zich met het ontwerpen van de buitenhuizen aan de Stichtse Lustwarande hebben bezig gehouden. De willekeur in de toepassing van bouwstijlen en ornamenten, de weinig gedurfde en soms onbegrijpelijk onhandige oplossingen van de plattegronden en de wel eens onbeholpen situering in het omringende terrein verraden eerder de hand van een aannemer of een plaatselijke bouwkundige dan die van een gerenommeerd architect met visie. Dat alles neemt niet weg dat de huizen een grote cultuurhistorische waarde vertegenwoordigen. Nergens in Nederland is een vergelijkbare dichtheid aan buitenhuizen in een tijdsspanne van 150 jaar - zo tussen 1780 en 1930 - gerealiseerd in een door de mens gemaakte natuurlijke omgeving. Sedert het begin van de 19de eeuw staat dit deel van de Utrechtse Heuvelrug dan ook bekend als ‘De Stichtse Lustwarande’.

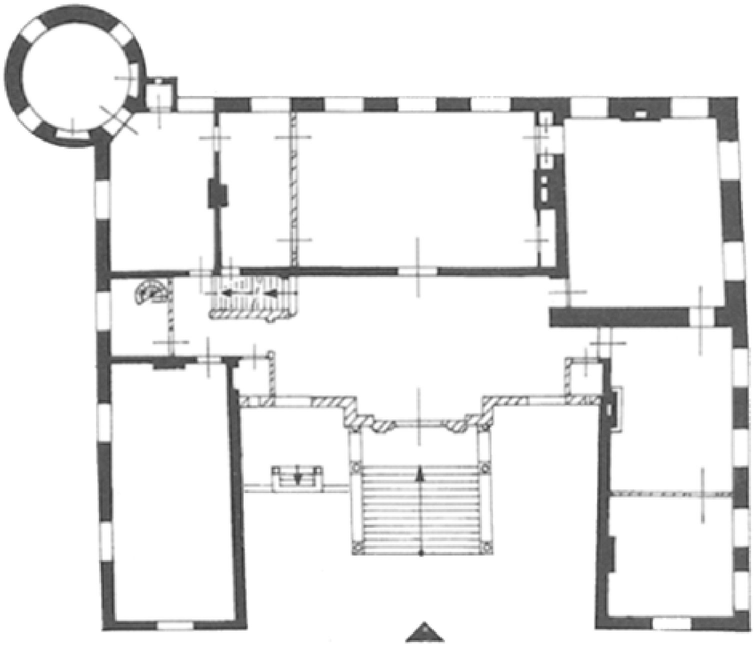

Huis Doorn

Kasteel Moersbergen
Plattegronden van de belangrijkste kastelen en buitenplaatsen op de Utrechtse Heuvelrug
Schaal 1:600. Tekeningen door A. Viersen en Th.J. Wit, gemaakt van 1996 tot 1999.

De plattegronden zijn geordend op chronologische volgorde. Zij zijn zo gesitueerd dat de weg in principe is weergegeven aan de onderzijde van het blad. De ingang is met een zwarte driehoek aangegeven, het noorden met een open pijl. Onder iedere afbeelding staat de naam van het object. 19de- en 20ste-eeuwse verbouwingen zijn gearceerd.

36 De gemeente Zeist met de ligging van de buitenplaatsen in de inmiddels verdichte bebouwing. Aan de zuidkant is het oorspronkelijke beeld van buitenplaatsen in een open landschap nog wel goed waarneembaar (schaal: 1:20.000, tekening A. Viersen, 1996).

Kasteel Zuylestein

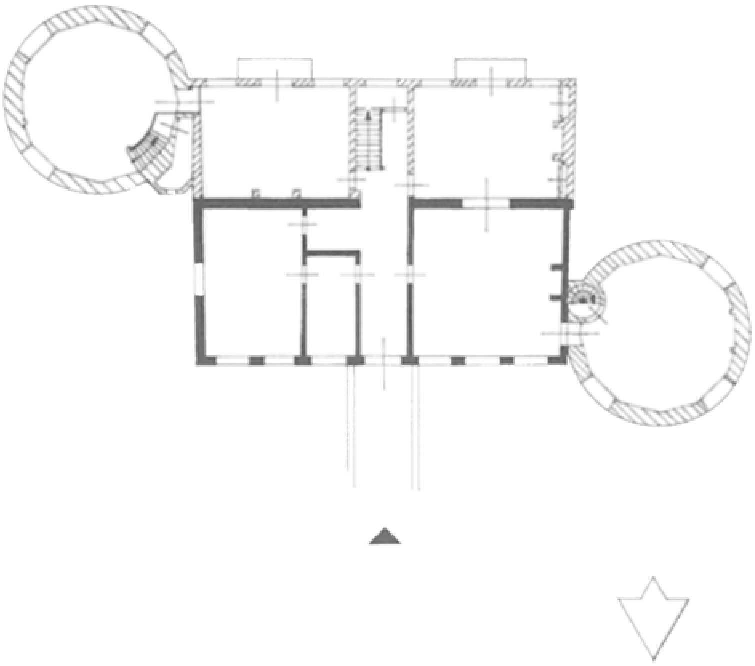

Kasteel Maarsbergen

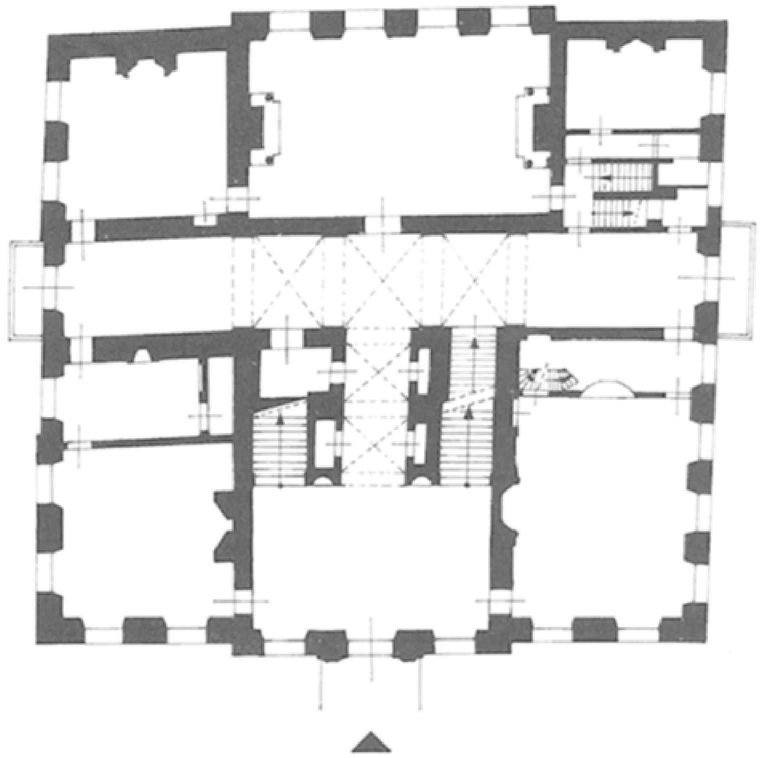

Kasteel Amerongen

Niet iedereen was zo enthousiast over de bouwkunstige kwaliteit van de gebouwen. Craandijk schrijft in 1883: '...talrijk zijn toch de grootere en kleinere landhuizen. Zij zijn allen nieuw. Eerst in den loop dezer eeuw werden de heiden en veenen in een weelderig en bloeijend lustoord herschapen (...) Thans wordt met ieder jaar het aantal lustverblijven grooter, en een kaart, waarop zij allen zijn aangewezen, of een beschrijving, waarin allen worden genoemd, zou wel voortdurend herzien mogen worden (...) En de huizen zijn juist niet het sterkste punt der buitens in deze streek. Ongetwijfeld zijn zij, met hun veranda's en groote spiegelruiten, hoogst aangenaam ter bewoning, maar zij zijn meerendeels wat stijf en eentoonig en "portland" of pleisterkalk speelt er een te groote rol. Gebouwen, die door stijl of versiering opmerkelijk zijn, vindt men er niet overvloedig. Dat architekten van bekwaamheid en smaak, met villa's en landhuizen buitenslands of elders in ons vaderland bekend, de plannen hebben ontworpen, blijkt minder, dan men wel zou wenschen. Daar zou veel rijker verscheidenheid en doorgaans meer bevalligheid van vormen mogelijk zijn (...) [men kan] soms de hoop niet onderdrukken, dat de heerschappij der confituurtaarten en haringslà haar toppunt bereikt moge hebben' (Craandijk, 1888, 188-189).

Vrijwel geen van de huizen werd in de winter bewoond. Ten eerste was de bereikbaarheid nauwelijks optimaal, hoewel dat na de verharding van de straatweg van De Bilt tot Rhenen na 1815 en de aanleg van de spoorlijn Utrecht-Arnhem vanaf 1845 aanmerkelijk verbeterde. De eigenaren bezaten zonder uitzondering huizen in de steden Utrecht of Amsterdam. In de winter waren de huizen op de Heuvelrug te koud en te oncomfortabel. Het sociale leven te onbeduidend. Bovendien waren de eigenaren wegens hun werkzaamheden als bestuurder of zakenman aangewezen op een verblijf in de stad. In de minder drukke zomer kon gemakkelijker tijd vrij gemaakt worden voor ontspaning. Pas bij de introductie van gas, water en elektriciteit na het derde kwart van de 19de eeuw, de verbetering van de infrastructuur en de toename van de mobiliteit zou dat veranderen en nam de permanente bewoning toe.

Datering

Over de datering van de huizen bestaat in de geraadpleegde literatuur nog al eens verschil van inzicht. Soms is het eenvoudig omdat er een bouwdatum uit archiefgegevens bekend is of een gevelsteen een eerste steenlegging vermeldt (Sparrendaal, Ewijckshoeve, De Brink, Wulperhorst, Nijenheim, De Hoogt, Veldheim, Anderstein), maar vaak blijkt men in de bestaande literatuur zijn toevlucht te hebben genomen tot een 'ongeveer' of 'circa'. Binnen de tijd die voor

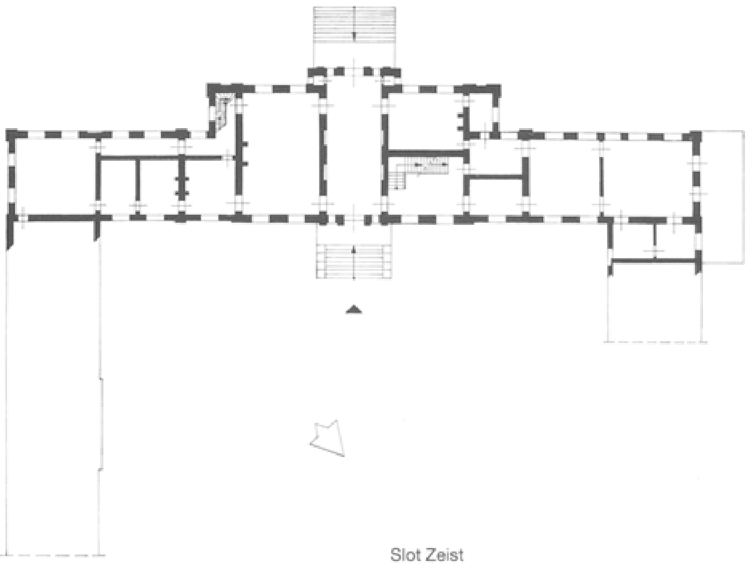

Slot Zeist

dit onderzoek ter beschikking stond zijn alle dateringen via de archieven of op basis van kadastraal kaartmateriaal geverifieerd. Bij ontstentenis van een fysiek gegeven of een vermelding in een archief is de datering dan meestal gebaseerd op stilistische kenmerken van een gebouw, of bekendheid met de jaren van aan- of verkoop van een perceel. In de gemeente Zeist heeft men een nauwkeurigheid van ongeveer een jaar kunnen bereiken door het bestuderen van de kadastrale kaarten, waar de betreffende opstal voor het eerst in genoemd staat. Een huis als het Molenbosch, waarvan wij uit een andere bron weten dat het bijbehorende park en een tuinmanswoning al in 1837 tot stand kwamen, zou volgens kadastrale gegevens niet eerder dan tussen 1846 en 1852 gebouwd zijn. Het zijn de jaren dat het huis voor het eerst staat opgetekend in het kadaster. Dit komt overeen met gegevens uit het familiearchief De Beaufort. Bouwheer J.B. Stoop correspondeerde in de jaren 1847-1853 regelmatig met zijn dochter. Hieruit komt naar voren dat de eerste steen van het huis in 1849 is gelegd. De steigers konden een jaar later worden afgebroken. (HUA, archief De Beaufort, inv. nr. 657) Toch blijven bij deze kadastrale benadering vraagtrekens open staan. In het geval van Sluishoef blijken de kadastrale gegevens niet waterdicht. Een aangebouwde serre staat op geen van de kaarten getekend, hoewel die er, blijkens bouwhistorisch onderzoek en oude foto's wel degelijk is geweest. Opmerkelijk is dat in nogal wat gevallen een bijgebouw als bijvoorbeeld een tuinmanswoning er eerder staat dan het grote huis zelf (Molenbosch, Hoog Beek en Royen, Pavia).

Opdrachtgevers

De opdrachtgevers tot de bouw van de kastelen en grote huizen variëren door de tijden heen. In de Middeleeuwen waren het de Utrechtse bisschop, de aan hem verbonden ambtenaren en de machtige adellijke families die versterkte huizen en kastelen lieten bouwen, als markering van de grens van het Sticht en wapening tegen invallen van vijanden als de Geldersen en de Hollanders. Vanaf de 16de eeuw worden de bedreigingen ‘van buitenaf’ minder. Daardoor wordt het bezit van een kasteel nog meer een statussymbool dan het al was. Een door de Staten van Utrecht erkende ridderhofstad, een versterkt huis door grachten omgeven en van een ophaalbrug voorzien met een boerderij op de voorburcht, gaf na 1512 de eigenaar, die adellijk van geboorte diende te zijn, vrijstelling van bepaalde belastingen en recht op beschrijving in de Ridderschap van de provincie.

Vanaf de 17de eeuw treedt geleidelijk aan een verschuiving op bij de bouwheren van de kastelen en de huizen. Het was niet langer uitsluitend de Utrechtse adel of de geestelijkheid die opdracht gaf tot de bouw van grote huizen. Nieuwe kastelen en buitenplaatsen werden aangelegd door ‘mensen van buitenaf’. Het stadhouderlijk hof en directe omgeving heeft een (bescheiden, maar niet onbelangrijke) rol gespeeld bij het tot stand komen van nieuwe buitenplaatsen of verbetering van de oude, zoals Zuylestein, Zeist, Amerongen, maar ook het Koningshuis in Rhenen. Vooraanstaande stedelingen wensten naast hun stadse woning een buitenverblijf te bezitten om daar in het voorjaar en 's zomers te kunnen toeven. Zo kochten ze een oud kasteel of ridderhofstad die ze lieten moderniseren (Maarsbergen), óf ze lieten een nieuw representatief buiten bouwen.

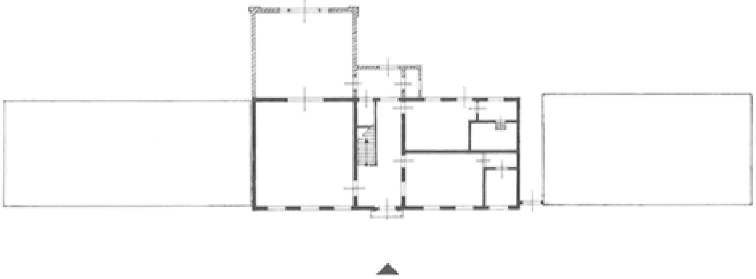

Beek en Royen

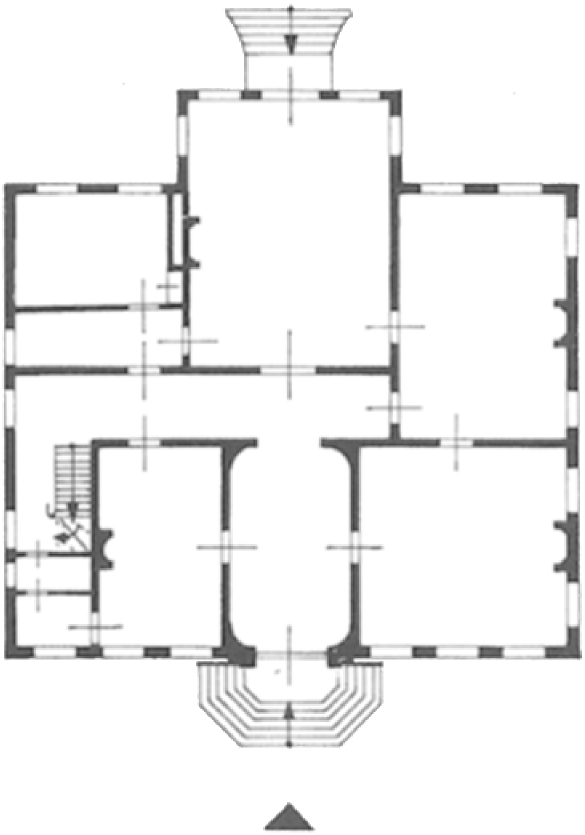

Sparrendaal

Voor de goede orde: dit verschijnsel beperkte zich niet tot de Utrechtse Heuvelrug. Vergelijkbare ontwikkelingen deden zich voor langs de Vecht en bijvoorbeeld in Kennemerland en daar zelfs op grotere schaal dan in het Utrechtse. Op de Heuvelrug worden de eerste nieuwe buitenplaatsen dicht bij de stad Utrecht gerealiseerd.

Na de Reformatie werden nogal wat door de Staten geconfisceerde kloostergoederen van de hand gedaan, waarbij ruimte voor nieuw aan te leggen buitenplaatsen vrij kwam. Het waren aanvankelijk regenten en hoogwaardigheidsbekleders uit de stad Utrecht die de huizen lieten bouwen. Na de 18de eeuw komen de opdrachtgevers niet alleen meer uit het Utrechtse patriciaat, maar ziet men een stelselmatige toename van uit de handel en bankwereld afkomstige Amsterdammers en ook renteniers op de Heuvelrug. Een grote opleving in het bouwen vindt vanaf 1820 plaats. De ene buitenplaats na de andere verschijnt langs de straatweg die van Utrecht tot Rhenen loopt.

Vanaf het midden van de 19de eeuw bouwt men niet meer uitsluitend voor eigen gebruik. Vooral na de tweede helft van de eeuw ziet men nog al eens dat de huizen na de bouw direct aan derden worden verhuurd. De bouwheer wordt projectontwikkelaar. Door de maatschappelijke veranderingen in het begin van de 20ste eeuw treedt er een wijziging op in het opdrachtgeverschap. Bovendien kwamen de buitenplaatsen steeds meer in of bij het stedelijk gebied te liggen, hetgeen de druk op de gronden deed toenemen. Dit alles in combinatie met de crisisjaren dertig maakte dat voor velen het bewonen van een buitenplaats niet meer viel op te brengen. De bewoning werd te onpraktisch, het onderhoud te duur. Er worden geen grote huizen meer gebouwd. Veel bestaande huizen vervielen en werden afgebroken om plaats te maken voor kantoren of bejaardentehuizen. De huizen die niet werden afgebroken kregen over het algemeen een kantoorfunctie. De parken ondergingen een vergelijkbaar lot. Dit komt bij het hoofdstuk over de parken en tuinen uitvoerig aan de orde.

De ontwikkeling van de kastelen en de huizen: middeleeuwen en 16de eeuw

De aard der gebouwen

De vroegste kastelen en ridderhofsteden op de Utrechtse Heuvelrug waren als verdedigbaar huis gebouwd om aanvallers van buitenaf - Gelre en Holland - het hoofd te kunnen bieden. De belangrijkste opdrachtgevers waren dan ook de Utrechtse bisschop en zijn naaste ambtenaren. In enkele gevallen slaagden de graven van Holland en Gelre erin hun invloed in het Sticht te doen gelden door hulp aan ministerialen te verschaffen bij de bouw van hun kasteel. Op de Heuvelrug is Amerongen daar een voorbeeld van. Graaf Floris V van Holland verklaarde op 20 juli 1286 dat Hendrik en Diederik Borre van Amerongen zijn leenmannen werden. De leenakte beperkte zich overigens tot het huis. De voorburcht was een Stichts leen.

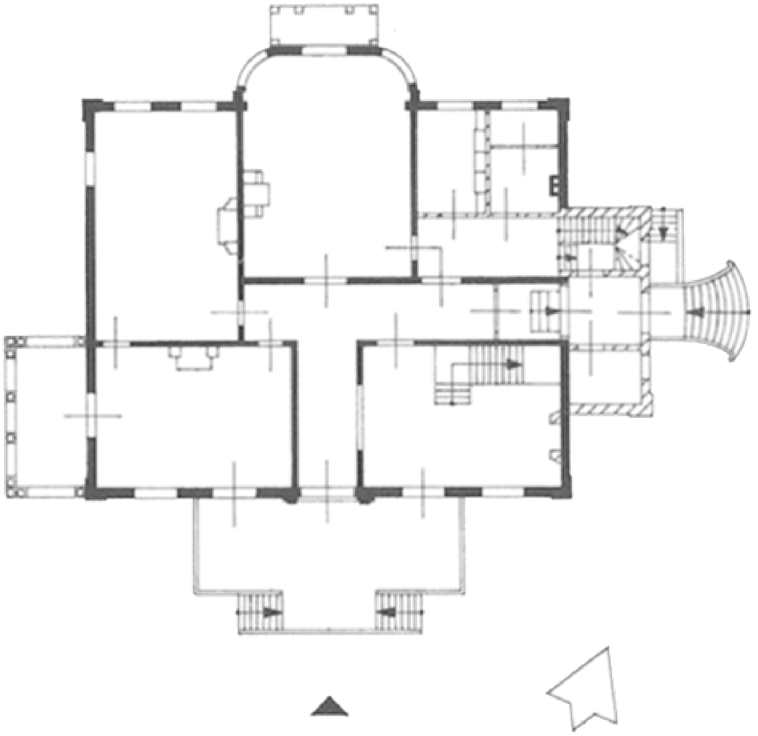

Zandbergen

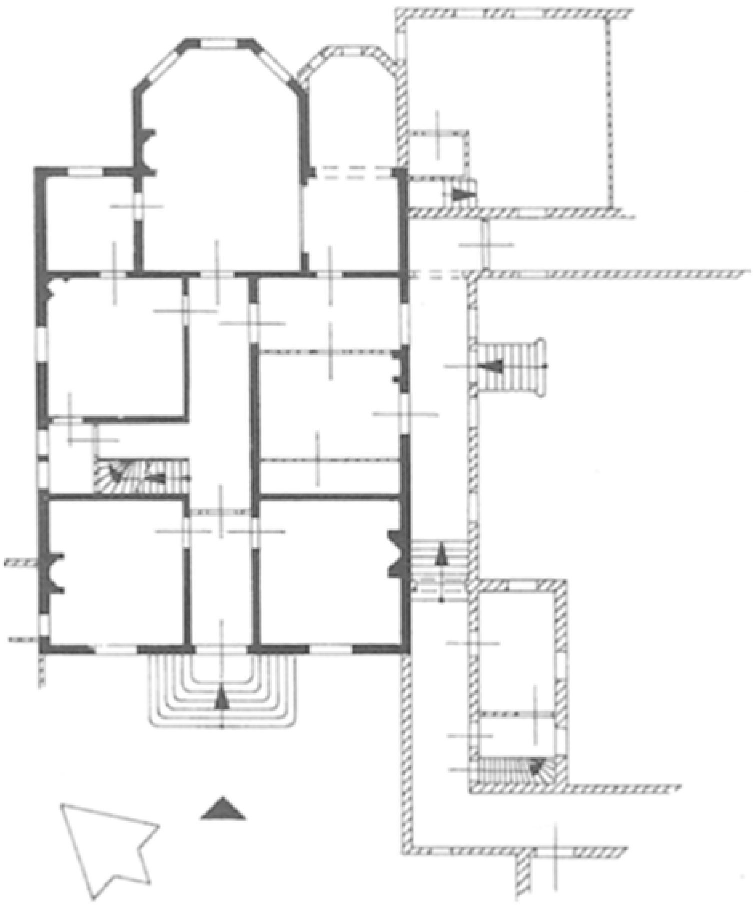

Broekbergen

Om het verblijf in een dergelijk versterkt kasteel mogelijk te maken bevonden zich bij de kastelen in cultuur gebrachte gronden die de belangrijkste bron van inkomsten vormden. Er waren dienstgebouwen als een poortgebouw en nutsgebouwen als boerderijen, stallen, wagenbergingen en hooibergen. Geen van de kastelen met een militaire functie zijn ongeschonden de geschiedenis doorgekomen. Sommige zijn verwoest en niet meer herbouwd (Ter Horst bij Rhenen), andere werden gedeeltelijk of geheel herbouwd na een verwoesting (Doorn en Amerongen). Kasteel Amerongen is het duidelijkste voorbeeld. Door zijn strategische ligging op de grens met Gelre was het geregeld inzet bij krijgshandelingen en doelwit van plunderingen. Diverse malen werd het kasteel ernstig beschadigd (1420: Hoekse en Kabeljauwse twisten; 1427: oorlog met Gelre; 1585: bezetting door Spaanse troepen; en 1673: verbranding door de Franse troepen). Na de laatste verwoesting volgde complete nieuwbouw in eigentijdse vormen.

Niet alle kastelen van oude datum hadden primair een militaire functie. Een aantal werd door vooraanstaande Utrechtse families uit politieke overwegingen gebouwd als uiting van hun macht en ter vergroting van hun aanzien. In het Sticht voerden niet alleen de edelen maar ook proosten een adellijke staat, die zij door het bezit van een kasteel tot uitdrukking brachten. Op de Heuvelrug zijn de kastelen Doorn en Maarsbergen gesticht door respectievelijk het kapittel van St. Maarten te Utrecht en de proost van de Norbertijner abdij van Berne bij Heusden. Doorn zou al in de 9de eeuw zijn gebouwd als vroonhof van het Utrechtse kapittel van St. Maarten. Waarom een kasteel op een bepaalde plaats gebouwd werd is meestal niet meer te achterhalen.

In 1512 werd het begrip ‘ridderhofstad’ geïntroduceerd. De Utrechtse bisschop en de Staten sloten in dat jaar een overeenkomst, waarin bepaald werd dat er jaarlijks belastingen zou worden geheven ter leniging van hun schulden. Hiertoe werd onder andere een huisgeld gerekend, een jaarlijkse belasting op het huis. Een gedeelte van de ‘huysen’ van de Nederstichtse ridderschap kon daarvan vrijgesteld worden mits zij aan een aantal voorwaarden voldeden. De criteria waaraan men moest voldoen om een ‘hofstad’ als ‘ridderhofstad’ erkend te krijgen werden op 27 oktober 1536 vastgelegd in een resolutie van de Staten van Utrecht. In het kort kwam het erop neer dat de bezitter van een huis tot de ridderschap moest behoren, het huis diende een riddermatig (lees: versterkt) voorkomen te hebben met een ophaalbrug over een gracht en onder het gebouwencomplex moesten ‘bauhuysen’ begrepen zijn. Bij de resolutie van de Staten was een lijst van 38 hofsteden gevoegd die ‘geraempt voir ritterhofsteden’ waren. Van die vroegste lijst lagen vijf ridderhofsteden op de Utrechtse Heuvelrug: L(i)evendaal onder Amerongen, Zuylestein, Rijsenburg, 't Huys te Zeyst en 't Huys te Doorn. In 1539 kwamen daar voor de hele provincie nog 21 erkende ridderhofsteden bij (voor de Utrechtse Heuvelrug: Blikkenburg, Kersbergen en Moe(r)sbergen), waarmee het

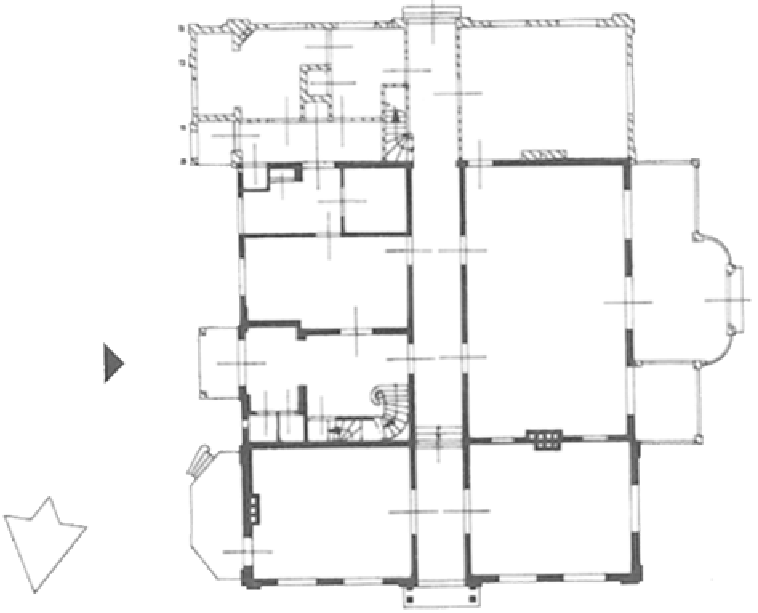

Sandwijck

37 Blikkenburg, een van de ridderhofsteden. Het versterkte huis is met een gracht omgeven. Links staat het poortgebouw, rechts een duiventil op palen (anonieme tekening van omstreeks 1665 uit het Ridderhofstedenboek, HUA, inv. nr. TA 1119-12).

totale aantal op 59 kwam. Niet alle potentiële ridderhofsteden waren opgenomen: een aantal eigenaren en gebieden was al vrijgesteld van het betalen van het huisgeld, zodat erkenning niet nodig was. Kasteel Ter Horst bij Rhenen bijvoorbeeld was eigendom van de bisschop van Utrecht, die uiteraard geen belasting verschuldigd was aan zichzelf. In een later stadium was het bezit van een ridderhofstad een vereiste om tot de Utrechtse ridderschap toegelaten te worden, hetgeen voor de eigenaar een nieuwe impuls betekende om een huis alsnog erkend te krijgen. Late erkenningen zijn Amerongen (1597), Broekhuysen (1629) en Wayestein (1642).

Na 1528 - in dat jaar werd het Sticht onderdeel van de Bourgondische Nederlanden - ziet men langzamerhand een omslag in de aard van de gebouwen komen: het woongenot gaat gaandeweg prevaleren boven de defensieve taak van het kasteel. Er wordt meer aandacht geschonken aan de indeling van de vertrekken en de decoratie ervan. Bij de veranderende oorlogvoering waarbij niet zozeer het individuele gebouw een beleg moest kunnen doorstaan maar men meer vertrouwde op een verdediging buiten het kasteelterrein door middel van een wallensysteem met bastions, verviel de directe verdedigbare functie van het kasteel. Het huis of het kasteel kon daarna comfortabeler worden aangelegd en ingericht. De muren werden ‘geopend’ door het aanbrengen van meer en grotere vensters. De omgeving werd op die manier betrokken bij het huis: er ontstond een interactie tussen de binnen- en de buitenruimte. Het kasteel werd een buitenplaats, een plaats buiten waar het aangenaam wonen was.

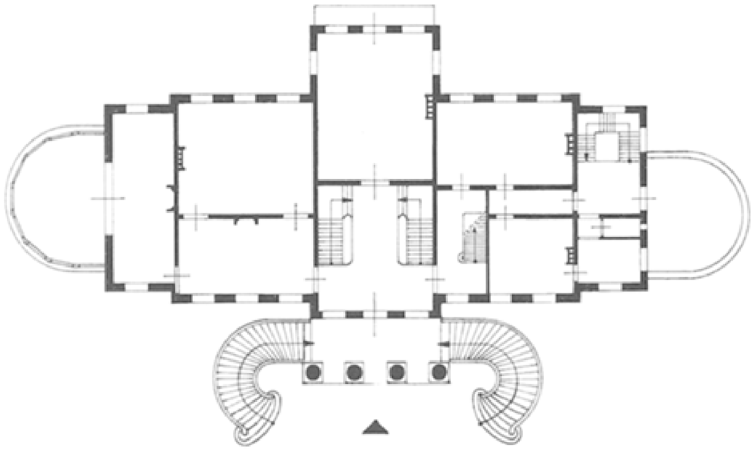

Broekhuizen

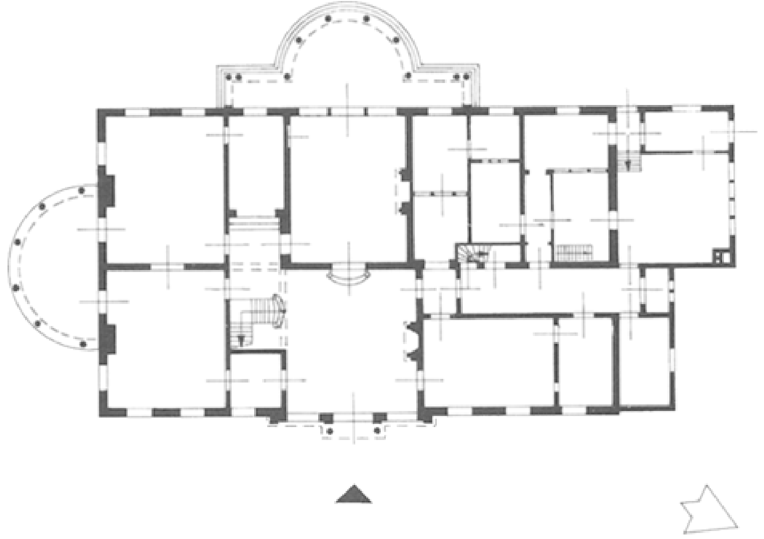

Vollenhoven

Van zichtbare middeleeuwse kasteelrestanten is op de Heuvelrug zo goed als geen sprake meer. Latere moderniseringen of afbraak ten behoeve van nieuwbouw zijn daar debet aan. In geval van een middeleeuwse oorsprong van een kasteel is dat heden ten dage bijna uitsluitend in de fundamenten terug te vinden, of verborgen achter pleisterlagen van een latere verbouwing. Bij ontpleistering van het muurwerk in de 20ste eeuw kwam dan weliswaar weer in een aantal gevallen oud metselwerk te voorschijn (Maarsbergen en Moersbergen), maar de daarmee gepaard gaande restauraties waren zo ingrijpend dat er weinig definitiefs betreffende oorsprong en datering aan ontleend kan worden.

Ook naar de oorspronkelijke vorm van de kastelen is het over het algemeen gissen. In de loop der tijden zijn zij zo vaak verbouwd en aan de moderne smaak aangepast dat slechts met grote moeite die oorspronkelijke vorm getraceerd kan worden. Aan de hand van bouwhistorisch onderzoek dat aan de meeste oude objecten wel heeft plaats gevonden kan men diverse typen onderscheiden, zoals bijvoorbeeld het kasteel op een rond of veelhoekig grondplan. Ter Horst bij Rhenen hoort bij die groep. Dan is er het kasteel dat een vierkant of rechthoekig grondplan had met ronde torens op de hoeken en een vierkant poortgebouw. De oudste fase van huis Doorn blijkt hiertoe behoort te hebben. Vanaf de 13de eeuw ziet men in Utrecht de woontoren ontstaan: een verdedigbare toren, waarin tevens gewoond kon worden en waarin dus in ieder geval een stookplaats en een waterput aanwezig waren. De grootste concentratie woontorens ligt in het zuidoosten van Utrecht, in het rivierengebied. Op de Utrechtse Heuvelrug komt dit type kasteel maar weinig voor. Oud-Broekhuizen in Leersum, Lievendaal bij Amerongen, kasteel Amerongen zelf, mogelijk Maarsbergen en misschien Stuivenes in Achterberg bij Rhenen zouden in die groep gerangschikt kunnen worden. Het oudste bouwdeel van de ridderhofstad Kersbergen was een ronde woontoren uit vermoedelijk de 14de eeuw. Een ander kasteeltype was de comfortabeler rechthoekige zaal, eventueel aan een toren aangebouwd. Een goed voorbeeld daarvan was Zuylestein, waarvan de oudste fase omstreeks 1400 tot stand kwam. Dit was een zaalbouw van twee bouwlagen boven een kelder. In dezelfde tijd werd Moersbergen gebouwd. Voor zover uit bouwhistorisch onderzoek kon worden afgeleid, betrof ook hier het oudste werk een zaalbouw van twee bouwlagen boven een kelder. Door latere uitbreidingen van de kastelen met losse vertrekken, vleugels en torens verdween de oude zaal in een samenstel van bouwvormen.

Voorbeelden

Een van de oudste verdedigbare kastelen in dit gebied - en in de 16de eeuw al verdwenen - was de op de grens met Gelre gelegen burcht *De (Ter) Horst*. Het was bezit van de Utrechtse bisschop en lag ten oosten van Rhenen aan de voet van de Grebbeberg. Het slot werd in of omstreeks 1160 door bisschop Godefridus van Rhenen gesticht als een van de vier belangrijke posten in de verdediging van het Sticht tegen de Geldersen. De andere drie waren Montfoort, Woerden en Vollenhove in Overijssel. Afgezien van militaire veste deed het slot tevens dienst als gevangenis, bestuurscentrum en buitenverblijf van de Utrechtse bisschoppen. Wegens de strategische ligging en de belangrijke functie was De Horst veelvuldig

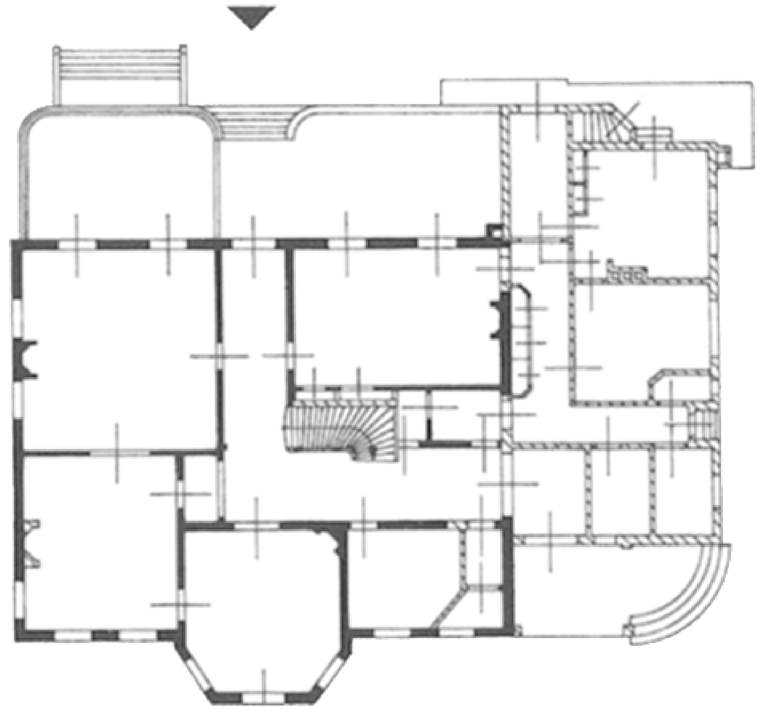

Lommerlust

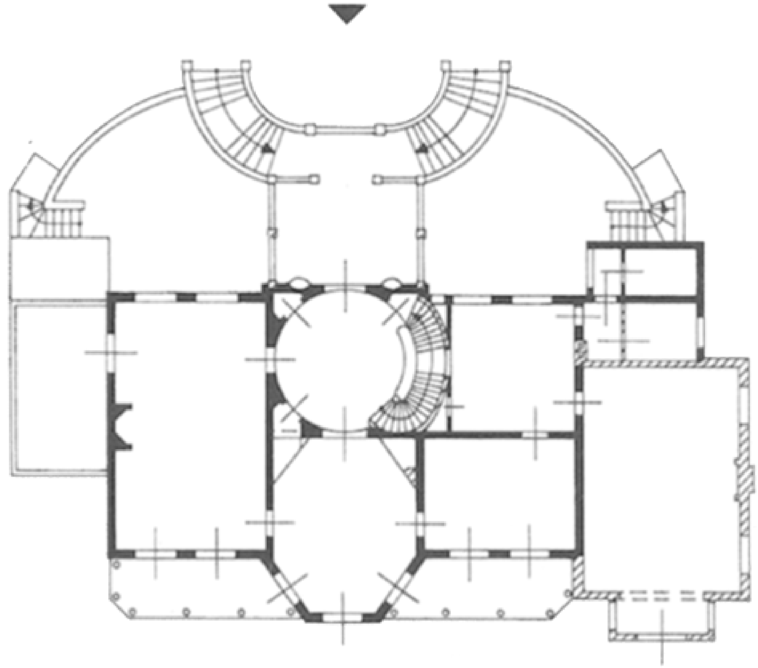

Schoonoord te Zeist

38 Het opgraven van de funderingen van De Horst in 1942 (foto coll. RDMZ).

doelwit van vijandelijke aanvallen. Na te zijn ingenomen in november 1527 door de Geldersen, werd het kasteel in 1528 tenslotte geheel door hen verwoest en daarna niet meer opgebouwd. Het afkomend materiaal bestond uit tufsteen en baksteen. De tufsteen werd verkocht, de baksteen paste men toe bij de reparatie van de stadsmuren van Rhenen, aan boerderijen in de omgeving en zelfs bij de bouw van het kasteel Vredenburg te Utrecht. De Tegenwoordige Staat uit 1772 vermeldt over de plaats: ‘Tusschen deeze Huizen [Levendaal en Remmerstein] ontmoet men de geringe overblyfsels van het Huis ter Horst (...) die slegts in eenige heuvels bestaan’. Uit een verslag uit 1842 blijkt dat in dat jaar de heuvel waarop De Horst gestaan had nog steeds duidelijk in het landschap was terug te vinden, evenals sporen van de omgrachting. Haakman schrijft in 1847: ‘Ook is de omtrek van het voormalige kasteel nog zoo duidelijk zigtbaar, dat men niet alleen de sporen van de grachten duidelijk onderkennen kan, maar zelfs op de plek, waar het huis gestaan heeft, is nog een met gras begroeide steenklomp van het afgevallen puin aanwezig, welke daar in zijn toppunt ruim drie ellen boven de oppervlakte van den grond, als een gedenkteken voor het nageslacht, staat opgerigt, om zich den druk der tijden, waaronder het voorgeslacht gezucht heeft, te kunnen herinneren’. Een eeuw later werd de drie meter hoge steenklomp

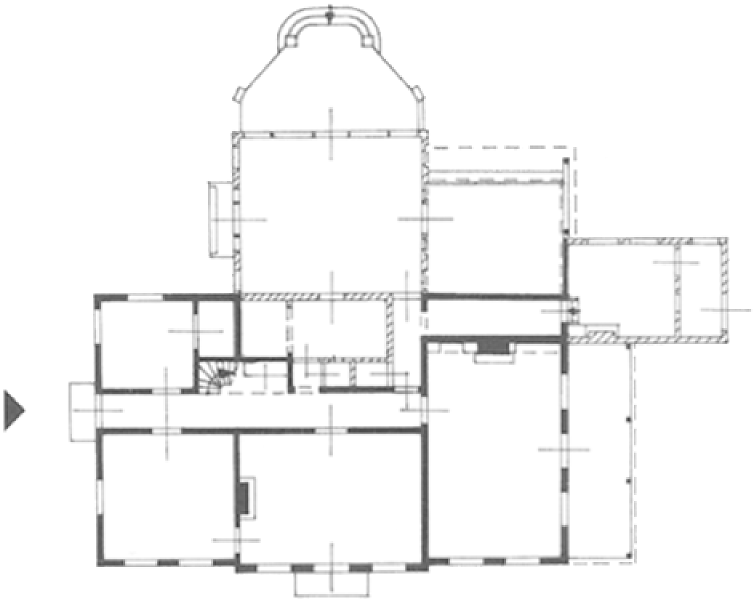

Sluishoef

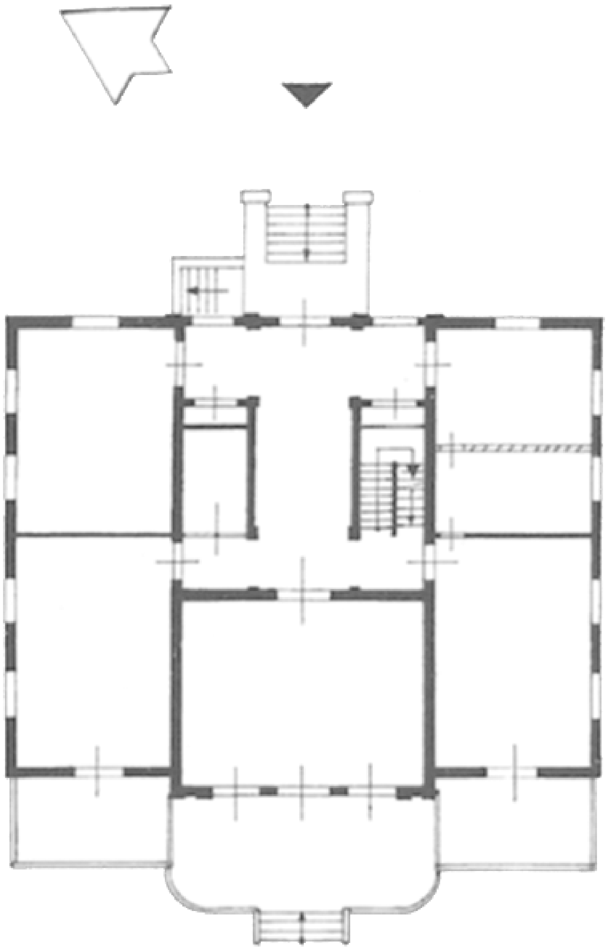

Sparrenheuvel

39 De in 1943 ontgraven fundamenten van het huis Levendaal bij Rhenen (foto coll. RDMZ).

geruimd. In 1942 werd het terrein geëgaliseerd. Ter gelegenheid daarvan hebben opgravingen plaats gevonden, waarbij men delen van een twaalfzijdige ringmuur vond (steenformaat 27 cm), alsmede de restanten van een tweede muur (steenformaat 29 cm) en een put. Van de donjon is niets meer aangetroffen dan enig tufsteengruis.

Over het uiterlijk van het slot zijn wij uitsluitend via beschrijvingen en de summiere opgraving uit 1942 geïnformeerd. In 1429 is sprake van een turris (donjon), een domus (huis) met zaal en haard, alsmede een kleine kamer. Voorts is er een voorburcht waarop een bouwhuis en een paardenstal stonden. Het complex was dubbel omgracht. Over iedere gracht lag een brug. Bovendien was er een kapel aanwezig.

De oudst bekende afbeelding van De Horst dateert van 1730 en berust derhalve geheel op fantasie (Van Asch van Wijck, 227-228, 230-234, 253-257; Deys, 1988, 78; Bardet, 123-124, Haakman, 64; Olde Meierink 1995, 259-260; Tegenwoordige Staat, 83).

Op de grens met Gelre lagen meer versterkte huizen. Rond 855 is er sprake van een villa met de naam Laar, die later als *Levendaal* bekend stond, niet te verwarren met de ridderhofstad Lievendaal bij Amerongen. Van Iterson veronderstelt dat het versterkte huis Laar met grachtenstelsel pas ná 1528, de verwoesting van De Horst, tot stand kon komen. Daarvóór zullen de bisschoppen geen sterkte in de nabijheid geduld hebben. Met zoveel woorden blijkt dat bovendien uit een acte van 1331. Het goed was vóór 1528 als hofstede bekend.

Uit opgravingen in januari 1943 is gebleken dat het huis bestond uit een rechthoekig grondplan met muren van 1,40 meter dik en een latere uitbouw aan de achterzijde. In die situatie tekende Jan de Beijer het huis in 1745, een hoofdblok met een spitsboogfries onder de dakrand en een dwarsvleugel met trapgevel. De tekening is in het bezit van het Gemeente Museum te Arnhem (inv. nr. 1215). Getuige de tekening van De Beijer was het huis omgracht en stond er een poortgebouwtje met een traptoren-achtige aanbouw op het voorterrein buiten de gracht. Volgens mededeling van Van der Aa is het huis omstreeks 1820 gesloopt. Het bijbehorende koetshuis werd tot boerderij verbouwd, maar werd in de Tweede Wereldoorlog

verwoest. Nu staat een boerderij (Klein Levendaal) met een 1000-jarige linde op de voormalige voorhof van het kasteel. De funderingen van het oude Laar bevinden zich in de grond bij de boerderij. De grachten zijn na 1945 met puin van de linie dichtgegooid (Olde Meierink 1995, 274-277; Van Iterson 1960, 34, 186-188).

Een kasteel waar nog wel restanten van over zijn is het oudste gedeelte van huis *Doorn*, dat dateert uit het eind van de 13de eeuw. Het zou een gebouw geweest zijn op een rechthoekig grondplan met drie ronde hoektorens en een vierkante poorttoren. De muren hadden een weergang op spaarbogen. Over de verdere invulling van het terrein binnen de muren is niets gevonden. De binnenplaats was niet van een stenen woongebouw voorzien. Ieder spoor daarvan ontbreekt. Waarschijnlijk was wel sprake van een houten gebouw. Dit kasteel brandde in 1322 af tijdens een conflict tussen de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht. Bij de herbouw in 1356 en de jaren daarna maakte men gebruik van de restanten van het 13de-eeuwse complex. Er ontstond een gebouw met een aantal

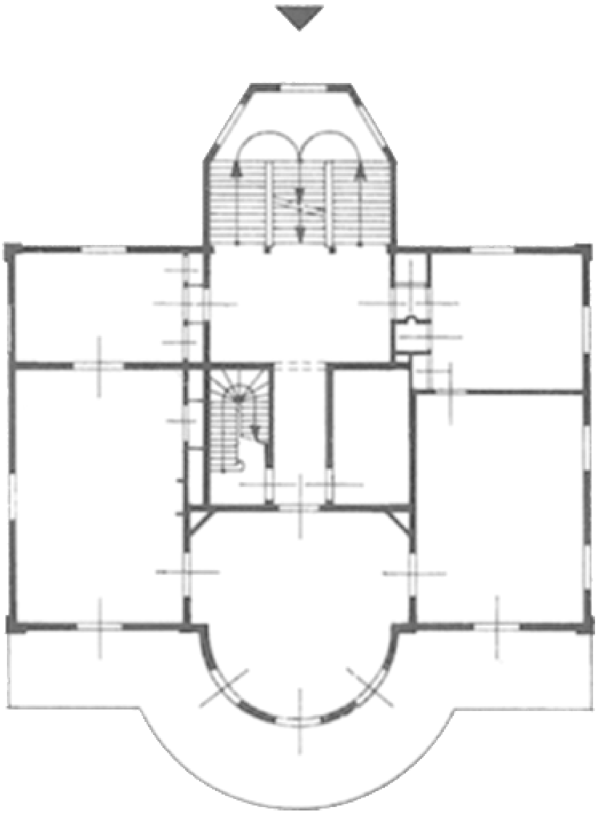

De Breul

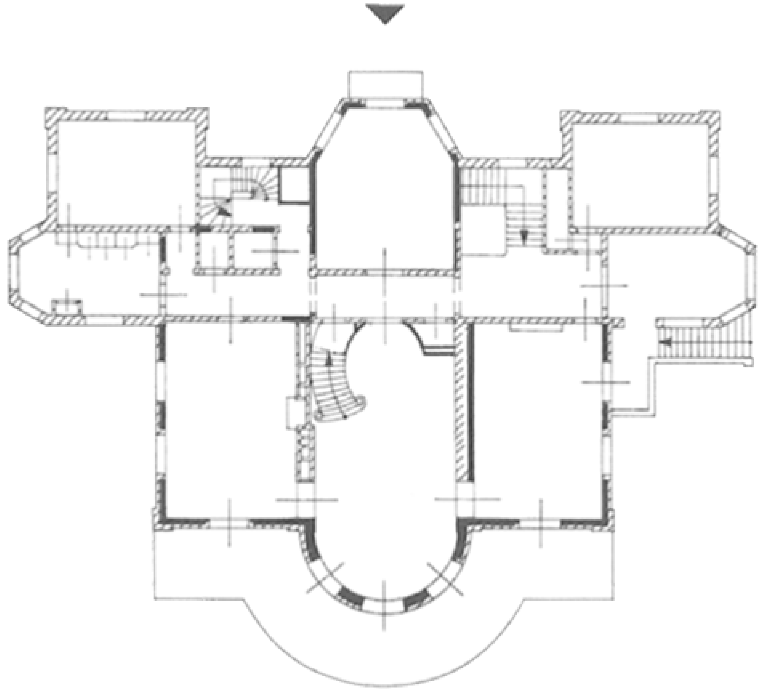

De Breul na 1927

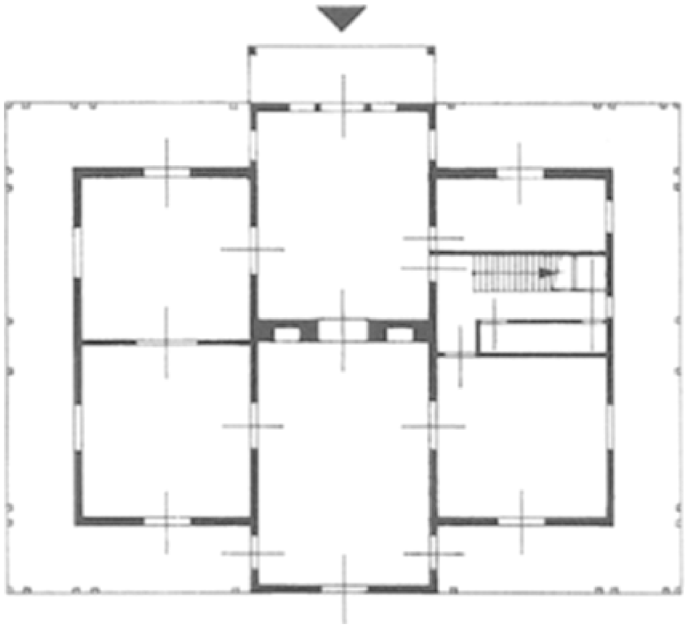

Hoog Beek en Royen

40 Huis Doorn in 1646. Een hoog poortgebouw biedt toegang tot de binnenplaats. Naast het poortgebouw bevindt zich de woontoren tussen trapgevels (tekening R. Roghman, 342 × 465 mm, part. coll.).

rijzige woonvertrekken, waaronder een woontoren. De gebouwen stonden gegroepeerd rond een binnenplaats, die aan de oostkant door een hoge muur werd afgesloten. Ook in deze periode stonden er op drie hoeken ronde torens. Aan de noordzijde bevond zich een hoog poortgebouw dat vanaf de voorburcht toegankelijk was. Het kasteel en de voorburcht waren omgracht.

Over de volgende eeuwen is niet veel bekend. Het huis dat in 1536 als ridderhofstad was erkend, raakte uiteindelijk in verval, hetgeen de aanleiding vormde tot een vrij ingrijpend herstel in de 17de en het begin van de 18de eeuw.

Ook het laat 17de-eeuwse kasteel *Amerongen* blijkt in de fundamenten een oudere fase, uit de 13de eeuw, te herbergen. Tijdens de restauratie van het kasteel in 1989, waarbij enig bouwhistorisch onderzoek is verricht, werd die 13de-eeuwse voorganger getraceerd. Onder het noordelijk uiteinde van de lange gang in het souterrain ontdekte men een overwelfde kelderruimte met middeleeuws metselwerk aan de muren (29-30,5 × 14-15 × 7-8, 10 lagen = 88-89 cm), heel wel mogelijk daterend uit 1286, toen het eerste kasteel werd gesticht. Nadien zouden er diverse uitbreidingen en herstellingen volgen, totdat het kasteel in 1673 door de Fransen in brand gestoken werd. Voor de brand bestond het complex uit een aantal langgerekte gebouwen met trapgevels rond een binnenplaats, een forse toegangstoren aan de oostzijde en een grote donjon-achtige toren op de zuidwesthoek.

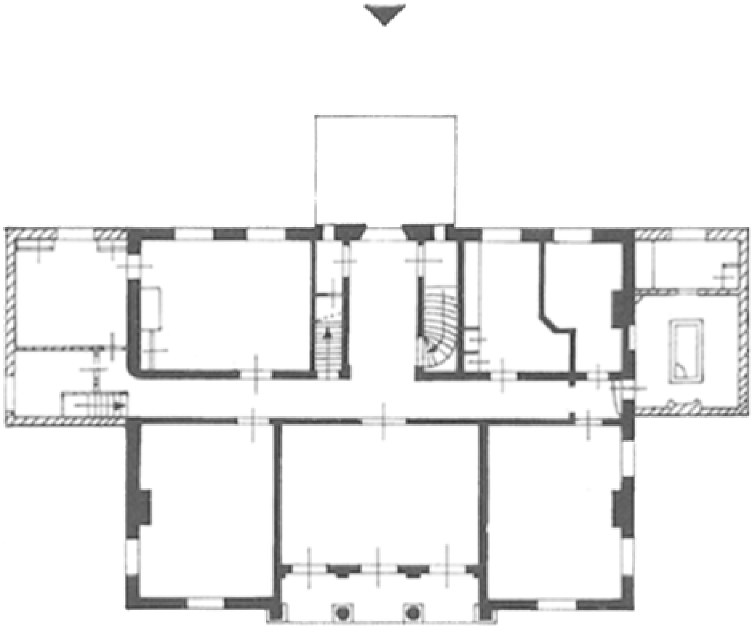

Ewijckshoeve

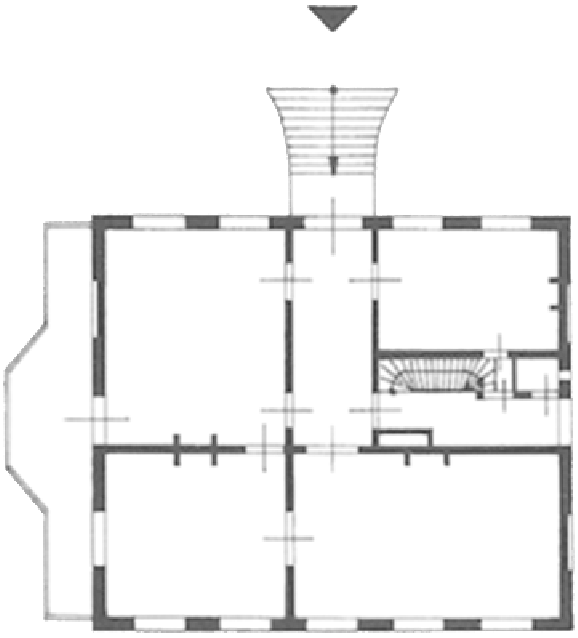

Oudeweg

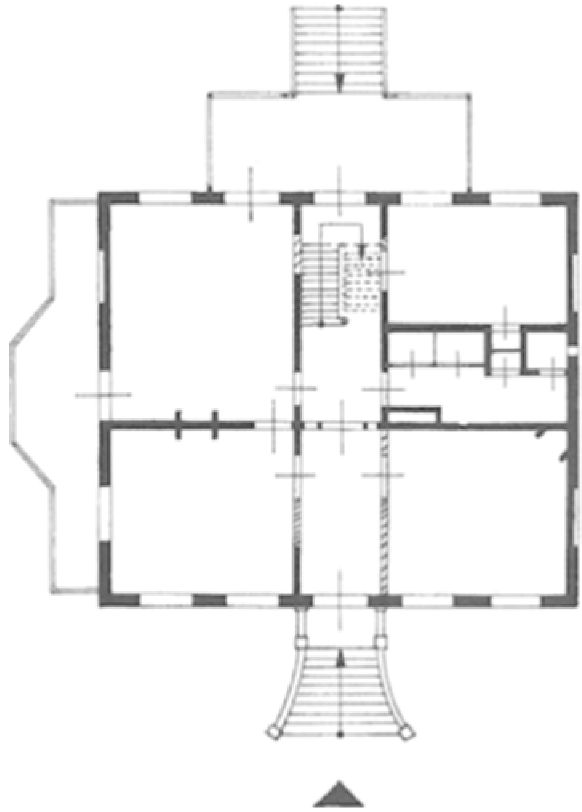

Oudeweg na 1905

41 De forse toren van Stuyvenes naast de boerderij (foto RDMZ, 1998).

Via een brug was het met een gracht omringde kasteel verbonden met de voorburcht, waarop de dienstgebouwen stonden. Kasteel en voorburcht waren ook hier met grachten omringd.

Het oudste deel van kasteel *Zuylestein* (ook wel: Zuylenstein of Zuilenstein) in Leersum dateerde van omstreeks 1400, gezien het baksteenformaat van 29 × 14 × 6,5 cm dat aan het rechthoekige zaalgebouw is gemeten vlak voor de afbraak in 1953. Zuylestein was een versterkt huis met dikke muren (tot 150 cm) op een rechthoekige plattegrond van ongeveer 10 × 18 meter. Het zaalgebouw telde twee bouwlagen boven een kelder en had uitgekraagde torentjes op de hoeken. In de loop van de tijd werden verschillende, kleinere vertrekken aangebouwd. Bij de aankoop door Frederik Hendrik in 1630 bestond het kasteel uit een zaal met aan noord- en zuidzijde twee vertrekken. Het vertrek op de zuidoosthoek bood toegang tot de brug naar de voorburcht. In 1551 was deze toegang van een rijk gedecoreerde ingangspoort voorzien in renaissance stijl, geheel volgens de mode van die tijd. Mogelijk in de 16de eeuw werd het riddermatige karakter van Zuylestein aan de oostkant versterkt door de bouw van een forse vierkante toren van vijf bouwlagen, die bekroond werd door een uivormige spits.

Uit de 15de eeuw zou de lage toren met dikke muren en een tongewelf dateren bij de boerderij *Stuivenes* in Achterberg bij Rhenen. Of hier werkelijk sprake is van een riddermatige woontoren is niet zeker. Het zou ook een stenen kamer bij een boerderij kunnen zijn, zoals bij Schevichoven in Leersum. In 1494 komt het in het bezit van het Agnietenklooster te Rhenen en in 1578 wordt het goed beschreven als: ‘bouwinge, huis, hofstede en land Achter Berch aldaar gelegen, en Stuivenest

42 De noordoostzijde van kasteel Moersbergen in 1646. De ridderhofstad is geheel door een gracht omringd en toegankelijk via een houten brug. In het bouwblok staat uiterst rechts de duiventoren uit de 16de eeuw. Aan de oostkant ziet men de slanke traptoren en een vijfzijdige uitbouw uit dezelfde tijd. Opmerkelijk zijn de uitgekraagde erkers aan de verschillende bouwlichamen (tekening R. Roghman, 354 × 490 mm, RPK, inv. nr. 1893-A 2751).

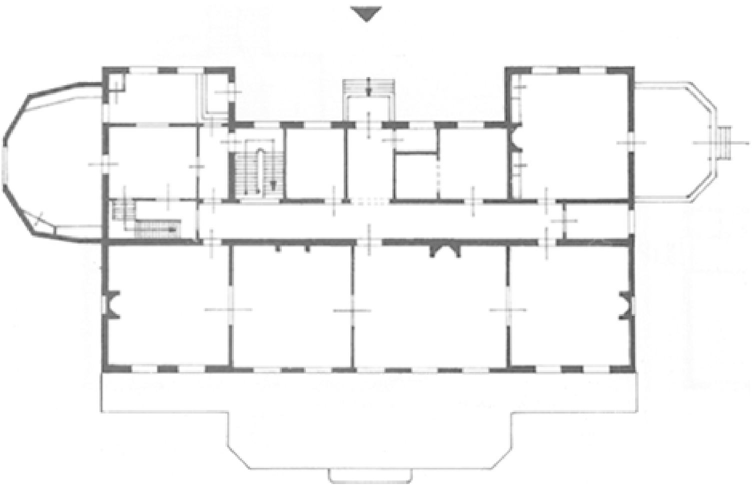

De Horst

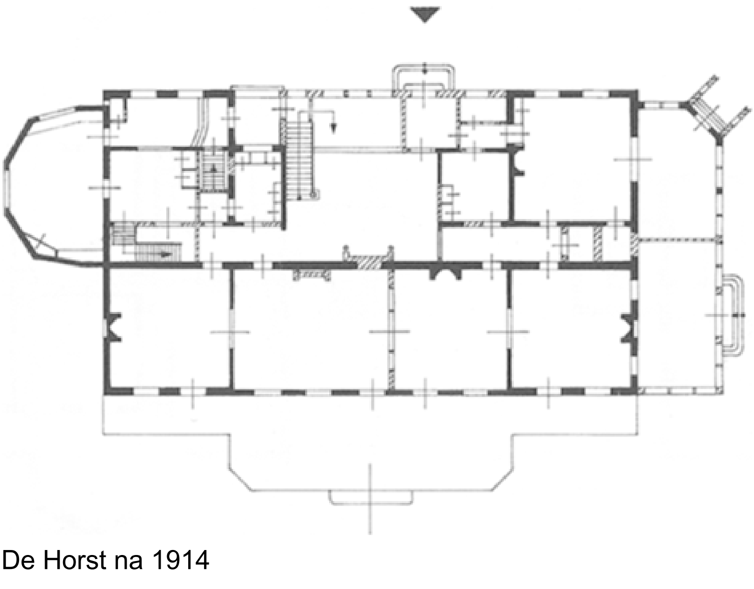

De Horst na 1914

Veldzigt

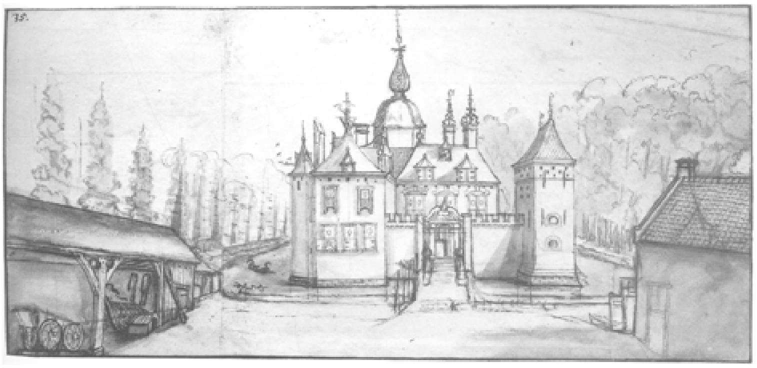

43 Moersbergen van voren omstreeks 1665. Tussen de duiventoren rechts en de noordvleugel links bevindt zich de toegang naar de binnenplaats in een hoge schildmuur. Buiten de omgrachting liggen de bijgebouwen, waarvan de linker een wagenstalling is (anonieme tekening uit het Ridderhofstedenboek van omstreeks 1665, HUA, inv. nr. TA 1119-26).

genaamd'. Een beschrijving uit 1633 maakt melding van 'bouwinge, so huysine ende hoffstadt... genaemd Stuijvenest'. Hier valt geen riddermatige status uit op te maken (De Jong, 1996, 91-92).

De oudste bouwfase van kasteel *Moersbergen* kan men omstreeks 1400 plaatsen, dit overigens uitsluitend op grond van archivalische gegevens: van 1435 is de eerste vermelding van een opstal met de naam Moersbergen. Steven van Sleen werd in dat jaar met het kasteel beleend: 'de goederen te Doorn mette timmeringe Meersbergen (nu ab a^{o} [...] Moersbergen genaemt) aengecoft en getimmert sijn bij die Van Sleen'. Gezien deze tekst lijkt het aannemelijk dat Van Sleen een bestaande opstal, een zaalbouw van twee bouwlagen, heeft uitgebreid met de vleugel op de zuidoosthoek. Van dit bouwdeel is de hele bouwkundige structuur, met uitzondering van de kap en een uitbouw aan de oostzijde, nog aanwezig. Met deze uitbreiding had Moersbergen een haakvormige plattegrond gekregen.

Niet lang daarna heeft er een vergroting van het kasteel plaats gevonden aan de noordzijde van het complex. Hoe de exacte omvang van dit bouwdeel was kon niet meer worden getraceerd. Men kan echter gevoegelijk aannemen dat Moersbergen aan het eind van de 15de, begin 16de eeuw in ieder geval uit drie bouwdelen bestond: een zuidwestvleugel en een zuidoostvleugel die aaneengebouwd waren en het bouwdeel aan de noordoostzijde. Het is niet bekend of er een verbinding tussen de noordoostvleugel en de zuidelijke bouwdelen was. Het kasteel werd in 1539 als ridderhofstad erkend, waarmee het in ieder geval een riddermatig voorkomen gehad heeft en door een gracht omringd was.

Zijn grootste omvang had Moersbergen hiermee nog niet bereikt. Dat zou pas in het midden van de 16de eeuw zijn beslag krijgen. De uitbreidingen in de eerste helft van de 16de eeuw behelsden het bouwen van een traptoren en een vijfzijdige aanbouw aan de oostzijde, het opgaande werk aan de noordzijde (boven al

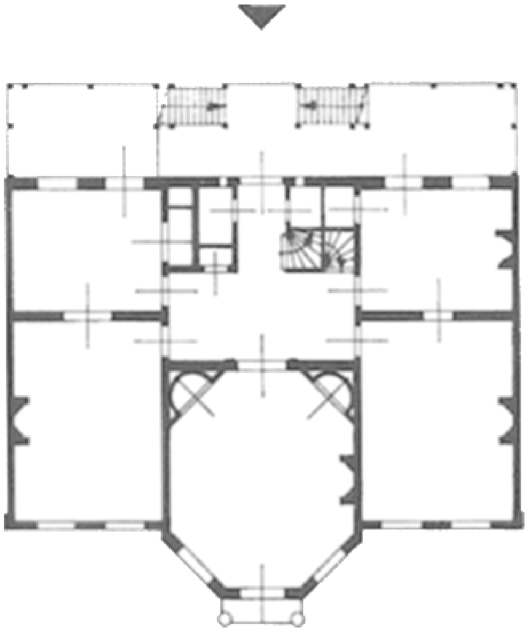

Nieuweroord

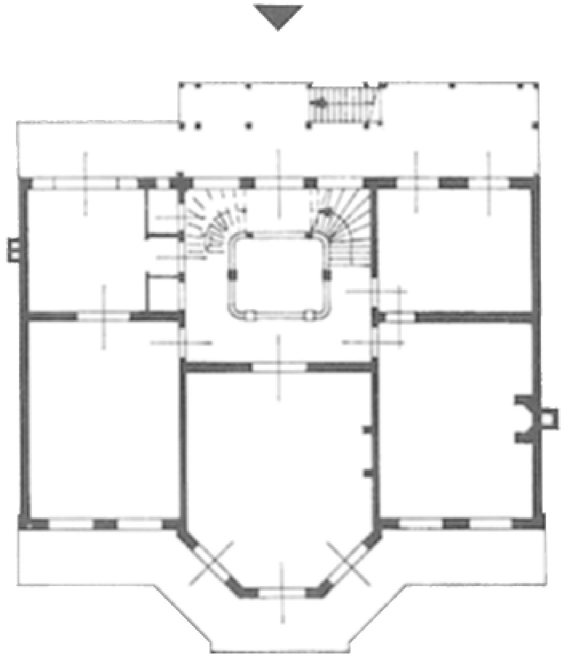

Nieuweroord na 1912

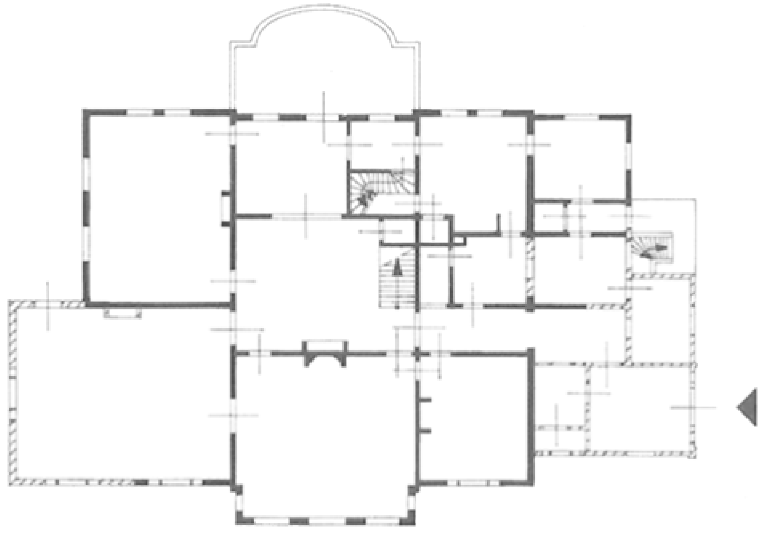

Villa Nuova

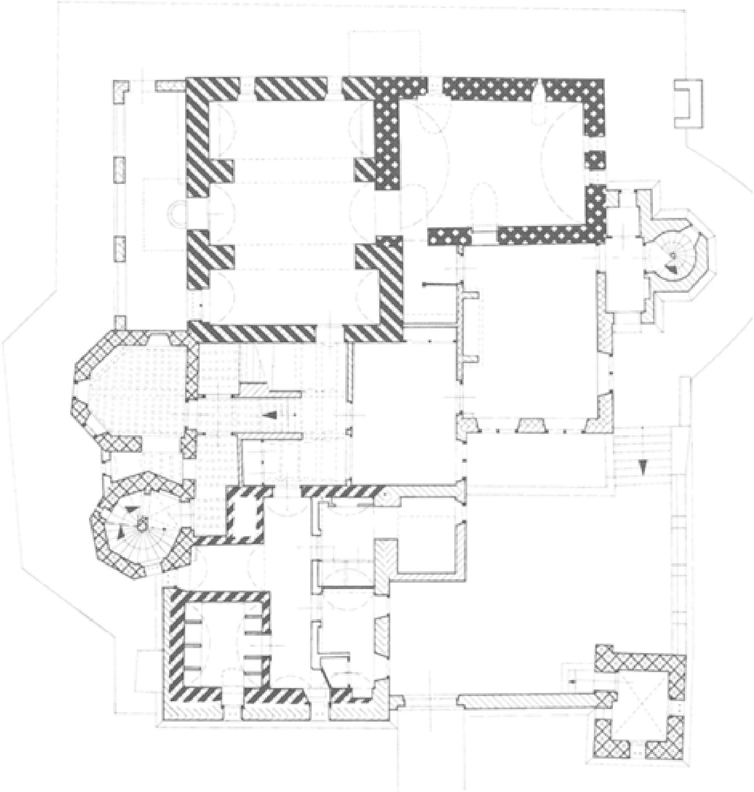

KELDER

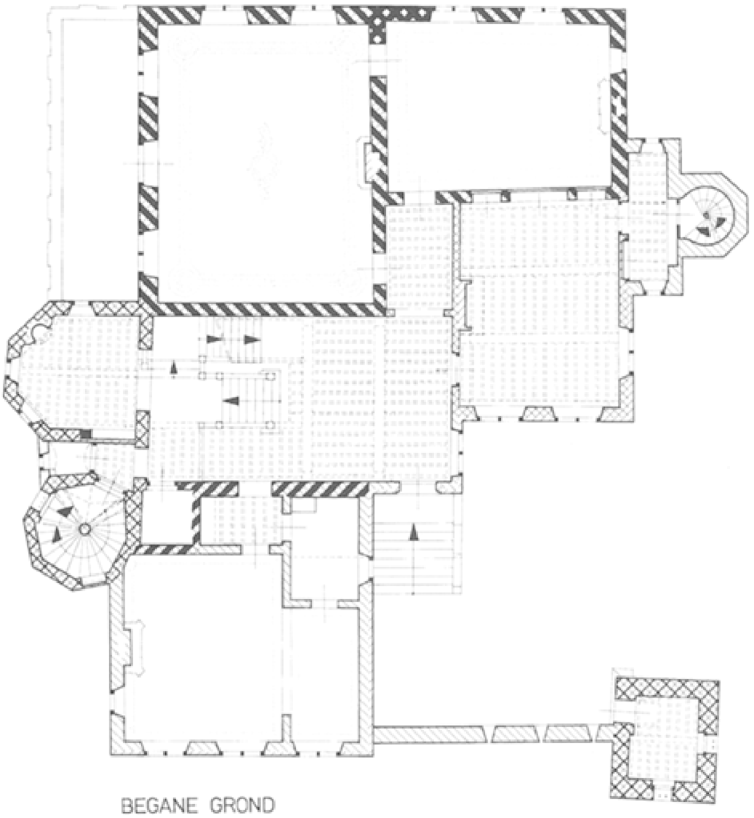

44 Kasteel Moersbergen in Doorn. Situatie van het kasteel en de plattegronden van souterrain en bel-etage met bouwperioden en met ingestippelde plafonds. Schaal 1:5000 en 1:300. Opgemeten en getekend door A. Viersen in 1997-1998.
Het kasteel ligt in een vroeg 19de-eeuws landschapspark dat over een formeel patroon is heen gelegd. Enige lanen daarvan zijn nog goed herkenbaar. Het oudste deel van het kasteel, een rechthoekige zaalbouw op de zuidwesthoek, dateert waarschijnlijk uit het eind uit de

14de of begin van de 15de eeuw. In het eerste kwart van die eeuw werd aan de zuidoostkant een vleugel van één laag met een kap toegevoegd. Aan het eind van die eeuw verrees een noordelijke vleugel. Wegens verbouwingen in later tijd is van deze laatste vleugel niets zichtbaars meer over.
Uitbreidingen volgden in de 16de eeuw (traptoren en vijfzijdige uitbouw aan oostzijde en duiventoren aan de noordkant) en in de 17de eeuw (verhoging van de zuidoostvleugel en de bouw van een toren met klokvormige spits tegen de zuidvleugel, wijziging van de toegang met trappenhuis aan de westkant van het gebouw). Bij twee verbouwingen in de 19de eeuw kreeg het huis door het aanbrengen van spitsboogvensters en pleisterwerk een neogotisch uiterlijk. Een aantal kamers werd opnieuw gedecoreerd. De gevolgen voor de plattegrond waren gering. Het torentje aan de zuidkant werd gesloopt. Bij een reconstructie in 1927 van de hand van architect Berden, werd al het pleisterwerk weer afgenomen en werden de vensters door kruiskozijnen vervangen. Bij het trappenhuis werd een muur weggebroken waardoor een grote hal ontstond.

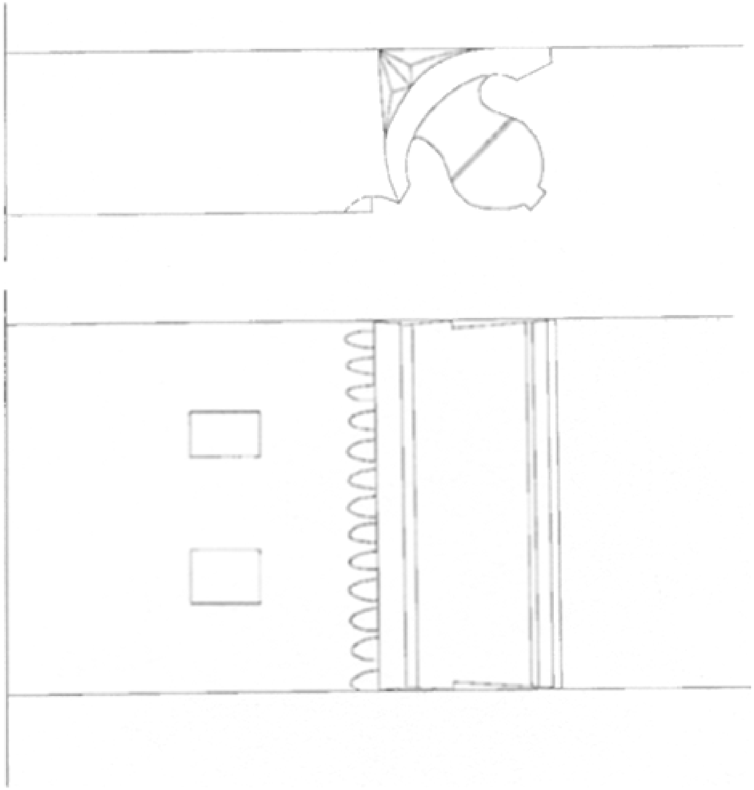

45 Kasteel Moersbergen in Doorn. Eén van de twee 16de-eeuwse sleutelstukken met peerkraalprofiel in de kelder van de vijfzijdige uitbouw. Schaal 1:10. Opgemeten door A. Reinstra en getekend door A. Viersen in 1997.

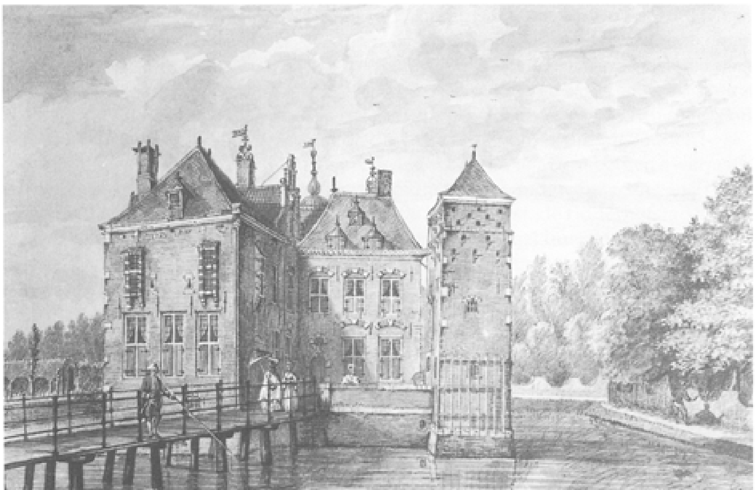

46 Moersbergen omstreeks 1750, getekend door Jan de Beijer. De hoge schildmuur is afgebroken. Rond het kasteel is een tuinaanleg met geschoren heggen te zien (KHA, MCK 392).

aanwezige kelders) en een duiventoren op de noordwesthoek. Moersbergen bestond toen uit een korte vleugel aan de zuidzijde, een lange, haaks daarop staande vleugel aan de oostzijde en een duiventoren op de noordwesthoek. De verbinding tussen de verschillende bouwdelen werd naar alle waarschijnlijkheid door hoge schildmuren gevormd, waarbij de ingang tot de binnenplaats van het complex aan de noordkant

zat, in het midden van de schildmuur tussen noordvleugel en duiventoren. De vorm van de gewelven in de traptoren en twee sleutelstukken met peerkraalprofielen in de kelder van de vijfzijdige uitbouw zijn op stilistische gronden in het eerste kwart van de 16de eeuw te dateren. Voorts heeft het muurwerk van de duiventoren op de noordwesthoek een zelfde

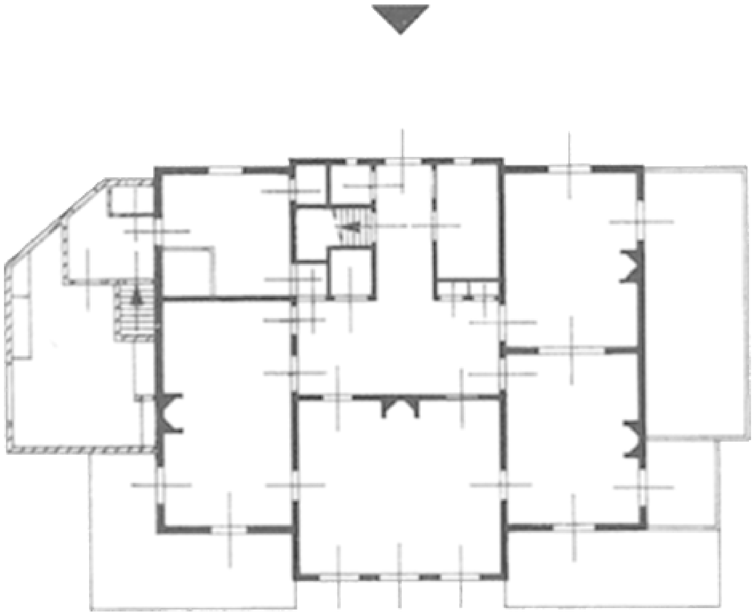

Bloemenheuvel te Driebergen

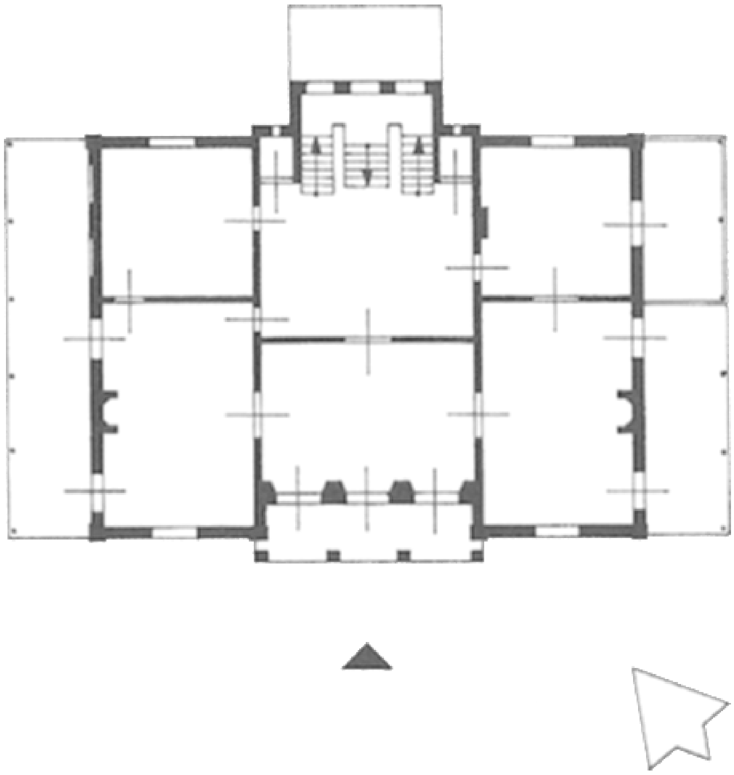

Heerewegen

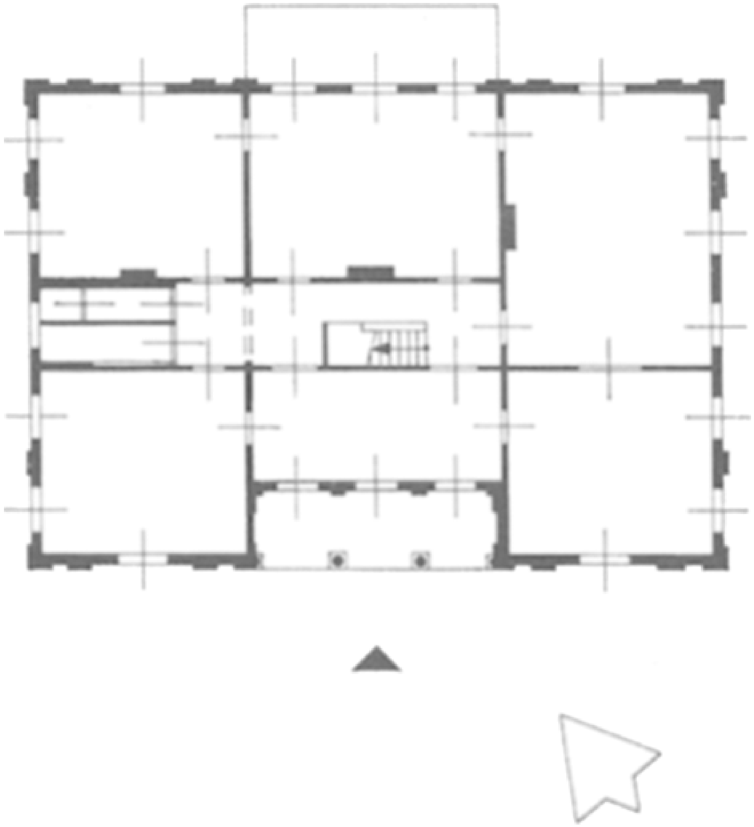

Molenbosch

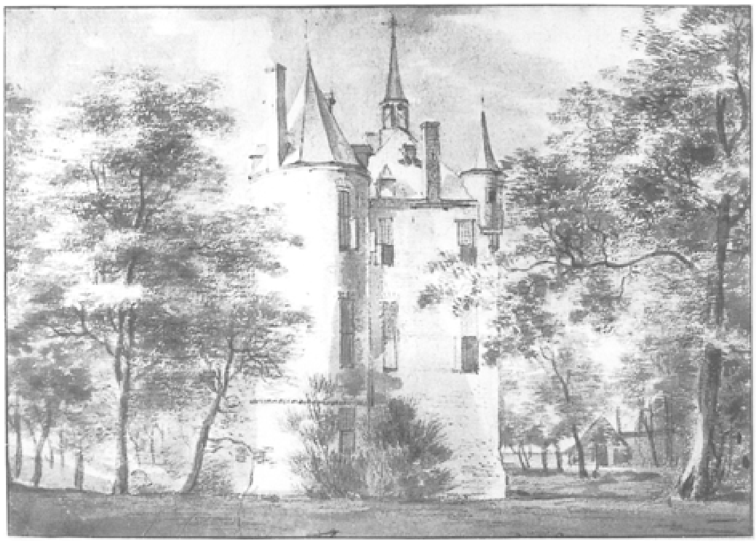

47 In 1646 tekende Roelant Roghman kasteel Maarsbergen vanuit het oosten. Wij zien een rechthoekig gebouw met onderhuis, bel-etage, eerste verdieping en zolder. Op de daknok van het schilddak prijkt een torentje met luiklok. Op de zuidoosthoek staat een forse toren met veelzijdige spits ook met onderhuis, twee verdiepingen en een kap. Op de noordoosthoek van het gebouw bevindt zich een arkeltorentje. Wegens de breedte van de muurdam in de oostmuur en de schoorsteen daarboven (ook vaag weergegeven aan de westkant) kan men met zekerheid veronderstellen dat in het interieur tegen de korte gevels schouwen zaten, net zoals dat thans nog het geval is. Ook de grote hoektoren op de zuidoosthoek had een schouw, getuige een schoorsteen. Dat er aan de andere zijde van het kasteel ook een grote hoektoren stond ten tijde van Roghman, is op zijn tekening niet te zien (tekening R. Roghman, 245 × 350 mm, part. coll.).

hoekverdraaiing als de oostgevel, waaraan uitbouw en traptoren gebouwd zijn. Volgens een tekening van Jan de Beijer uit 1750 hadden duiventoren en de noordgevel dezelfde hoekafwerking met natuursteenblokjes. Daaruit zou de gelijktijdigheid kunnen blijken. De wonderlijk uitgebouwde vensters en de schietgaten aan dit bouwdeel pleiten eveneens voor een datering in de 16de eeuw. Het blijft een veronderstelling, want deze noordvleugel is later tijd vrijwel geheel gesloopt en vervangen door een iets anders geplaatste vleugel.

Van de vroegste bouwfase van *Maarsbergen* is ook weinig meer terug te vinden. Het in oorsprong 12de-eeuwse huis - de vroegste vermelding dateert van 1143 - zou na branden en plunderingen in 1430, 1450 en 1485 zijn herbouwd. Na een van deze branden zal het huis van een woontoren zijn uitgebreid tot een rechthoekig zaalgebouw. In het huis zelf zijn maar weinig aanwijzingen voor een oude bouwdatum te vinden. Het muurwerk van het voorste deel van het huis dateert in ieder geval uit de Middeleeuwen en is in twee fasen tot stand gekomen. Uit een inventarislijst van goederen van het huis uit 1613 blijkt de aanwezigheid van twee torens. De funderingen van de achterste toren zijn teruggevonden bij een verbouwing in het midden van de twintigste eeuw. Deze fase staat op een tekening van Roelant Roghman uit 1646-1647 afgebeeld. In de 17de eeuw zat de trap aan de achterzijde van het gebouw.

De 17de eeuw

De aard der gebouwen

In de 17de eeuw werden huizen als Maarsbergen, Moersbergen, Doorn, Zuylestein, Rijsenburg en Kersbergen verbouwd en gemoderniseerd binnen de begrenzing van het bestaande gebouw. Soms beperkten die verbouwingen zich tot

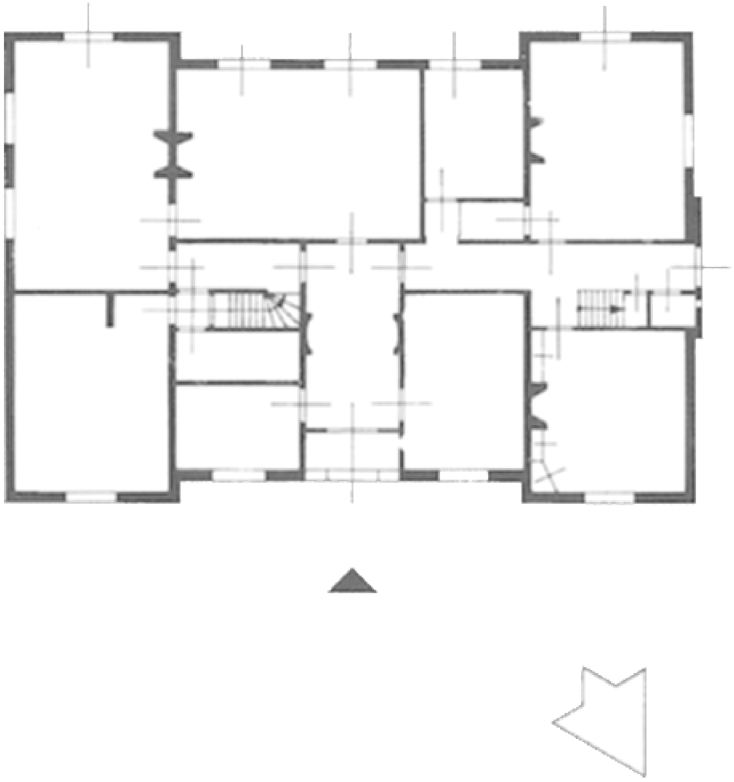

Nijenheim

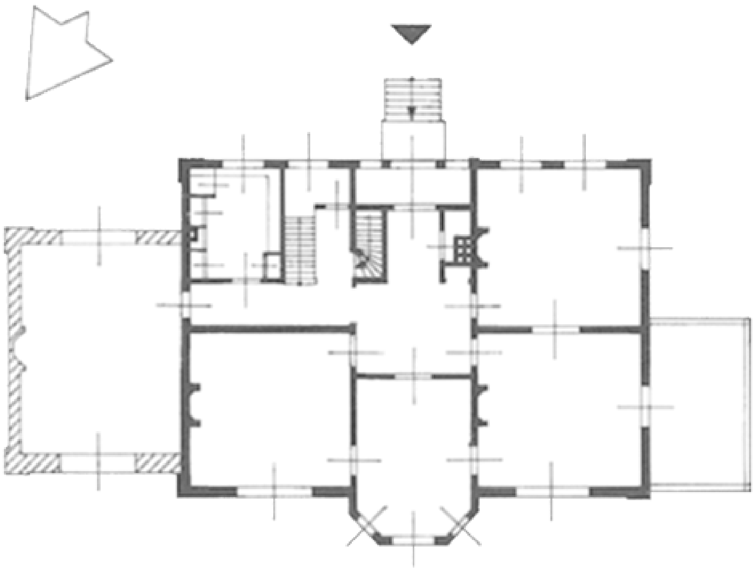

Beeklust

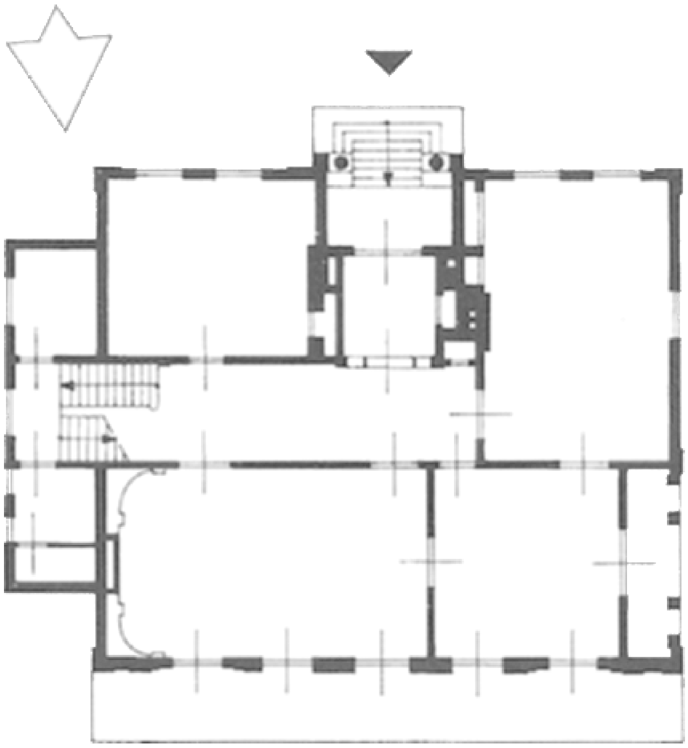

De Brink

het aanbrengen van kruisvensters in een enkele vleugel. Ook werden bouwdelen van ongelijke hoogte gelijkgetrokken om een gelijkmatiger aanblik te krijgen, zonder dat er van totale nieuwbouw sprake is.

Het oude 15de(?)-eeuwse versterkte huis Broekhuizen in Leersum werd in 1629 als ridderhofstad erkend. Hiermee samen hing een verbouwing waaruit een complex ontstond van diverse vleugels van ongelijke hoogte tussen trapgevels, voorzien van kruiskozijnen onder geblokte ontlastingsbogen. Dat huis werd in de eerste helft van de 18de eeuw verbouwd en aan het eind van de 18de eeuw door nieuwbouw vervangen. De ridderhofstad Amerongen onderging een ware metamorfose, nadat het oude kasteel in 1673 door brand was vernietigd. In Zeist ontstond een buitenplaats in de nabijheid van de oude en zeer vervallen ridderhofstad met als bouwheer Willem Adriaan van Nassau-Odijk, die tot een van de voornaamste en fraaiste complexen van die tijd in Nederland gerekend wordt.

Welgestelde stedelingen lieten nieuwe huizen en buitenplaatsen aanleggen op vrijgekomen kloosterterreinen. Bij De Bilt lagen van oudsher grote bezittingen van de Benedictijnenkloosters Oostbroek en het Vrouwenklooster. Na de Reformatie waren de kloostergoederen door de Staten verbeurd verklaard en vervolgens verkocht aan particulieren die daar hun eigen buitenplaats stichtten, zoals Oostbroek, Colenberg (Vrouwenklooster), Vollenhoven, Tameroord, Jagtlust, Houdringe en Beerschoten. In eerste instantie waren dat bescheiden bouwwerken met een overwegend agrarisch karakter, die in de loop van de tijd uit zouden groeien tot grote landhuizen. Ook de proosdijgebouwen te Maarsbergen kwamen ten gevolgde van de Reformatie na 1656 in particuliere handen, hetgeen een grote verbouwing ten gevolge had. Het bezit van de Domproost, de ridderhofstad Doorn, werd in 1635 verkocht. De nieuwe eigenaren die het huis daarvoor al gehuurd hadden, brachten meteen de nodige reparaties aan, want het was ‘seer ruïneus’.

In het begin van de 17de eeuw worden aan de huizen decoratieve elementen in de renaissance stijl toegepast, meestal in bescheiden mate omdat het veelal verbouwingen van bestaande kastelen betrof. Het enige huis dat volgens een compleet renaissance concept tot stand kwam was het paleis van de Winterkoning in Rhenen. Daarom is het des te betreurenswaardiger dat het in het begin van de 19de eeuw is gesloopt.

Het vroege Hollands klassicisme uit de eerste helft van de 17de eeuw van Jacob van Campen en Pieter Post dat in het gewest Holland zo veel waardering kende, is in dit deel van Utrecht niet doorgedrongen. Wel het rijpere klassicisme van na 1650, dat zich kenmerkt door blokvormige bouwvolumes met grote harmonieus ingedeelde gevelvlakken waarbij de decoratie aan het exterieur, indien al aanwezig, beperkt wordt tot rond de toegangspartij. De enige en tevens zeer fraaie voorbeelden hiervan vindt men aan de huizen te Amerongen en Zeist.

Afbeeldingen

Over het aanzien van de voorname huizen in de 17de eeuw zijn wij aanmerkelijk beter dan in voorgaande tijden geïnformeerd. Het is de tijd dat kaarten,

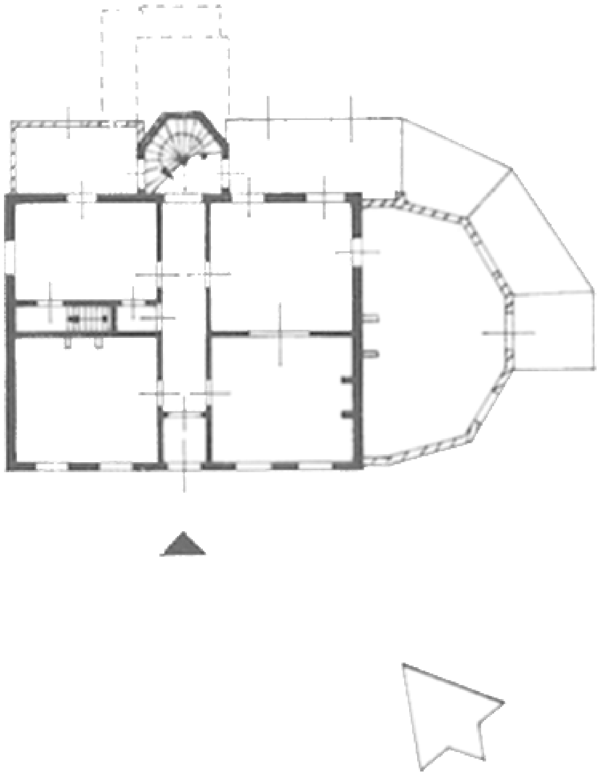

Mariënburg

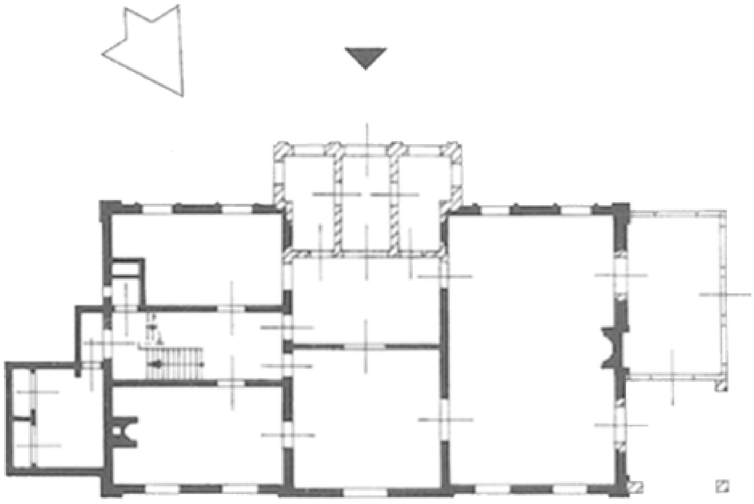

Stenia

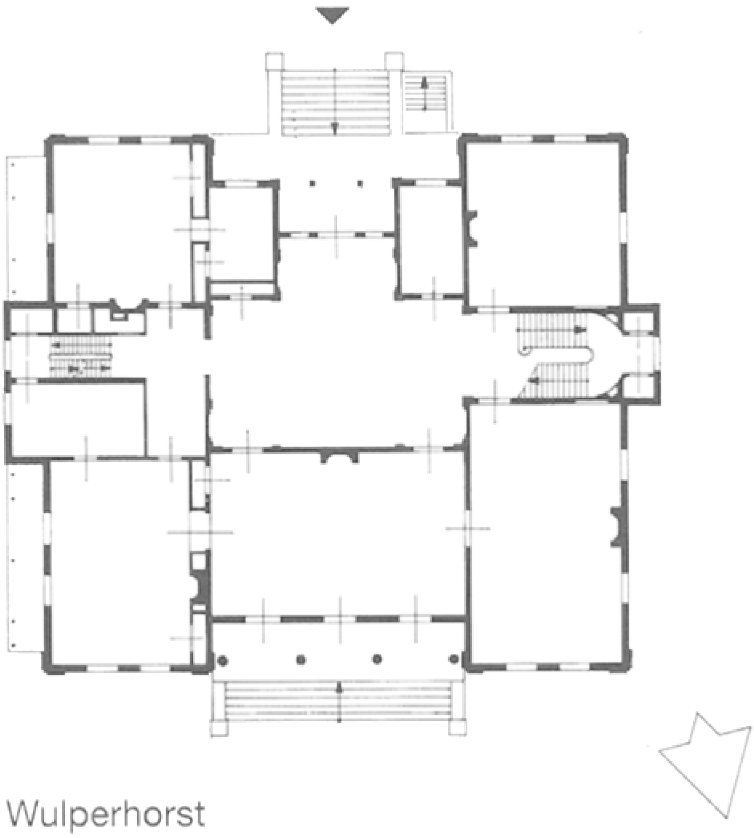

Wulperhorst

48 Een der ridderhofsteden, zoals afgebeeld in het Ridderhofstedenboek met de tekst: 'het huys te Doern behoerende Jr Broekxdorp' (anonieme tekening van omstreeks 1665, HUA, inv. nr. TA 1119-17).

topografische prenten en tekeningen van landstreken, stadsgezichten en objecten in de belangstelling raken.

In de jaren 1646 en 1647 vervaardigde Roelant Roghman een groot aantal tekeningen 'naar het leven', dat wil zeggen ter plaatse getekend, van kastelen in de provincie Utrecht. De documentaire waarde van zijn tekeningen blijkt zeer groot te zijn. Aangezien de meeste huizen sedertdien ofwel verdwenen of vrij ingrijpend zijn verbouwd, zijn diens tekeningen een zeer belangrijk bron van kennis over de vorm en detaillering der kastelen in het midden van de 17de eeuw.

Een andere serie tekeningen die ons informeert over het gebouw in zijn directe omgeving is opgenomen in een album dat het 'Ridderhofstedenboek' wordt genoemd en dat omstreeks 1665 tot stand kwam. Hierin zijn 42 vrij onbeholpen tekeningen van ridderhofsteden opgenomen en bladen met familiewapens. Het album bevindt zich op Het Utrechtse Archief. De kwaliteit van deze tekeningen ligt vooral in de informatie van de omgeving die geboden wordt. Afgezien van het huis of het kasteel zelf wordt de weergave van bijgebouwen en werktuigen niet geschuwd, waaruit blijkt dat de directe omgeving van bijna alle huizen sterk agrarisch van karakter was. De aanwezigheid van 'bauhuysen' was immers een van de voorwaarden om ridderhofstad te kunnen zijn.

Aan het eind van de eeuw vervaardigde Daniël Stoopendaal prachtige gravures met vogelvluchtgezichten van de grote buitenplaatscomplexen Zuylestein en Zeist. Hoewel de afbeeldingen in hun parkaanleg een zekere mate van idealisering kennen, geven zij toch een prima indruk hoe een dergelijk complex ervaren moet worden.

Zoals op de tekeningen in het Ridderhofstedenboek te zien was bijna ieder kasteel omgeven met bijgebouwen als boerderijen, wagenbergingen, stallen, hooibergen

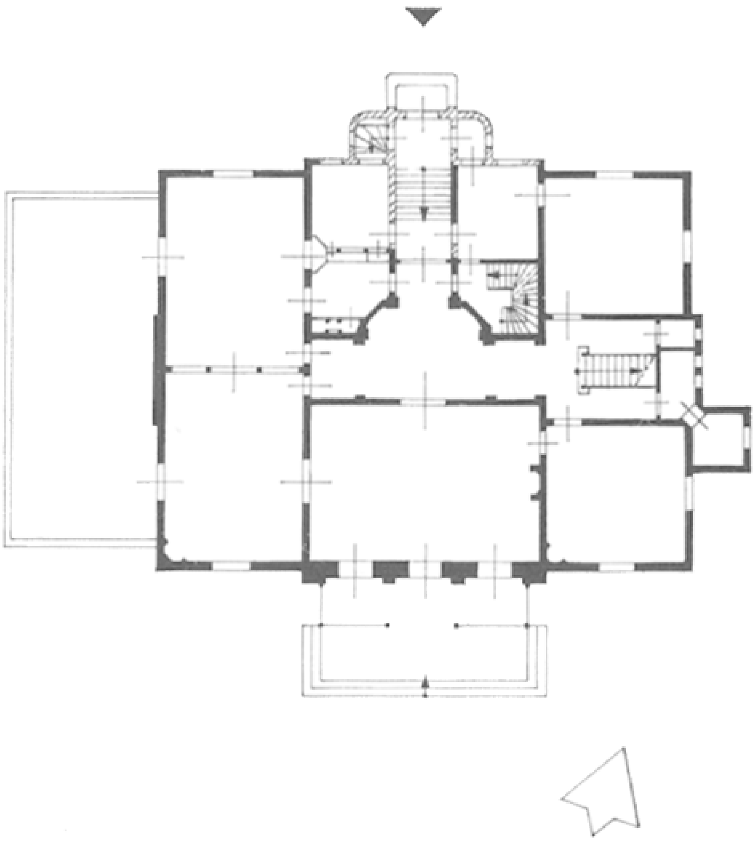

Schaerweijde

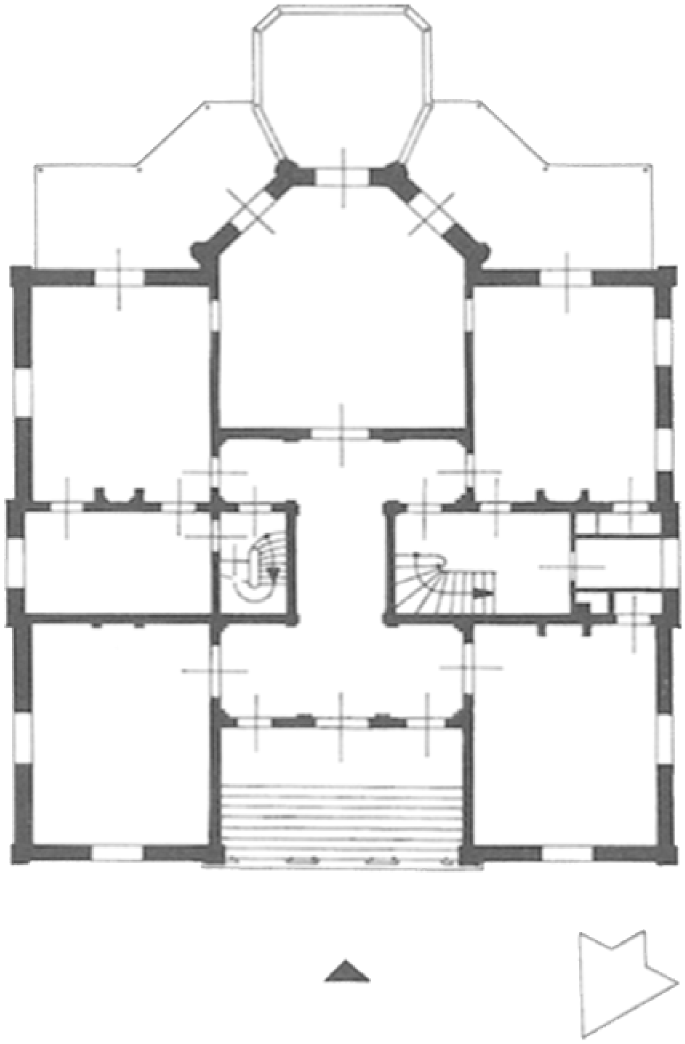

Pavia

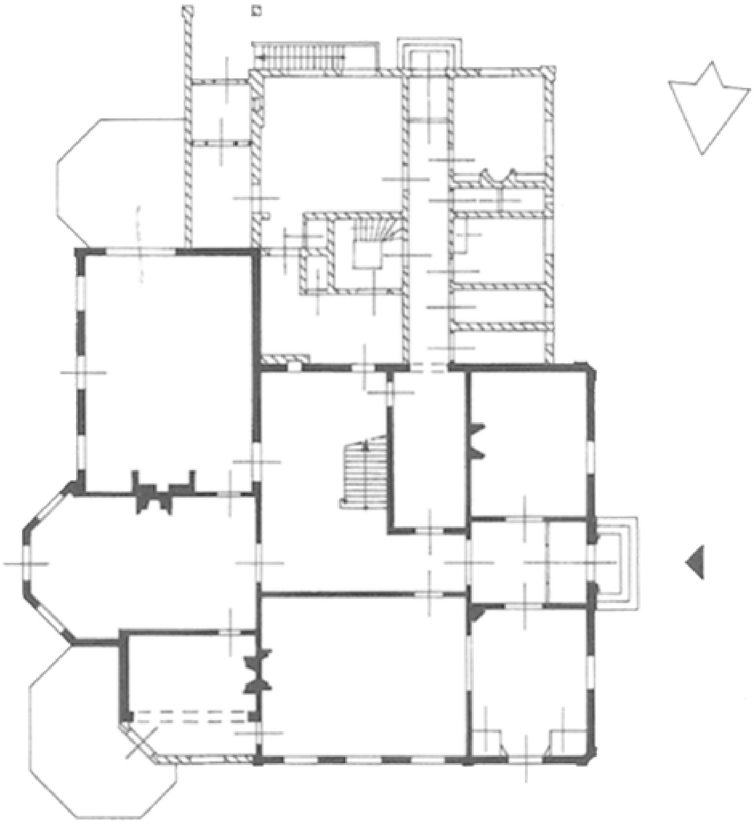

Aardenburg

en duiventillen of -torens. Er is aanvankelijk geen sprake van een ordelijke dispositie van de bijgebouwen ten opzichte van het hoofdhuis. Pas na de tweede helft van de 17de eeuw maakt men een visuele scheiding tussen het hoofdgebouw en de agrarisch bedrijfsgebouwen. Alleen koetshuizen en stallen in combinatie met een enkele woning werden in de onmiddellijke nabijheid van het huis gebouwd en liefst symmetrisch om een voorplein gerangschikt. In de 18de eeuw is dit principe bij de grote huizen ingeburgerd en wordt het gaarne toegepast. Hoe belangrijker de bewoner is, des te monumentaler de aanleg wordt.

Verbouwingen in de 17de eeuw

Vanaf 1630 behoorden het huis *Zuylestein* (Leersum) en de omringende gronden aan de stadhouder Frederik Hendrik. Hij liet het huis tussen 1633 en 1634 aanzienlijk moderniseren door het met zijbeuken uit te breiden. Het huis kreeg hierdoor een vierkante plattegrond met een moderne driebeukige indeling. De ingang uit 1551 in renaissance-vormen die op de zuidoosthoek zat, werd naar het midden van de gevel verplaatst. De gevel zelf werd regelmatig ingedeeld met kruisvensters met korfbogen. De grote toren aan de oostkant kreeg er twee verdiepingen bij. Aan het eind van de 17de eeuw onderging Zuylestein onder Willem van Nassau-Zuilenstein een tweede modernisering. De kruisvensters op de bel-etage en de eerste verdieping werden vervangen door moderne schuifvensters

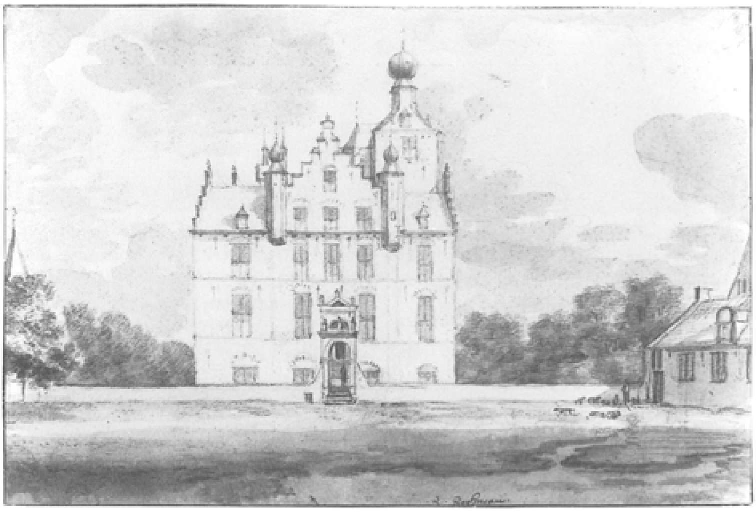

49 Een van de tekeningen die Roelant Roghman van Zuylestein maakte na de verbouwing door Frederik Hendrik. De tekening uit 1646 toont een regelmatig ingedeelde voorgevel met een topgevel boven het middengedeelte. De renaissance-ingang is naar het midden van de gevel verplaatst (tekening R. Roghman, 243 × 364 mm, coll. Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam, inv. nr. MB 213).

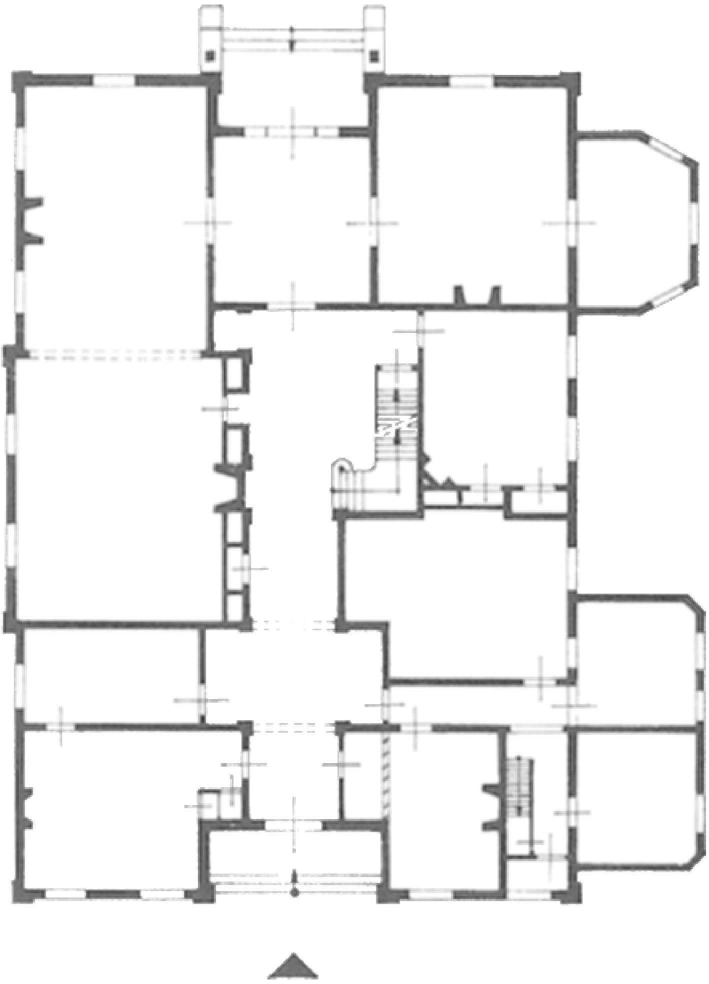

Schoonoord te Doorn

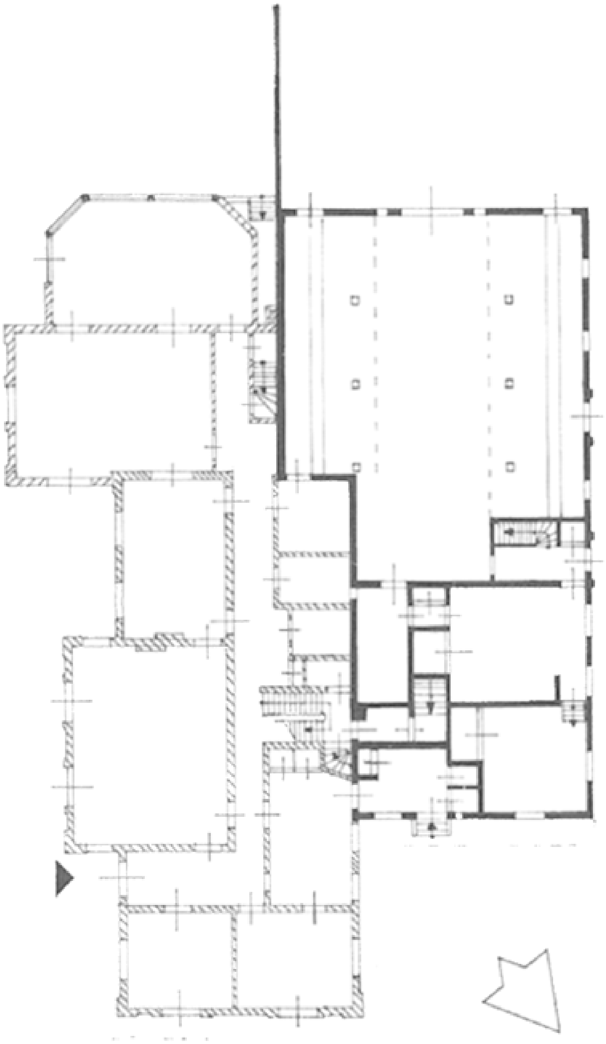

Lindenhorst

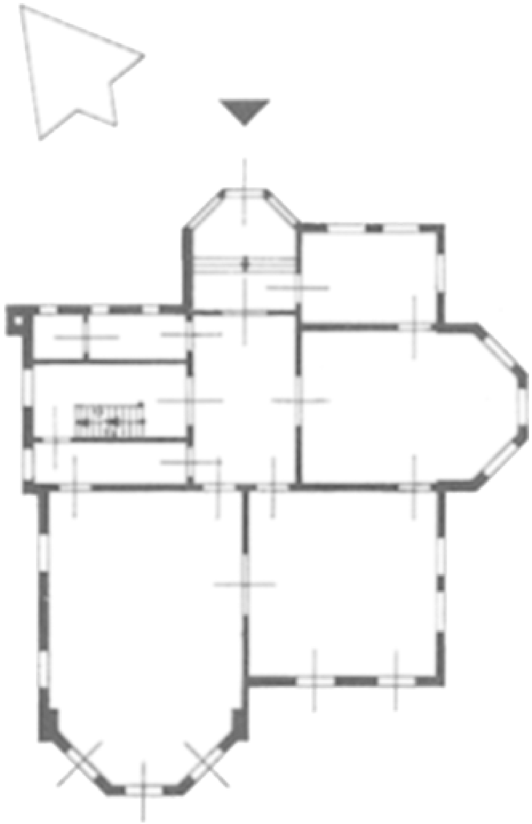

Bornia

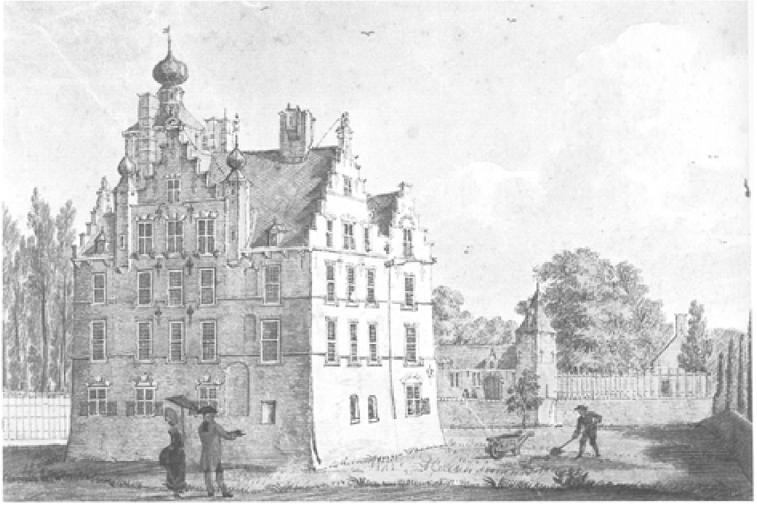

50 Zuylestein op 14 juli 1750 door Jan de Beijer. De gracht rond het huis is gedempt en bij de tuin getrokken (gewassen pentekening in kleur, 142 × 212 mm, coll. RDMZ).

naar voorbeeld van Amerongen en Zeist. Ook in het interieur vonden belangrijke veranderingen plaats aan onder andere schoorstenen en betimmeringen. De houten toegangsbrug vanaf de voorburcht tot het kasteel werd veranderd in een stenen exemplaar met twee vluchten van zeven treden. *De Tegenwoordige Staat* geeft in 1772 een uitvoerige beschrijving van het gebouw: '...'t Is een pragtig ouderwetsch gebouw, rondom met trapgevels, op ieder van welken een zittende Leeuw geplaatst is, die een wapen houdt. Tusschen de twee voorste gevels rijst, van den grond af, een vierkantige Tooren, in 't geheel agt of negen verdiepingen hoog, welken allen met vensters of raamen voorzien zyn. Op den Tooren staat een knop, of bol, met een' windwyzer, en, op de zyde van 't Huis, ter wederzyden van den Trapgevel, twee kleine hangtoorentjes met dergelyke knoppen. Aan den ingang over de brug vindt men twee spitse toorentjes, en, aan het voorplein, een steenen muur en graft...' Tegenwoordige Staat, 1772, 306-307).

Het huis is op 25 en 26 maart 1945 tot twee maal toe gebombardeerd. Al het houtwerk verbrandde, de muren bleven weliswaar grotendeels intact maar waren gescheurd en ontzet en de keldergewelven bezweken onder het neerstortende puin. De ruïne bleef nog jaren staan, maar werd uiteindelijk in 1953 tot en met de

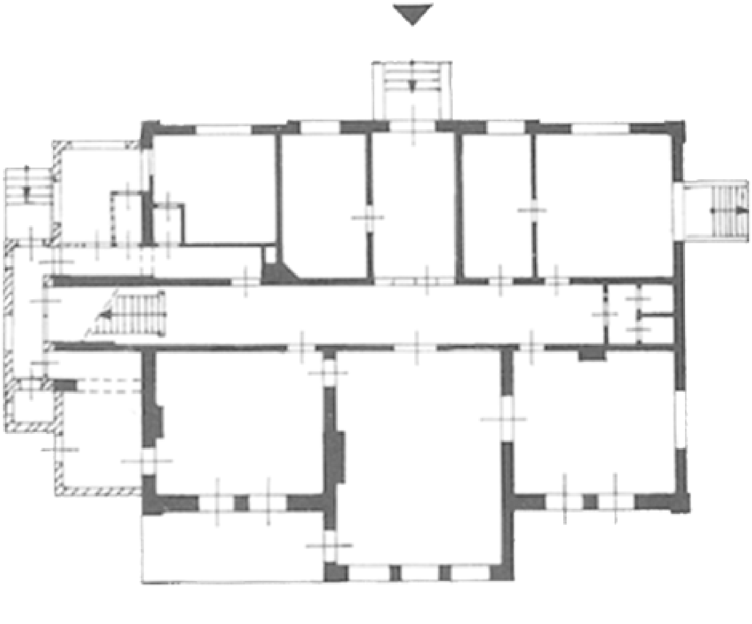

Beukenrode

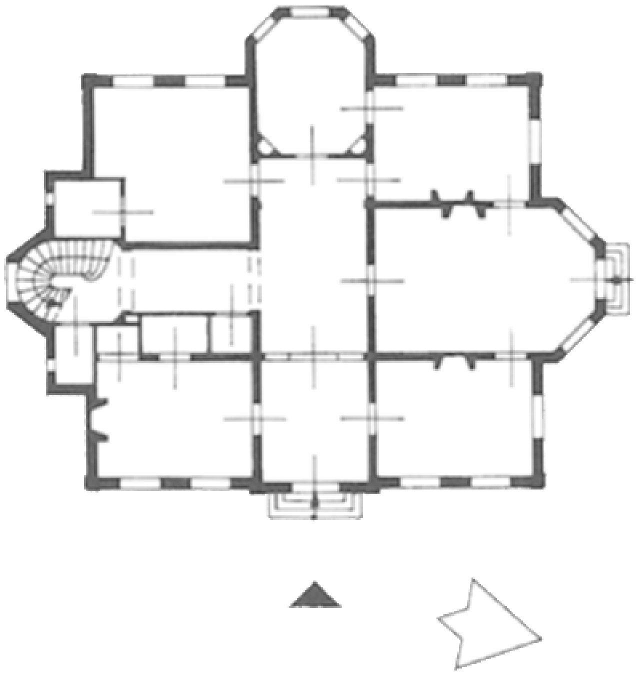

Prins Hendriksoord

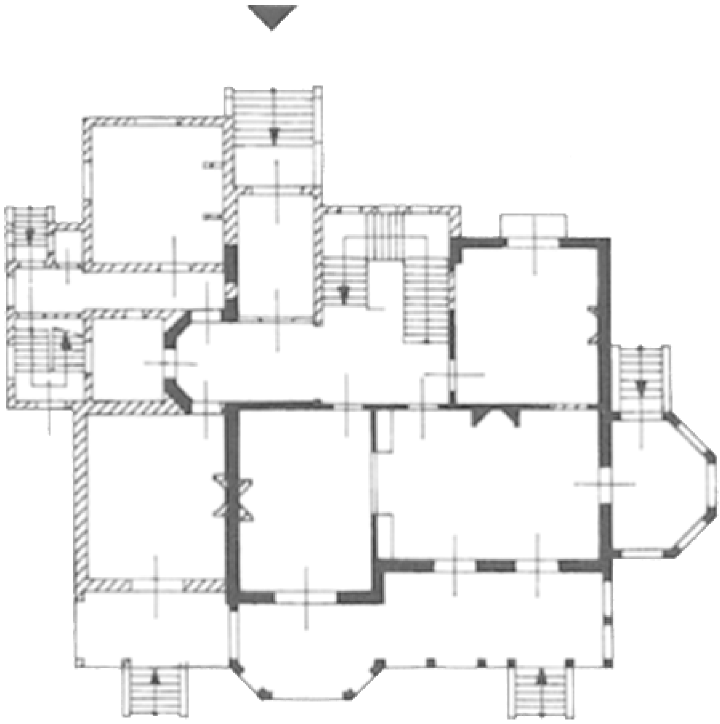

Blanda

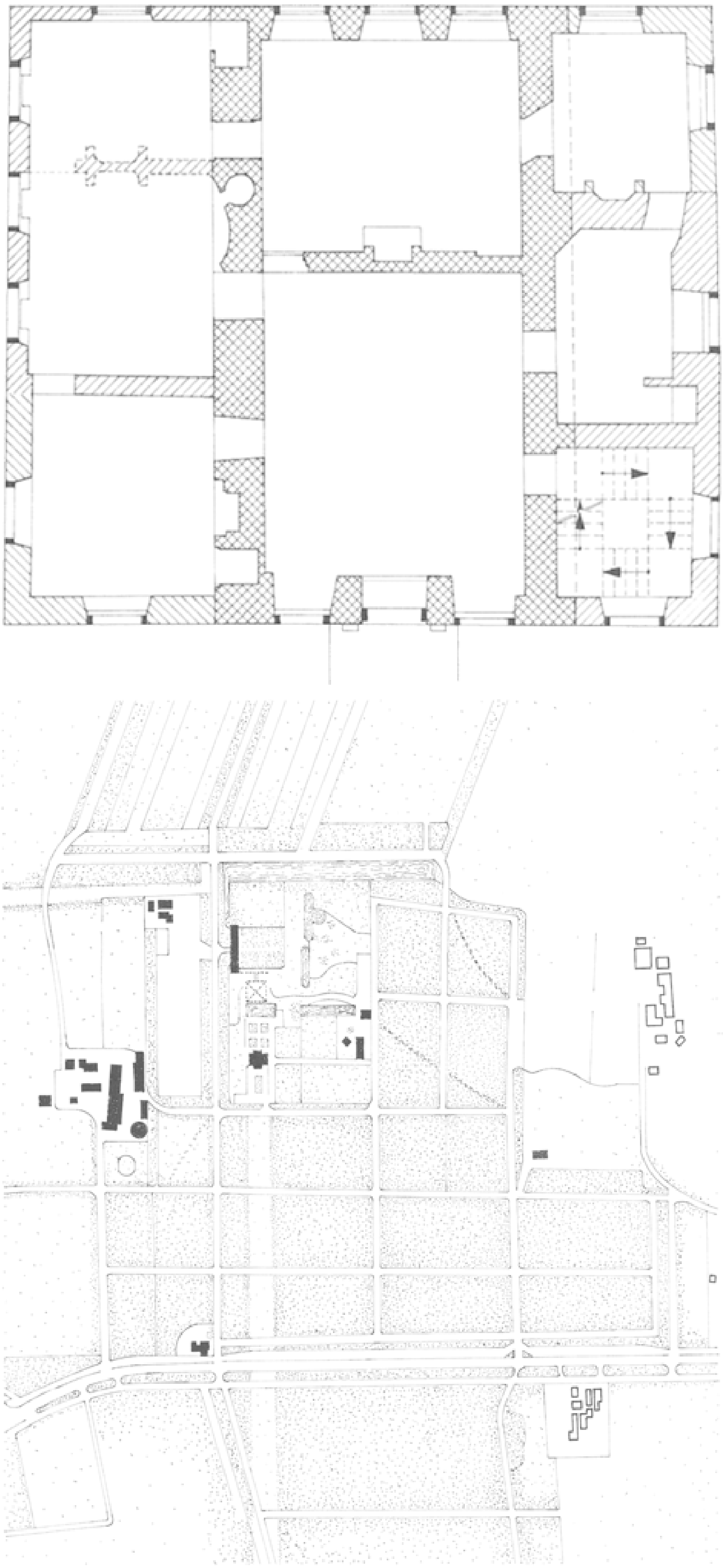

51 Zuylestein te Leersum. Situatie en plattegrond. Schaal 1:5000 en 1:300.
Getekend door Th.J. Wit in 1998 op basis van een tekening uit omstreeks 1635 en een opmeting van C.W. Royaards uit 1946. Het in 1945 verwoeste kasteel Zuylestein waarvan de laatste resten in 1953 zijn geamoveerd, dateerde uit omstreeks 1400.

Het was oorspronkelijk een zaalgebouw waar, in de loop van de tijd (midden 16de en begin 17de eeuw), vertrekken zijn aangebouwd, waarmee het een vierkante plattegrond verkreeg. Het park heeft zijn 17de-eeuwse structuur fraai behouden. Het na de Tweede Wereldoorlog nieuw gebouwde huis staat niet op de plaats van het oude kasteel.

52 De ingangszijde van Zuylestein omstreeks 1920 (foto coll. Steenbergh, RDMZ).

53 Zuylestein met zijn markante toren met uivormige spits omstreeks 1920 (foto coll. Steenbergh, RDMZ).

fundamenten gesloopt, zonder dat er bouwhistorisch onderzoek van enige betekenis had plaats gevonden. Wel is er een opmeting van de plattegrond en de gevelrestanten gemaakt in 1946. De 17de-eeuwse stallen en het poortgebouw werden eveneens beschadigd maar konden nog wel gerestaureerd worden.

De Zeister ridderhofstad *Kersbergen* waarvan de oorsprong in de 14de eeuw ligt, werd in 1633 gemoderniseerd. Het was een groot complex dat schuin tegenover de middeleeuwse dorpskerk gelegen was en grensde aan de terreinen van het Slot. De ingang van het gebouwencomplex kreeg een poortje in renaissance-vormen. Dit is dan ook het enige wat nog van het huis is overgebleven. Kersbergen is in 1935 gesloopt, nadat het huis inmiddels diverse malen was verbouwd. Het grote terrein werd verkaveld voor woningbouw. Alleen de naam is terug te vinden in de Kersbergerlaan en het poortje uit 1633 staat aan de andere kant van de Utrechtseweg naast het huis Ma Retraite.

Bij de ridderhofstad *Moersbergen* hebben in de 17de eeuw diverse verbouwingen plaats gevonden. In de eerste helft van die eeuw werd de duiventoren verhoogd.

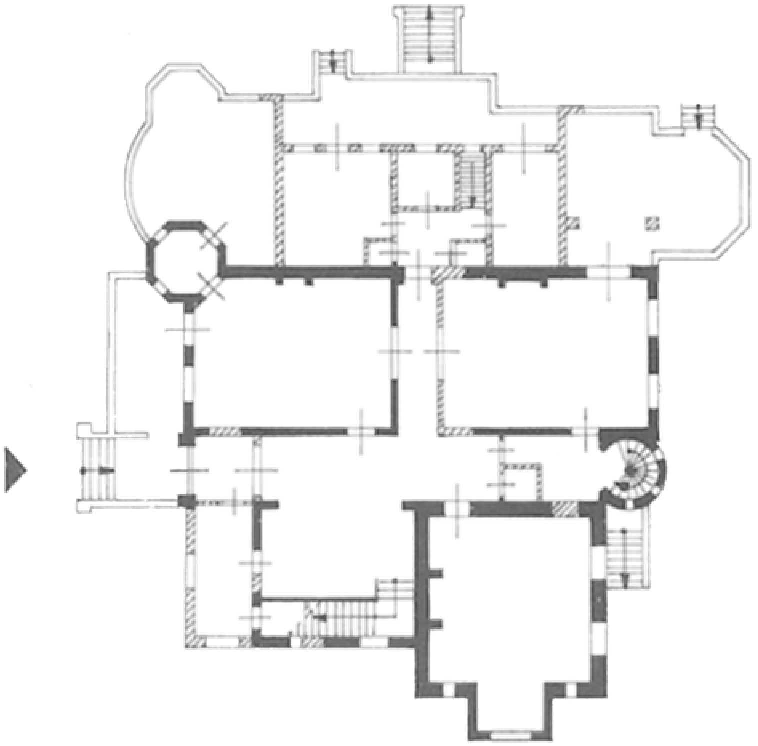

Prattenburg

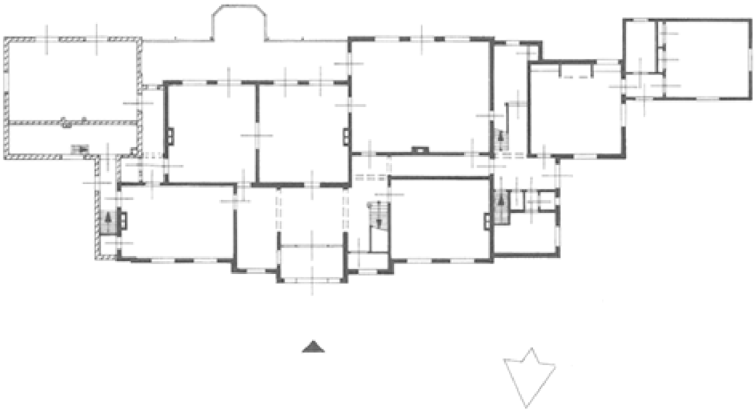

Oostbroek

54 De ruïne van Zuylestein na het bombardement in 1945 (foto RDMZ, 1946).

55 Het poortje van Kersbergen uit 1633 aan de Utrechtseweg, het enige overblijfsel van de oude ridderhofstad (foto RDMZ, 1998).

56 ''t huis Moersbergen van agteren 1731', getekend door Cornelis Pronk in 1732. Opmerkelijk is de vierkante toren met de klokvormige spits, die op deze tekening duidelijk zichtbaar is (gewassen pentekening, 425 × 280 mm, coll. Bodel Nijenhuis, U.B. Leiden, inv. nr. 309 II 8).

De belangrijkste verbouwing vond omstreeks 1650 plaats, namelijk de verhoging van de zuidoostvleugel met uitbouw uit de 15de eeuw, die tot dan toe maar één bouwlaag hoog was. Deze vleugel werd onder één dak gebracht met het zaalgebouw op de zuidwesthoek. Aan de achterkant kwam zo een rechthoekig bouwblok onder

een omlopend schilddak tot stand. Hier tegenaan bouwde men een vierkante toren met een klokvormige spits. In het bewaard gebleven verbouwingsbestek van 1824 wordt deze toren omschreven als ‘het uytstek aan de Agtergevel Alwaar 't sekreet is’. Op de tekening in het Ridderhofstedenboek van

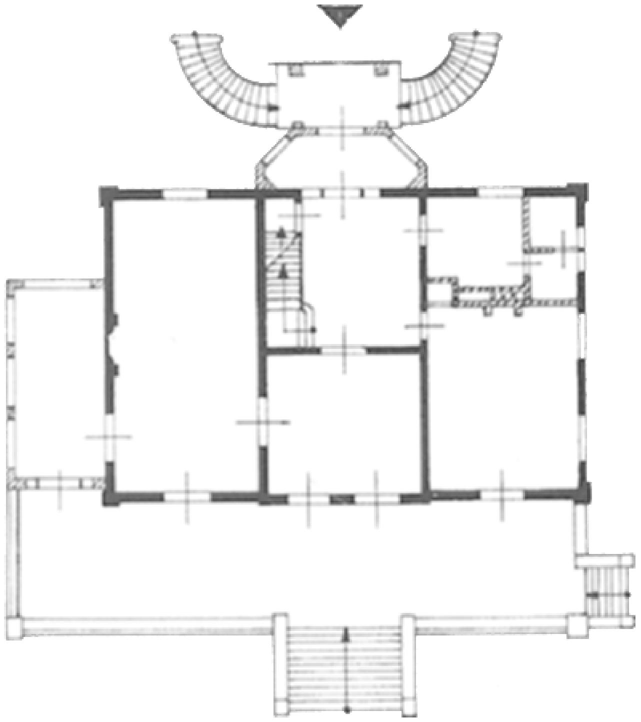

Nieuw Beerschoten

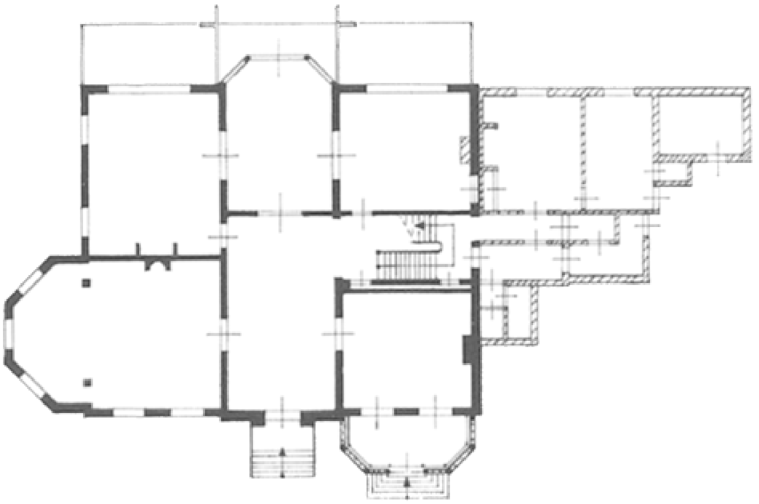

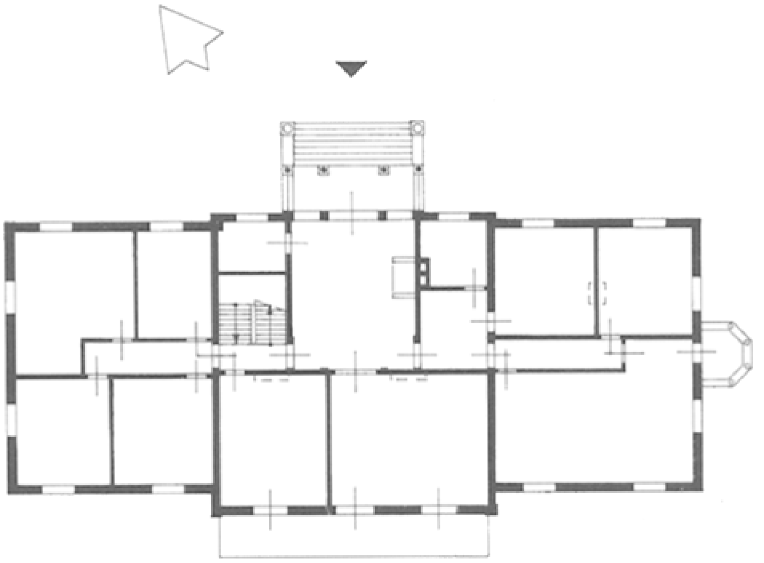

Beerschoten

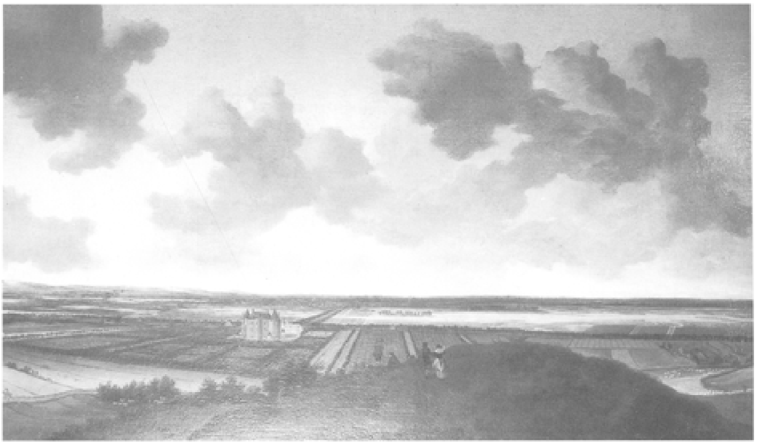

57 Maarsbergen en omgeving in 1675 bezien vanuit het zuiden. Op de voorgrond ligt de hoge Folcoldusheuvel. Duidelijk zijn de twee overhoeks geplaatste ronde torens van het kasteel te zien. Voor het kasteel ligt een langgerekt bijgebouw (olieverfschilderij door A. van Everdingen uit 1675, part. coll.)

omstreeks 1665 is de verhoging een feit. Een goede indruk van de situatie aan de achterkant geeft een tekening van C. Pronk uit 1732.

Een tweede grote wijziging uit die tijd was een uitbreiding aan het oorspronkelijke zaalgebouw met een bouwblok onder schilddak. In die westvleugel kwam de nieuwe toegang tot het huis.

Na het midden van de 17de eeuw onderging het huis *Maarsbergen* een aanzienlijke verandering. In 1656 hadden de Staten van Utrecht de voormalige proosdijgoederen verkocht aan een Amsterdamse koopman, Samuel de Marez († 1691). Het is waarschijnlijk dat hij het huis ingrijpend liet verbouwen tot een 'riddermatig' kasteel. Bij deze gelegenheid kwam onder andere de huidige kap boven de voorste vleugel tot stand. Hoe het huis na de verbouwing eruit zag valt min of meer op te maken uit het olieverfschilderij van Van Everdingen vanuit het zuiden uit 1675 die zich op het huis bevindt en de tekeningen van C. Pronk uit 1731, van Van Liender uit 1750 en van Jan de Beijer vanuit het noorden en het zuiden uit 1749 en 1750. Als men die vergelijkt met de Roghmantekening uit 1646 is de meest markante verandering het verschijnen van twee schoorstenen op de

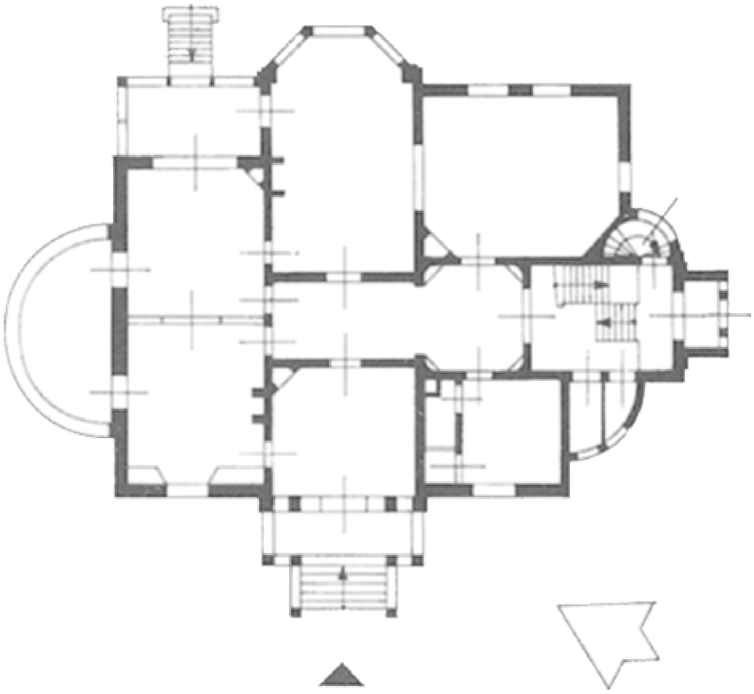

Beukenstein

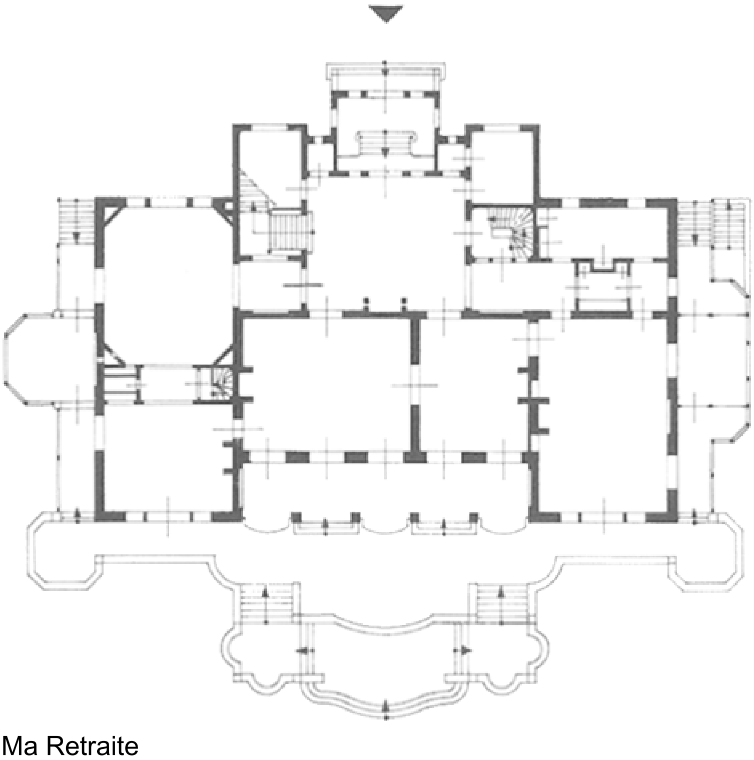

Ma Retraite

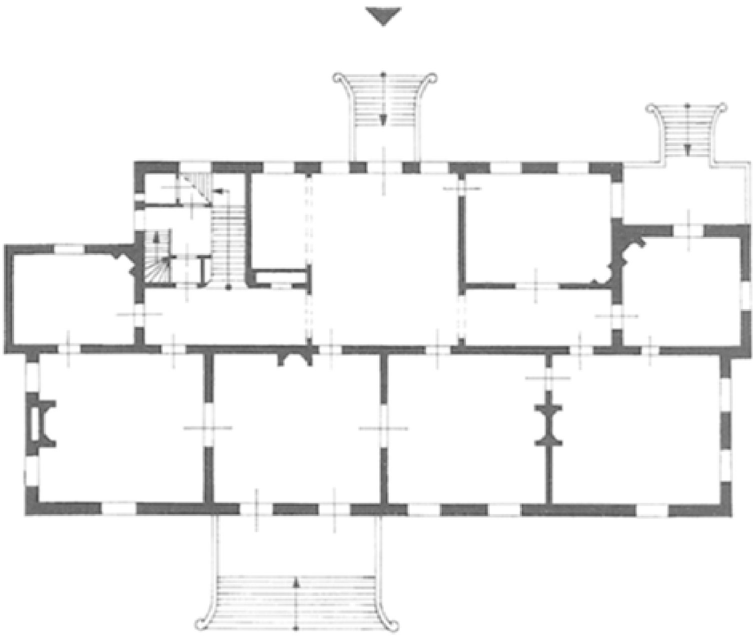

Zonheuvel

58 ''t Huys Maasbergen van Agteren' door Paulus van Liender in 1750 (RPK, inv. nr. A 4409).

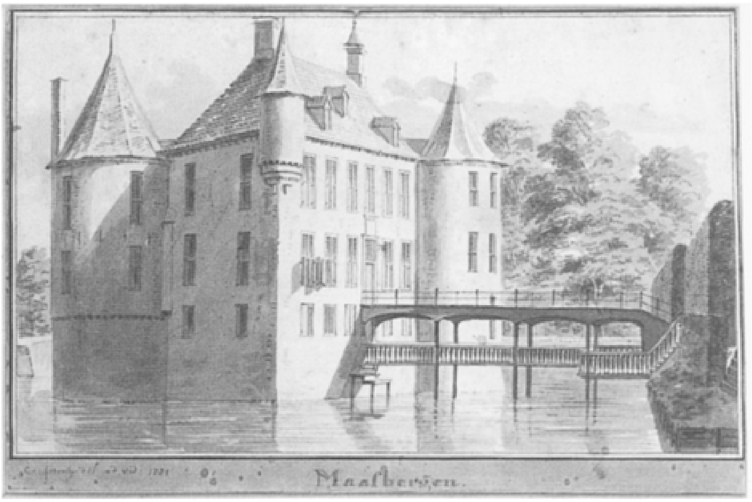

59 'Maasbergen', gewassen pentekening door Cornelis Pronk uit 1731. Een dubbele brug biedt toegang tot de kelder en de beletage (RPK, inv. nr. A 2994).

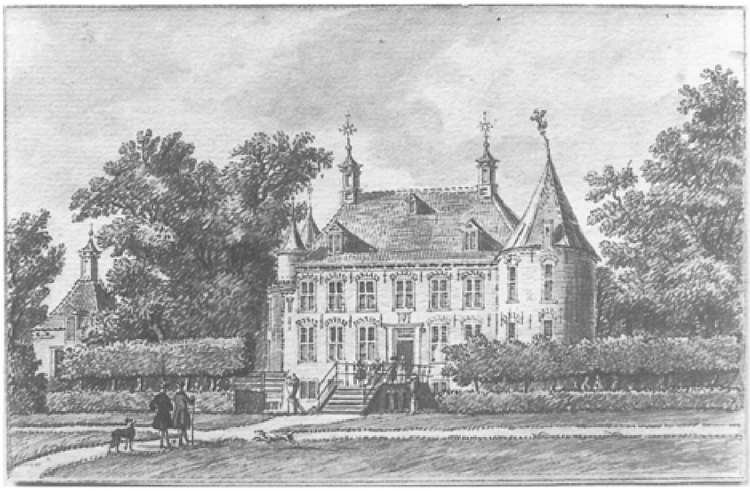

60 De voorzijde van Maarsbergen in 1749, getekend door Jan de Beijer. De toren stond toen op de plaats waar zich nu het meest westelijke venster bevindt. Bij de ‘reconstructie’ van het kasteel in de 20ste eeuw is de grote toren weer opgebouwd maar verder naar buiten geplaatst. De voorgevel is nu zeven traveeën breed, in plaats van zes in de tijd van De Beijer (HUA, inv. nr. TA 1579).

daknok en het verdwijnen van de dakruiter. Op de tekening van De Beijer ziet men de zes gevelopeningen brede voorgevel afgebeeld met kruiskozijnen en geblokte ontlastingsbogen boven de vensters. De ingangspartij is met een hoofdgestel omlijst. Het kasteel was met een gracht omgeven. De toegang tot het huis bestond uit een dubbele brug, zoals duidelijk is te zien op een tekening van Pronk (RPK A 2994)). Aan de achterkant bevond zich een driezijdig uitgebouwde traptoren over de hele hoogte van het gebouw (Van Liender 1750, RPK A 4409).

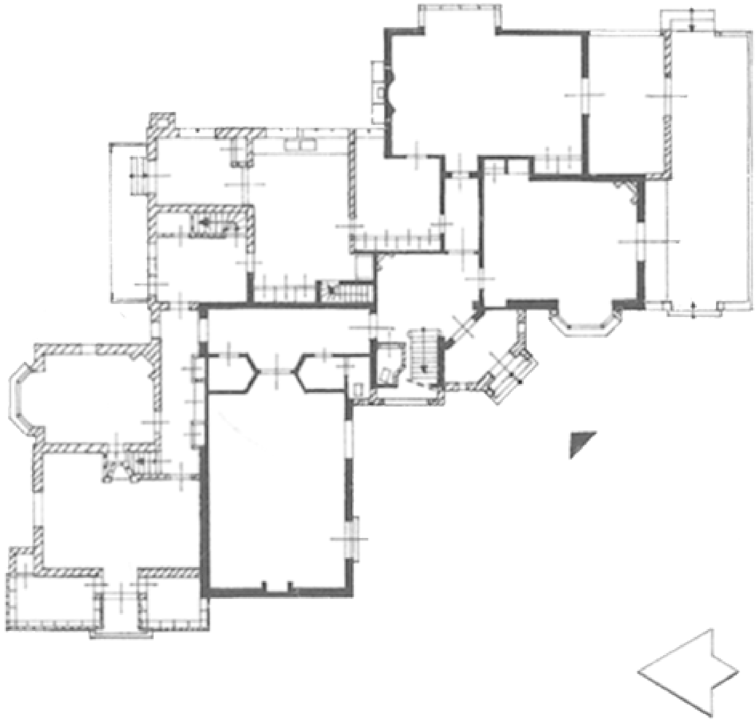

't Stort

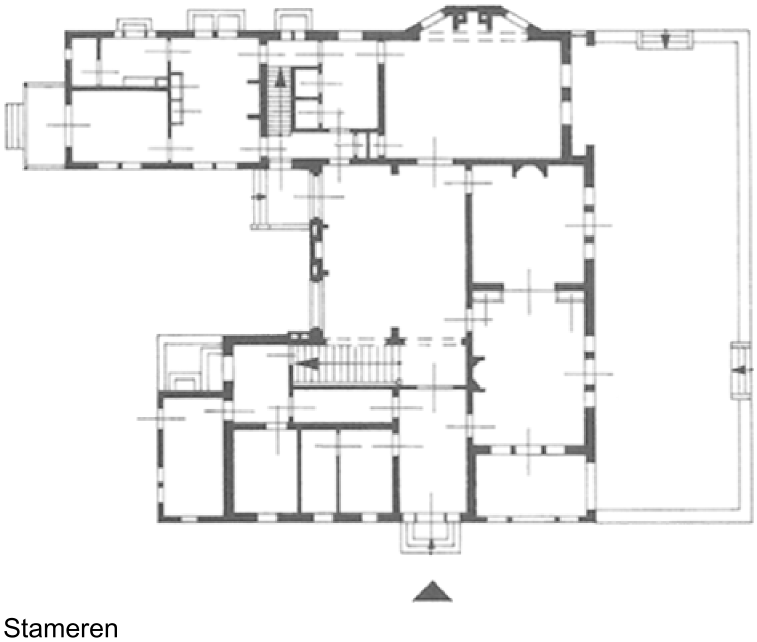

Stameren

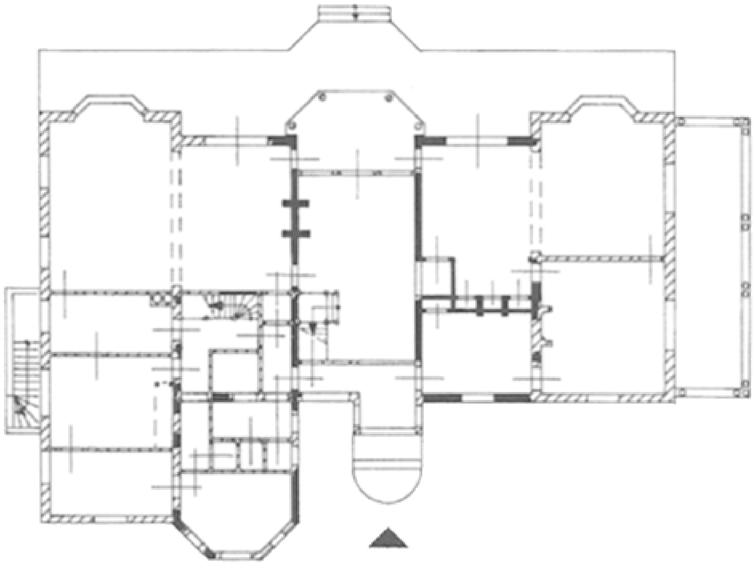

De Hoogt

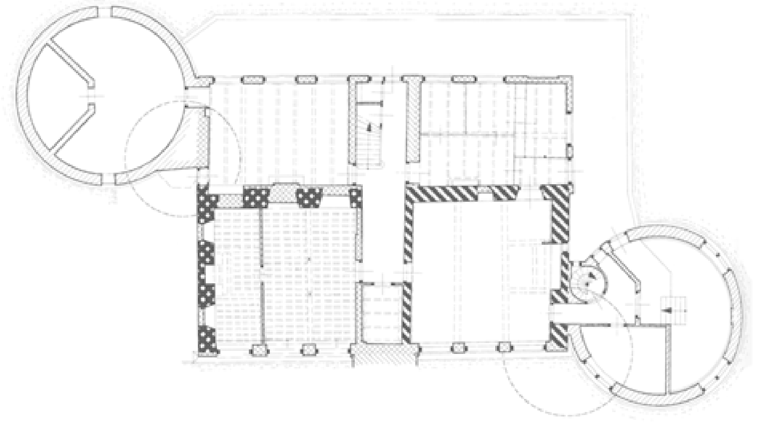

KELDER

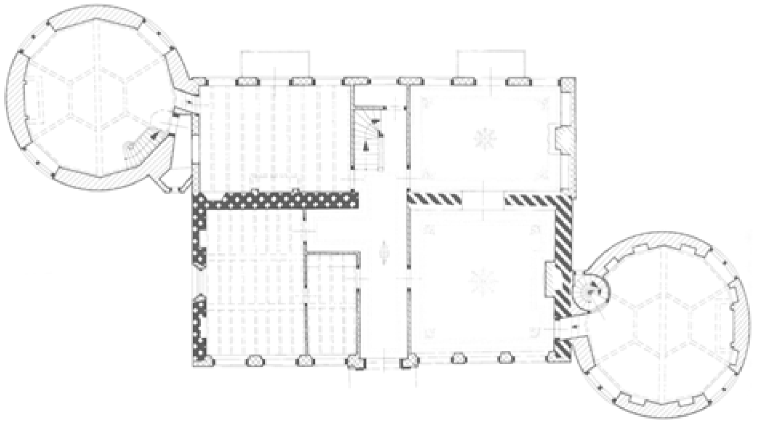

61 Maarsbergen, kasteel Maarsbergen. Situatie van het kasteel en plattegronden van de kelder en de bel-etage. Schaal 1:5000 en 1:300. Opgemeten en getekend door A. Viersen, 1997-1998.
Het voorste deel van het huis kwam in twee fasen in de 15de eeuw tot stand. Daarvan rest nog een deel van het muurwerk. Hoewel het huis in de 17de eeuw ingrijpend werd verbouwd, is daar nu niets meer van terug te vinden. In het eerste kwart van de 19de eeuw werd het huis naar achteren toe met een vleugel uitgebreid. De beide hoektorens die in ieder geval in 1613 al bestonden, werden gesloopt. Na 1882 werd een aantal vertrekken op de begane grond opnieuw gedecoreerd, waarvan onder andere de stucplafonds getuigen. Bij een ‘reconstructie’ van het kasteel in middeleeuwse vormen in 1930 voegde architect Chr. Van Liempd à cheval twee nieuwe hoektorens toe, om het riddermatige beeld van het kasteel weer terug te krijgen. De torens kwamen niet terug op dezelfde plaats waar zij ooit stonden. Wegens de uitbreiding van het kasteel aan de zuidzijde in het begin van de 19de eeuw behoorde dat niet meer tot de mogelijkheden. Bij dezelfde reconstructie werden een paar vertrekken op oud-Hollandse wijze uitgemonsterd met 17de-eeuwse schouwen en betimmeringen in 17de-eeuwse trant.

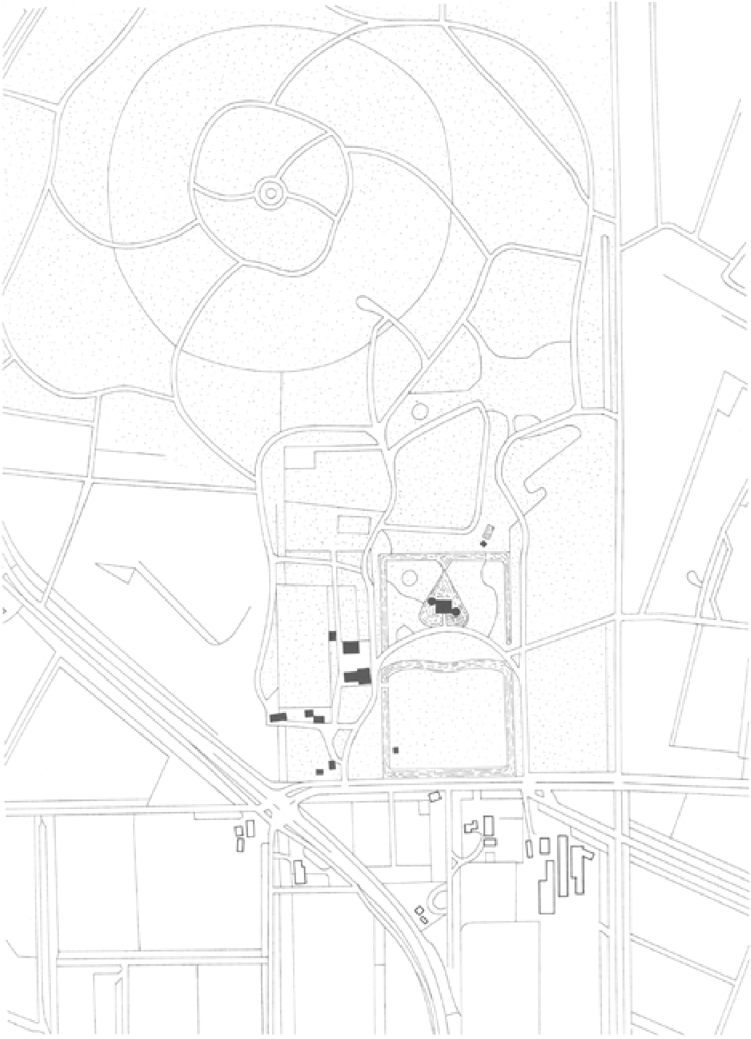

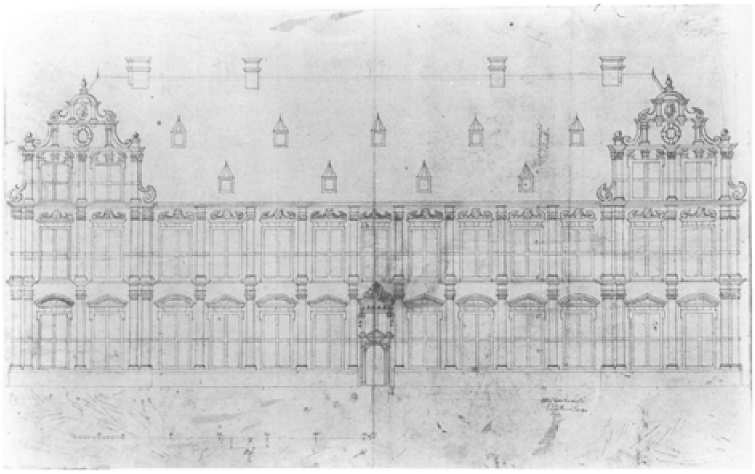

62 Tekening van de voorgevel van het Koningshuis in Rhenen uit 1748 (coll. Staatsarchief Hannover).

Nieuwbouw in de 17de eeuw

Onder de in de 17de eeuw nieuw gebouwde huizen neemt het paleis dat in *Rhenen* werd gebouwd in opdracht van Frederik V van de Palts een bijzondere plaats in. Frederik V van de Palts, de Winterkoning van Bohemen, leefde vanaf 1620 in ballingschap in de Republiek. In 1618-1619 had hij zijn paleis in Heidelberg aan de rivier de Rijn met een maniëristische vleugel laten uitbreiden en een terrassentuin laten aanleggen naar renaissance-model. Hij liet dan ook zijn Rhenense paleis ontwerpen door de Haagse schilder-architect Bartholomeus van Bassen in dezelfde stijl. Zijn vroege dood heeft waarschijnlijk verhinderd dat er een passende tuin bij het Rhenense paleis aangelegd kon worden. De keuze voor Rhenen als vestigingsplaats lag voor de hand. Vanaf zijn komst in de Republiek had hij 's-zomers geregeld in Rhenen vertoefd om te jagen. Bovendien deed hem de plek, hooggelegen boven de Rijn, ongetwijfeld denken aan zijn modieuze paleis in Heidelberg dat hij onder dwang had moeten verlaten. Frederik kocht in 1629 de gebouwen van het voormalige Agnietenklooster tussen de Cunerakerk en de westelijke stadsmuur. Hij liet de gebouwen slopen en ter plaatse een nieuw paleis bouwen. Tussen 1630 en 1631 werd het paleis gerealiseerd. Het was een langgerekte, U-vormig complex van dertien gevelopeningen breed en twee bouwlagen en een kapverdieping hoog met aan de uiteinden topgevels in de trant van Vredeman de Vries. De naar het noorden gerichte voorgevel was het rijkst versierd. Tussen de vensters waren pilasters aangebracht, boven de vensters van de begane grond afwisselend driehoekige en segmentvormige frontons. De verdiepingsvensters hadden doorbroken frontons, geheel volgens de maniëristische bouwtraditie. Aan de achterzijde sprongen twee vleugels met trapgevels uit, alsmede een fors trappenhuis. Een beschrijving uit 1772 in de Tegenwoordige Staat maakt uitvoerig melding van het gebouw: '...'s Konings huis staat nevens de Kerk. Het is een aanzienlijk gestigt, met een ruime voorplaats, door een muur van den gemeenen weg gescheiden. In deezen muur is eene deftige Poort, ter wederzyde van welke, een klein poortje is. In den voorgevel

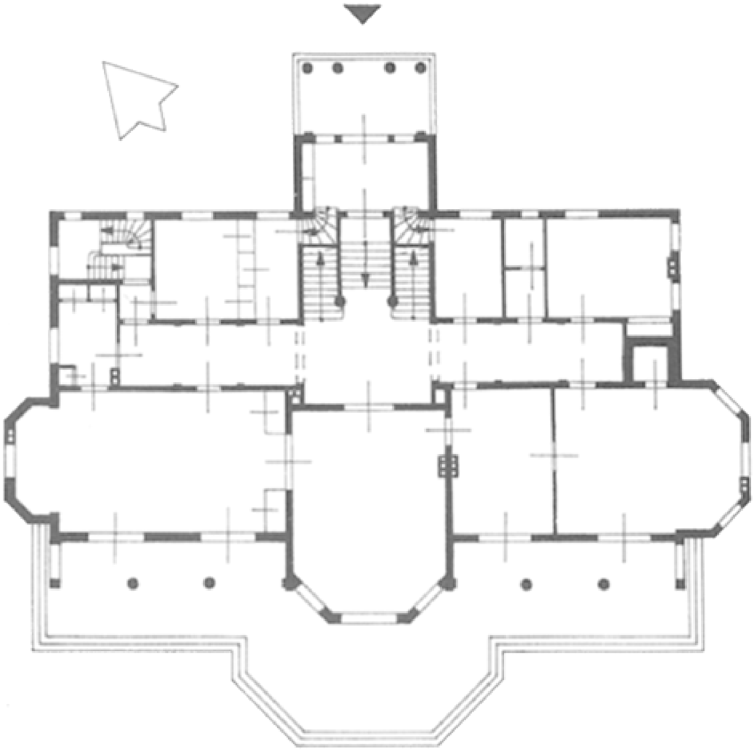

Veldheim

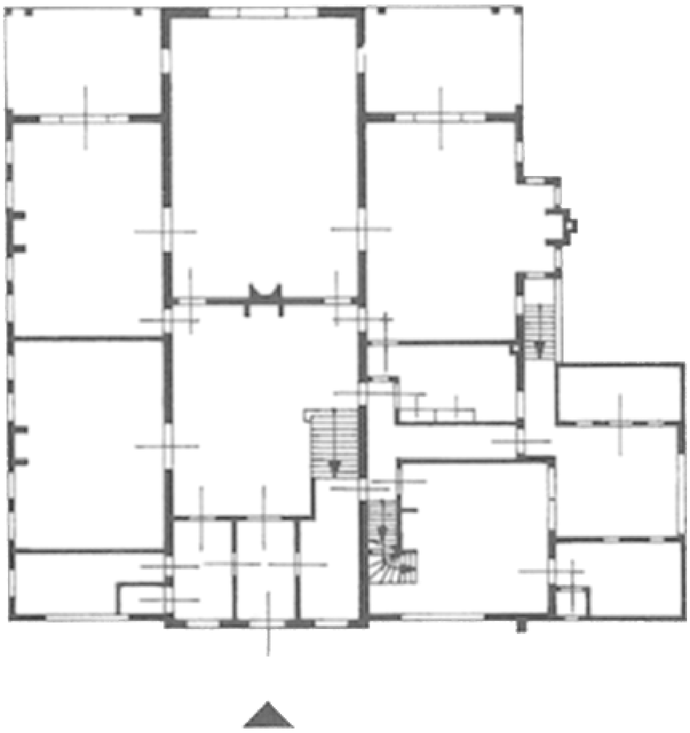

Kerckebosch

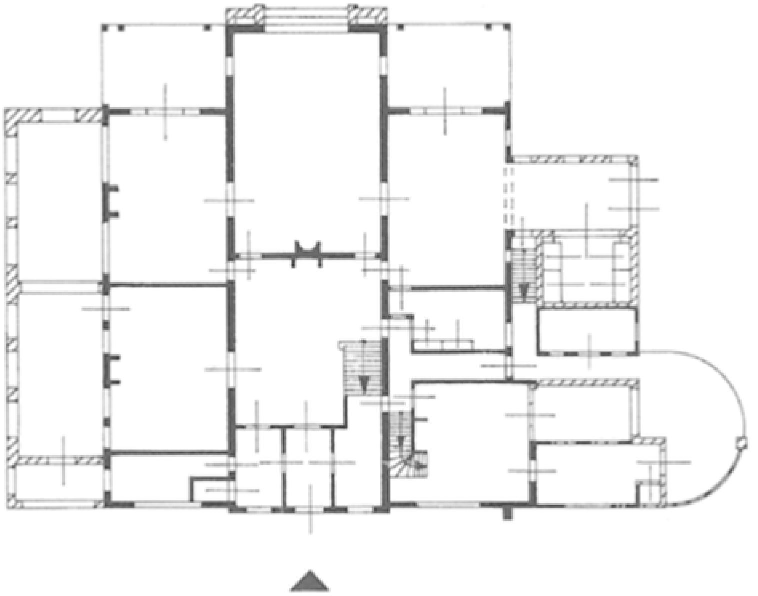

Kerckbosch na 1937

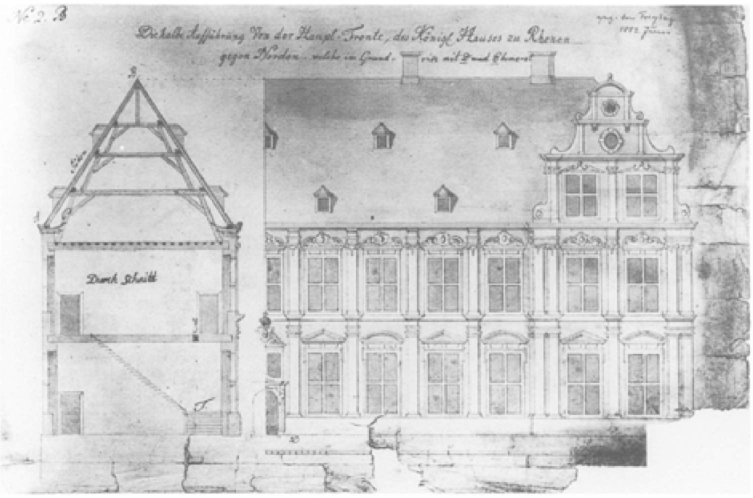

63 ‘Die halbe Aufführung Von der Haupt Fronte des Königs Hauses zu Rhenen’, tekening uit juni 1802 door Freytag (coll. Staatsarchief Hannover).

zyn, ter wederzyde van den ingang, vier, en voor de tweede verdieping, negen kruiskozynen, boven welken zig verscheiden sieraaden tusschen kolommen vertoonen. Ter wederzyde van 't gebouw, is een uitsteeksel met dubbele kolommen, en zes kruiskozynen voor drie verdiepingen. De bovengevel van 't gebouw is ook vry aanzienlijk...’. (Tegenwoordige Staat, 1772, 68-69).

Frederik van de Palts heeft er slechts een jaar kunnen resideren: in 1632 is hij gestorven. Het paleis kwam leeg te staan. In de loop van de geschiedenis is het verhuurd geweest door de eigenaren, de keurvorsten van Hannover. In 1794 diende het nog enige tijd als militair hospitaal voor Engelse soldaten. Inmiddels was het gebouw echter ernstig in verval geraakt. In 1812 werd het dan ook voor afbraak verkocht.

In Rhenen zijn op diverse plaatsen restanten van ornamenten te vinden, onder andere op het poortje naast het voormalige raadhuis aan de Markt.

Na te zijn verbrand door de Franse troepen in 1673 is het huis *Amerongen* vernieuwd in de strenge klassicistische vormen van de late 17de eeuw. Het in oorsprong middeleeuwse kasteel Amerongen, sedert 1597 een van de Stichtse ridderhofsteden, was gedurende het bewind van Godard Adriaan van Reede (1621-1691) die het goed in 1641 in bezit gekregen had, aanmerkelijk opgeknapt en in goed bewoonbare staat gebracht. Godard van Reede had in dertig jaar niet alleen veel investeringen aan het grote huis gedaan, maar ook aan de voorburcht en de tuinen. In februari 1673 werden kasteel en voorburcht - de inventaris had men tijdig in veiligheid kunnen brengen - door de Franse troepen in brand gestoken. De herbouw van het huis werd het jaar daarop ter hand genomen, voornamelijk onder leiding van Godards echtgenote, Margaretha Turnor. Van

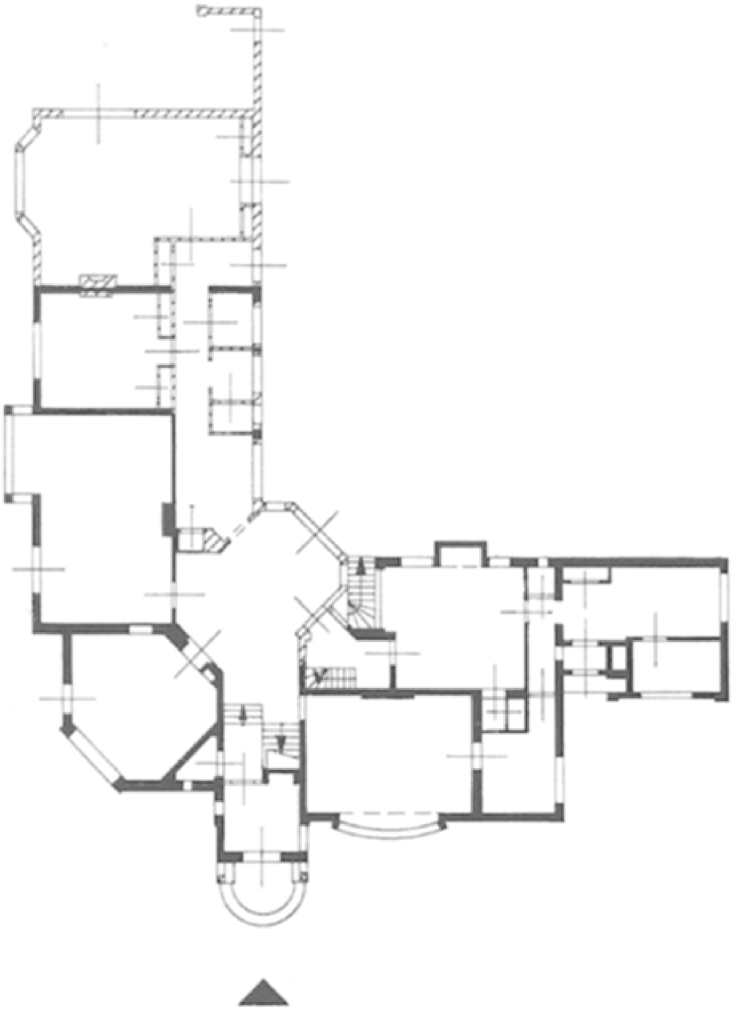

Remmerstein

Anderstein

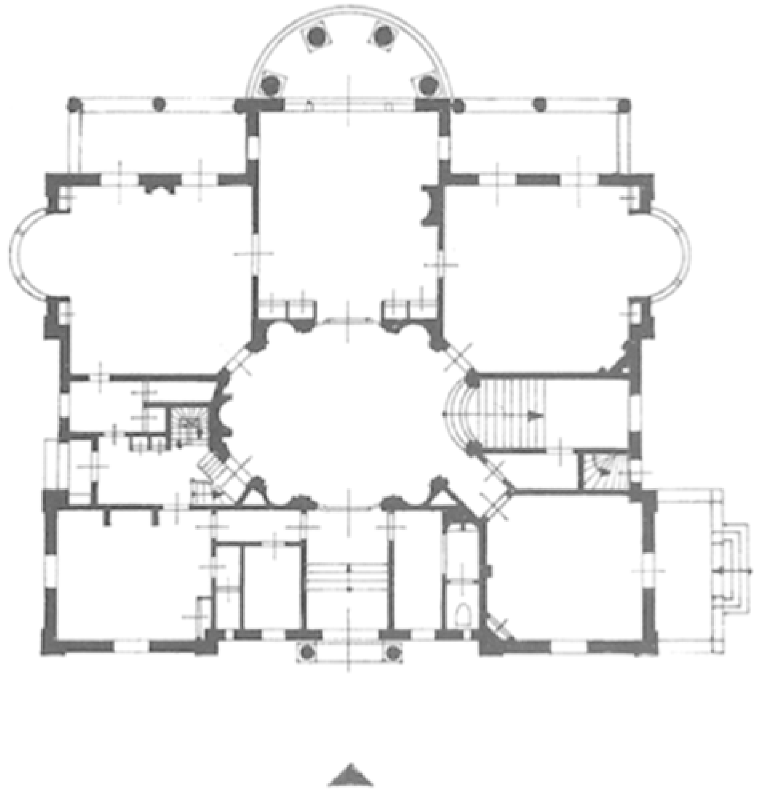

Huis te Maarn

64 Het middeleeuwse kasteel Amerongen in 1646, van de zijkant gezien (tekening R. Roghman, 335 × 500 mm., part. coll.).

Reede zelf was daartoe minder goed in staat. Hij vertoefde, wegens zijn positie als extra ordinaris ambassadeur voor de Republiek, veelvuldig buitenslands.

Direct na de brand werden door een meester-timmerman en een meestermetselaar twee memories opgesteld waaruit duidelijk werd dat van houtwerk en muurwerk van het kasteel weinig meer bruikbaar was. Geadviseerd werd dan ook de bruikbare baksteen opnieuw te benutten, maar alle vervallen muren tot de grond toe af te breken 'uytgesondert int Zuydwesten, alwaer een van de twee toorens heeft gestaan, die tot op de helft afgenomen, de fondamenten konnen blyven geconserveert'. Nieuwe stenen werden in veldovens in de uiterwaarden gebakken. De Obernkirchener zandsteen werd uit Bremen aangevoerd en het eiken- en grenenhout werd geschonken door de keurvorst van Brandenburg. Het marmer voor de schoorsteenmantels in de grote zaal kwam bewerkt en al uit Dresden.

Tijdens de restauratie van het kasteel (1988-1990) zijn resten van middeleeuwse fundamenten aangetroffen. Hierboven kwam dat al even ter sprake. Desondanks kan toch niet met zekerheid gezegd worden dat het 17de-eeuwse huis geheel op de oude fundamenten is opgetrokken. Onderzoek aan de grachtzijde van de

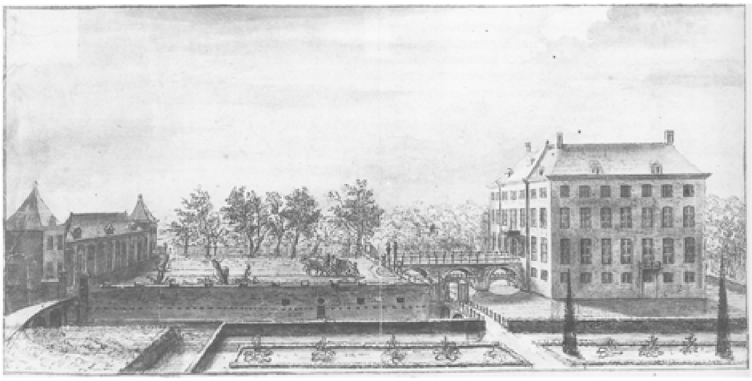

65 'Huis te Amerongen'. De onbekende kunstenaar uit de eerste helft van de 18de eeuw heeft het kasteel, de voorburcht en de dienstgebouwen in hun omgrachting fraai weergegeven. Op de voorgrond zijn een paar rechthoekige perken met planten afgebeeld, op de achtergrond het dichtere geboomte van het parkbos (gewassen pentekening, part. coll)

66 Kasteel Amerongen aan de voorzijde (foto RDMZ, 1999).

fundering en de muurvoet leverde geen sluitend bewijs. Anderzijds lijkt in het kasteel zeker wel gebruik gemaakt te zijn van oude muurrestanten en/of funderingen, hetgeen de dikte van de muren, de scheve plattegrond, de plaats van de vertrekken en de afwijking in de as van hoofdingang en grote zaal zou kunnen verklaren.

Naar de ontwerper van de nieuwbouw kan alleen maar gegist worden. Zijn naam is ons niet overgeleverd. Tijdens de bouw die in 1674 begon, zouden, op basis van schetsontwerpen van een mogelijk gerenommeerd architect, definitieve beslissingen genomen zijn. De veronderstelling is, dat Godard Adriaan en Margaretha Turnor een doorslaggevende stem in de idee-vorming hebben gehad, waarbij zij zich hebben laten adviseren door externe deskundigen. Gezien zijn vooraanstaande positie beschikte Van Reede over voldoende connecties aan het stadhouderlijk hof en de daaraan verbonden bouwmeesters om her en der eens om raad te kunnen vragen. Zo bestonden er geregelde contacten tussen Van Reede en Mathias Smidt, bouwmeester aan het hof van de keurvorst van Brandenburg. Wel zijn de namen van de uitvoerders bekend: de Amsterdamse meestertimmerman Henderick Geurtsz Schut (1622-1695) en de eveneens uit Amsterdam afkomstige meestermetselaar Cornelis Riedtvelt. Zij hielden zich ook wel met ontwerpen bezig, maar meer in het bijzonder met het ontwerpen van kleinere zaken als bruggen, vloeren en trappen. Beide heren waren eerder al betrokken bij de twee bovenvermelde memories betreffende de herbouw van het kasteel. Het hele werk ging in nauw overleg met Margaretha Turnor die bij ontstentenis van haar echtgenoot na 1676 de leiding op zich genomen had. In oktober 1676 stond de kap op het kasteel. In 1678 was het nieuwe gebouw ‘ten naasten bij verveerdight ende compleet’, aldus een brief van Van Reede uit dat jaar. Alleen het ijzerwerk aan de brug uit 1678 (op een sluitsteen gedateerd) en de balkons ontbraken nog. Dat werd pas in 1689 toegevoegd. In 1679 kon Margaretha met enige kleinkinderen en personeel haar intrek nemen in het nieuwe huis, waar men overigens nog tot 1685 aan de inrichting werkte. De plafondschildering in de hal op de hoofdverdieping is van dat jaar.

Sedert de bouw is het huis aan de buitenzijde heel weinig veranderd. Alleen de kruisvensters (bolkozijnen in het souterrain, zesdelige vensters op de bel-etage en

67 De achterzijde van het kasteel vanaf de brug in het park (foto RDMZ, 1999).

de eerste verdieping en de gewone vierdelige vensters op de tweede verdieping) zijn in de veertiger jaren van de 18de eeuw geleidelijk aan veranderd in schuiframen met een roedeverdeling. De vensters aan de westkant zijn daarna hernieuwd en van grotere ruiten voorzien, waarbij de kozijnen op bel-etage en eerste verdieping naar beneden toe zijn verlengd.

In 1676 maakten Schut en Rietveldt een ontwerp voor een stalgebouw met aan weerszijden een kasteleinshuis in de vorm van een paviljoen. Dit kwam aan de oostzijde van het voorplein van het kasteel. In dat jaar is er ook met de bouw begonnen getuige de vondst van een steentje in een van de paviljoens met het jaartal 1676. Het complex bestaat uit een langgerekt middendeel van een bouwlaag en een kap met elf rondboogvormige openingen. De ongeveer vierkante eindpaviljoens aan noord- en zuidzijde hebben twee bouwlagen en een kap. Het middendeel diende als paardenstal. De ruiven en hardstenen bakken zijn nog steeds in situ. Op de zoldervloer van het middendeel was een opslag voor voer, getuige houten stortkokers die tijdens de restauratie in de jaren negentig zijn aangetroffen. Tegen de achtergevel van het stalgebouw is over de volle breedte een houten duifhuis op schoren aangebracht, waar oorspronkelijk 996 nestkastjes in ondergebracht waren. Hoogst waarschijnlijk is dit duifhuis pas in het begin van de 18de eeuw tot stand gekomen.

68 Het dienstgebouw aan het voorplein van kasteel Amerongen (foto RDMZ, 1999).

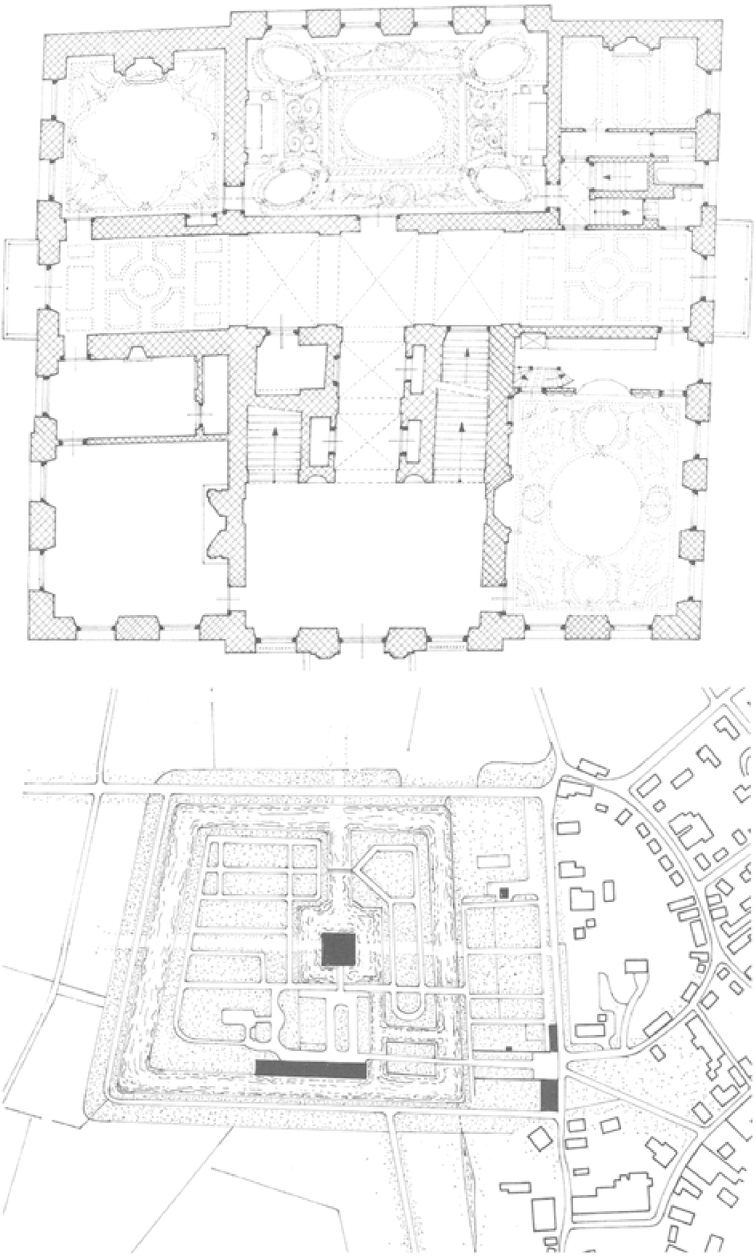

69 Amerongen, kasteel Amerongen. Situatie en plattegrond. Schaal 1:5000 en 1:300. Tekeningen uit 1998 door Th.J. Wit op basis van een opmeting van Architectenbureau Ir. T. van Hoogevest, Amersfoort uit 1988. Het kasteel ligt binnen een stelsel van grachten en is omringd door een parkaanleg. Op de plattegrond van het huis is de hoofdverdieping afgebeeld. Na een brand in 1673 is de ridderhofstad herbouwd met gebruikmaking van delen van het overgebleven fundament en oude muurrestanten. Er ontstond een modern huis met een centrale hal met majestueuze trappartij en salons met modieus gestucte plafonds. Rond 1900 is een aantal vertrekken opnieuw gedecoreerd: in de eetzaal, rechts van het trappenhuis bracht P.J.H. Cuypers onder andere een nieuw stucplafond aan met een decoratie in 18de-eeuwse stijl.

De kwaliteit van het hoofdgebouw dat is opgetrokken in een strakke en forse klassicistische stijl zonder ornamenten ligt in de statige monumentale eenvoud, de harmonische verhoudingen van de dispositie der gevelopeningen, de licht hellende aanzet van het muurwerk dat een subtiele gedurfdheid aan het blok geeft en in de situering in het water. Zo er al sprake zou zijn van monotonie in de gevelvlakken

dan wordt die gebroken door een risaliet aan alle kanten. De decoratieve Lodewijkstijlen zijn nog niet doorgedrongen en de klassicistische pilasterordes zijn inmiddels niet meer in zwang.

Het grote, bijna blokvormige hoofdgebouw is met drie parallelle schilddaken gedekt die aan de voorzijde door een dwarskap verbonden zijn. Ondanks de

ogenschijnlijke strakheid die gedicteerd werd door de opvattingen van het Hollands klassicisme ziet men in de plattegrond en in de opbouw onregelmatigheden. Het huis heeft geen haakse hoeken: het staat als het ware scheef op zijn plattegrond. Duidelijk zichtbaar is dat aan het aantal vensters: aan de zuidkant zitten zes vensters en aan de noordzijde zeven. Er is geen sprake van een zichtas dwars door het huis van de ingang via de grote zaal richting park, zoals dat bij voorname huizen aan het eind van de 17de eeuw wenselijk geacht werd. De reden hiervoor is, hierboven is het al eerder opgemerkt, dat men uit zuinigheid voor een deel gebruikt heeft gemaakt van oude fundamenten waardoor de plaats van binnenmuren bepaald was. De toegang tot het huis is via een monumentale dubbele brug, waarvan het onderste deel leidt naar de dienstvertrekken in de kelder en het bovenste op de bel-etage aanloopt. Aan het begin van de bovenste brug staan twee vrouwenbeelden die rechts Prudentia, de Voorzichtigheid en links Fortitudo, de Kracht personifiëren. De beelden zijn evenals de schoorsteenmantels in het interieur afkomstig uit Dresden en werden in 1682 op de brug geplaatst. Een dergelijke dubbele brug (zonder beelden) komt in de provincie Utrecht een aantal malen voor. Bij kasteel Maarsbergen, om op de Utrechtse Heuvelrug te blijven, was een vergelijkbare situatie, die in de 19de eeuw ongedaan is gemaakt.

Vrijwel gelijktijdig met het herstel van Amerongen begon in *Zeist* Willem Adriaan van Nassau-Odijk, achterneef van koning-stadhouder Willem III, met een ambitieus project: de aanleg van een huis en bijgebouwen als middelpunt van een formele tuin. In januari 1677 had hij van de Staten van Utrecht de ambachtsheerlijkheid Zeist gekocht, een maand later kon hij de hoge en lage heerlijkheid van Zeist en Driebergen daaraan toevoegen. Willem-Adriaan vroeg en kreeg van de Staten ‘permissie van den vervallen en geruineerden huyse van Zeyst op de oude fondamenten of elders ter gelegener plaatse in het opgedachte district te moogen doen opbouwen’.

70 Slot Zeist met de dienstgebouwen aan de voorzijde, vanaf de oprijlaan (foto RDMZ, 1998).

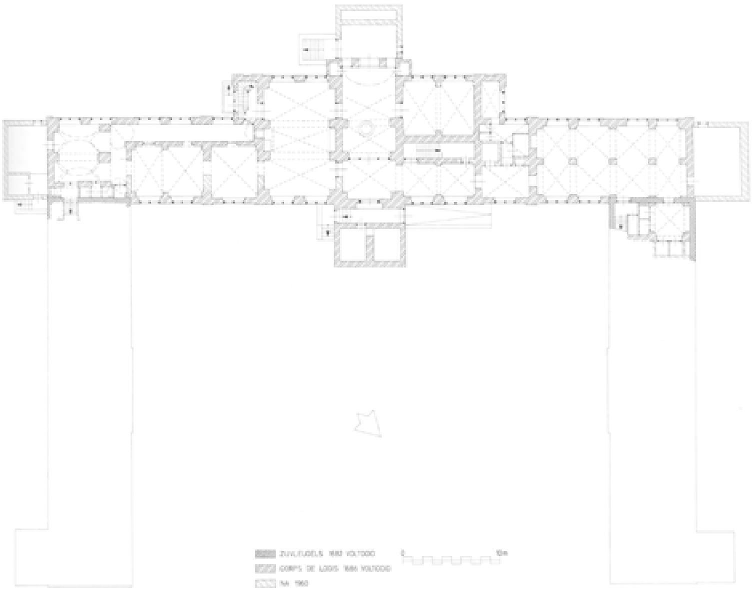

71 Zeist, het Slot. Plattegrond van het souterrain. Schaal 1:400. Tekening uit 1996 door A. Viersen naar gegevens van de Dienst Gemeentewerken Zeist uit 1946 en eigen waarneming.

Opmerkelijk is de asymmetrisch gelegen put in de ruimte onder de vestibule en het schelpengrotje in de kelder links daarvan, waar, in de 18de eeuw de keuken met oven werd ingebracht. De oorspronkelijke keukens waren ondergebracht in de linkervleugel. Via een Z-vormige gang waren die met de diensttrap in het hoofdgebouw verbonden.

72 De achterzijde van Slot Zeist (foto RDMZ, 1998).

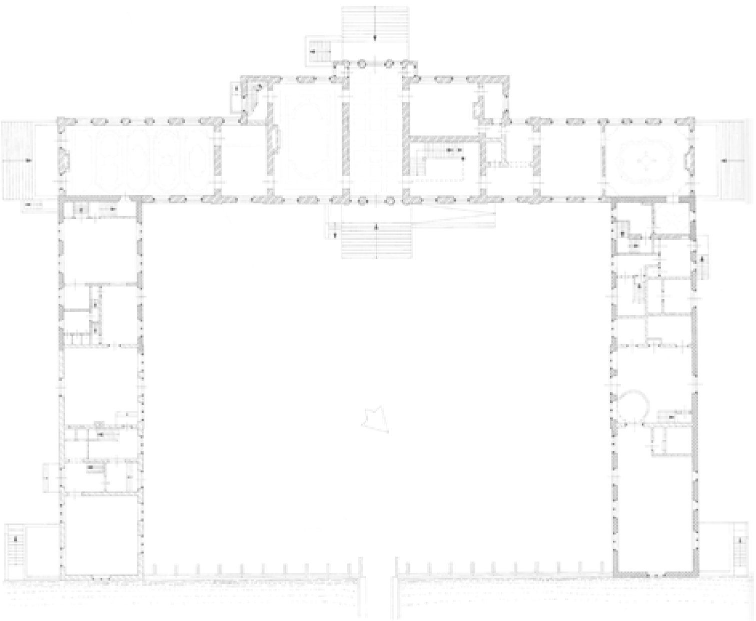

73 Zeist, het Slot. Situering van het Slot en plattegrond van de bel-etage. Schaal 1:5.000 en 1:400. Tekeningen uit 1996-1997 door A. Viersen naar gegevens van de Dienst Gemeentewerken Zeist uit 1946 en eigen waarneming.
Weergegeven is de huidige situatie met de plafonds ingestippeld. De drie middelste vakken van het plafond in de Grote Slotzaal en een deel van de betimmering zijn afkomstig van het huis aan de Stammersbrug (Janskerkhof 12) in Utrecht, dat daar in 1912 al was uit gesloopt. De beide buitenste vakken zijn bij de restauratie bijgemaakt. Het plafond sluit daarom niet aan bij de bouwkundige structuur van het gebouw. Dat is beter uitgevallen bij het plafond van de Blauwe zaal aan de andere kant van het hoofdgebouw, afkomstig uit het Utrechtse huis Leeuwenberg. Als enig zichtbaar restant van een grootscheepse 19de-eeuwse verbouwing resteert het cassetteplafond in de hal. De trappen aan de achterzijde en de kopse einden van het hoofdgebouw zijn restauratieproducten. Van de zijvleugels zijn bij de restauratie tussen 1964 en 1968 het muurwerk, de balklagen en de kappen van de noordvleugel gehandhaafd; de zuidvleugel daarentegen is vrijwel in zijn geheel opnieuw opgetrokken bij de restauratie in 1960-1963.

Begonnen werd met de tuinaanleg en de twee bouwhuizen aan weerszijden van een bestraat voorplein. Hierin kwamen de keukens (linker- of zuidvleugel) en een ‘galderij of orangerie’ (rechter- of noordvleugel). In 1682 waren zijvleugels en tuinen gereed. Pas daarna begon men met het hoofdgebouw, dat, getuige een jaartal op de ingangspartijen voor en achter in 1686 was voltooid (I. Visser, 1986, 20, 42).

Gezien de aard en afwerking van de bijgebouwen was het aanvankelijk de bedoeling een vrijstaand corps de logis of hoofdgebouw te realiseren. Die opzet werd enige tijd na het voltooien van de zijvleugels ingewisseld voor een concept waarbij het corps de logis met twee lage zijstukken aan de tot dan toe vrijstaande bouwhuizen zou aansluiten. De gootlijsten van de zijstukken en de bouwhuizen werden op dezelfde hoogte gelegd, waardoor het gevoel van eenheid in de architectuur tussen de bouwdelen aan de voorzijde werd versterkt. Het corps de logis werd een fors maar ondiep gebouw van twee bouwlagen en een kapverdieping boven een hoog onderhuis, zoals bij Amerongen. De relatie tussen hoofd- en bijgebouwen in Zeist is echter heel anders dan bij Amerongen: het hoofdgebouw in Zeist is niet ‘geïsoleerd’, niet meer van de bijgebouwen op een aparte voorburcht door water gescheiden. Door de fysieke verbondenheid van corps de logis met de bouwhuizen waardoor het voorplein aan drie zijden

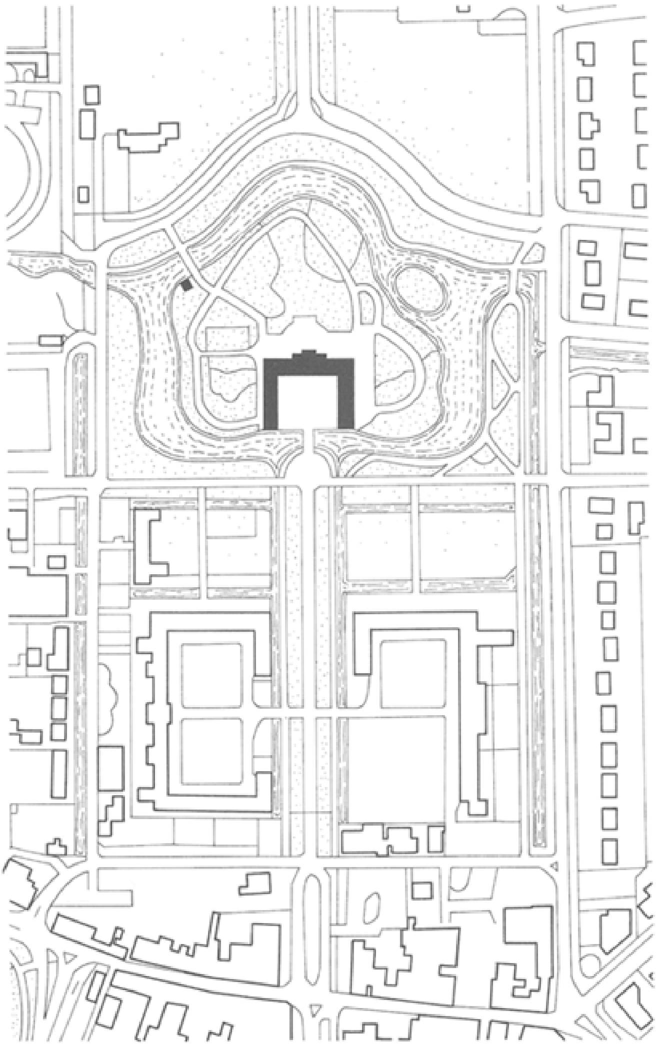

73 Zeist, het Slot. Situering van het Slot en plattegrond van de bel-etage. Schaal 1:5.000 en 1:400. Tekeningen uit 1996-1997 door A. Viersen naar gegevens van de Dienst Gemeentewerken Zeist uit 1946 en eigen waarneming.
Weergegeven is de huidige situatie met de plafonds ingestippeld. De drie middelste vakken van het plafond in de Grote Slotzaal en een deel van de betimmering zijn afkomstig van het huis aan de Stammersbrug (Janskerkhof 12) in Utrecht, dat daar in 1912 al was uit gesloopt. De beide buitenste vakken zijn bij de restauratie bijgemaakt. Het plafond sluit daarom niet aan bij de bouwkundige structuur van het gebouw. Dat is beter uitgevallen bij het plafond van de Blauwe zaal aan de andere kant van het hoofdgebouw, afkomstig uit het Utrechtse huis Leeuwenberg. Als enig zichtbaar restant van een grootscheepse 19de-eeuwse verbouwing resteert het cassetteplafond in de hal. De trappen aan de achterzijde en de kopse einden van het hoofdgebouw zijn restauratieproducten. Van de zijvleugels zijn bij de restauratie tussen 1964 en 1968 het muurwerk, de balklagen en de kappen van de noordvleugel gehandhaafd; de zuidvleugel daarentegen is vrijwel in zijn geheel opnieuw opgetrokken bij de restauratie in 1960-1963.

omsloten is en de fraaie symmetrie die ook in de tuinen werd doorgezet, is de sfeer van het complex minder afstandelijk dan bij Amerongen het geval is.

Hadden de bouwhuizen nog kruiskozijnen, het hoofdgebouw werd van een modern snufje voorzien: Engelse schuiframen van waarschijnlijk vijf ruiten breed. Tijdens de restauratie van het hoofdgebouw in 1962-1969 bleek dat de lage verbindingsstukken tussen hoofd- en bijgebouwen oorspronkelijk voorzien waren

van platte daken waarin met lood beklede bakken waren opgenomen. Het water dat daarin werd opgevangen moest in eerste instantie het lood tegen weersinvloeden beschermen, zoals dat bij Het Loo ook het geval was. De onderliggende grenenhouten balklaag was zeer zwaar uitgevoerd (27,5 × 38 cm, h.o.h. 97 cm) en kon daardoor een waterlaag van 40 à 50 cm dragen. De veronderstelling is wel geuit dat men het water uit de bakken gebruikte voor de waterwerken van het park. Wanneer men de fonteinen wilde laten springen, zou men de reservoirs hebben laten leeglopen. Als de waterbakken daarvoor al gebruikt zouden zijn, hetgeen niet zeker is, dan zal men het water opgepompt moeten hebben, daar afhankelijkheid van regenwater een te onzekere factor was. Er heeft inderdaad een pompinstallatie bestaan. Een tijdgenoot van Willem Adriaan die het Slot bezocht, maakt melding van: '... waeter niet, door de Natuer gegeven, Om dat het door de pomp na boven werdt gedreven...'. Waar die installatie gezeten moet hebben en hoe het allemaal precies gewerkt heeft is nergens gevonden. Bij Het Loo maakte men voor de fonteinen gebruik van water dat via een buizensysteem van hoger gelegen sprengen werd aangevoerd (P.C. Korteweg, 1962, 798-806 en 834-840, 835; Struick, 1969, 144).

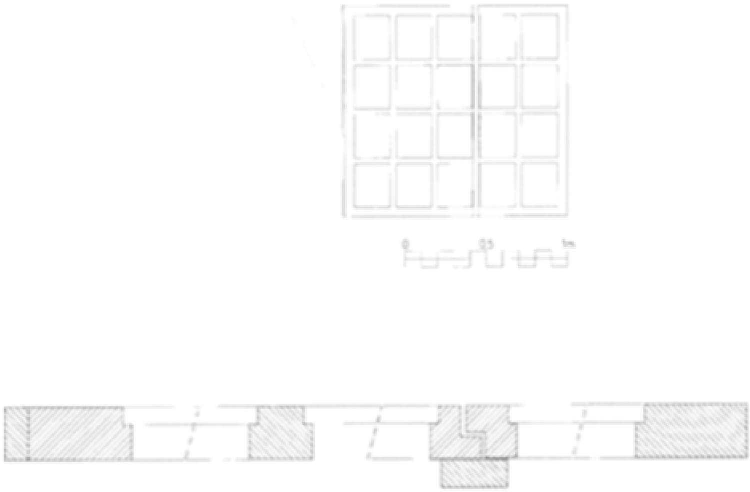

74 Zeist, het Slot. Doorsnede en aanzicht van raam uit de bouwtijd 1685-1686. Schaal 1:10 en 1:100. Opgemeten en getekend door A. Viersen in 1997.
Vóór de restauratie in 1962-1969 zat dit enige nog uit de bouwtijd daterende draairaam op de tweede verdieping in het trappenhuis. Het is daar niet gehandhaafd. Met dit restant als uitgangspunt zijn alle ramen in het hoofdgebouw opnieuw gemaakt. Opvallend is de zwaar uitgevallen roedeverdeling.

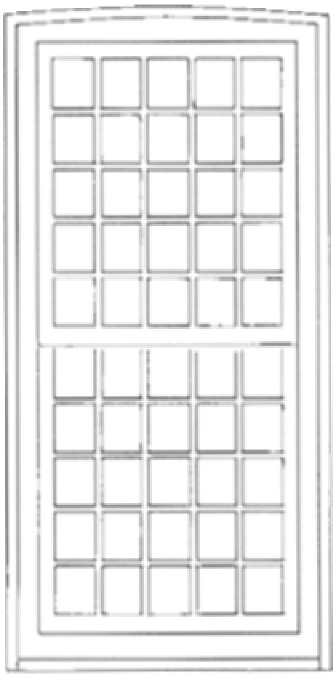

A. 17de EEUW

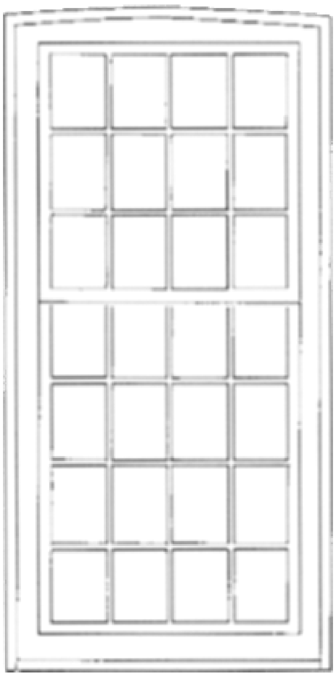

B. 18de EEUW

C. 19de EEUW

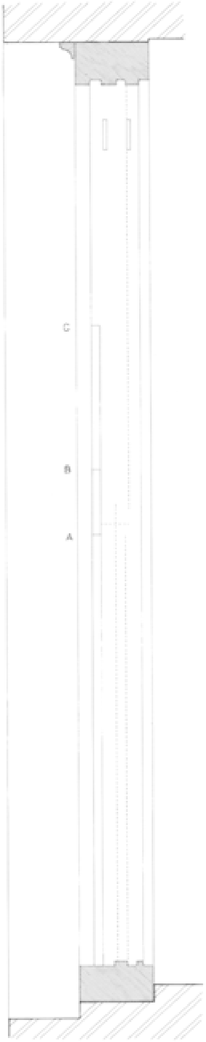
C
B
A

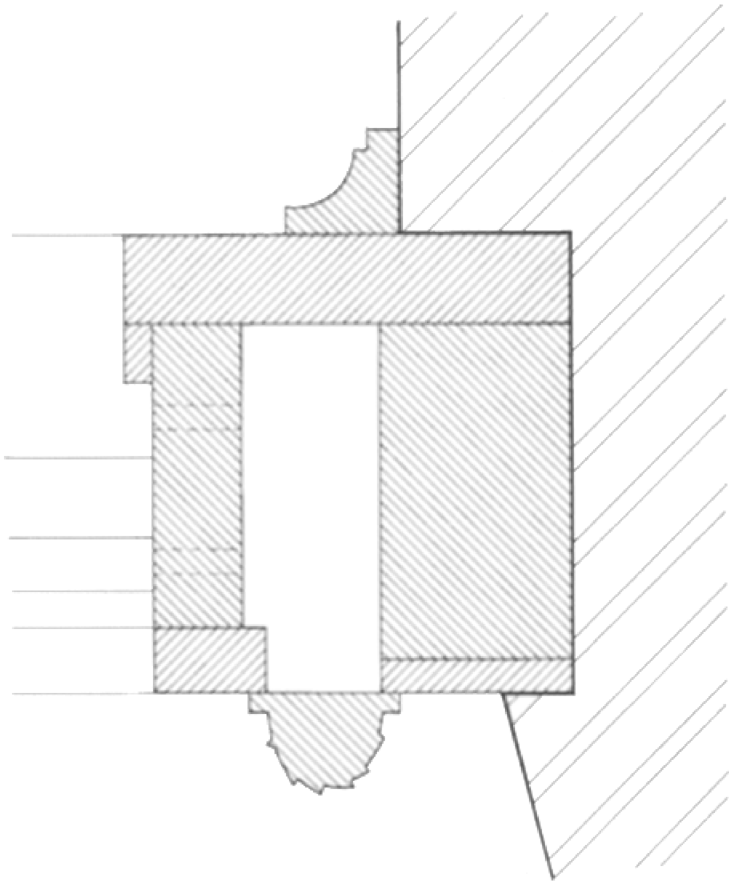

75 Zeist, het Slot. Opmetingen van schuifraamkozijn van de hoofdverdieping na verwijdering van secundaire onderdelen en de daarbij behorende vensterindeling. Schaal 1:10, 1:25 en 1:100. Opgemeten in 1964 en getekend in 1977-1993 door G. Berends. De zware kozijnen waren opgebouwd uit drie delen, waarbinnen de koker voor de gewichten zich bevond. De vensters waren opgesloten tussen latten en niet ingebracht in sponningen. Goed zichtbaar aan dit kozijn is dat de wisseldorpel in fasen in de 17de, de 18de en de 19de eeuw naar boven is verplaatst.

De architectuur van het Slot is van een gestrengheid die kenmerkend is voor het einde van de 17de eeuw in de Noordelijke Nederlanden. Het hoofdblok is aan de voorkant zeven traveeën breed en wordt aan weerszijden door hoeklisenen afgesloten. De vijf middentraveeën springen een weinig naar voren. Aan de achterzijde is de geleding van het gevelvlak veel sterker. Hier springt de middenpartij ver naar voren, het hoofdblok wordt aan weerszijden met dubbele lisenen beëindigd. Alleen rond de middenpartijen aan voor- en achterzijde is sprake van enige decoratie. De hoofdingang en het daarboven gelegen venster zijn gevat in een zandstenen omlijsting. De toegangsdeur met halfrond bovenlicht wordt aan beide kanten geflankeerd door twee Ionische pilasters waartussen smalle roedevensters zijn opgenomen. Dit deel is heeft een hoofdgestel met als decoratie op de hoeken halve vazen. Vanaf het door consoles ondersteunde hoofdgestel van het middenvenster lopen bloemguirlandes naar beneden. Aan de voorzijde wordt de ingangstravee door een hoge attiek met wijzerplaat afgesloten. Aan de achterkant heeft dit deel een balustrade.

Ook de bijgebouwen dragen door hun architectuur en situering bij aan het voorname karakter van het complex. De gevelindeling is regelmatig, de middenas is met een fronton benadrukt en de hoogte (twee bouwlagen) verlenen het hoofdgebouw een vorstelijke allure. Aan de tuinzijde was de aanblik van de zijgevels oorspronkelijk onregelmatig en daardoor aanmerkelijk minder harmonieus.

Zoals gezegd, lijkt het niet in de bedoeling gelegen te hebben van meet af aan een verbinding tussen hoofd- en bijgebouwen te realiseren. Halverwege de bouw van het corps de logis, in 1685 wellicht, lijkt men van koers te zijn veranderd en werden de reeds bestaande zijvleugels door middel van korte verbindingsstukken

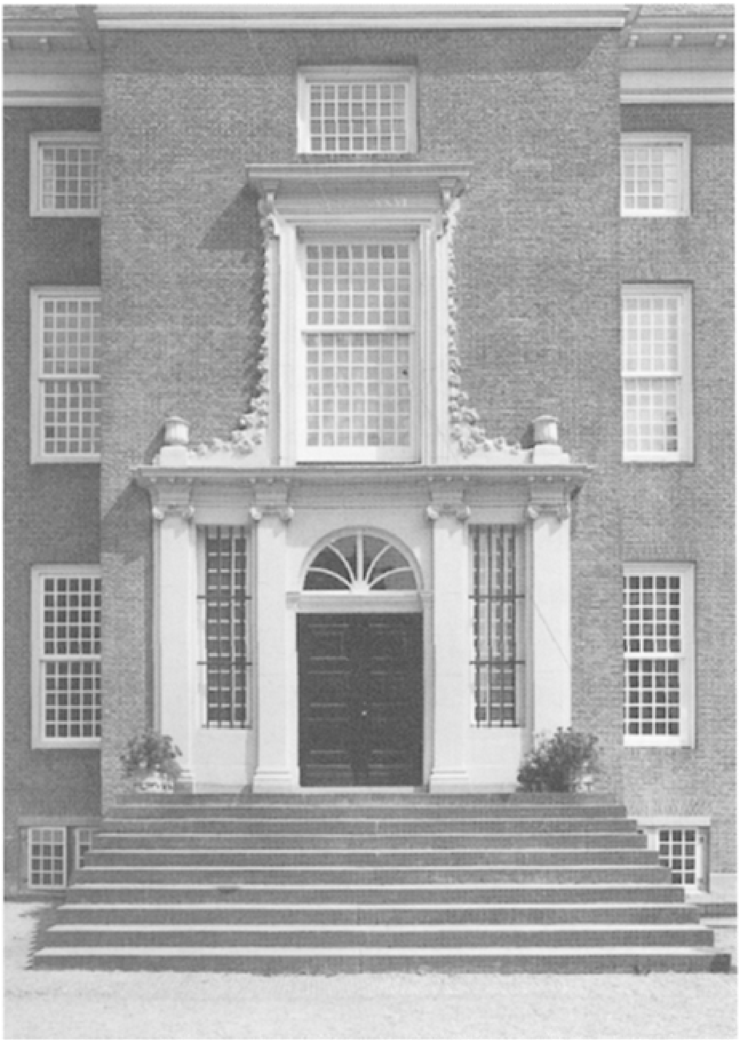

76 De deuromlijsting met de rijke decoratie aan de achterzijde van het Slot (foto RDMZ, 1998).

77 Detail van de bloemfestoenen langs het middenvenster (foto RDMZ, 1998).

met het eerder geplande hoge middendeel verbonden. Een aantal zaken duidt hierop: de naar het hoofdgebouw toegekeerde kopgevels van de zijvleugels waren als 'buitengevels' afgewerkt. Bij de restauratie in de jaren zestig bleek dat het bewuste metselwerk een verwering had die erop wijst dat het zeker enige jaren aan de buitenlucht heeft bloot gestaan. Het formaat en de kleur van de baksteen van zijvleugels en hoofdgebouw verschillen en de bouwdelen staan koud tegen elkaar aan. Het vloerniveau van middengebouw en zijvleugels is niet gelijk.

Tijdens het onderzoek bij de restauratie vond men dat een deel van de fundering aan de noordkant in hergebruikte kloostermoppen was uitgevoerd en precies op de plaats waar het hoge middendeel aansluit op het lage zijstuk bevindt zich een bouwnaad. Bovengronds zijn beide bouwdelen wel met elkaar in verband uitgevoerd. Opmerkelijk is dat het onderste gedeelte van de middenrisaliet aan de achterkant koud tegen het muurwerk van het corps de logis staat. Een van de hoeken van deze risaliet staat op een gewelfje. Ook hier heeft men het oorspronkelijke ontwerp dus gewijzigd. Als men al van concept veranderd is tijdens de bouw van het corps de logis, dan is dat in een heel vroeg stadium geweest, namelijk toen men bezig was met de fundering. In het totaal doen de lage zijstukken wat betreft de dispositie van de vensters en de indeling van de vertrekken enigszins gewrongen aan: de breedte van de penanten verschilt en aan de noordkant loopt de zaal met aangrenzende kabinetjes door ín de rechterzijvleugel. Het huis is kennelijk vanaf de voorgevel ontworpen, hetgeen enige frictie oplevert aan de achterkant. De raamverdeling van de zijstukken van het corps de logis is aan de achterkant onregelmatig, verband houdende met de indeling der vertrekken en de verdeling van de vensters over de

voorgevel, waarmee ze in lijn moesten corresponderen. Het feit dat de gootlijst der zijstukken even hoog moest zijn als die der zijvleugels levert boven de vensters een grote strook blind metselwerk op, dat vooral aan de achterzijde in het oog springt. Het aanbrengen van een balustrade na de restauratie van de jaren zestig heeft het beeld wel verzacht.

Als architect van het Slot en de tuinen te Zeist wordt doorgaans de naam van architect Jacob Roman (1640-1716) genoemd die veel opdrachten kreeg uit de kringen rond de stadhouder (de zuidvleugel van het kasteel van Breda, Huis de Voorst, Huis te Dieren) en in dezelfde tijd bezig was met Het Loo in Apeldoorn. Gezien de overeenkomst in stijl en concept met Het Loo en het feit dat Van Nassau-Odijk tot de kring rond de stadhouder behoorde, lijkt de toeschrijving aan Roman zeker verdedigbaar. Naar ontwerp van Daniël Marot (1661-1752) werd het rijk beschilderde trappenhuis gerealiseerd. Bij het hoofdstuk over het interieur wordt hier nader op ingegaan.

Het Slot diende in de Tweede Wereldoorlog als verblijfplaats van de Ortskommandant. In het laatste oorlogsjaar brak er brand uit in de linkervleugel, die voorlopig als ruïne bleef staan. Het complex werd tussen 1960 en 1969 gerestaureerd en voor een belangrijk deel weer gereconstrueerd naar de 17de-eeuwse toestand, waarbij een aantal aanbouwen moest verdwijnen en de beschadigde linkervleugel vrijwel geheel opnieuw werd opgebouwd en aangepast aan de nieuwe bestemming.

78 De uitgebrande linkervleugel van Slot Zeist in 1954 (foto RDMZ, 1954).

De 18de eeuw

De aard der gebouwen

Ook in de 18de eeuw werden bestaande kastelen en huizen min of meer ingrijpend gemoderniseerd, vooral in samenhang met de aanleg van een formeel park, waar lange lanen, berceaux en waterpartijen deel van uitmaakten en waarvan het huis het middelpunt vormde. Door het vergroten van de vensters en het verlagen of afbreken van de hoge schildmuren werd het huis directer bij de omgeving betrokken. Het aanleggen van lustverblijven, voorname huizen in een 'landschappelijke' omgeving, nam geleidelijk aan toe. Steeds meer nieuwe huizen ontstonden en werden omgeven door een tuin- en parkaanleg.

De huizen Moersbergen en Doorn werden in de eerste helft van de 18de eeuw weer verbouwd. Aan het eind van de 18de eeuw gebeurde dat bij Doorn nogmaals, maar op veel uitvoeriger schaal. Het Slot te Zeist werd verkocht en enigszins gemoderniseerd. De huizen Beek en Royen (omstreeks 1730), Dennenburg (1729) te Driebergen, Schoonoord in Doorn (1732), Broekbergen (1755), kwamen tot stand in een modieuze, barokke parkaanleg. De huizen Sparrendaal (1754), Sandwijck (1770), Houdringe (1779) en Oostbroek (omstreeks 1770) werden vervangen door nieuwbouw op dezelfde plaats. Het 17de-eeuwse Zandbergen werd direct na 1754 door de nieuwe eigenaar George Tamo Falck veranderd in een voornaam 18de-eeuws buiten met een uitgebouwde kamer met uitzicht op de weg. Het huis Broekhuizen in Leersum werd in 1794 nieuw gebouwd en iets gedraaid ten opzichte van de plaats waar het oude huis had gestaan. Hoewel in de 18de eeuw dus wel degelijk sprake is geweest van een toenemende bouwactiviteit ten opzichte van de tijd daarvoor zijn veel van die 18de-eeuwse huizen ons slechts uit afbeeldingen bekend, aangezien zij sinds hun ontstaan ingrijpend verbouwd of gesloopt zijn. Sparrendaal, Zandbergen en Houdringe zijn de enige 18de-eeuwse buitenplaatsen die hun oorspronkelijk uiterlijk en interieurafwerking min of meer tonen. Sparrendaal is van de drie het fraaiste voorbeeld omdat het huis in verschilldende kamers de oorspronkelijke behangels nog bezit.

Aan het eind van de 17de eeuw was het vierkante buitenhuis met een hoog schilddak in de mode gekomen. Dergelijke huizen hadden een volledig onderhuis, twee volwaardige verdiepingen en een zolder. De deurpartij kreeg een door consoles gesteund balkon erboven en werd liefst in een risaliet opgenomen. De indeling van de gevels en de plattegrond is bij voorkeur symmetrisch, evenals de ligging van het huis in zijn omgeving. De decoratie aan de buitenzijde is over het algemeen beperkt tot de ingangspartij, waar de deur en het erboven liggende venster van ornamentatie werden voorzien. Dit alles draagt bij tot een groots en deftig, voornaam uiterlijk, zonder praalzuchtig te zijn. Het bouwmateriaal van de huizen is rode baksteen. Versieringen rond vensters en ingangspartijen kunnen in zandsteen zijn uitgevoerd. Pas aan het eind van de eeuw komt het gepleisterde huis in de mode.

Architecten

De namen van bouwmeesters of architecten zijn vrijwel nooit bekend. Mogelijk hebben de opdrachtgevers gebruik gemaakt van aannemer-architecten, van praktische en goede metselaars en timmerbazen die een degelijk huis konden neerzetten en oog hadden voor details. Pas tegen het eind van de 18de eeuw vindt

men architecten van naam op de Heuvelrug, zoals Abraham van der Hart (Houdringe en verbouwing huis Doorn) en B.W.H. Ziesenis (verbouwing huis Doorn, voltooiing Broekhuizen).

Afbeeldingen

Ook in de 18de eeuw zijn topografische tekenaars actief geweest. De belangrijksten onder hen zijn Cornelis Pronk, zijn leerling Abraham de Haen, Jan de Beijer, de gebroeders van Liender en L.P. Serrurier. De gewassen pentekeningen van Pronk (omstreeks 1730), De Beijer (tussen 1744-1750) en Van Liender (omstreeks 1750) behoren tot de beste en meest betrouwbare die er in dit genre gemaakt zijn. Over het algemeen zijn zij ter plaatse 'ad vivum' vervaardigd. Zij geven de huizen en kastelen weer met de naaste omgeving, bestaande uit bijvoorbeeld een siertuin en

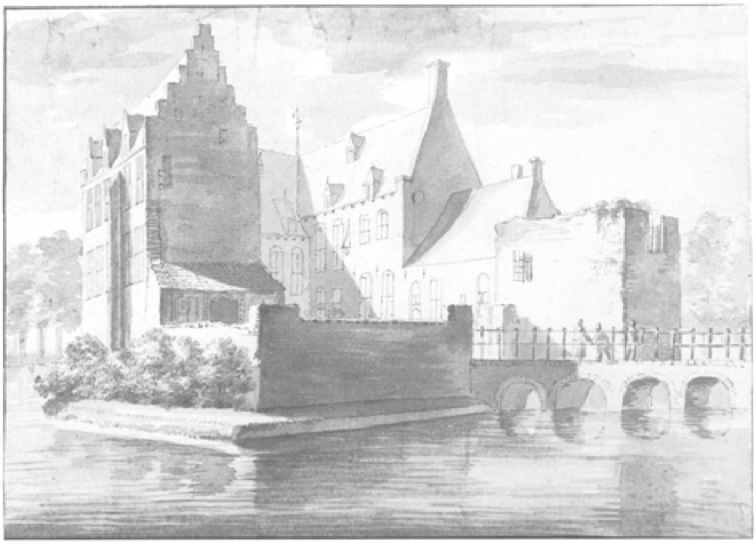

79 Abraham de Haen maakt in de eerste helft van de 18de eeuw een tekening van het kasteel Rijsenburg. Hoewel niet zo vaardig als De Beijer of Pronk, geeft hij toch een goed beeld van het complex, dat de eerste sporen van verval al toont (gewassen pentekening in bruin, zwart en grijs door Abraham de Haen, 167 × 239 mm, coll RDMZ).

de bijgebouwen. Op de tekeningen staan vaak de naam van het huis en de datum van het vervaardigen vermeld, maar ook opmerkingen over bijvoorbeeld de kleur van de luiken (Pronk). Door de nauwgezetheid van de details in combinatie met de ruimtelijkheid en de stoffering met menselijke figuren behoren deze tekeningen tot het fraaiste dat in de 18de eeuw op topografisch gebied is vervaardigd. Ook Serrurier liet een groot oeuvre na van topografische afbeeldingen. Deze tekende hij niet ter plaatse maar nam de afbeeldingen van Roghman, Pronk of anderen als voorbeeld, die hij verlevendigde met eigen interpretaties, zodat zij over het algemeen minder betrouwbaar zijn. Deze tekenaar is daarom alleen als topografisch tekenaar van belang als zijn oorspronkelijke voorbeelden niet meer te achterhalen zijn.

Naast de topografische tekenaars zijn het landmeters die ons visueel informeren over de huizen, maar vooral over de wijde omgeving met de tuinaanleg, de bossen en de landerijen. Bernard de Roij (werkzaam eind 17de eeuw) en Justus van Broekhuysen (werkzaam eerste kwart 18de eeuw) waren de belangrijkste vertegenwoordigers.

Verbouwingen in de 18de eeuw

In 1707 werd de ridderhofstad *Moersbergen* verkocht aan Cornelis de Boodt, heer van Cadzand, Giessenburg en Giessen Nieuwkerk. Hij begon voortvarend aan een aantal vernieuwingen. De entree van het huis naar de binnenplaats en de brug liet hij verplaatsten van het midden van de muur naar de oosthoek. De verplaatsing was nodig om de entree centraal in de zichtas van het park te kunnen plaatsen. De oude ophaalbrug is daarbij vervangen door een vaste brug met ijzeren balusters. De hoge schildmuren liet hij aanmerkelijk verlagen. Deze situatie is getekend door C. Pronk (1731) en Jan de Beijer (1750). De kruiskozijnen in de achtergevel werden veranderd in schuiframen. Dit is na 1731 gebeurd: Pronk tekende nog de kruiskozijnen. Bij de verbouwing in 1824-1825 blijken er volgens een verbouwbestek

in de achtergevel ‘schuyfkozijnen’ te zitten. Over wijzigingen in het interieur in de 18de eeuw is niets bekend.

Het huis *Doorn* had inmiddels een lange geschiedenis achter de rug van bouw en verbouw. In de eerste helft van de 18de eeuw hebben er, getuige enkele topografische afbeeldingen, weer wijzigingen plaatsgevonden. De meest in het oog springende veranderingen zijn de afbraak van de toren op de noordwesthoek en de daarmee gepaard gaande modernisering van het woongebouw daarachter dat een schilddak kreeg, voorts de verhoging van de toren op de zuidwesthoek en de verlaging van de schildmuur aan de oostkant van de binnenplaats. Hierdoor kreeg het huis een minder gesloten uiterlijk, maar modern was het nog steeds niet te noemen. Dat zou pas aan het einde van de eeuw zijn beslag krijgen.

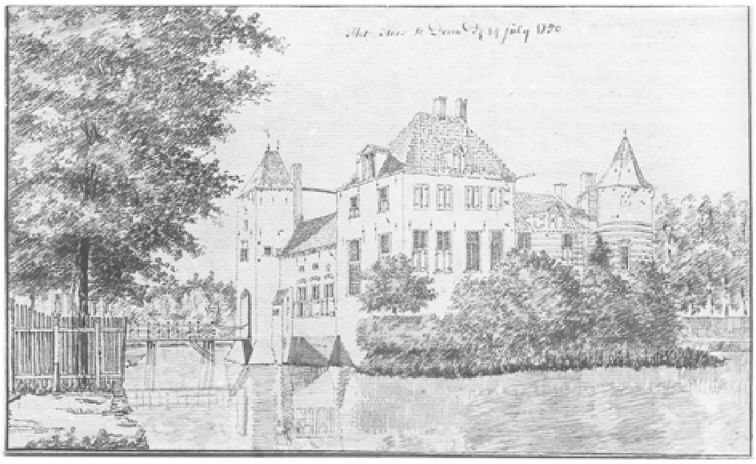

80 ‘Het Huis te Doorn den 14 july 1750’ (pen- en potloodtekening van Jan de Beijer, verblijfplaats onbekend).

Een jaar na het overlijden van Lodewijk Adriaan van Nassau in 1742, die zijn erfgenamen met een grote schuldenlast had opgezadeld, werd het Huys of Slot te *Zeist* te koop gezet. Voordien waren er al onderdelen uit de tuin verkocht. Op 18 december 1745 vond de overdracht van de goederen plaats door Willem Adriaan graaf van Nassau, vrijheer van Zeist, Driebergen (enz.) aan Cornelis Schellinger en zijn vrouw Sophia Centen ten behoeve van de Evangelische Broedergemeente of Herrnhutters. Deze Broedergemeente stond onder de bescherming van Nicolaus Ludwig, graaf von Zinzendorf. De gemeente kreeg in eerste instantie in het Slot haar onderkomen. Aan het gebouw vonden enige wijzigingen plaats om bewoning door verschillende groepen mensen mogelijk te maken. Bij het hoofdstuk over interieurs wordt hierop nader ingegaan. Aan de buitenkant werden de tamelijk smalle deuren in de zijvleugels door brede portes cochères in het midden vervangen, waardoor de vensters te weerszijden werden gehalveerd. Ook in de tweede helft van de 18de eeuw werden de oude schuiframen met wisseldorpel halverwege en vijf ruiten in de breedte gewijzigd. Er kwamen vier ruiten in de breedte met veel dunnere roeden, zodat het glasoppervlak

81 De rechterzijvleugel van Slot Zeist met de brede porte cochère (foto RDMZ, 1954).

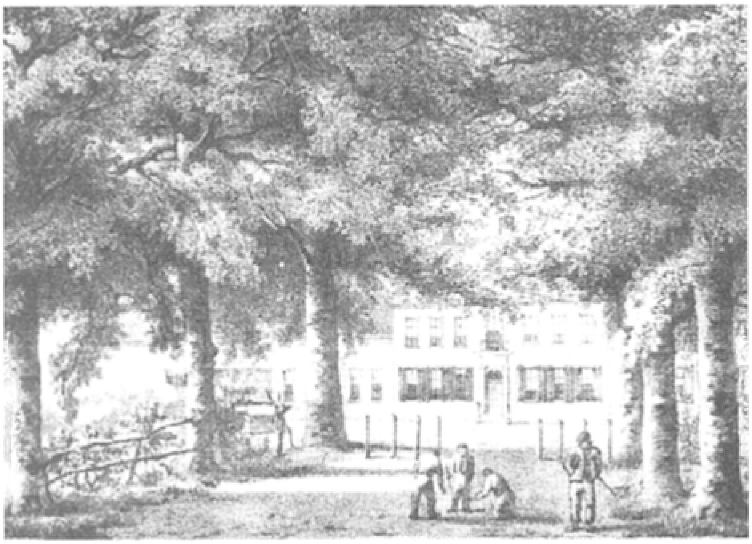

82 Het 18de-eeuwse huis Beek en Royen in 1829 zoals weergegeven bij Mourot.

groter werd. De wisseldorpel werd nu boven het midden gelegd, waardoor de oorspronkelijke maatverhoudingen verstoord werden. De houten onderdorpels werden door grovere hardstenen exemplaren vervangen.

Het Slot zou in de 18de eeuw nog tweemaal worden verkocht, in 1767 en in 1784. Op 1 april 1767 werd het goed verkocht en op 25 oktober 1768 volgde de overdracht van hoge, middelbare en lage jurisdictie en het huis met tuinen en bossen aan Zinzendorfs dochter Maria Agnes, burggravin van Dohna, gravin van Zinzendorf en Pottendorf. De nieuwe eigenaresse was niet vaak aanwezig. Over het gebruik van de gebouwen in die tijd is niets bekend. Op 17 september 1784 werden de hoge heerlijkheid Zeist en de ridderhofstad Blikkenburg aan Johannes Renatus van Laer verkocht. Van Laer woonde niet zelf op het Slot, maar verhuurde het gebouw aan verschillende personen, waartoe hij inpandig enige aanpassingen liet uitvoeren.

Nieuwbouw in de 18de eeuw

Omstreeks 1730 verwierf de Utrechtse regent Hendrik Verbeek - hij was onder meer domheer van het kapittel ten Dom en burgemeester van Utrecht - een huis en terrein aan de oostelijke kant van de Zeister Dorpsstraat. Het oude huis liet hij afbreken en daarvoor in de plaats een nieuw huis zetten dat hij '*Beek en Royen*' noemde, naar zichzelf en zijn echtgenote Justina Clara van Royen. Het huis van zeven traveeën breed en twee verdiepingen met een kap kreeg een deur in het midden, die voorzien werd van een houten omlijsting. Er was geen ruimte om de bijgebouwen haaks ten opzichte van het corps de logis te plaatsen. Daarom verrezen aan beide zijden in het verlengde van het huis dienstgebouwen van aanvankelijk één bouwlaag hoog. Zij dienden als koetshuis en stal. Dit is bekend uit een omschrijving uit 1793; 'De Buytenplaats genaamd "Beek en Royen" bestaande uit een Heere Huysinge met annexe stal en koetshuis...'. Die fase van een hoog middenstuk en lagere zijstukken is bij Mourot (1829) afgebeeld. Na die tijd zijn de beide 'bouwhuizen' met een verdieping verhoogd.

Op 20 maart 1754 werd van het huis '*Sper en Daal*' in Driebergen de eerste steen gelegd. Het huis diende als zomerverblijf van een andere Utrechtse burgemeester

Jacob van Berck. De familie Van Berck had het terrein al een eeuw eerder, in 1644, van de Staten van Utrecht gekocht. Aanvankelijk stond er alleen een hofstede op het perceel die in de loop van de tijd was vergroot. Na verwoesting door de Franse troepen in 1672-1673 werd er een herenhuis gebouwd. Over het uiterlijk van dit huis is niets bekend. Het nieuwe buitenhuis uit 1754 werd in de voor die tijd gangbare vormen opgetrokken: een blokvormige gebouw met souterrain, twee

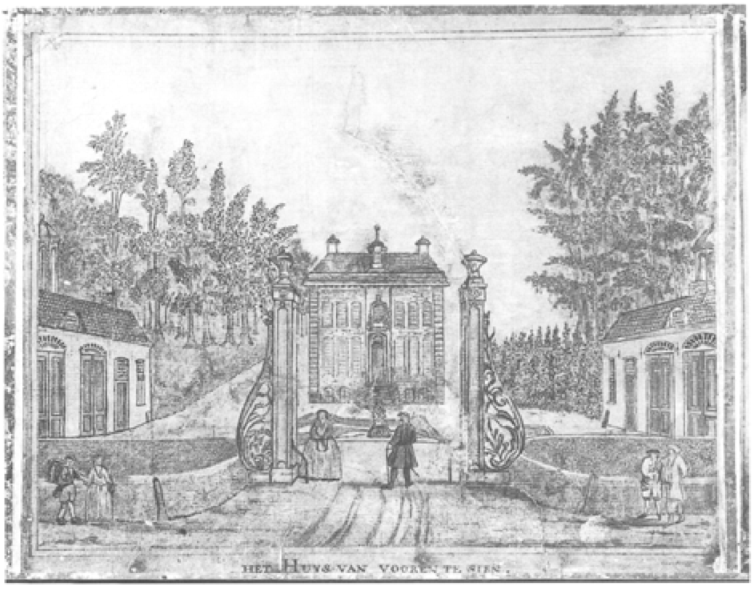

83 Sparrendaal. ‘Het Huys van vooren te sien’. Gezicht op het corps de logis en de bouwhuizen (gewassen pentekening in kleur uit 1758 door A. Verryk & Zoon, coll. Gemeente Driebergen-Rijsenburg, detail).

84 ‘Het Huys van agteren te zien’ (gewassen pentekening in kleur uit 1758 door A. Verryk & Zoon, coll. Gemeente Driebergen-Rijsenburg, detail).

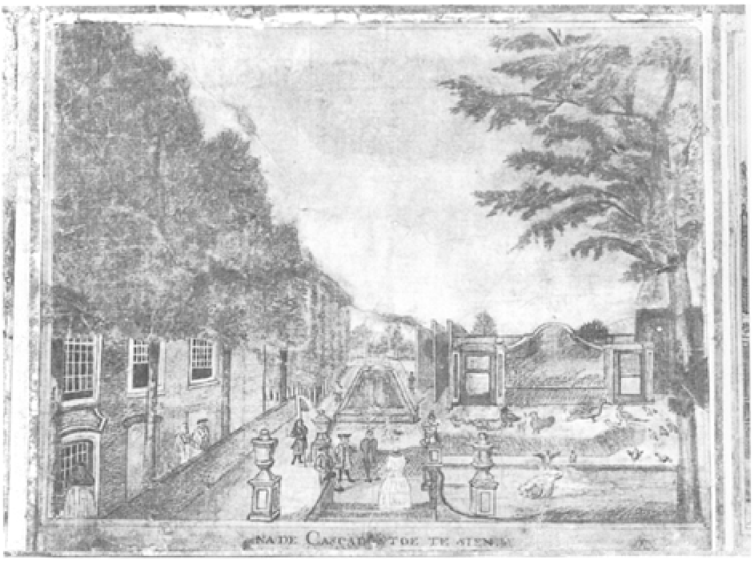

85 ‘Na de Cascade toe te sien’. Aan de linkerkant is de zijgevel van Sparrendaal getekend, waarbij de blinde nissen in het souterrain opvallen (gewassen pentekening in kleur uit 1758 door A. Verryk & Zoon, coll. Gemeente Driebergen-Rijsenburg, detail).

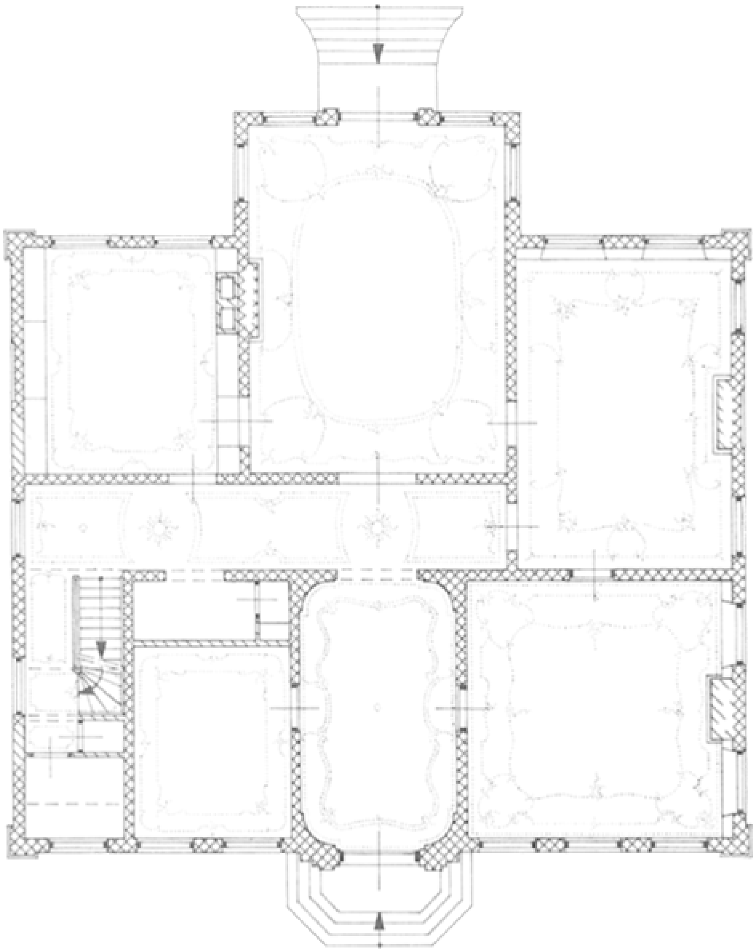

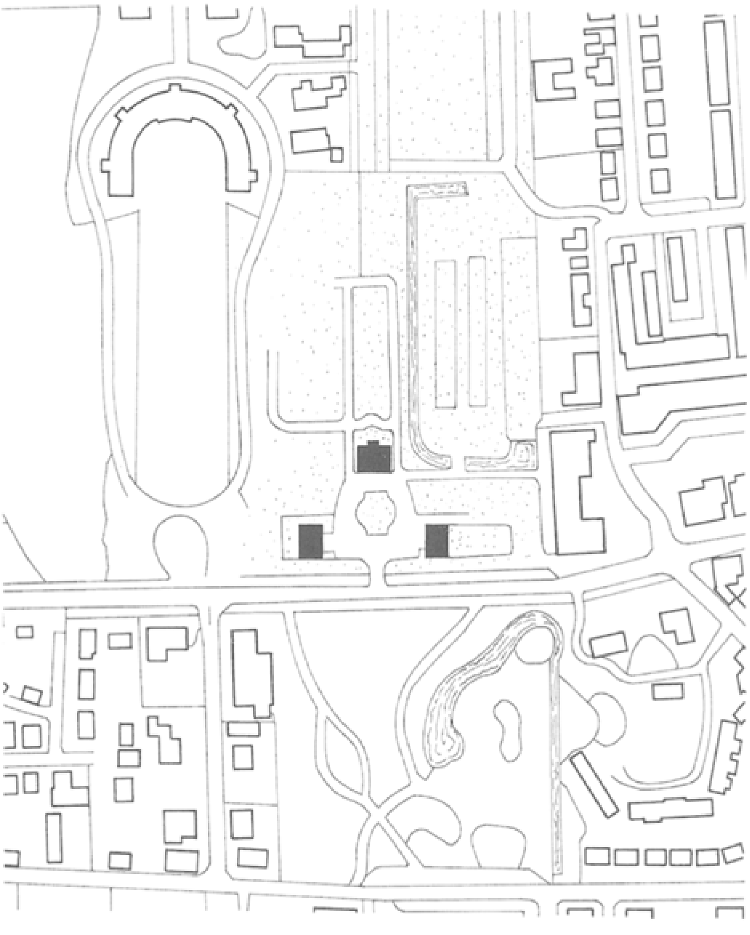

86 Driebergen-Rijsenburg, Sparrendaal, Hoofdstraat 87-91. Situatie en plattegrond. Schaal 1:5000 en 1:300. Tekening uit 1997 door A. Viersen naar een opmeting van architectenbureau Van Asbeck te Driebergen, (z.j.) en eigen waarneming.
Het huis Sper en Daal met de bijgebouwen kwam in 1754 tot stand in een formele tuinaanleg. Op de tekening die de huidige situatie aangeeft is dat nog steeds zichtbaar. Het huis werd in Lodewijk XV-stijl gebouwd, een decoratieve stijl die men in onder andere de plafonds van het huis kan terug vinden. Zij zijn in de plattegrond van de hoofdverdieping ingestippeld. Het trappenhuis is opgenomen in het linkerdeel van het voorhuis. Er lijkt geen sprake geweest te zijn van een gescheiden trapopgang voor de hoofdbewoners en het personeel. Een van de weinige wijzigingen op de bel-etage die zich na de bouw hebben voorgedaan is de verkleining van de kamer links van de hal en de verandering van het trappenhuis met de daarvoor liggende ruimte.

87 Zandbergen in 1869 door P.J. Lutgers. Het huis met het daarnaast liggende koetshuis is op de straatweg gericht. Met de driezijdig uitgebouwde kamer biedt het een goed zicht op hetgeen zich buiten afspeelt. Links achter het huis bevindt zich een koetshuis.

88 De voorzijde van het huis Zandbergen. Rechts is de aanbouw uit 1920 zichtbaar (foto RDMZ, 1962).

verdiepingen en een zolder onder een schilddak. Daarnaast kwamen twee lage bouwhuizen tot stand. Het huis en de beide vrijstaande bouwhuizen liggen om een voorplein gegroepeerd, waar aanvankelijk een geschulpte vijver gesitueerd was. Men betrad het terrein via een groot ijzeren hek met natuurstenen hekpijlers die met vazen waren bekroond. Het huidige hek is niet het oorspronkelijke, maar werd pas na de restauratie in de jaren zestig van de twintigste eeuw geplaatst. Het is afkomstig uit Harderwijk. Op een tekening van A. Verryk & Zoon uit 1758, die op het huis wordt bewaard, ziet men het huis en het park in negentien afbeeldingen weergegeven.

Het van donkerrode baksteen opgetrokken hoofdgebouw of corps de logis heeft gebosseerd gemetselde hoekpilasters en wordt afgesloten door een geprofileerde gootlijst. Aan de voorzijde staat op de daklijst een deels opengewerkte balustrade. De enige modieuze versiering aan het huis betreft de hardstenen omlijsting van ingang met snijraam en bovenliggend venster in Lodewijk XV-vormen. Een kuifstuk dat getuige een afbeelding bij Lutgers (1869) de middenrisaliet aan de voorzijde bekroonde, was al in het begin van de 20ste eeuw verdwenen. Aan de achterzijde

springt het middengedeelte sterker uit dan aan de voorzijde. Dit deel was oorspronkelijk met een apart dakje gedekt dat aanliep op het omlopende schilddak met hoekschoorstenen. Op het kapje stond een dakruiter met een klokje. Bij de wijziging van de kap in de 19de eeuw tot een mansardekap werd de dakruiter met klok op de daknok geplaatst. In de zijgevels bevindt zich een aantal blinde nissen. Op de tekening van Verryk staan daar vensters aangegeven. Er is geen reden om aan te nemen dat de blinde nissen niet al bij de bouw zo gerealiseerd zijn. Die vensternissen zijn gevuld met metselwerk dat onregelmatiger is uitgevoerd dan dat van de gevels. Hieruit kunnen we dus afleiden dat de nissen oorspronkelijk gepleisterd waren en dat er ramen in de nissen waren geschilderd. Sparrendaal is, afgezien van de 19de-eeuwse mansardekap, zowel in ligging, als in uiterlijk en indeling een schoolvoorbeeld van een voornaam midden 18de-eeuws landhuis.

In hetzelfde jaar 1754 vond hoogstwaarschijnlijk de vervanging plaats van het 17de-eeuwse huis *Zandbergen*. Dit huis aan de Amersfoortseweg 18 in Huis ter Heide (Zeist) was gesticht in of omstreeks 1653, direct na de aanleg van de nieuwe weg tussen Amersfoort en Utrecht. Eigenaar was Jaspar Schade, een telg uit een aanzienlijk Utrechts geslacht. Over uiterlijk en omvang van dit huis zijn wij niet geïnformeerd. Het perceel staat afgebeeld op de kaart van Bernard de Roij uit 1696. In 1754 kwam George Tamo Falck in het bezit van Zandbergen, die, afkomstig uit Oost Friesland, sedert 1751 in Utrecht woonde. Falck liet het oude huis afbreken en een nieuw huis neerzetten. De oudst bekende afbeelding van dit huis (Numan, omstreeks 1800) toont het blokvormige pand met zijn driezijdig uitgebouwde zaal en een omlopend schilddak met vier schoorstenen. Sedertdien is het uiterlijke aspect van het huis betrekkelijk weinig veranderd. De kleine ruitjes werden door een zesruitsverdeling vervangen en aan de straatwegzijde kwam een doorlopend terras. Deze toestand is bij Lutgers (1869) afgebeeld. Pas in 1920 heeft J.W. Hanrath diverse wijzingen doorgevoerd. Aan de oostkant maakte hij een nieuwe entree met trappenhuis, aan de westkant kwam een veranda en aan de zuidzijde een dubbel bordes. De meest ingrijpende wijziging binnen was het

89 Voorzijde van het huis Sandwijck. De toegang in deze gevel is niet meer in gebruik: die is naar de linkerzijgevel verplaatst (foto RDMZ 1997).

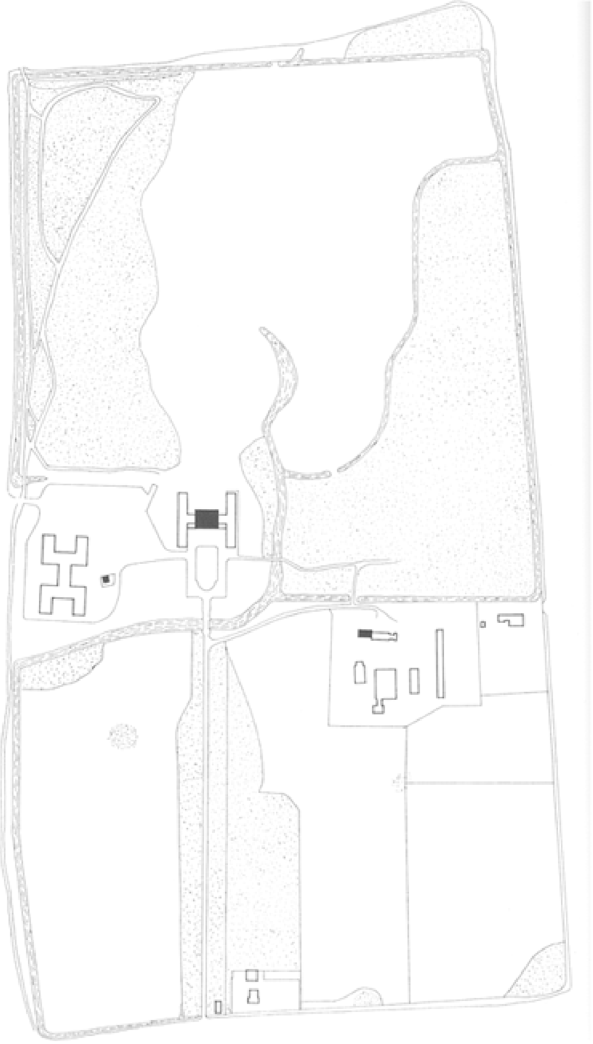

90 De Bilt, Houdringe, De Holle Bilt 22. Situatie en plattegrond. Schaal 1:5000 en 1:300. Tekening uit 1999 door A. Reinstra naar een opmeting van architectenbureau J. Boelens Kzn. uit Assen, 1954.
Het huis Houdringe met bijgebouwen aan weerskanten van een cour is in 1779 gebouwd ter plaatse van een herenboerderij. Als bouwmeester wordt doorgaans Abraham van der Hart genoemd. Het huis kwam te liggen in een eenvoudige formele aanleg waar de lange oprijlaan van resteert. Pas een veertigtal jaren later is achter het huis een landschappelijke aanleg tot stand gekomen. Op de tekening staat de bel-etage van het hoofdgebouw weergegeven. De bijgebouwen zijn weggelaten. De fraaie vestibule die van een dwarse gang visueel gescheiden wordt door gekoppelde zuilen biedt toegang tot de voornaamste vertrekken. De originele plafonds en schouwen zijn in een aantal daarvan nog aanwezig. Oorspronkelijk was het trappenhuis in het rechtergedeelte van het hoofdgebouw gesitueerd. Bij een ingrijpende verbouwing in 1960, waarbij de bijgebouwen aanmerkelijk werden vergroot, is de trap daarheen verplaatst. Een andere wijziging betreft de salon links achter: door het afscheiden van een gang is deze verkleind. Hierdoor kwam de schouw asymmetrisch in het vertrek te staan.

maken van een ‘zithall’ en het wijzigen van de plafonds. Desondanks heeft het huis aan de buitenkant zijn 18de-eeuwse uitstraling niet verloren.

Frappant is de uiterlijke overeenkomst tussen Sparrendaal, Zandbergen en Goudestein in Maarssen die alle uit hetzelfde bouwjaar 1754 dateren. Van geen van de huizen is een ontwerper bekend. Van Goudestein wordt verondersteld dat daar een Amsterdamse aannemer-architect aan het werk geweest is, die vertrouwd was met de geijkte bouwtypen en veel aandacht had voor de uitvoering en

detaillering, zonder vernieuwend te zijn. De beide Utrechtse huizen hebben, afgezien van hun vrijwel identieke uiterlijk - het enige verschil tussen Sparrendaal en Zandbergen is de aanwezigheid van een koepelvormig uitgebouwde zaal aan de voorzijde bij de laatste - nog een overeenkomst die wel heel treffend is: in hun

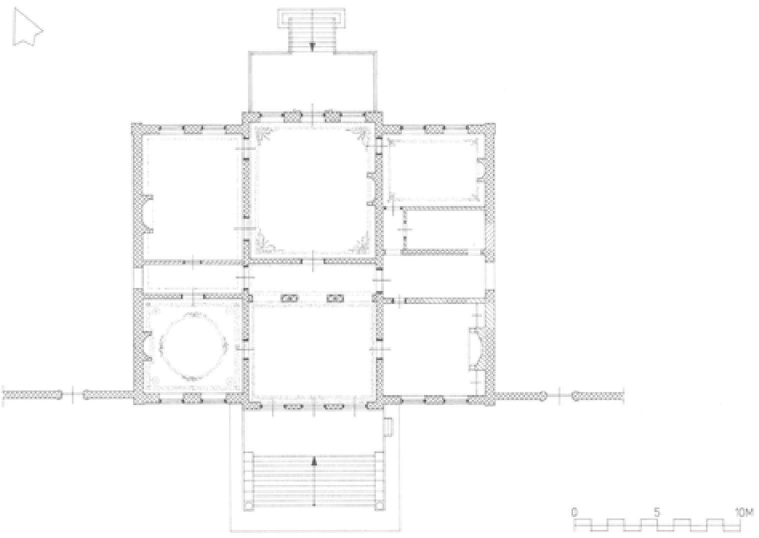

91 Van 1829-1830 dateert de afbeelding van Houdringe in de publicatie van Mourot. Het corps de logis, met lage zijstukken verbonden met de zijvleugels is afgebeeld tussen symmetrisch geplaatste boomgroepen. Op de voorgrond staat aan de weg een boerenwoning.

omtrek zijn zij precies even groot; alleen de indeling van de plattegronden is gespiegeld.

Een zelfde voorkeur voor het blokvormige, verzorgde en goed bewoonbare, maar niet bijzonder originele huis, ziet men bij *Sandwijck* in De Bilt dat omstreeks 1770 werd gebouwd, ook weer op de plaats van een 17de-eeuwse boerderij. De ingang van het huis lag, net zoals bij Sparrendaal aan de straatweg. Deze was in een risaliet met fronton opgenomen en met een pilasterstelling omlijst, evenals het daarboven liggende venster. Het blok werd met een kroonlijst met triglyphenfries afgesloten en bekroond door een schilddak. In de loop van de tijd is Sandwijck vergroot en aan de smaak van de tijd aangepast. Ondanks alle toevoegingen en veranderingen in de 19de en 20ste eeuw ziet men het 18de-eeuwse Sandwijck daar nog steeds duidelijk doorheen schemeren.

Aan het eind van de 18de eeuw is het huis *Houdringe* tot stand gekomen in dezelfde statige bouwtraditie. Het werd in 1779-1780 gebouwd iets ten noorden

92 Houdringe in 1895. Links naast het hoofdgebouw is de watertoren zichtbaar die in 1894 werd aangebouwd en in 1956 gesloopt (foto HUA, archief Van Boetzelaer, inv. nr. 286, foto 89).

93 Houdringe in 1999. De zijvleugels zijn afgebroken en in bijpassende stijl forser herbouwd ter huisvesting van een kantoor (foto RDMZ, 1999).

van een eenvoudig 17de-eeuws herenhuis waar een boerderij aan vast was gebouwd. Het wederom vrijwel ongedecoreerde blokvormige gebouw met bescheiden risalieten aan voor- en achterzijde omsloot met twee bijgebouwen en verbindingsmuurtjes een voorplein, een compositie die inmiddels ingeburgerd was. Aan dit huis hebben sedert de bouw de nodige veranderingen plaats gevonden. De bijgebouwen groeiden, werden vervolgens grotendeels gesloopt en tenslotte in 1954 en 1960 vervangen door twee vleugels in de vormentaal van de architectuur van het hoofdhuis. Het bouwvolume was daarmee aanmerkelijk groter geworden dan in de oorspronkelijke opzet.

Ons concentrerend op het hoofdgebouw, waarvan de architect niet bekend is, maar waaraan de naam van de Amsterdamse stadsbouwmeester Abraham van der Hart wordt verbonden, ziet men een oer-Hollandse, strakke baksteenarchitectuur van souterrain, bel-etage, verdieping en kap. De late 18de eeuw valt af te lezen aan het fronton boven de drie middelste gevelopeningen en de rondboogbeëindiging van de drie middelste French windows of fenêtres à terre: ramen die tot aan de grond toe doorlopen.

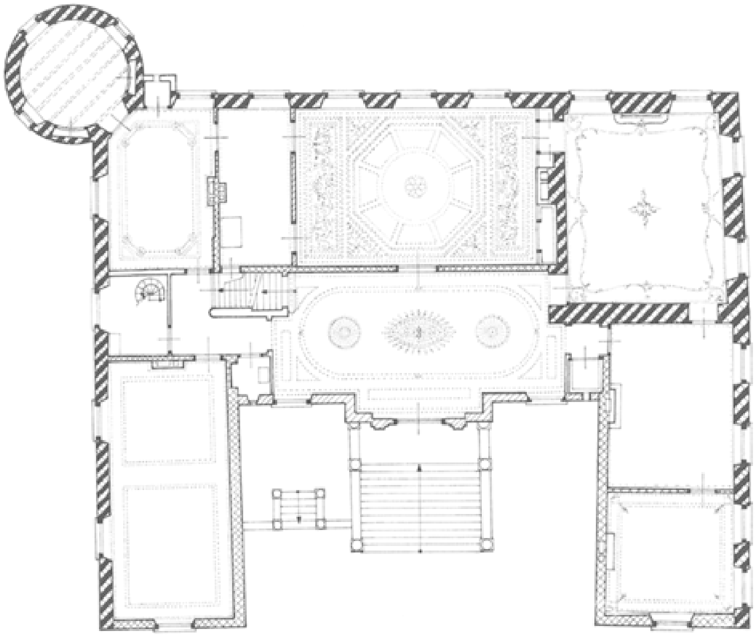

94 Doorn, Huis Doorn. Situatie en plattegrond. Schaal 1:5000 en 1:300. Tekening uit 1998 door Th.J. Wit op basis van opmetingen van architectenbureau Ir. T. van Hoogevest uit 1989. Het huis ligt in een landschappelijke parkaanleg, waar in de 20ste eeuw formele elementen aan zijn toegevoegd. Het oudste deel van de ridderhofstad dateert van het einde van de 13de eeuw. Na een brand in 1322 werd het herbouwd met gebruikmaking van overgebleven restanten. In de eeuwen die volgenden werd het huis steeds aangepast aan de eisen van de tijd. De grootste wijzigingen vonden echter in 1796 plaats. Architect Ziesenis verbouwde het kasteel tot een modern klassiek landhuis. Hij schiep een grootse centrale entree met vestibule en eigentijdse stucdecoraties. Ook de buitenzijde kreeg een laat 18de-eeuws aanzien. In 1920 is de vestibule gewijzigd: de trap werd naar buiten gebracht.

Het Huis *Doorn* dat ondanks enige wijzigingen in het midden van de 18de eeuw nog steeds voor een groot deel zijn middeleeuwse gedaante behouden had, werd aan het eind van die eeuw grootscheeps verbouwd en kreeg daardoor het aanzien van een modern neoklassiek landhuis. Het kasteelachtige karakter werd weggevaagd doordat de oude poort op de noordoosthoek vrijwel geheel werd afgebroken; het resterende deel werd in gebruik genomen als oranjerie. Een ronde toren met speklagen aan de zuidoostkant verdween eveneens. Een aantal bouwdelen werd samengevoegd en onder één kap gebracht, waardoor er een U-vormige plattegrond ontstond. De noord-, zuid- en westgevel werden aan parkzijde met een pleisterlaag afgewerkt. Tussen de zuid- en de noordvleugel werd een vestibule gevoegd, die door middel van een toegang in het midden van de gevel op maaiveldniveau toegankelijk was. De middenrisaliet kreeg een beëindiging met een fronton. Als enige concessie aan het middeleeuwse verleden handhaafde men de ronde toren op de zuidwesthoek en de gracht rond het huis. De nieuwe, uit Amsterdam afkomstige, eigenaresse nam zeer waarschijnlijk voor de verbouwing de bekendste architecten uit die tijd in de arm: Abraham van der Hart (1747-1820) en Barthold Willem Hendrik Ziesenis (1768-1820). De laatste was op dat moment ook bezig met Broekhuizen in Leersum. Hij werkte veelvuldig samen met zijn leraar en latere collega Abraham van der Hart. Uit deze periode

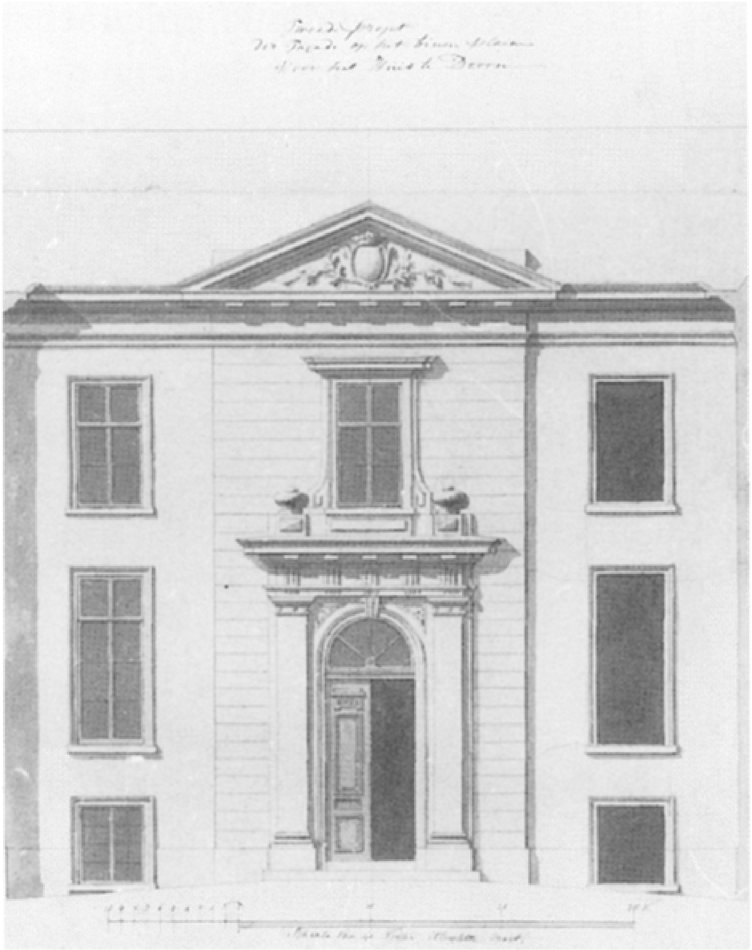

95 ‘Tweede projet der Façade op het binne Plaine Voor het Huis te Doorn’. Dit ontwerp, dat wordt toegeschreven aan Abraham van der Hart, is aan het eind van de 18de eeuw uitgevoerd (coll. HUA, inv. nr. TA 1256-II).

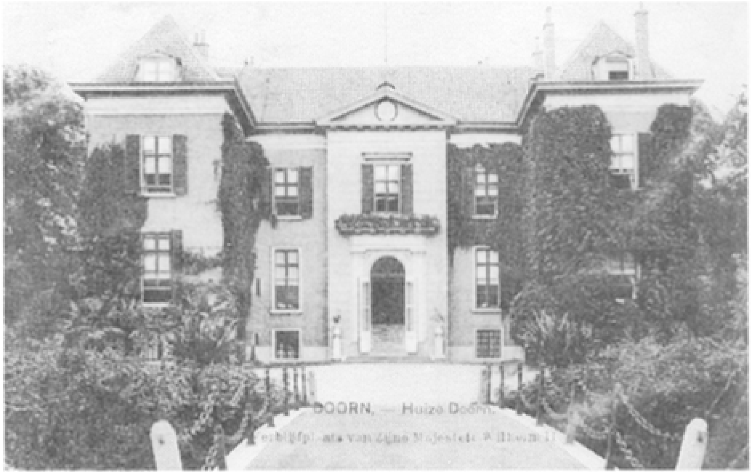

96 Huize Doorn tussen 1903 en 1920 op een oude ansicht, waarop de façade van het ontwerp van Van der Hart te zien is.

97 De voorgevel van huis Doorn met de in 1920 gewijzigde ingangspartij (foto RDMZ, 1987).

98 De in de 19de eeuw witgepleisterde achtergevel van huis Doorn. De ongelijke dispositie van de vensters wijst op de verschillende bouwfases (foto RDMZ, 1987).

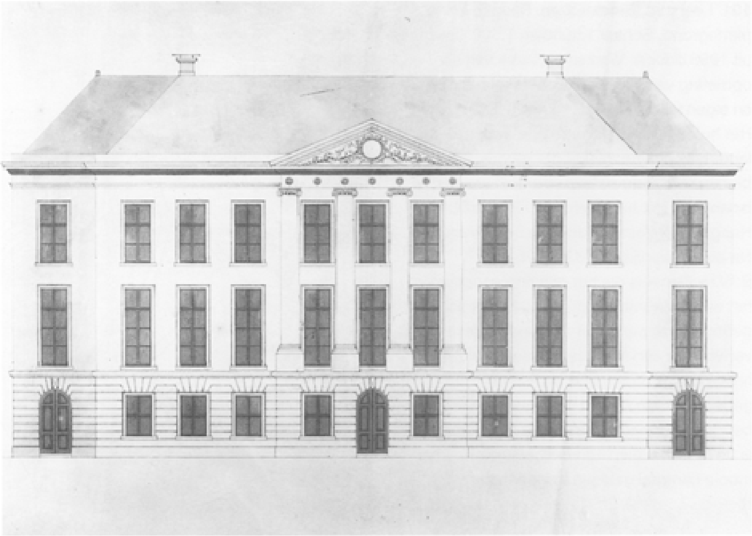

99 Ontwerp voor uitbreiding van de gevel van Broekhuizen uit 1796, waarschijnlijk door B.W.H. Ziesenis. De gebogen trap is nog niet in het ontwerp voorzien (part. coll.).

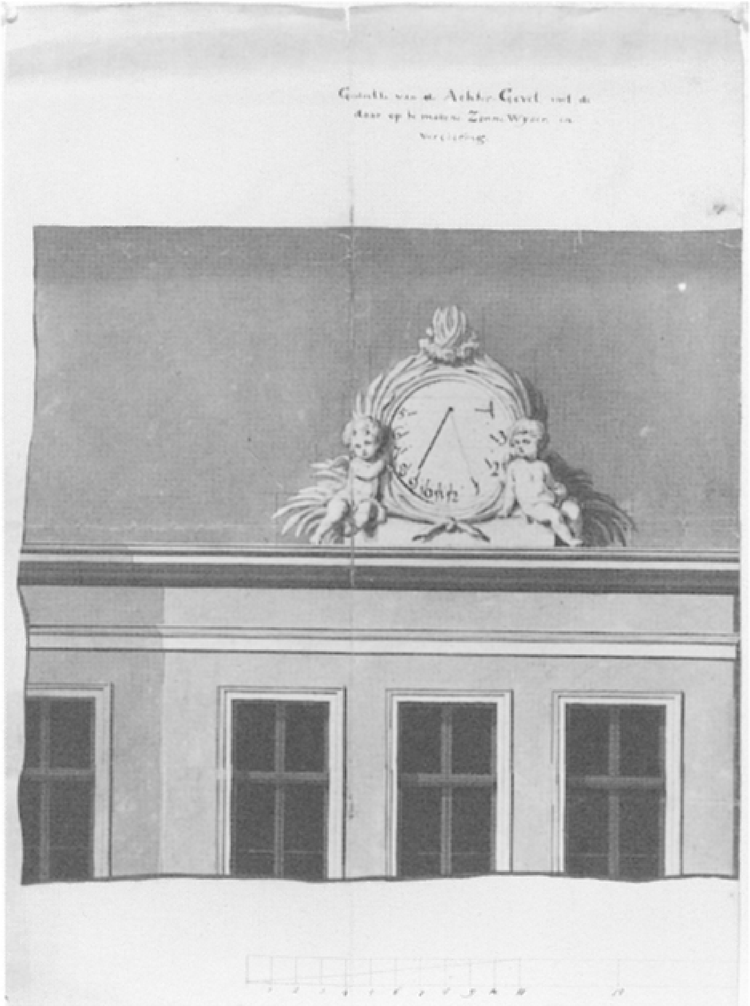

100 Ontwerp voor de bekroning van de achtergevel van Broekhuizen in twee delen: ‘Gedeelte van de Achter Gevel met de daar op te maken Zonne-Wyser, en verçiering’ en ‘Profil’. De tweede tekening is gesigneerd en gedateerd: B.W.H. Ziesenis, architect, 1796 (part. coll.).

zijn zeven ontwerptekeningen bekend, waaronder twee door Ziesenis gesigneerde en gedateerde plannen uit 1796 voor de vestibule, die zijn uitgevoerd. Een aantal andere tekeningen, waarvan een van de gevelontwerpen is uitgevoerd, worden op stilistische gronden aan Van der Hart toegeschreven.

Ziet men bij Doorn de klassicistische principes toegepast aan een bestaand huis, *Broekhuizen* is een van de eerste nieuwe huizen die is ontworpen volgens de klassicistische principes die vanaf het begin van de 19de eeuw het architectuurbeeld op de Heuvelrug gingen bepalen. In 1793 kocht C.J. van Nellesteyn de ridderhofstad Broekhuizen. Hij liet het oude huis afbreken en ter plaatse, iets gedraaid ten opzichte van de 18de-eeuwse as, een modern landhuis neerzetten. Volgens Goetghebuer was architect ‘Berckman’ degene die het ontwerp geleverd had. Jacob Berkman (1735-1795) was de zoon van een Haags beeldhouwer en zou bekender worden door zijn decoratieve beeldhouwwerk dan door zijn architectonische ontwerpen. Toch heeft hij er een paar op zijn naam staan, onder andere een prijsvraagontwerp voor een nieuw stadhuis in Groningen.

Na zijn overlijden was B.W.H. Ziesenis degene die Broekhuizen voltooide. Van 1796 dateren enkele ontwerpen die afwijken van hetgeen Berkman voor ogen had gestaan. Het sobere rechthoekige blok van Berkman breidde Ziesenis met een travee aan weerskanten uit en hij voegde een zuilenportico over twee verdiepingen

101 Leersum, Broekhuizen. Situatie en plattegrond. Schaal 1:5000 en 1:300. Tekening uit 1998 door A. Viersen op basis van een opmeting van Rijksgebouwendienst uit 1969 en eigen waarneming.
Het huis ligt in een vroeg 19de-eeuwse landschappelijke aanleg die is gerealiseerd binnen een 18de-eeuws stramien van rechte lanen. Met het huis werd in 1794 door de Haagse architect J. Berkman begonnen. Na diens overlijden in 1795 was het B.W.H. Ziesenis die het ontwerp aanpaste en het werk voltooide. Opvallend is de fraai gebogen trappartij aan de buitenzijde. In 1906 verwoestte een felle brand vrijwel het gehele huis. Het werd direct herbouwd en gedecoreerd in de laat 18de-eeuwse stijl die het daarvoor had bezeten. Op de plattegrond is de hoofdverdieping weergegeven met het mooie centraal gelegen trappenhuis.

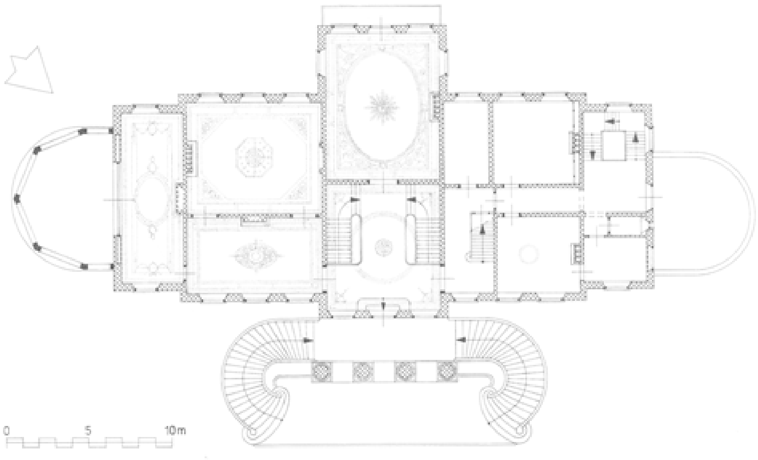

102 Broekhuizen vóór de brand (foto coll. RDMZ, 1901).

103 Broekhuizen zoals het na de brand is herbouwd (foto RDMZ, 1974).

toe. De toegang met een dubbele trap had hij in een eerste opzet binnen in het onderhuis gedacht. Niet lang daarna werd het plan nogmaals veranderd: een dubbele gebogen buitentrap werd aangebracht naar het bordes van de bel-etage, waarmee de toegangen voor de bewoners en het personeel duidelijk gescheiden werden. Het huis had hiermee een luisterrijk aanzien en een voorname entree gekregen. De onderverdieping, waar zich de dienstvertrekken bevonden, was als rusticawerk uitgevoerd, de bovenverdiepingen kregen een extra accentuering door de toepassing van de verfijnde Ionische orde aan de elegante peristyle. Op 5 oktober 1906 heeft een uitslaande brand het huis vrijwel geheel in de as gelegd. Het is onmiddellijk daarna herbouwd in de stijl van de vroege 19de eeuw. De architect J.C. Wentink uit Utrecht kreeg daartoe de opdracht.

De 19de eeuw

De aard der gebouwen

Direct na de Franse tijd is er sprake van een ware bouwexplosie: de ene buitenplaats na de andere wordt aangelegd tussen Utrecht en Doorn. Van een relatief dun bevolkte regio, waar de kleine dorpskernen en incidenteel een buitenplaats tot het eerste kwart van de 19de eeuw het beeld bepaalden, veranderde het gebied in een tijdsbestek van maar enkele tientallen jaren tot een 'Lustwarande' waar de buitenplaatsen en -plaatsjes vaak niet meer dan twee minuten gaans van elkaar lagen. Net zoals dat het geval was bij de kastelen werden de buitenplaatsen niet permanent bewoond, maar uitsluitend vanaf het late voorjaar tot in het begin van de herfst. De eigenaren/bewoners hadden immers ook hun huis in de stad, Utrecht of Amsterdam.

Houdringe en Sandwijck zouden voorlopig de laatste huizen zijn van rode baksteen. Met de opkomst van de landschapsstijl in de parken aan het eind van de 18de eeuw doet het licht gepleisterde landhuis, strak van vormgeving en evenwichtig van verhoudingen, zijn intrede, zoals bij Broekhuizen was te zien. Het betrof vrijwel nooit meer de verbouwing van een bestaand huis of kasteel, maar de bouw van een geheel nieuw huis. Dit gebeurde volgens de heersende architectuurstromingen, die vooral langs de Stichtse Lustwarande op een eigen wijze werden geïnterpreteerd. De stijl kenmerkt zich aanvankelijk door eenvoud en een symmetrische indeling van de gevelvlakken, die vrijwel altijd wit of crèmekleurig gepleisterd zijn (het klassicistische ideaalbeeld), aangezien de huizen moesten afsteken tegen het omringende, door de mens aangelegde, romantische parklandschap. Dat 'witte' pleisterwerk kende overigens variaties in tinten. Aan het huis Vollenhoven in De Bilt, dat is gebouwd tussen 1792-1800, werd in 1989 een beperkt kleuronderzoek uitgevoerd aan de voorgevel. Hier kwam uit naar voren dat de oorspronkelijke kleur van het muurwerk én de kozijnen niet wit maar een donkere zandsteenkleur is geweest. Zo staat het ook afgebeeld op een (kopie naar een) schilderij uit 1831 van Vollenhoven dat op het huis bewaard wordt. Daarop zijn de gevels duidelijk okerkleurig weergegeven. In de loop van de tijd - er zaten zeven kleurlagen op de onderzochte plaats - is het palet steeds lichter geworden tot het uiteindelijke koele grijswit van nu.

Een ander voorbeeld: de loggia van de Ewijckshoeve bleek bij nader onderzoek mintgroen en hardroze geschilderd te zijn. Die kleuren zijn bij de jongste restauratie tevoorschijn gekomen en weer aangevuld.

Veel van dergelijke kleuronderzoeken zijn niet gedaan. Uit de literatuur is evenmin veel bekend over het kleurige uiterlijk van de huizen. Ten tijde van de publicatie van Luttervelt over de Stichtse Lustwarande (1949) was de Wulperhorst voorzien van ‘een dwaas koloriet’. Het huis was namelijk borstplaat-roze gesausd. Bij andere huizen maakt hij melding van de witte of crèmekleurige bepleistering op de muren die door de grote vensters met spiegelruiten werden doorbroken. De Wulperhorst is inmiddels weer wit van uiterlijk, zoals de meeste huizen aan de Lustwarande. Er zijn uiteraard nuances in die witte kleurstellingen. Vooral na het derde kwart van de 20ste eeuw lijkt men weer gedurfder te worden in het kleurgebruik. De huizen worden niet meer uitsluitend wit geschilderd, maar met nuances in zandkleur en geel.

De buitenplaats had een duidelijke relatie met de omringende natuur. Met het aanbrengen van een veelzijdig of rond uitgebouwde kamer over een of twee

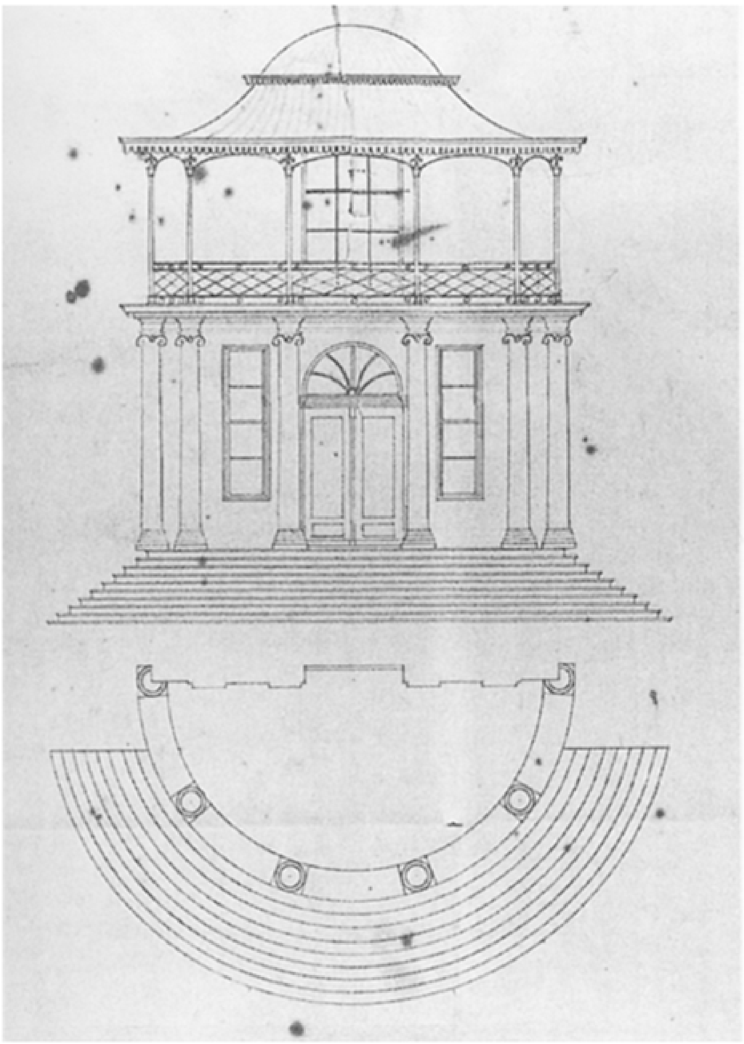

105 Ontwerptekening omstreeks 1850 voor een halfronde portico met vier zuilen en twee halfzuilen, stoep en verdieping, die met koepeldakje met schulprand wordt afgesloten. Het ontwerp is afkomstig uit het Wulperhorstarchief. Wulperhorst was Huydecoperbezit evenals het Slot van Zeist. De portico is nooit aan de Wulperhorst uitgevoerd. De getekende plattegrond met halfronde bordestrap lijkt sterk op die van de achterkant van het Zeister Slot vóór de restauratie. Daar heeft namelijk een portico aan gezeten, maar niet in deze vorm. Opmerkelijk genoeg doet de opstand ook sterk denken aan de ronde uitbouw met ‘paraplu’ aan het huis Vollenhoven (GAZ, Inventaris Van de Poll-stichting, Wulperhorst, nr. 32).

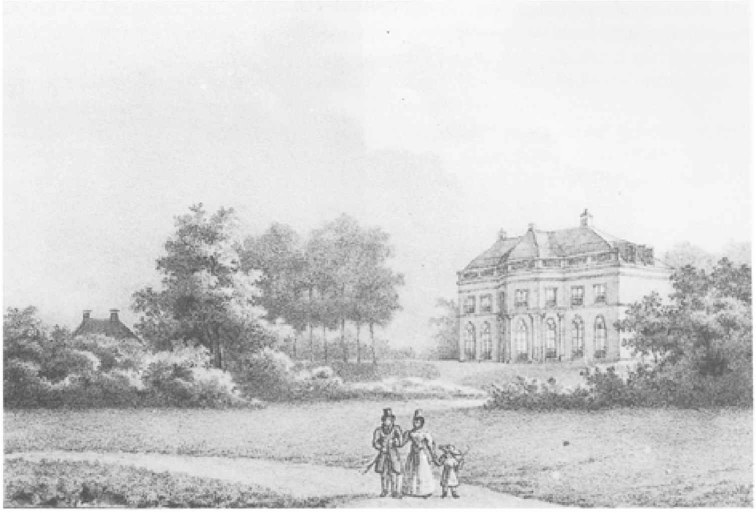

104 Het huis Schoonoord in Zeist met de driezijdig uitgebouwde kamer zoals weergegeven bij Mourot in 1829.

verdiepingen aan de kant van het uitzicht werd die relatie met buiten extra versterkt. Een uitgebouwde 'koepelkamer' werd gewaardeerd bij de Nederlandse buitenhuizen. Vooral bij de huizen aan de Vecht was deze in de 18de eeuw een geliefd element geworden. Dergelijke kamers zijn alle gericht naar de open ruimtes, gazons of weilanden bij het huis en op de weg, daar waar de koeien grazen en het buitenleven zich afspeelt. Zo heeft men vanuit het huis als het ware uitzicht op een levend schilderij. Het gevolg was dat de plaats van de hoofdingang niet meer aan de 'voorzijde' kwam te liggen, maar opzij of aan de achterzijde. Hier liep dan ook de oprijlaan langs. Een van de vroegst uitgebouwde kamers treft men aan bij het huis Zandbergen. Tot halverwege de 19de eeuw blijft de meerzijdige of ronde uitbouw aan het huis een geliefd element. Lutgers beeldt talloze voorbeelden af, waaronder Berkenhove, Lommerlust, Nieuweroord, Schaerweijde, De Breul, Schoonoord en Pavia in Zeist, Bijdorp en Welgelegen in Driebergen en het oude Heidepark.

Na 1850 ziet men in toenemende mate een veranda aan de zijkant of voor aan het huis verschijnen. Deze is soms maar een eenvoudige aangebouwde 'parasol', soms is hij aangebracht over de volle breedte van het huis en soms zelfs over twee verdiepingen. Bijna alle bij Lutgers afgebeelde huizen hebben een veranda van hout of fraai gekruld ijzerwerk, van waaruit men een van de zon afgeschermd uitzicht over de tuin en de weg had. Een bijzondere variant van deze 'buitenkamer' en een typerend neoklassicistisch gegeven is het inpandige balkon of loggia zoals

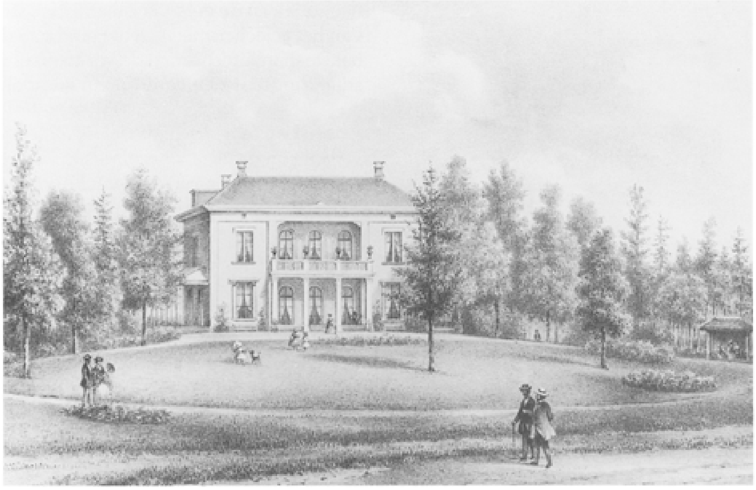

106 Het huis Heerenwege in Zeist in 1869 bij Lutgers. Het was een van de huizen met een inpandig balkon. Huis en park dateren van 1848. Aan het begin van de oprijlaan staat een tuinhuis met uitzicht op de straatweg.

107 Beeklust met zijn ingangspartij (foto RDMZ, 1997).

bij de Ewijckshoeve uit 1827, het huis Heerewegen uit 1848 en Blikkenburg van 1852. Heerewegen werd in 1973 afgebroken, Blikkenburg en de Ewijckshoeve bestaan nog. Bij het laatste huis is de loggia zeer fraai uitgevoerd, onderverdeeld met twee Ionische zuilen en op het plafond met rozetten versierd.

Niet alleen een balkon kon inpandig toegepast zijn, ook ingangspartijen legde men terug van de rooilijn. Molenbosch is een van de eerste huizen die een door zuilen onderverdeeld terugliggend portiek heeft. Aan de achterzijde heeft het huis door zijn situering tegen een opgeworpen heuvel een souterrain. Het inpandige portiek is daar door een veranda bestaande uit treillagewerk vervangen.

Na het midden van de 19de eeuw ziet men geregeld huizen met een terugliggende ingangspartij met daarboven een balkon, zoals Beeklust (1855-1856), De Brink (1856), De Wildbaan (tuinzijde, 1857), Wulperhorst (tuinzijde, 1858), Schoonoord te Doorn (1861) en Pavia (1861).

Tot aan het eind van de 19de eeuw heeft het in lichte tonen gepleisterde buitenhuis in het groen het aanzicht van de Stichtse Lustwarande bepaald. Slechts bij hoge uitzondering pleisterde men de muren niet (Molenbosch en Oudeweg). In de loop van de 19de eeuw worden er aan de buitenhuizen en de kleinere villa's modieuze stijlelementen verwerkt als de rondboogfriezen en de spitse bogen van de neogotiek en de gebogen staaflijsten, stucdecoraties en verdiepte pilastervelden van het eclecticisme. Aan het eind van de eeuw geeft men de voorkeur aan de baksteenarchitectuur en de vormentaal van de neorenaissance. Op de verschillende stijlperiodes wordt verderop in dit hoofdstuk nader ingegaan.

Architecten

Uit de 19de eeuw zijn meer architectennamen bekend dan uit de tijd daarvoor. Nu is dat niet zo verwonderlijk, want er is ook aanmerkelijk meer gebouwd. Over het algemeen hebben de opdrachtgevers gebruik gemaakt van architecten en bouwkundigen uit de omgeving.

In 1819 leverde de Utrechtse stadsarchitect F.C.E. van Embden het ontwerp voor het huis Schoonoord te Zeist. Het was een van de eerste nieuwe huizen langs de Lustwarande en stond model voor vele die zouden volgen. Dit witgepleisterde empire huis had een uitgebouwde tuinkamer aan de kant van de weg. In 1965 is het afgebroken. Thans staat op die plaats een schoolgebouw. Het vroeg 19de-eeuwse park is wel bewaard.

Een andere Utrechtse architect, Johannes van Straaten (1781-1858), ontwierp aan de overkant in 1825 het huis Hoog Beek en Royen, een bescheiden, witgepleisterd landhuis, ook weer in empirestijl.

De meest bekende architect en tuinarchitect van de 19de eeuw, Jan David Zocher jr. (1791-1870) heeft vele toeschrijvingen van parken en gebouwen op zijn naam staan. Het enige huis dat echter met een redelijke mate van zekerheid aan hem kan worden toegeschreven is het Molenbosch in Zeist. Bovendien is hij de ontwerper van de tombe van Nellesteyn op de Donderberg te Leersum.

H.J. van den Brink, afkomstig uit Driebergen, heeft een groot aantal gebouwen en verbouwingen op de Utrechtse Heuvelrug op zijn naam staan. Zo is hij de ontwerper van Nieuweroord aan de Utrechtseweg 64 te Zeist uit 1841, van het nabijgelegen Oirschot uit 1850 dat in 1957 is afgebroken, van De Wildbaan in Driebergen van 1857 dat is afgebroken na de Tweede Wereldoorlog en van Nieuw Sterkenburg of Beukenrode uit 1872. Aan kasteel Moersbergen verrichtte hij in 1866 de neogotische metamorfose die het zijn ‘middeleeuwse’ uiterlijk terug gaf. Van den Brink was een echte Lustwarande-architect. Zijn huizen zijn alle opgetrokken in een eclectische stijl, met kenmerkende sierlijsten en stucornamenten aan de gevels.

Een architect die ook duidelijk zijn stempel op de bebouwing in het midden van de 19de eeuw heeft gedrukt is Samuel Adriaan van Lunteren (1813-1877) uit Utrecht. Van zijn hand zijn de huizen Beeklust (1855), De Brink (1856) en de Wulperhorst (1858), alle te Zeist, Schoonoord te Doorn uit 1862 en de Lindenhorst uit 1863 in Driebergen. Ook hij werkte in eclectische stijl. Van Lunteren was een telg uit een tuinarchitectenfamilie. Het is dan ook zeer waarschijnlijk dat hij tevens de parken rond zijn huizen heeft ontworpen of aangepast.

Een architect van naam was Lucas Hermanus Eberson (1822-1899) uit Arnhem. Hij was een gewaardeerd architect in den lande, met name op het gebied van restauratiewerk aan kastelen en landhuizen. Van zijn hand zijn de huizen Aardenburg (Doorn) en Prins Hendriksoord (Den Dolder), beide ook weer in eclectische stijl, een stijl waarin de meeste huizen op de Utrechtse Heuvelrug werden opgetrokken.

Afbeeldingen

Twee bronnen geven ons uitsluitsel over het uiterlijk van de huizen tot de jaren zestig van de 19de eeuw: de litho's van J.P. Houtman naar tekeningen van M. Mourot en anderen, bijeengebracht in de publicatie *Gezigten van buitenplaatsen en gebouwen gelegen tusschen de stad Utrecht en de Grebbe*, Utrecht 1829 en 1830 en de door P.J. Lutgers getekende en gelithografeerde afbeeldingen, in 1869 uitgegeven als: *Gezigten in de omstreken van Utrecht*, Loenen aan de Vecht.

Mourot en Lutgers beelden niet uitsluitend de oude kastelen en ridderhofsteden

108 Bloemenheuvel. Een van de tekeningen die P.J. Lutgers maakte om later als voorbeeld voor een litho te dienen in zijn publicatie over de ‘Gezigten in de omstreken van Utrecht’ uit 1869 (part. coll.).

af, maar ook de nieuw gebouwde lusthoven, de ‘gewone’ buitenplaatsen. Deze worden weergegeven ín hun omgeving, meestal een romantisch landschapspark met kalm grazend vee of in bewondering toeziende voorbijgangers als stoffering. Bij Mourot, die zijn afbeeldingen in 1829 en 1830 in twaalf afleveringen in boekvorm publiceerde, ziet men reeds hoe snel de buitenplaatsontwikkeling om zich heen gegrepen had. De nieuwe huizen staan in een tuin of park waar de bomen meestal nog lang niet tot volle wasdom gekomen zijn. Wanneer ruim dertig jaar later het plaatwerk van Lutgers uitkomt, blijkt het aantal huizen aanmerkelijk te zijn vermeerderd. Enkele bestaande huizen en parken hebben door verbouwing of verfraaiing van hun aanleg grote veranderingen ondergaan en een geheel nieuw aanzicht gekregen. Bij de oudere huizen zijn de bomen tot forse groepen uitgegroeid. Bij de nieuwere, kleinere buitenplaatsen ziet men meer sierperken met struiken voor het huis. Een aantal afbeeldingen bij Lutgers zijn vervaardigd naar diens tekeningen uit de jaren veertig, zoals bijvoorbeeld de afbeeldingen van het huis Oostbroek, Ma Retraite, Bloemenheuvel en Beeklust. Soms maakt hij gebruik van verouderd materiaal, zoals bij Moersbergen, maar over het algemeen is hij up to date. Hij geeft, evenals Mourot, naast zijn afbeeldingen van huizen nog summiere informatie over de indeling en de stoffering van de buitenplaats, het beloop van de paden, de buiging van een vijver en de aanwezigheid van ‘tuinmeubilair’ als bijvoorbeeld theekoepels.

Na het derde kwart van de 19de eeuw komt de fotografie op als bron van informatie.

Verbouwingen in de 19de eeuw

Sparrendaal, Sandwijck, Slot Zeist, Moersbergen en Maarsbergen ondergingen in de 19de eeuw uiteenlopende verbouwingen, waarvan de aankleding in neogotische stijl van de laatste twee wel het ingrijpendst waren. Veel in de 19de eeuw ontstane buitenplaatsen werden in de loop van die eeuw vergroot door aanbouwen of verbeterd ten behoeve van het wooncomfort.

In het vervolg van dit hoofdstuk worden alleen de meest in het oog springende veranderingen behandeld. Die van Maarsbergen en Moersbergen komen bij de neogotiek aan de orde.

Bij *Sparrendaal* werd het schilddak van het corps de logis tussen 1800 en 1805 tot een mansardedak verhoogd, het oude klokje kreeg op de daknok aan de achterzijde een plaats (de wijzerplaten van de klokken op het bouwhuis dragen het jaartal 1805). De vervanging van de 18de-eeuwse schuiframen met de kleine roedeverdeling aan de voorgevel door achtruitsramen met brede middenstijl moet ook in de eerste decennia van de 19de eeuw hebben plaats gevonden. In dezelfde tijd zijn de beide bouwhuizen verdubbeld in volume en, evenals het hoofdgebouw, van een mansardekap voorzien. In de bijgebouwen waren koetshuis, paardenstal, oranjerie en koetsierswoning ondergebracht.

109 Sparrendaal met de mansardekap op een afbeelding uit 1829 bij Mourot.

110 De linkerzijgevel van Sandwijck waar de 19de-eeuwse wijzigingen als de verlenging naar achteren met een travee, de verplaatste ingang en de gietijzeren veranda's goed te zien zijn (foto RDMZ, 1998).

Om de bewoonbaarheid van *Sandwijck* te vergroten werd het 18de-eeuwse huis met een vleugel naar achteren uitgebreid. Een gevelsteen in de hoekrisaliet met ‘Jonkv^{r} W.E.C. van Boetzelaer / 19e Augustus 1846’ getuigt daarvan. Bij die gelegenheid werden de kroonlijst gewijzigd en een balustrade langs de dakrand aan de voorkant toegevoegd. De simpele 18de-eeuwse baksteenarchitectuur werd verrijkt en 19de-eeuws gemaakt mede door het toevoegen van balkons, stuclijsten, stucpilasters en bewerkte panelen onder de vensters. Voor de ingang kwam een stoep van enkele treden en een balkon op pijlers. Na het derde kwart van de 19de eeuw verplaatste men de ingang naar de linkerzijgevel en voegde enkele gietijzeren veranda's toe. De grote serre aan de westkant is in 1916 door J. Stuivinga gebouwd. Na jaren van leegstand en het daarmee gepaard gaande verval is het huis in 1990 gerestaureerd en in wooneenheden onderverdeeld. De uiterlijke verschijningsvorm werd hierbij zo goed mogelijk gehandhaafd, de oude interieurs konden om vermeend technische redenen echter niet gehandhaafd blijven.

Het Slot te *Zeist* kreeg een face-lift. De in oorsprong plat afgedekte zijstukken van het corps de logis werden voorzien van een kap die in hoogte aansloot op de zijvleugels. Wanneer dit precies heeft plaats gevonden is niet met zekerheid na te gaan. Op het Slot wordt een maquette bewaard, die men dateert tussen 1800 en 1814, waarop de zijstukken reeds van kappen zijn voorzien.

In 1818 veranderde het Slot weer van eigenaar. Uit de inventaris van de overleden eigenaar Van Laer blijkt dat afbraakmateriaal als kozijnen, ramen, deuren, lood en ijzerwerk, kennelijk afkomstig van verbouwingen, bewaard werd in de ‘Oude Zaal’ van het Slot en in de kelder. Vooral de vermelding van lood en ijzerwerk is

111 Het Slot te Zeist aan de achterzijde omstreeks 1950. Voor de ingang staat een ronde portico. De kappen op de zijstukken en het halfronde portiek zijn toevoegingen uit de 19de eeuw die bij de restauratie in de jaren zestig weer ongedaan gemaakt zijn. De portico is toen ook verwijderd (foto coll. RDMZ).

interessant. Men is geneigd te denken dat dit het afkomend materiaal is van de loden regenbakken van de zijstukken die vóór 1814 door de kappen waren vervangen. Na de verkoop bleven de verschillende delen van het gebouw verhuurd, zoals dat al jaren het geval was. Die verhuur vond pas een einde toen op 30 januari 1830 J.E. Huydecoper van Maarsseveen huis en hoge heerlijkheid kocht. Huydecoper bracht nogal wat veranderingen aan aan het exterieur en interieur van het complex. Visueel de meest opmerkelijke vernieuwing betrof het vervangen aan de voorzijde van de vensters met vier ruiten in de breedte door een empire-indeling met brede middenstijl. De oude kozijnen handhaafde men. Aan de achterzijde kwam een halfrond portiek met baldakijn op halfcirkelvormig bordes. Aan de niet direct in het zicht zijnde achterzijde van de zijvleugels werd de dispositie en indeling der vensters en deuren in de loop der jaren steeds meer hybride (Ontvangers der belasting op het recht van successie 1806-1900, HUA, nr. 291, register 6, nr. 172; Inventaris van Johannes van Laer; Inventaris van het archief van het Huis Zeist 1677-1953, nr. 38, GAZ).

Nieuwbouw in de 19de eeuw

De nieuwe huizen werden in een modieuze stijl gebouwd. De opdrachtgevers waren van de nieuwe stijlen op de hoogte en hechtten belang eraan dit te tonen. Opmerkelijk is dat een stijl als de neogotiek niet zozeer voor de nieuwe huizen werd aangewend, maar bij voorkeur bij verbouwingen van oorspronkelijk middeleeuwse kastelen als Maarsbergen en Moersbergen. Men hoopte zo het middeleeuwse aspect van het huis dat in de loop der tijd teloor gegaan was, weer op te roepen. Dat dit een tijdsbeeld was dat niet lang stand heeft gehouden blijkt uit het feit, dat binnen een eeuw de neogotisering weer ongedaan is gemaakt!

Neoklassicisme

In de eerste decennia van de 19de eeuw worden de nieuwe huizen in de neoklassicistische stijl gebouwd, een stijl die beïnvloed is door de herwaardering van de klassieke oudheid, maar die eveneens een reactie lijkt te zijn op de frivole vormgeving van de voorafgaande Lodewijkstijlen. De toepassing van zuilenordes, onversierde geometrische hoofdvormen en blokvormige bouwvolumes die bestaan uit een souterrain, bel-etage en tweede verdieping of mezzanino kenmerken deze stijl. De verdiepingen kunnen onderling door cordonbanden worden gescheiden. Bij de lichte, gepleisterde huizen in een parklandschap hoorde een nieuw venstertype. De vensters met een wisseldorpel halverwege en met kleine ruiten van de voorgaande periode maakten plaats voor een type met twee grote ruiten in de breedte, onderling door een brede middennaald gescheiden en drie of vier ruiten in de hoogte. De bovenste ruiten kregen soms een ronde of spitsboogvormige afsluiting. Boven de vensters kon een architraaf of fronton worden aangebracht. Door de vensters met grotere ruiten, soms verlengd tot openslaande deuren, ‘fenêtres à terre’, had men vanuit het huis een beter zicht op de omgeving en een directere relatie met het bijbehorende park.

Als voorbeelden van deze stijl zijn te noemen: de verbouwing van huis Doorn (1796), Broekhuizen (1794-1796) - beide kwamen al ter sprake - Vollenhoven (tussen 1792-1800), Lommerlust (1818), Schoonoord en Klein Schoonoord te Zeist (1819), Vredenoord te Leersum (ca. 1820), Sluishoef (1823), Nieuw Broekhuizen te Leersum (thans Dartheide genoemd, uit 1824), De Breul en Sparrenheuvel (beide na 1824), Hoog Beek en Royen (1825, uitgebreid in 1836), Bijdorp (1826),

112 Vollenhoven aan de voorzijde in 1829 bij Mourot.

Ewijckshoeve (1827-1831), Bloemenheuvel te Driebergen (1843), Molenbosch (1849-1850), Blikkenburg (1852) en een heel laat voorbeeld Nieuw-Beerschoten (1889-1890). Een aantal is gesloopt (Vredenoord na de Tweede Wereldoorlog, Schoonoord en Klein Schoonoord te Zeist, respectievelijk na 1965 en in 1974), of min of meer ingrijpend verbouwd (Nieuw Broekhuizen in 1899, Bijdorp in 1869, De Breul in 1917 en 1927). Enkele zijn wonderlijk goed bewaard gebleven, ondanks het feit dat in vrijwel alle gevallen de particuliere bewoning heeft moeten plaats maken voor ingebruikname als kantoor. De beste voorbeelden zullen hieronder nader besproken worden.

Van een zelfde voornaamheid als Broekhuizen is het huis *Vollenhoven* in De Bilt. Het landgoed Vollenhoven was voor de Reformatie een van de uithoven van het klooster Oostbroek. Daarna, in de 17de eeuw, werd het aan een particulier

113 Vollenhoven van voren gezien (foto RDMZ, 1998)

verkocht. Ter plaatse lag in de 17de en 18de eeuw in ieder geval een hofstede. Pas aan het einde van de 18de eeuw is er voor het eerst sprake van een herenhuis. Dat zal niet zeer groot geweest zijn en betrof waarschijnlijk een aanbouw aan een boerderij. Bij verkoop in 1774 blijkt dit gebouw een 'Heere Huysinghe annexe Boerewoninge' genoemd te worden. Uit 1777 dateren drie ontwerpen voor een nieuw te bouwen 'Maison de Plaisance' ten behoeve van de toenmalige eigenaar Willem René van Tuyll van Serooskerken. Zij zijn van de hand van een Franse

114 Vollenhoven aan de tuinzijde. Het huis spiegelt zich in de grote vijver (foto RDMZ, 1998).

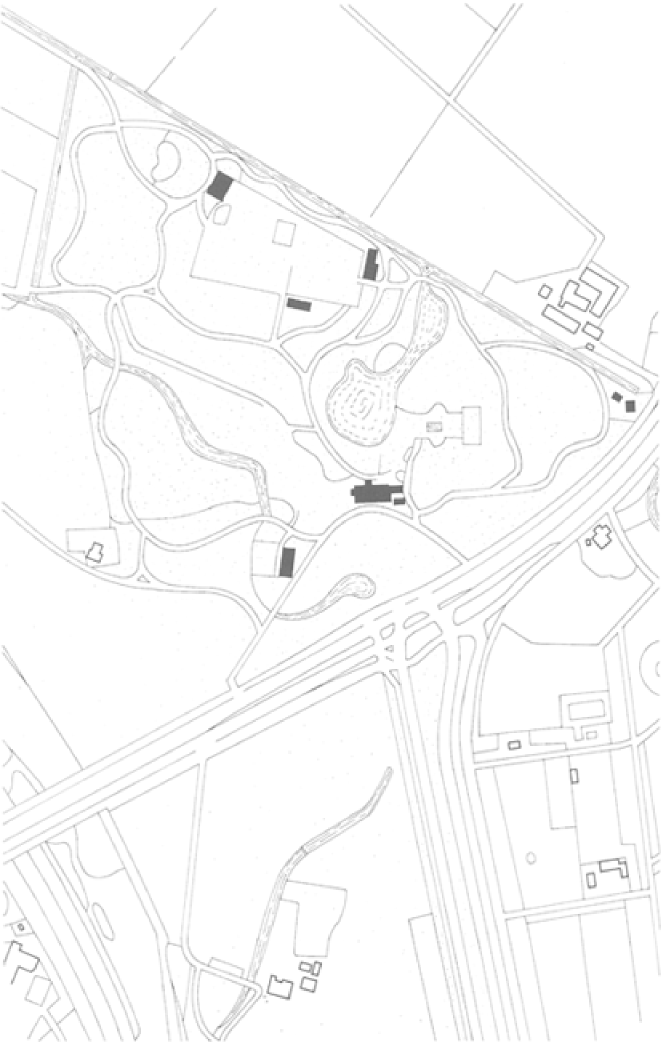

architect, M. de Malhortie. Hij ontwierp een ondiep langgerekt gebouw met twee vooruitstekende vleugels in neoklassieke stijl. De indeling van de plattegronden en de relatie tussen de verschillende vertrekken is nogal onsamenhangend: de keuken op de begane grond ligt ver van de eetkamer, de statietrap heeft niet de ruimte die een dergelijke trap nodig heeft om tot zijn recht te komen, de 'Vestibule de l'Entree' geeft uitsluitend toegang tot de keuken, een badkamer en een slaapkamer voor een kamermeisje liggen direct achter een van de salons en op de verdieping liggen de hooi- en graanberging naast de wasserij. Vooral de laatste functie lijkt nogal misplaatst te zijn voor de verdieping van een herenhuis die voor het overige door slaapkamers wordt ingenomen. Het is niet waarschijnlijk dat dit

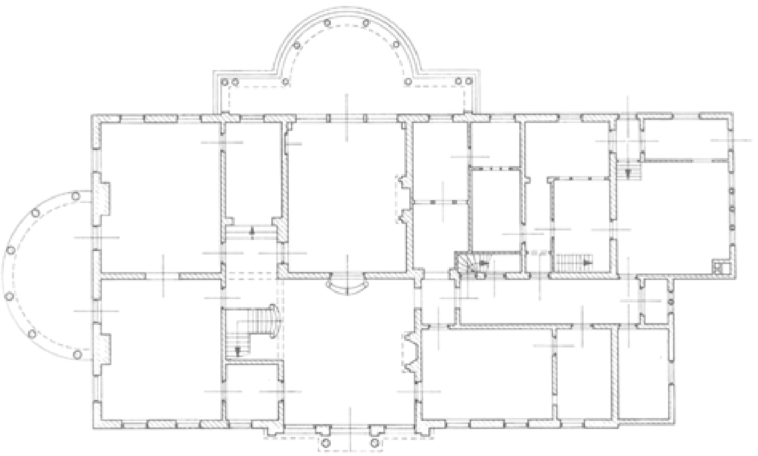

115 De Bilt, Vollenhoven, Utrechtseweg 59. Situatie en plattegrond. Schaal 1:5000 en 1:300. Tekening uit 1998 door A. Viersen op basis van anonieme opmetingen uit 1922. Op de plattegrond is de hoofdverdieping weergegeven. De toegang tot het huis ligt aan de noordoostzijde. Aan de zuid- en zuidwestkant zijn veranda's met kolommen aangebouwd die een fraai uitzicht over het landschapspark bieden. Centraal in het huis lagen hall en woonkamer, beide met een haardpartij. Deze situatie is ongewijzigd. Rechts van de hall de eetkamer aan de voorzijde van het huis en de bediendevertrekken aan de achterzijde. Zij werden door een gang die in 1922 corridor genoemd wordt, van elkaar gescheiden. Naast de eetkamer bevond zich een dienkamer en een knechtkamer. Rechts achter lagen onder andere de keuken, een spoelkeuken, een poetskamer, een vestiaire en een provisiekamer. Aan de linkerkant van de centrale as lagen de woonvertrekken van de bewoners: een salon en een ontvangkamer die op de serre aan de zuidkant uitkwamen. Naast de voordeur was een spreekkamertje.

chaotische plan is uitgevoerd. Bovendien is het nog maar de vraag of het inderdaad een ontwerp voor Vollenhoven was. Op de tekening staat wel achter de tekst Maison de Plaisance ‘Vollenhove’ geschreven, maar dit is in een ander handschrift, een andere inktsoort en buiten het tekstkader. Het lijkt alsof het later is toegevoegd. Ter verdediging van het bovenstaande dient echter een getekende kaart aangevoerd te worden uit 1787 die bewaard wordt in de collectie Bodel Nijenhuis, U.B. Leiden (inv. nr. 4141). Het betreft een ‘Plan van het Campement bij Zeijst’. Op de kaart staat onder andere Vollenhoven weergegeven. In een formele aanleg van vier vakken ligt, in de as van de oude weg van De Bilt naar Amersfoort, die als oprijlaan van Vollenhoven fungeerde, een gebouw getekend waarvan de vorm van de plattegrond overeenkomt met die van het ontwerp van De Malhortie. Of het ontwerp is uitgevoerd is, zoals gezegd, onbekend. In het huidige huis is er in het inwendige in ieder geval niets van terug te vinden.

In 1792 werd het bezit verkocht aan mr. Gerard Munter, oud-schepen van Amsterdam die een nieuw huis laat bouwen. Dat blijkt uit de verkoopnotitie van 28 juni 1800, gepubliceerd in de Oprechte Haarlemmer Courant. Het goed wordt dan als volgt beschreven: ‘een zeer aanzienlyke en extra ordinaire welgesitueerde Hofsteede, genaamd VOLLENHOVEN, met deszelfs capitaale hegte sterk en nieuw getimmerde heerenhuizinge, tuinmans wooning, koetshuis en paarden stallinge (...) staande en gelegen buiten Utrecht, tusschen Zeyst en de Bilt, tegenover de Amersfoordse weg ...’. Men kan hieruit opmaken dat Munter tussen 1792 en 1800 een nieuw huis heeft laten bouwen. De nieuwe eigenaar Pieter de Smeth wist bij het aanzienlijke gebied in 1806 de overplaats Den Eyck te verwerven, waarmee de buitenplaats Vollenhoven zijn grootse omvang had bereikt.

Het huis heeft een rechthoekige plattegrond, is negen traveeën breed en vier diep. Het bestaat uit drie bouwlagen, waarvan de bovenste door de kleine vensters een mezzanino-karakter draagt. Het wordt afgedekt door vier parallelle zadeldaken, zoals aan de rechterzijgevel zichtbaar is. Aan de linkerzijgevel zijn zij door een dakschild aan het oog onttrokken. Er is een duidelijk verschil in breedte tussen het linker- en het rechtergedeelte: de penanten rechts zijn aanmerkelijk breder dan links. Het middendeel met de hoofdingang van drie traveeën springt iets naar voren en wordt bekroond door een driehoekig fronton met beeldhouwwerk, bestaande uit twee putti die een cartouche flankeren waarop 'Vollenhoven' te lezen staat. In de middenrisaliet bevinden zich op de begane grond openslaande deuren met een halfrond bovenlicht met geschulpte invulling. De ingangspartij is gemarkeerd door fijn bewerkte Ionische pilasters en zuilen met een hoofdgestel, waarboven in een later stadium een balkon is aangebracht. Ter onderscheiding

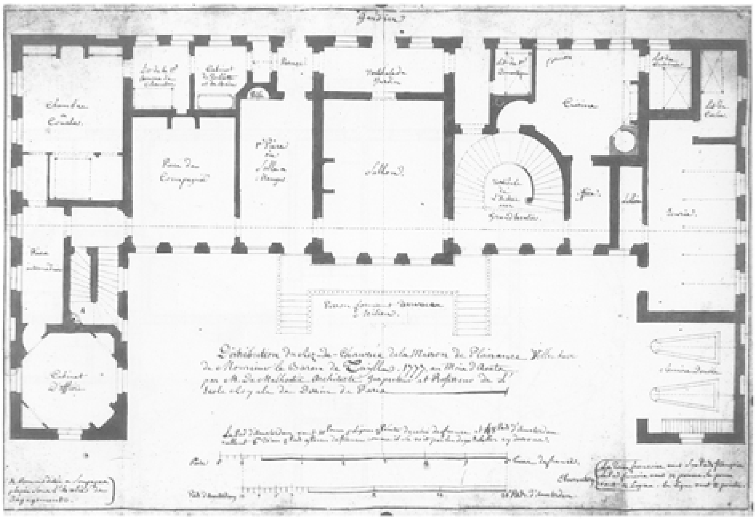

116 Het ontwerp uit 1777 van de begane grond van ‘Vollenhove’ door M. de Malhortie, Architecte, Inspecteur et Professeur de l'Ecole Royale de Dessin de Paris (part. coll.).

117 Detail van het fronton aan de voorzijde waar twee putti leunen tegen een cartouche met ‘Vollenhoven’ (foto RDMZ, 1998).

118 Detail van het ingangsportiek (foto RDMZ, 1998).

van de overige vensters in deze gevel hebben die in de middenrisaliet op de verdieping een bekroning met een hoofdgestel. Eveneens van een later stadium is de halfronde serre aan de linkerkant met Ionische zuilen waarboven een balkon met een ijzeren hekwerk en een ijzeren baldakijn met geschulpte rand is aangebracht. Op de afbeelding bij Lutgers uit 1869 zijn de balkons aan de voorkant en het baldakijn opzij reeds te zien. De serre is in de jaren twintig van deze eeuw aan beide zijden wat uitgebreid. Ook aan de achterzijde is sprake van een middenrisaliet die beëindigd wordt met een fronton. Ter vervanging van een rechthoekige uitgebouwde serre is in 1922 een halfronde colonnade met Ionische zuilen en balkon aangebracht. Tegen de rechterzijgevel tenslotte staat een uitbouw van twee bouwlagen die op de oudste afbeeldingen van het huis voorkomt en dus ook uit het begin van de 19de eeuw dateert. Bij reparatie van het dak is een dakloodje met het jaartal '1828' aangetroffen. Dit kan heel goed het jaar zijn waarin de aanbouw gerealiseerd is. Als type huis doet Vollenhoven denken aan Houdringe, met de risalerende ingangspartij met de drie boogvormige deuren en het afsluitende fronton, zij het dat de hoge stoep bij Vollenhoven ontbreekt en het muurwerk van Houdringe niet is gepleisterd. Ook Broekhuizen in Leersum lijkt een inspiratiebron geweest te zijn. Afgezien van de bouwmassa is de overeenkomst in het beeldhouwwerk in het fronton opmerkelijk. Zowel de putti als de geornamenteerde cartouche tussen hen in vertonen dezelfde vormen en kunnen niet anders dan van dezelfde hand zijn. De ontwerptekening van het

119 Het huis 't Klooster in een landschappelijke aanleg met koetshuis terzijde, zoals weergegeven bij Mourot in 1829.

fronton van Broekhuizen is door B.W.H Ziesenis gesigneerd. Een architect van Vollenhoven is niet bekend. Gezien de bovengenoemde overeenkomsten lijkt Ziesenis als architect van het huis Vollenhoven zeker tot de mogelijkheden te behoren.

Een belangrijke buitenplaats in De Bilt was het naast Sandwijck gelegen *'Klooster'* of *Colenberg*. Ter plaatse had voor de Reformatie het Benedictijner Vrouwenklooster gestaan, dat al in de 12de eeuw van het dubbelklooster Oostbroek was afgesplitst. Als gevolg van de Reformatie werd het complex in de jaren na 1585 grotendeels gesloopt. Het afkomende materiaal werd onder andere gebruikt voor de verbetering van de Utrechtse stadsmuur. Pas in 1647 of 1648 kwam het voormalige kloosterterrein met de resterende bebouwing in particuliere handen en zou dat in de eeuwen die volgden blijven. Ter plaatse verrees een buitenhuis, waarvan men niet weet hoe het eruit gezien heeft, maar dat de historische naam 't Klooster' droeg. Ook stond het wel bekend als 'Colenberg', de oude naam van de naastliggende ambachtsheerlijkheid. In 1826 werd dit huis vervangen door een fors, witgepleisterd landhuis in neoklassieke vormen. Een deel van het oude kloostergebouw in de vorm van enig muurwerk en een 15de-eeuwse kelder werd in het nieuwe huis opgenomen. Rond het huis werd in dezelfde tijd een park aangelegd, waarin diverse bijgebouwen als een oranjerie, koetshuis en stal werden neergezet. Tot 1893 heeft deze plaats deel uitgemaakt van het Biltse buitenplaatsenlandschap dat gevormd werd door Sandwijck en Sluishoef, 't Klooster, Oostbroek, Houdringe, Tameroord (gesloopt in 1866), Beerschoten en Vollenhoven. In dat jaar werd 't Klooster verkocht aan het Koninklijk Nederlandsch Meteorologisch Instituut (K.N.M.I.), dat hier zijn nieuwe huisvesting vond. In het park kwamen particuliere villa's. Het grote huis werd verbouwd en aangepast aan zijn nieuwe functie. Dat zou nadien nog diverse malen gebeuren. Het huis uit 1826 is met enige moeite nog terug te vinden aan de noordwesthoek van het huidige hoofdgebouw.

Van een heel andere orde van grootte is het bescheiden *Sluishoef* aan de Utrechtseweg 315 te De Bilt. Dit huis werd in of vlak na 1823 gebouwd door een Amsterdamse fabrikant, Hendrik de Heus. Hij wilde op de plaats waar bijna twee eeuwen een vingerhoedmakerij met watermolen had gestaan, een muntenschoonmakerij vestigen, aan het water van de Biltse Grift. Daarbij liet hij een

klein buitenhuis bouwen. De kadastrale minuut die in 1824 is getekend laat een gebouw met een onregelmatig gevormde zuidgevel zien wat erop kan wijzen dat het huis waarschijnlijk tegen de resten van de oude watermolen aan is gezet. Het muntenbedrijf heeft er niet lang gezeten. In 1832 verhuisde het naar het Vredenburg in Utrecht. Dat was de gelegenheid om de oude resten af te breken en het huis naar achteren uit te breiden waarmee het een vrijwel vierkante plattegrond kreeg. De Heus stierf in 1836. Zijn nazaten verkochten het huis pas in 1848. In 1858 is het buitenplaatsje bij het naastgelegen Sandwijck getrokken en diende als tuinmanswoning en oranjerie. Die oranjerie was vlak daarvoor, in 1856 of 1857, tegen de

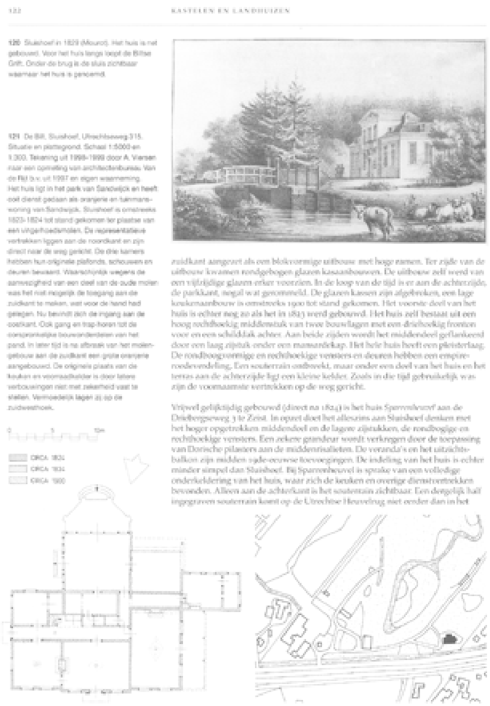

120 Sluishoef in 1829 (Mourot). Het huis is net gebouwd. Voor het huis langs loopt de Biltse Grift. Onder de brug is de sluis zichtbaar waarnaar het huis is genoemd.

zuidkant aangezet als een blokvormige uitbouw met hoge ramen. Ter zijde van de uitbouw kwamen rondgebogen glazen kasaanbouwen. De uitbouw zelf werd van een vijfzijdige glazen erker voorzien. In de loop van de tijd is er aan de achterzijde, de parkkant, nogal wat gerommeld. De glazen kassen zijn afgebroken, een lage keukenaanbouw is omstreeks 1900 tot stand gekomen. Het voorste deel van het huis is echter nog zo als het in 1823 werd gebouwd. Het huis zelf bestaat uit een hoog rechthoekig middenstuk van twee bouwlagen met een driehoekig fronton voor en een schilddak achter. Aan beide zijden wordt het middendeel geflankeerd door een laag zijstuk onder een mansardekap. Het hele huis heeft een pleisterlaag. De rondboogvormige en rechthoekige vensters en deuren hebben een empireroedeverdeling. Een souterrain ontbreekt, maar onder een deel van het huis en het terras aan de achterzijde ligt een kleine kelder. Zoals in die tijd gebruikelijk was zijn de voornaamste vertrekken op de weg gericht.

Vrijwel gelijktijdig gebouwd (direct na 1824) is het huis *Sparrenheuvel* aan de Driebergseweg 3 te Zeist. In opzet doet het alleszins aan Sluishoef denken met het hoger opgetrokken middendeel en de lagere zijstukken, de rondbogige en rechthoekige vensters. Een zekere grandeur wordt verkregen door de toepassing van Dorische pilasters aan de middenrisalieten. De veranda's en het uitzichtsbalkon zijn midden 19de-eeuwse toevoegingen. De indeling van het huis is echter minder

simpel dan Sluishoef. Bij Sparrenheuvel is sprake van een volledige onderkeldering van het huis, waar zich de keuken en overige dienstvertrekken bevonden. Alleen aan de achterkant is het souterrain zichtbaar. Een dergelijk half ingegraven souterrain komt op de Utrechtse Heuvelrug niet eerder dan in het

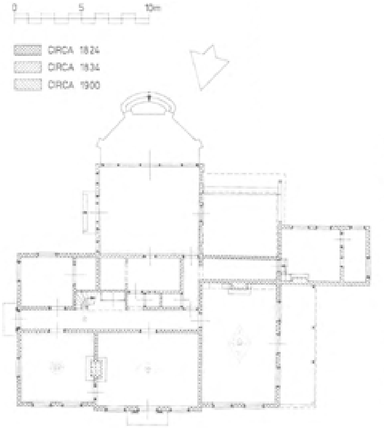

121 De Bilt, Sluishoef, Utrechtseweg 315. Situatie en plattegrond. Schaal 1:5000 en 1:300. Tekening uit 1998-1999 door A. Viersen naar een opmeting van architectenbureau Van de Rijt b.v. uit 1997 en eigen waarneming. Het huis ligt in het park van Sandwijck en heeft ooit dienst gedaan als oranjerie en tuinmanswoning van Sandwijck. Sluishoef is omstreeks 1823-1824 tot stand gekomen ter plaatse van een vingerhoedsmolen. De representatieve vertrekken liggen aan de noordkant en zijn direct naar de weg gericht. De drie kamers hebben hun originele plafonds, schouwen en deuren bewaard. Waarschijnlijk wegens de aanwezigheid van een deel van de oude molen was het niet mogelijk de toegang aan de zuidkant te maken, wat voor de hand had gelegen. Nu bevindt zich de ingang aan de oostkant. Ook gang en trap horen tot de oorspronkelijke bouwonderdelen van het pand. In later tijd is na afbraak van het molengebouw aan de zuidkant een grote oranjerie aangebouwd. De originele plaats van de keuken en voorraadkelder is door latere verbouwingen niet met zekerheid vast te stellen. Vermoedelijk lagen zij op de zuidwesthoek.

122 Sparrenheuvel zoals Lutgers het tekende in het midden van de 19de eeuw. De veranda's en het uitzichtsbalkon zijn nog niet aangebracht (part. coll.).

123 De oudste fase van het kleine 'maison de campagne' Hoog Beek en Royen in 1829 afgebeeld bij Mourot.

124 In 1836 is Hoog Beek en Royen met een verdieping verhoogd en zijn de middenrisalieten gewijzigd, zoals de litho bij Lutgers uit 1869 laat zien.

begin van de 19de eeuw voor, maar kent tot ver in die eeuw een ruime toepassing. De ingang met oprijlaan ligt aan achterzijde. Ook hier ziet de voorzijde met de voornaamste kamers uit op de weg. Van enige ornamentiek in het huis, met uitzondering van de hal, is geen sprake. De relatie tussen huis en park is verloren gegaan, omdat hierin een bijzonder fors kantorencomplex is gebouwd, zonder acht te slaan op het karakter van de buitenplaats.

Waar die relatie nog wel fraai is te zien, is bij het naastliggende *Hoog Beek en Royen* (Driebergseweg 1) uit 1825, dat in 1836 werd verhoogd. Aanvankelijk was het een blokvormig gebouw met souterrain, hoofdverdieping en halve verdieping daarboven. Aan de kant van de weg had het een sterk risalerend middendeel onder een steekkap met een in een rondboog gevat balkon. Het omlopend schilddak was van een balustrade voorzien. De ingangspartij aan de achterkant sprong volgens de gegevens op de kadasterplan van 1832 ook iets naar voren. Aan oost- en westzijde (de zijgevels) waren over de hoogte van de begane grond veranda's aangebracht, die aan de noord- en zuidkant aanliepen tegen de middenrisaliet. Mourot beeldt deze fase in 1829 af. Johannes van Straaten (1781-1858) uit Utrecht was de architect die dit buitenhuis, deze 'maison de campagne', zoals eigenaar A. Voombergh het noemde, ontwierp. Bij de verhoging in 1836 werd het uiterlijke aspect enigermate veranderd; de risalieten werden nu, evenals het hoofdblok plat afgedekt en van een balustrade voorzien. De vensters werden door kroonlijsten geaccentueerd. Wie deze verbouwing heeft uitgevoerd is niet bekend. Het lijkt echter voor de hand te liggen dat het wederom Van Straaten is geweest. Waarschijnlijk is het park enige jaren voor de bouw van het huis aangelegd. Op de litho bij Mourot ziet men al betrekkelijk hoge bomen. Hoewel het huis nogal

125 De Ewijckshoeve door Lutgers in 1869. Sindsdien is het huis vrijwel niet gewijzigd op twee aanbouwen aan de zijkanten na.

126 Ewijckshoeve vertoont zich in 1999 nog steeds als een klassicistisch decorstuk tegen een groene achtergrond, kenmerkend voor een 19de-eeuwse buitenplaats (foto RDMZ, 1999).

ingrijpend is gerestaureerd in 1955-1956, waarbij onder andere de veranda's, die er vanaf het begin af aan gezeten hadden, zijn afgebroken en in het interieur vloeren en plafonds zijn vernieuwd, is de combinatie van het witte, klassicistische buitenhuis in een landschappelijk park een van de fraaiere verschijningen op de Utrechtse Heuvelrug (Bouwkundig tijdschrift XII, 1892, 24)

Een ander aardig bewaard gebleven voorbeeld uit de eerste decennia van de 19de eeuw is de *Ewijckshoeve* in Den Dolder, een uitstekend voorbeeld van het eenvoudige neoklassicistische landhuis, dat het meer van zijn verhoudingen en situering dan van de rijke detaillering moet hebben. De eigenaar D.J. Gildemeester, kocht in 1826: '... het buitengoed genaamd Ewijcks-Hoeve gelegen onder de gemeente van Zeist tegen over de Doldersche brug in de nabijheid van Zoestdijk. Bestaande het geheel in een heerenhuizinge voorzien van 5 kamers, keuken, achterhuis, paarden en koestal tuinmanswoninge en schuur (....) voorts een grote

tuin en wel aangelegde Boomgaard vele nieuwe en oudere bossen, met een viskom, en zeer aangename wandelingen met de z.g. bovenste of grote Engh, met Heiveld en houtgewas ...'. Hij liet het 18de-eeuwse huis afbreken, een nieuw huis en een koetshuis bouwen, alsmede de tuinaanleg moderniseren. Aan de vijverzijde, links op de hoek van het huis bevindt zich een steen met de tekst: 'DE EERSTE STEEN / GELEGD DOOR DEN HEER / D.I. GILDEMEESTER / AUGUSTUS 1827'. In 1831 was het gereed. Het nieuwe huis was bescheiden van afmetingen, tamelijk streng van karakter en niet erg groot. Voor het huis werd een grasveld aangelegd. De Pijnenburgergrift werd tot een slanke vijverpartij vergraven, waaroverheen een ruime vista naar de schilderachtige bossen van de Lage Vuursche en Soestdijk gerealiseerd werd.

De opzet van de, nog onbekende, architect van Gildemeester is een blokvormig gebouw van een benedenverdieping, een bel-etage en een zolderverdieping onder een omlopend mansardedak. Op de hoeken van het dak staan vier grote schoorstenen. De scheiding tussen benedenverdieping en bel-etage is aangegeven door een ongeprofileerde cordonlijst. De vensters van de bel-etage hebben een hoofdgestel op consoles en een vensterbank, eveneens op consoles. Het huis is geheel gepleisterd. Oorspronkelijk was de hele benedenverdieping, het basement van het gebouw, donker van kleur, het bovendeel had een lichtgekleurde pleisterlaag. Het sterke punt van het huis is de loggia op de bel-etage aan parkzijde die een prachtig uitzicht over de vijver naar de bossen van Soest biedt. De loggia is drie vensterassen breed en heeft Ionische zuilen en dito hoekpilasters. Het plafond van de loggia is versierd met grote rozetten en is mintgroen van kleur. De omlijsting van de openslaande deuren is hardroze, hetgeen opmerkelijk contrasteert met de lichte afwerking van de bel-etage. Door het open grasveld en het vijverlint voor het huis en het hoge donkere geboomte terzijde en erachter is ook dit huis een uitstekende belichaming van het bekoorlijke lustverblijf buiten. De aanbouwen aan de zijkanten uit de jaren twintig van deze eeuw zijn alleen aan ingangszijde wat storend (HUA, Inv. nr. 34, notariële archieven in de provincie Utrecht, notaris Mr. J.F. Klinkhamer te Amsterdam, Acte dd 29-12-1826).

Volgens archiefgegevens kwam tussen 1849 en 1850 het huis *Molenbosch* in Zeist tot stand in een al bestaand landschapspark uit 1837 van de hand van J.D. Zocher

127 Het Molenbosch aan de voorzijde met het inpandige portiek (foto RDMZ, 1962).

jr. In het algemeen wordt aangenomen dat Zocher tevens de verantwoordelijke architect van het huis is geweest. Het huis is op aanwijzingen van bouwheer J.B. Stoop tegen een heuvel gebouwd. Aan de achterzijde is het souterrain zichtbaar, aangezien het terrein hier lager ligt dan aan de voorzijde, een gegeven dat men veelvuldig, vooral in deze tijd, langs de Stichtse Lustwarande aantreft. Op de begane grond lopen alle vensters door tot aan de vloer (fenêtres à terre) en bieden zo een directe relatie met buiten. De gevels worden over twee bouwlagen geleed door gekoppelde Dorische pilasters aan voor- en achterzijde en enkele pilasters aan de zijgevels. De architraaf van het terugliggende portiek wordt door Dorische zuilen met cannelures geschraagd. De wanden van het portiek zijn verlevendigd door blindnissen met rocaille decoraties. De vakken van het plafond zijn met een rozet versierd, een gegeven dat zich in de hal voortzet. Aan de achterzijde van het huis is ter hoogte van het souterrain en de bel-etage een veranda van latwerk aangebracht. Het meest opmerkelijke kenmerk van dit huis is het feit dat het niet gepleisterd is. Het muurwerk is uitgevoerd in elegant gemetselde rode baksteen. Alleen de pilasters, lijsten en de gevel van het souterrain zijn wit. De ingang tot het

128 De achterzijde van het Molenbosch. Door de ligging tegen een heuvel kon hier een souterrain gerealiseerd worden (foto RDMZ, 1998).

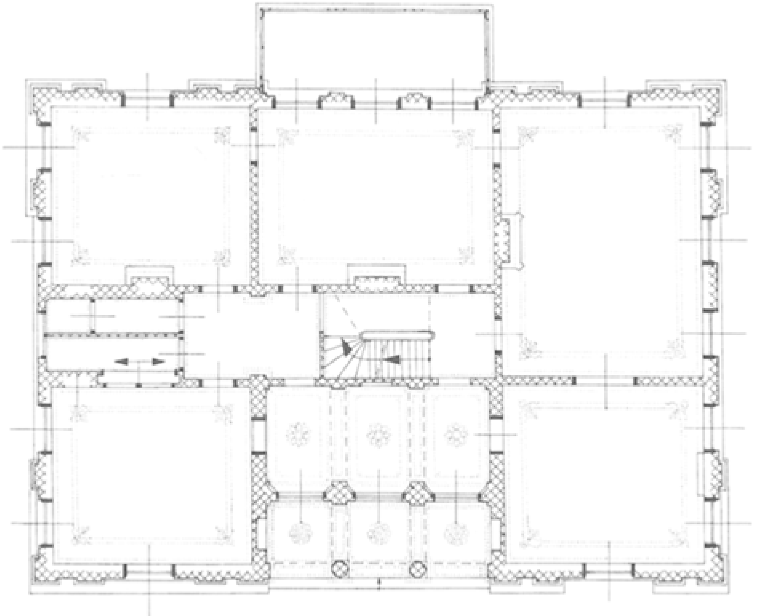

129 Zeist, Molenbosch. Situatie en plattegrond. Schaal 1:5000 en 1:300. Opgemeten en getekend door A. Viersen in 1999.
Het huis en park zijn beide een ontwerp van J.D. Zocher jr. In 1837 is met de aanleg van he park begonnen. De bouw van het huis volgde meer dan tien jaar later. De eerste steen werd in 1849 gelegd. Een jaar later kwam het werk gereed. Stilistisch is het ontwerp overigens heel goed in 1837 te plaatsen. Naast het huis kwamen een koetshuis, tuinmanswoning en oranjerie tot stand. In het landschapspark werd een ovale ommuurde moestuin met groentekelder aangelegd. De oprijlaan loopt voor het huis langs. De ingang ligt in een inpandig portiek dat overgaat in de hal. Op de plattegrond is de hoofdverdieping weergegeven. De vertrekken zijn gerangschikt rond het trappenhuis dat in het midden van het huis achter de hal ligt. De vertrekken komen alle uit op dit trappenhuis en zijn bovendien vrijwel alle onderling verbonden. Het huis is sinds de bouw vrijwel ongewijzigd. Alle originele decoratie is nog aanwezig.

huis bevindt zich in de gevel die naar de weg is toegekeerd, een ‘ouderwetse’ opvatting: bijna alle huizen hebben in deze tijd hun ingangen al aan de achterzijde, teneinde aan de voorzijde een onbelemmerd uitzicht over de weg te hebben.

Een betrekkelijk laat voorbeeld van een onversierd, streng neoklassiek landhuis is *Blikkenburg* in Zeist, dat werd gebouwd op het terrein van de middeleeuwse ridderhofstad Blikkenburg. Het oude riddermatige huis was al sedert het eind van de 17de eeuw verdwenen; op het terrein bevonden zich sindsdien alleen nog een poortgebouw (gesloopt aan het einde van de 18de eeuw) en enige agrarische opstallen. Op de plaats van de ridderhofstad stond in het begin van de 19de eeuw een boerderij. In 1829 werd het bezit aangekocht door M.I.A.J.Ch. barones Taets van Amerongen, echtgenote van jhr. mr. J.E. Huydecoper. In december 1851

130 Ook Blikkenburg heeft een inpandig portiek. De aanbouw terzijde is 20ste-eeuws (foto RDMZ, 1998).

schonk zij een perceel bouwland, zuidelijk van de voormalige ridderhofstad, aan haar zoon J.L.R.A. Huydecoper. Huydecoper gaf architect K.G. Zocher, een broer van J.D. Zocher jr., de opdracht om een nieuw huis voor het landgoed Blikkenburg te ontwerpen en daaromheen een parkaanleg te realiseren. Beide ontwerpen zijn bewaard gebleven. Wij beperken ons hier tot het huis. Het wit gepleisterde huis ligt op een lichte verhoging. Hierin is, zoals bij zoveel latere voorbeelden, het souterrain opgenomen. Aan de voorzijde is het terrein tot aan de hoofdverdieping aangeaard, waardoor het huis zich daar met twee bouwlagen vertoont. Aan de achterkant is dat niet het geval: daar is het souterrain zichtbaar. Het blok wordt met een omlopend schilddak met schoorstenen op de vier hoeken afgesloten. De voorgevel is regelmatig van indeling en ziet uit over het kleine park in de richting van de Wulperhorst. De openslaande deuren in de middenpartij werden iets terug gelegd en voor de ingang kwam een portico met een tweetal dubbele zuilen met bladkapiteel. De zesruitsvensters werden van een hoofdgestel voorzien. Het overdekte balkon of loggia op de verdieping boven de ingang komt niet voor op het ontwerp van Zocher. Of het tijdens de bouw, dan wel later werd gerealiseerd, kan niet worden nagegaan. De serre aan de linkerkant van het huis is een uitbreiding uit de jaren twintig van deze eeuw. De indeling van de achtergevel is heel wat minder harmonisch. De vensters zitten op onregelmatige afstand van elkaar, hetgeen te maken heeft met de indeling en de verlichting van de vertrekken.

Neogotiek

In de jaren tussen 1830 en 1850 komt de neogotiek op. Deze uit Engeland overgewaaide decoratieve stijl die bij de huizen en bijgebouwen op en bij buitenplaatsen veel weerklank vond, noemt men ook wel ‘stucadoorsgotiek’, wegens het toepassen in stuc van gotische versieringen. Aan het klassieke, blokvormige

gebouw worden elementen toegevoegd als spitsboogvensters met gietijzeren traceringen en in stucwerk uitgevoerde spitse lijsten. Bij de oude kastelen zijn het kantelen, rond- en spitsboogfriezen en drie- en vierpasversieringen aan hekken en balkons, die het kasteelmatige karakter moeten benadrukken of zelfs versterken. Het is een elegante stijl die door zijn ranke vormentaal de zwaarte van het gepleisterde klassicistische blok verlevendigt. Na het derde kwart van de 19de eeuw maakt de lichtvoetige, romantische stucadoorsgotiek plaats voor een rationelere gotiek, die met het gebruik van baksteen en de constructieprincipes van de Franse gotiek vooral navolging in de kerkbouw gevonden heeft.

De mooiste voorbeelden van ‘stucadoorsgotiek’ zijn de verbouwingen die bij Maarsbergen en Moersbergen hebben plaats gevonden. Ook aan Prattenburg had een neogotische verbouwing plaats, die zich daar overigens tot de ingangspartij had beperkt. In de 20ste eeuw zijn bijna al die wijzigingen aan de grote huizen weer tenietgedaan, door gebrek aan waardering voor iets wat men als pastiche beschouwde. Veel nieuwe huizen in de neogotische stijl zijn er niet gebouwd op de Utrechtse Heuvelrug. Aan de bijgebouwen en met name de villa's ziet men nog wel hier en daar neogotische voorbeelden. Toch is deze fase in de geschiedenis van de buitenplaatsen zodanig van belang dat hieraan wel aandacht geschonken wordt.

De oude proosdij *Maarsbergen* was in de tweede helft van de 17de eeuw verbouwd. Hierboven kwam dit reeds ter sprake. De verlande gracht rond het huis was weer uitgediept, een dubbele brug verbond het huis met het voorplein: het complex kreeg daarmee een feodaal karakter: een riddermatig goed moest immers door grachten omringd zijn. Nu was Maarsbergen niet riddermatig, maar in uiterlijk kwam het er dicht bij. Waarschijnlijk was het relatief kleine gebouw toch niet zo comfortabel als woonstede. Daarom liet J.A. du Bois, eigenaar vanaf 1804, in het eerste kwart van de 19de eeuw het huis vergroten en modieus, namelijk in neogotische trant, verfraaien. Hij liet ter wille van de gewenste uitbreiding de twee oude hoektorens slopen. Aan de achterzijde werd een vleugel aangebouwd van gelijke breedte, maar iets minder diep. De ouderwetse kruiskozijnen werden door grote zesruitsvensters vervangen. Als verwijzing naar de gotiek eindigen de bovenste ruiten met een spitse boog. Andere decoratieve neogotische elementen waren het spitsboogfries en de kantelen als afsluiting van de voorgevel, de arkeltorentjes op de hoeken en de benadrukking van de middenrisaliet met een Vlaamse gevel. Het huis werd aan de voorzijde wit gepleisterd. De achterzijde bleef zoals hij was, ongepleisterd. Tegelijkertijd werd het park in landschappelijke stijl

131 De neogotische uitmonstering van Maarsbergen in een landschappelijke omgeving zoals Lutgers het in 1869 weergaf.

gewijzigd, zodat er een romantische eenheid ontstond. Wie de verantwoordelijke architect was voor deze vroeg 19de-eeuwse verbouwing en de veranderingen aan het park is niet duidelijk. Van der Wijck noemt S.A. van Lunteren, die ook Sandenburg (ca. 1860) en Scherpenzeel (1856-1858) in neogotische vormen verbouwde. Gezien de vroege datering van de Maarsbergse verbouwing die vóór 1829 gerealiseerd moet zijn - de kadastrale minuut van dat jaar laat al het vergrote bouwblok zonder de hoektorens zien - lijkt deze veronderstelling niet te kloppen. S.A. van Lunteren werd in 1813 geboren. Zo de architect al een telg uit het geslacht van Van Lunteren geweest is, dan komt eerder de vader, Hendrik van Lunteren, in aanmerking (Van der Wijck, 1982, 327).

Het middeleeuwse *Moersbergen*, dat sedert zijn ontstaan in de 15de eeuw al diverse wijzigingen had ondergaan, werd in de 19de eeuw tweemaal verbouwd. Tussen 1824 en 1825 kreeg het zijn eerste neogotische bekleding. Wie de ontwerpen heeft geleverd is niet bekend. Een zekere W. van Cooten nam het werk aan. Het bestek van de verbouwing is bewaard gebleven. Het wordt op Het Utrechtse Archief bewaard onder Moersbergen, inv. nr. 36. Aan de achterkant werd een secreet verwijderd. Aan de oostkant moest het ‘uytstek’, de vierkante uitbouw, worden weggebroken. Op het onderste gedeelte daarvan kwam een balkon. De toren met

132 De eerste neogotische fase van Moersbergen dateert van 1824 en is afgebeeld bij Mourot.

133 De tweede neogotische fase van Moersbergen kwam in 1866 tot stand. Vooral aan de voorzijde had Moersbergen door zijn Duitse gevel een opmerkelijke gedaanteverwisseling ondergaan (foto coll. Steenbergh, RDMZ, ca. 1920).

de klokvormige bekroning aan de achterzijde werd afgebroken. De oude kruiskozijnen en schuiframen in de achtergevel maakten plaats voor zesruitsvensters met luiken. Aan de voorzijde werden de kruisvensters door spitsboogvensters met gaffeltracering vervangen. Een aantal kappen werd vernieuwd. Tussen het huis en de duiventoren werd weer een hoge muur gemetseld met een rondboogtoegang met dubbele deur. In het interieur werd door het weghalen van enkele muurtjes de indeling wat gewijzigd. Lambrizeringen werden veranderd. De ouderwetse schouw in de zaal verving men door ‘eene bekwame nis of Engelse schoorsteen’. Aangezien het metselwerk door alle verbouwingen en wijzigingen een heterogeen aanzien had gekregen, werd het hele gebouw, ‘soo oud als nieuwe muuren’, van een pleisterlaag voorzien. De plint werd zwart gemaakt. In de pleisterlaag werden voegen getrokken bij wijze van imitatie van natuursteenwerk.

Het resultaat van die verbouwing is weergegeven bij Mourot en ook bij Lutgers. De laatste heeft voor zijn litho oud materiaal gebruikt, want in 1869, bij de publicatie van zijn boek, was het kasteel al voor de tweede keer verbouwd. Een verdere versterking van het gotische karakter volgde namelijk bij een verbouwing in 1866, waarbij een trapgevel boven de toegang aan het binnenplein werd aangebracht. De toegang zelf werd iets naar voren uitgebouwd en kreeg een balustrade met gotische tracering. In het oog springend is de wijziging van de noordgevel. Bij de verbouwing van 1824-1825 had men zich hier beperkt tot het vervangen van de vensters. Veertig jaar later echter onderging deze gevel een ware metamorfose: hij werd tot een soort trapgevel in Duitse Hanzegotiek verhoogd met overhoeks geplaatste pinakels tussen de trappen. De muur van het voorplein werd ‘weerbaar’ gemaakt door het aanbrengen van kantelen en een getrapte overkluizing van de toegang. Aan de westkant verhoogde men het bestaande torentje tot een slanke minaret met een klokvormige beëindiging. Moersbergen was gotischer dan het ooit geweest was.

Aan deze verbouwing is de naam van de architect H.J. van den Brink gekoppeld, die op het gebied van de neogotiek zijn sporen ruimschoots verdiend had met de bouw van het Seminarie in 1856-1857 te Rijsenburg. Dat Van den Brink in zijn opzet geslaagd was blijkt wel uit een beschrijving uit 1902 in de Nieuwe Groote Gids voor de Stichtsche Lustwarande (p. 83): ‘Grimmig en krijgshaftig kijkt 't Gotisch, voorvaderlijk slot, dat met z'n poort, brug, torens, tinnen en grachten rondom 'n fieren aanblik oplevert en ons herinnert aan den strijdlust der middeleeuwen’.

De neogotische, zogenoemde ‘Engelse stijl’ was vooral in trek bij de kleinere huizen. Mooie voorbeelden zijn het Warandehuis uit omstreeks 1820 (afgebroken in 1872 om plaats te maken voor het huis Nieuw Sterkenburg of Beukenrode), het Berghuisje te Maarn, uit omstreeks 1830 (begin 20ste eeuw verhoogd), het huis Welgelegen in Driebergen (na een bombardement in de Tweede Wereldoorlog afgebroken) en het eerste huis Heidepark uit omstreeks 1820. Deze huizen waren bescheiden van omvang. Door het materiaalgebruik (hout en riet), de openheid

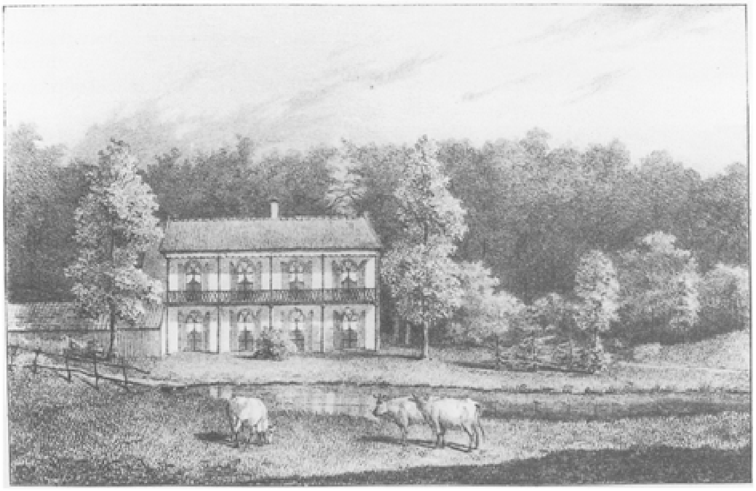

134 Het landelijke Warandehuis lag op het terrein van Moersbergen. Het neogotische huis is in 1872 gesloopt om plaats te maken voor Nieuw-Sterkenburg (later Beukenrode genaamd) (Mourot).

135 Het in neogotische stijl gebouwde Berghuisje in Maarn. De foto werd omstreeks 1840 gemaakt toen het huisje net was voltooid. De opdrachtgever J.B. Stoop staat links (foto coll. RDMZ).

136 Dezelfde uitstraling als het Warandehuis had het oude huis Heidepark dat omstreeks dezelfde tijd, 1820, gebouwd werd (litho uit 1829 bij Mourot).

naar buiten met hun hoge spitsboogvensters of fenêtres à terre, die met luiken af te sluiten waren, gotische versieringen langs de dakrand en de balustrade van de veranda's, hebben zij eerder het karakter van tuinpaviljoens.

Eclecticisme

Omstreeks het midden van de 19de eeuw komt er een architectuurstroming in zwang die een gevarieerde keuze aan historische stijlen combineert met het beproefde en voor de buitenplaatsen zo gewaardeerde neoklassicisme. Evenals in de jaren daarvoor blijft een rechthoekig bouwblok het uitgangspunt. In de decoraties aan de gevels in stuc of wit geschilderde terracotta herkent men barok en rococo, soms in combinatie met zuiver klassieke elementen als hoofdgestellen en frontons boven de vensters of aedicula op het dak. In het ex- en interieur wordt gebruik gemaakt van gegoten of prefab ornamenten en gietijzeren sierende onderdelen. Veranda's

en landelijke ornamentiek als geschulpte daklijsten en zaagwerk in hout en gegoten ijzer benadrukken het buitenkarakter van het huis. De huizen blijven steeds licht gepleisterd in variaties tussen wit, créme en zandkleurig, als contrasterend element met het omringende groen. Wegens de vele mogelijkheden bij het toepassen van historische stijlen was het eclecticisme een populaire en daarom veel gebruikte architectuurstroming. Na 1870 is het eclecticisme uitbundiger door het rijkelijk toepassen van historische motieven als de Franse Lodewijkstijlen, oosterse motieven als hoefijzerbogen en Italiaanse motieven als uitzichttorens en loggia's.

Kenmerkende voorbeelden zijn Nieuweroord (Lenteleven) uit 1841, Villa Nuova (1841), Nijenheim (1850), Oirschot (1850), Kersbergen (verbouwd in 1854-1856), Beeklust (1855-1856), De Brink (1856), De Wildbaan (1857), De Wulperhorst (1858), Schaerweijde (1858), Pavia (1861), Schoonoord te Doorn (1861), Doornveld, voorheen Rustwijk uit 1862, Lindenhorst (1863-1865), Aardenburg (1861, uitgebreid in 1902), Veldzigt (1869), Blanda (1877) en Ma Retraite tenslotte, als een zeer laat en buitengewoon uitbundig voorbeeld uit 1896, waar Italiaanse, Franse en Jugendstilmotieven door elkaar heen gevlochten zijn. Een aantal van deze huizen zijn sindsdien afgebroken dan wel verbouwd.

137 Het huis Nieuweroord in Zeist op een ansicht van omstreeks 1905, voorbeeld van eclectische architectuur.

Tussen 1855 en 1860 verrezen in Zeist drie villa's in eclectische stijl, *De Brink, Beeklust* en *De Wulperhorst*, waarvan twee ontwerpen met zekerheid aan de Utrechtse architect S.A. van Lunteren kunnen worden toegeschreven: Beeklust aan de Utrechtseweg (gebouwd in 1855-56, volgens gegevens van het kadaster) en De Wulperhorst aan de Tiendweg (1858-1860: jaartalsteen). Van De Wulperhorst is de correspondentie bewaard gebleven tussen de opdrachtgever J.L.R.A. Huydecoper en S.A. van Lunteren, alsmede de ontwerptekeningen en het bestek. Zij zijn te vinden in het Archief stichting Van de Poll: huis Wulperhorst, nr. 31 en 32, GAZ. Over Van Lunterens betrokkenheid bij het ontwerp van Beeklust meldt Kramm expliciet dat hij het huis van het buitengoed Beeklust gebouwd heeft (Kramm, 1857-1861, 1023). In het geval van De Brink, dat direct naast Beeklust is gelegen, zijn in de architectuur en de detaillering zoveel overeenkomsten met de beide andere huizen te vinden dat dezelfde architect zeer voor de hand ligt. Het gegeven van een met vlakke gewelven overkluisde kelderverdieping onder de gang en entree van de begane grond (als opvang van de zware marmeren vloer), de

138 Het huis Beeklust op een tekening van Lutgers die als voorbeeld voor zijn litho in het boek over de Gezigten in de omstreken van Utrecht gediend heeft (part. coll.).

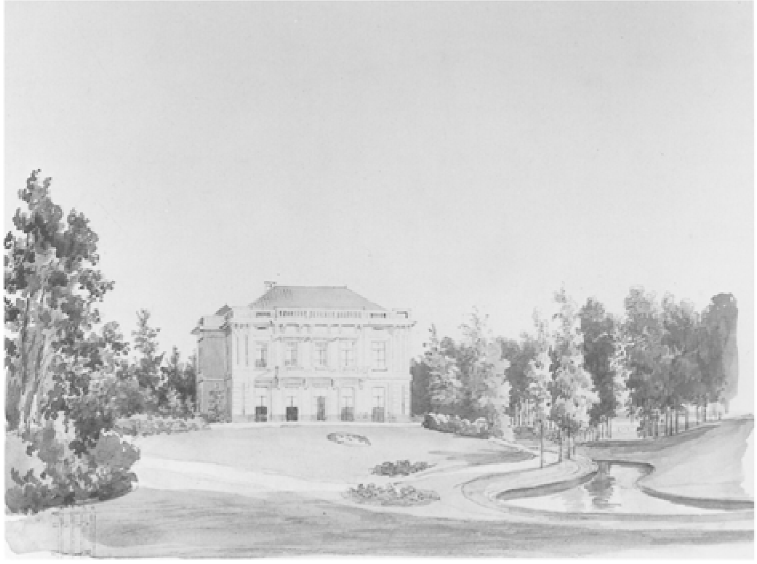

139 De Brink in zijn parkaanleg, getekend door P.J. Lutgers (part. coll.).

situering en afwerking van de hoofdtrap, de gelijkvormigheid in stucplafonds en schouwen en de dispositie van de vertrekken wijzen daar op. Bovendien was ook hier, evenals bij de Wulperhorst, een Huydecoper opdrachtgever: W.K. Huydecoper, broer van J.L.R.A. en de latere burgemeester van Zeist.

De Brink (Utrechtseweg 82) en *Beeklust* (thans Bartimeus, Utrechtseweg 84) liggen beide op een verhoging, opgeworpen met de grond die vrijkwam bij het graven van een vijver. Hierdoor is het zicht vanuit het huis op de tuin en omgekeerd vanaf de weg op het huis optimaal. Beide huizen zijn in opzet blokvormige witgepleisterde gebouwen onder een schilddak. Beide hebben een alleen aan de achterzijde (de ingangszijde) zichtbaar souterrain - aan de tuinkant, die op de weg gericht is, loopt de aarde aan tot de plint van de begane grond. Beide gebouwen staan in hun parkaanleg scheluw ten opzichte van de Utrechtseweg en zijn gesitueerd tegen een

achtergrond van donker geboomte, waarmee het open grasveld en de vijver voor het huis een contrast vormen. In de gevelarchitectuur

140 De Brink in 1962. Het aanzicht is, vergeleken met de tekening van Lutgers maar weinig veranderd (foto RDMZ, 1962).

141 De eerste steen van de Brink (foto RDMZ, 1998).

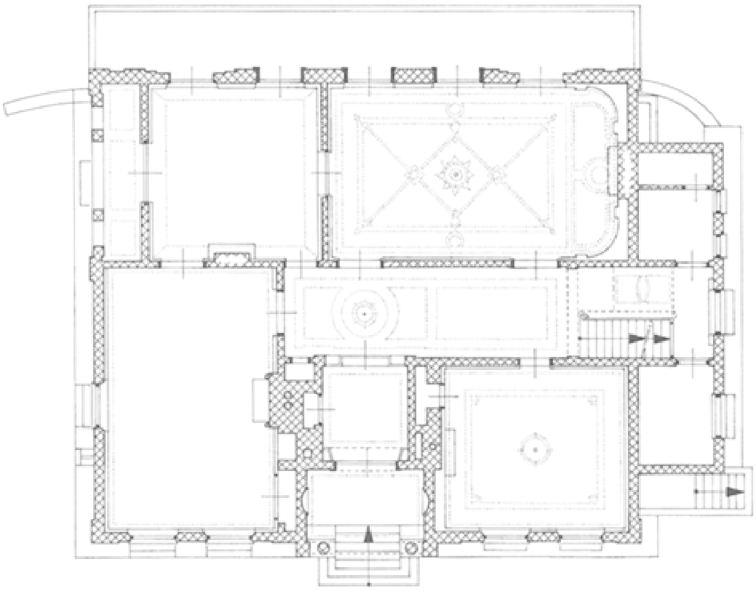

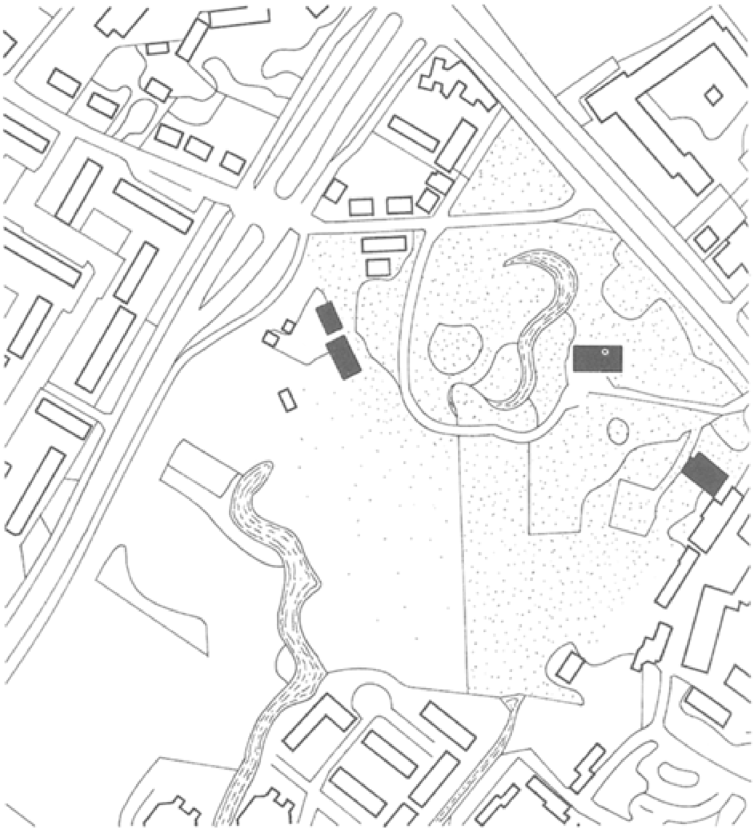

142 Zeist, De Brink, Utrechtseweg 82. Situatie en plattegrond. Schaal 1:5.000 en 1:300. Tekeningen uit 1997 door A. Viersen naar een opmeting van architectenburo Cees Dam (1978) en eigen waarneming.
Op de plattegrond is de hoofdverdieping weergegeven. De stucplafonds zijn ingestippeld. Het park en het huis dateren beide van 1856. Het park is inmiddels in omvang wat verkleind, maar het huis is, ondanks een kantoorbestemming, gaaf bewaard gebleven. Samen vormen zij twee van de beter bewaarde complexen van de Stichtse Lustwarande.

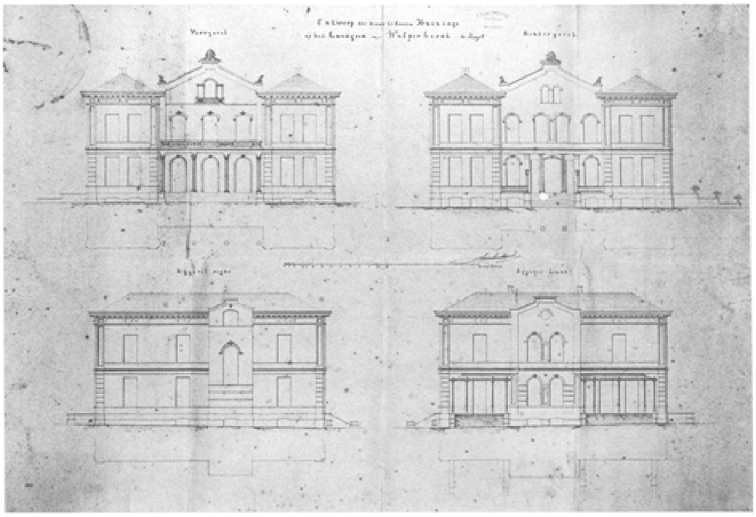

143 ‘Ontwerp der nieuw te bouwen Huizinge op het Landgoed Wulperhorst te Zeyst’. De gevelontwerpen van de Wulperhorst zijn gesigneerd S.A. van Lunteren (GAZ, Inventaris Van de Poll-stichting, Wulperhorst, nr. 32).

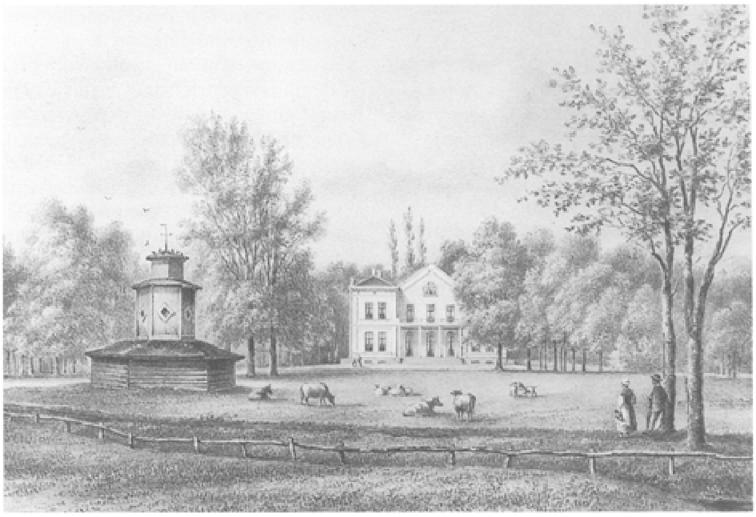

144 De Wulperhorst in 1869 bij Lutgers. Het huis ligt in een landelijke omgeving die nog eens geaccentueerd wordt door het grazende vee. Opmerkelijk is het type duiventoren in combinatie met een schuur op de voorgrond.

145 De achterzijde van de Wulperhorst die in vergelijking met de afbeelding bij Lutgers iets minder rijk is uitgevoerd (foto RDMZ 1996).

ziet men de klassieke verhoudingen in de ritmische verdeling der vensters vermengd met eclectische elementen als de verdiepte velden in de lisenen, bosseringen door middel van diepe groeven in de pleisterlaag, cordonlijsten tussen de verdiepingen, stuclijsten boven de vensters, rondboogvensters met stuclijsten en een ‘hoofdgestel’ met liggende venstertjes, dat bij De Brink met een balustrade wordt beëindigd. De Brink is van de twee huizen het beste bewaard. Bij Beeklust zijn in het begin van de 20ste eeuw een vleugel en een serre aangebouwd en de vensters gewijzigd, waardoor het evenwicht in bouwmassa en geveldispositie verminderd is.

146 De Wulperhorst aan de voorzijde, met de terugliggende ingangspartij (foto RDMZ 1996).

De Wulperhorst vormt door zijn omvang - bijna twee à drie maal zo groot als Beeklust en De Brink - een uitzondering in deze tijd op de Utrechtse Heuvelrug. Het huis bestaat uit een middendeel tussen tuitgevels en twee iets langere parallelle zijstukken onder een schilddak. De trappenhuizen aan oost- en westkant worden gemarkeerd door risalieten met tuitgevels. De architectuur van de gevels heeft dezelfde kenmerken als hierboven is vermeld over De Brink en Beeklust. Vooral de blokvormige zijstukken doen zeer sterk aan Beeklust denken. Bij de bouw van Wulperhorst kon men niet beschikken over een maagdelijk, nog te ontwikkelen terrein zoals bij de twee andere buitenplaatsen. Hier lag al vanaf het begin van de 18de eeuw een park met huis. Het park was al in de vroege 19de

147 Het huis Pavia aan de voorzijde (foto RDMZ, 1976).

148 De achterzijde van Pavia met de uitgebouwde veranda die is dichtgezet (foto RDMZ, 1976).

eeuw verlandschappelijkt, het oude huis in 1830 afgebroken. Het nieuwe huis Wulperhorst kwam wel ongeveer op de plaats van het oude huis te staan, maar werd in de situering een kwart slag gedraaid om een visuele relatie tot stand te brengen met Blikkenburg en het Slot, beide eveneens Huydecoper-bezittingen. De klassieke verhoudingen die bij de Brink nog manifest waren, zijn hier verdwenen. De architectuur is hybride door het verspringen van de bouwdelen, de onregelmatige indeling van de zijgevels en het toepassen van verschillende venstervormen in een gevelvlak. In het ontwerp waren aan voor- en achterkant de deuren en vensters met gestucte of terracotta sluitstenen gedacht en de beëindigingen van de tuitgevels versierd met acroteria. Op de afbeeldingen bij Lutgers (1869) zijn zij niet weergegeven, zodat men mag aannemen dat deze versieringen niet zijn uitgevoerd. Aan de voorzijde vindt men een door zuilen gelede, veranda met balkon die via een brede trap toegankelijk is, aan de achterkant heeft de toegang een inpandig portiek. Hoewel het huis nu, zoals de meeste andere uit deze tijd, een witte afwerklaag heeft, is het in het midden van de 20ste eeuw een tijd borstplaat-roze geweest.

Een ander, fraai in een landschapspark gelegen huis in eclectische stijl is *Pavia* aan de Laan van Beek en Royen 45 te Zeist. Het huis werd waarschijnlijk in of vlak na

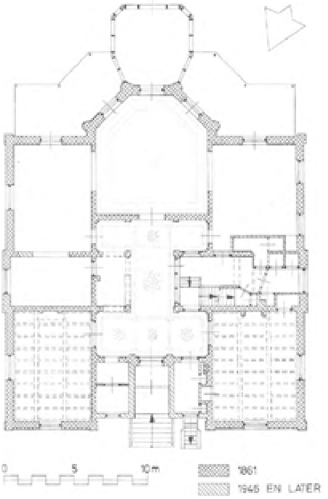

149 Zeist, Pavia, Laan van Beek en Roijen 45. Doorsnede en ligging in het terrein. Schaal 1:300. Tekening uit 1997 door A. Viersen naar een opmeting van Triplan Bouwtechnisch Adviesburo bv (1990) en eigen opmetingen. Alleen aan de ingangszijde is het souterrain aan de buitenkant zichtbaar. Aan de tuinzijde is het terrein opgehoogd tot aan het niveau van de bel-etage. Hier is een uitgebouwde veranda aangebracht met uitzicht over het park en de vijver. Het terrein loopt vandaar sterk af naar de vijverpartij. De hoofdverdieping ligt op de 0-lijn. Vooral aan vijverzijde is het niveauverschil zeer goed te zien.

150 Zeist, Pavia, Laan van Beek en Roijen 45. Situatie en plattegrond. Schaal 1:5000 en 1:300. Tekeningen uit 1997 door A. Viersen naar een opmeting van Triplan Bouwtechnisch Adviesburo bv (1990) en eigen waarneming. Op de plattegrond is de hoofdverdieping weergegeven. De stucplafonds zijn ingestippeld. De bouw van het huis en de parkaanleg vonden hun beslag in of vlak na 1860. Het park is door de aanleg van een villawijk in de jaren dertig van deze eeuw aan de zuidkant verkleind. Het pand had oorspronkelijk een zeer sterk terugliggende ingangspartij. Dit is door een inbouw van 1946 en 1953 minder manifest geworden.
Opmerkelijk is de H-vormige hal, waar de originele hoofd- en de bediendetrap (inmiddels verwijderd) door een muur aan het oog onttrokken waren. Dit gegeven treft men zo ook aan bij Sparrenheuvel (gebouwd na 1824), het huis waar de opdrachtgever Pauw van Wieldrecht woonde toen hij Pavia liet bouwen. De driezijdig uitgebouwde kamer aan tuinzijde is een element dat in de eerste helft van de 19de eeuw veel buitenplaatsen karakteriseert.

151 Schoonoord in Driebergen in 1869 door Lutgers. Het witte huis met terugliggende ingangspartij dat enige jaren daarvoor gereed kwam, spiegelt zich in de vijver.

152 Lindenhorst met zijn landschappelijke aanleg voor het huis zoals Lutgers dat in 1869 weergaf.

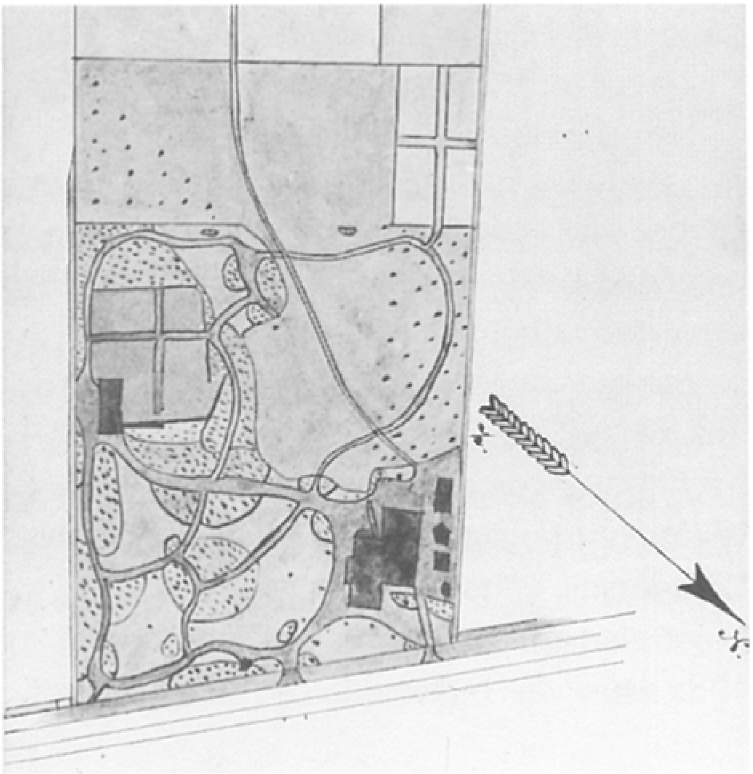

153 De paden en perken bij Lindenhorst zoals Lutgers die in aanzicht toonde, blijken overeen te komen met hetgeen op een plattegrond van het terrein van omstreeks 1884 staat getekend (coll. HUA, inv. nr. 1538-2 (A)).

1860 gebouwd in een door J. Copijn aangelegd park. Een architect is niet bekend. Het eclecticisme manifesteert zich in de architectuur door elementen als een rondbooglijstje onder de dakrand, getoogde omlijstingen rond de ramen met terracotta versieringen, cordonlijsten tussen de verdiepingen, hoeklisenen met bosseringen ter hoogte van de begane grond en met verdiepte velden (casementen) op de verdieping, getrokken voegen in het metselwerk en veranda's met gietijzeren zuiltjes, bekleed met terracotta basementen en kapitelen.

Aanvankelijk stond het huis op een U-vormige grondvlak. De ingang van het huis lag ongeveer drie meter terug ten opzichte van de rooilijn. Hoewel de huidige toegangspartij klassiek aandoet met het fronton boven de middenrisaliet, is deze toch het resultaat van twee verbouwingen. Het onderste deel van de inbouw dateert uit 1946, het bovenste deel met het fronton uit 1953. De gevel aan parkzijde met uitzicht over een glooiend grasveld en de vijver is driezijdig uitgebouwd en

154 Het huis Lindenhorst te Driebergen aan de voorzijde in 1999 (foto RDMZ, 1999).

heeft een veranda van één bouwlaag hoog. De veranda was oorspronkelijk open. Men heeft bij de bouw van dit huis weer optimaal gebruik gemaakt van de (kunstmatige) glooiing van het terrein. Aan de zuidkant loopt het terrein sterk af naar de vijverpartij. Het huis wordt daardoor in het water weerspiegeld. Aan die kant vertoont zich met twee bouwlagen en de kap. Aan de noordzijde, waar zich de ingang bevindt ziet men echter dat het huis ook een souterrain bezit. Het aanaarden van het huis aan de tuinzijde tot aan de plint van de begane grond is een verschijnsel dat men veel ziet bij de buitenhuizen langs de Stichtse Lustwarande. Men kon zo via de fenêtres à terre direct de tuin inlopen. De verhoudingen aan voor- en achterzijde zijn zodoende verschillend waarmee het optisch effect aan tuinzijde met het sterk glooiende terrein harmonischer wordt.

Vrijwel gelijktijdig met Pavia kwam het huis *Schoonoord* (1862-1864) aan de Postweg 18 te Doorn tot stand. Er is een zekere overeenkomst in uiterlijk tussen de

155 Aardenburg in 1930. Vlak bij het huis ligt een bloementuin. Daarna begint het grote weiland. Vanaf de begroeide waranda was een fraai uitzicht over de weilanden naar de weg toe (foto part. coll.).

156 De ingangspartij van Aardenburg. Het rechterdeel van het huis is de aanbouw uit 1902 (foto RDMZ 1997).

twee panden. Ook bij Schoonoord ligt de ingangspartij terug ten opzichte van de rooilijn. Nog sterker is de overeenkomst aan de tuinzijde van Schoonoord. Hier is boven de ver terugliggende tuindeuren een balkon aangebracht op pijlers. Zo moet men zich de oorspronkelijke toestand van Pavia's ingangspartij ook voorstellen. Eclectische elementen als cordonlijsten, hoeklisenen met bosseringen en casementen en enkele segmentboogvormige vensters met terracotta sluitsteen zijn ook hier weer aanwezig. Het ontwerp van het huis is weinig verfijnd. De plattegrond is, anders dan bij Pavia, minder helder van verhoudingen.

Rieber meldt dat het ontwerp van Schoonoord door S.A. van Lunteren is geleverd. Men zou geneigd zijn het ontwerp van Pavia dan ook aan Van Lunteren toe te schrijven, maar het bewijs hiervoor ontbreekt (Rieber, 1892, 7-8).

Ook het huis *Lindenhorst* met koetshuis en bijgebouw in Driebergen aan de Hoofdstraat 258-260 zou volgens Rieber eveneens een ontwerp van S.A. van Lunteren zijn. Het huis kwam tussen 1863 en 1865 tot stand en werd in opdracht van de Utrechtse kantonrechter A.H. Metelerkamp gebouwd. De boerderij die er

stond bleef gehandhaafd: het nieuwe huis werd er tegenaan gezet en beide opstallen werden gepleisterd om de samenhang te versterken. Hoewel veel buitenplaatsen ontstaan zijn ter plaatse van een boerderij - hiervoor kwam het al enige malen ter sprake - is de Lindenhorst het enige voorbeeld op de Heuvelrug waar de fysieke verbondenheid buitenplaats en boerderij duidelijk zichtbaar is. Het middendeel van het huis springt naar voren en eindigt in een risaliet. De fenêtres à terre openen op een kleine landschappelijke tuin.

In deze serie eclectische huizen past ook het huis *Aardenburg* aan de Driebergseweg 5 te Doorn. In zijn driezijdig uitgebouwde kamer aan de achterzijde ziet men het voorbeeld van onder andere Pavia terug. Het terrein werd in 1860 door de Amsterdamse bankier Van Eeghen gekocht. In dat jaar liet hij een park door J. Copijn aanleggen. De bouw van het huis vond een jaar later plaats. Een eerste steen werd gelegd door Chr.J. van Eeghen op 22-5-1861. De gevels zijn alle wit gepleisterd en staan op een hardstenen plint. Het eclecticisme manifesteert zich in de sierende details: tussen de verdiepingen is een dubbele cordonlijst aangebracht. Onder de daklijst, die door slanke consoles wordt opgevangen, lopen vlakke lijsten met casementen en medaillons. De hoeken van de begane grond zijn geaccentueerd met gebosseerde lisenen, die van de verdieping hebben lisenen met casementen en medaillons.

De ontwerper van het huis is Lucas Hermanus Eberson (1822-1899). Eberson was in zijn tijd een gewaardeerd architect die onder andere architect-en-chef was van koning Willem III. Hij verrichtte veel restauratiewerk aan kastelen en landhuizen en stond bekend als iemand die ‘groote waarde hechtte aan schoone verhoudingen en goede schaduwwerking door een welgekozen profilering’. Bij Aardenburg zijn die schone verhoudingen minder manifest. Het huis maakt aan de buitenkant een massale en hybride indruk, eclectisch in de ware zin des woords! Dat is maar ten dele te wijten aan de aanbouw aan de zuidzijde van C.B. Posthumus Meyjes uit 1902. Ook de oorspronkelijke opzet van het huis was weinig subtiel met de naar verhouding te grote rechthoekige zaal naast de driezijdige uitbouw. De situering van het huis ten opzichte van het wat eerder aangelegde park is enigszins onlogisch. De voornaamste zichtlijn is naar het noorden, over de vijver naar de

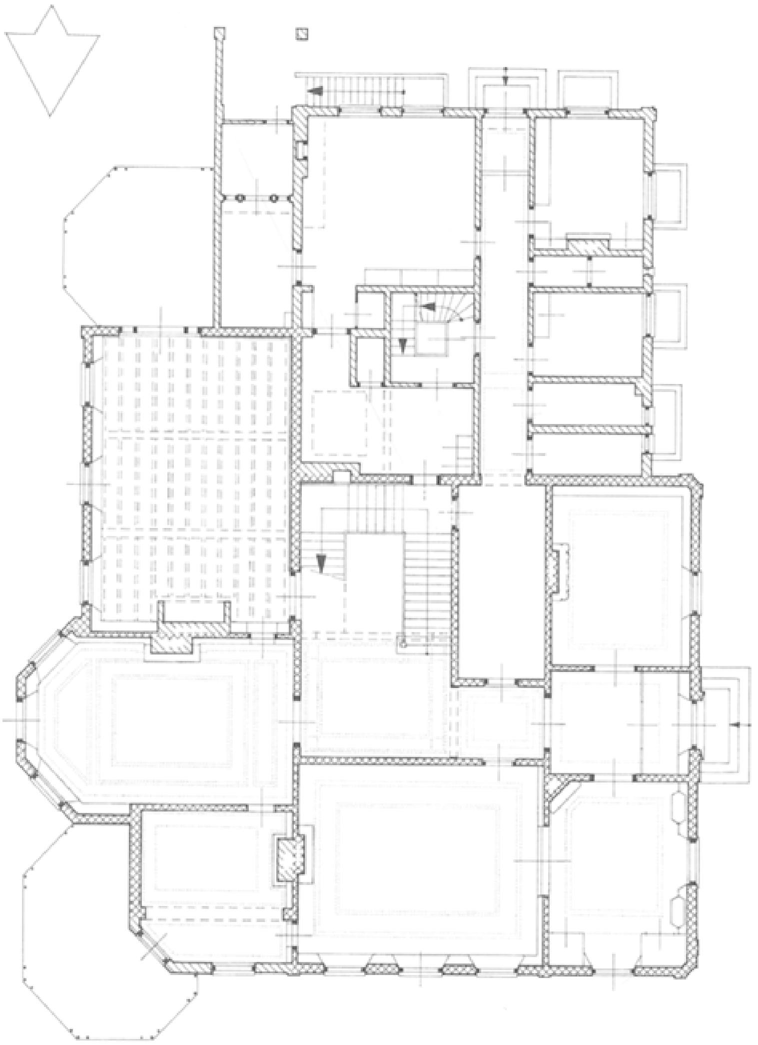

157 Doorn, Aardenburg, Driebergsestraatweg 5. Situatie en plattegrond. Schaal 1:5000 en 1:300. Tekening uit 1997 door A. Viersen naar een opmeting van het 2e Genie-commandement Eerstaanwezendingenieur der Genie-Amersfoort uit 1978 en eigen waarneming.
De plattegrond geeft de begane grond van het huis weer dat in 1861 tot stand kwam naar ontwerp van L.H. Eberson en in 1902 door C.B. Posthumus Meyjes aan de zuidkant werd uitgebreid. De plafonds zijn ingestippeld. De structuur van de plattegrond van het oude deel is vrij helder en wijkt niet veel af van de huizen die in die tijd tot stand kwamen. Het meest opmerkelijk feit is dat de kelders uit 1861 geen keuken hebben bevat. Bij Aardenburg was daar geen plaats voor in het souterrain, zodat de keuken zich ófwel naast de trap bevond, ófwel in een aanbouw aan de zuidkant van het huis. Dit laatste lijkt het meest waarschijnlijke. Bij de verbouwing in 1902 is het beloop van de trap veranderd. In het nieuw aangebouwde deel aan de zuidzijde werden onder andere een grote keuken en een diensttrap opgenomen.

straatweg. De representatieve vertrekken zijn echter naar het oosten gericht, waar de openheid en de afwisseling in het terrein veel geringer zijn.

Een ander werk van de hand van Eberson is het huis *Prins Hendriksoord* in Den Dolder. Na aankoop van het grote bezit Ewijckshoeve door prins Willem Frederik Hendrik in 1871, liet deze een landhuis bouwen voor zijn rentmeester aan de noordkant van de Soestdijkerweg. Eberson ontwierp een huis van twee bouwlagen op een rechthoekige plattegrond. De ingang aan de oostkant plaatste hij in een risaliet. Aan de zuidkant werd het trappenhuis in een driezijdig uitgebouwde ruimte ondergebracht. De noord- en westzijde waar, net zoals bij Aardenburg, de salon en de kleine zitkamer gedacht waren, kregen een vijfzijdige uitbouw. Ook hier was de uitvoering in eclectische stijl. Het witgepleisterde huis was versierd met geblokte lisenen, geprofileerde lijsten en stucornamenten boven de vensters. Het huis kwam

in 1873 gereed. Gelijktijdig ontwierp J. Copijn het bijbehorende landschapspark. Interessant in dit opzicht is de keuze van architecten: Eberson voor het huis en Copijn voor het park. Dezelfde combinatie had een tiental jaren daarvoor immers Aardenburg tot stand gebracht. Na het overlijden van prins Willem Frederik Hendrik in 1879, kwam het bezit in 1883 in handen van de Amsterdamse bankier A.A.H. Boissevain. Sedertdien is het huis onder ander in 1930 verbouwd en uitgebreid. Zeer ingrijpend was een verbouwing van 1966, toen er naar ontwerp van architect A.G. Kamperman een derde bouwlaag is toegevoegd.

Neorenaissance

Aan het eind van de 19de eeuw ziet men langzamerhand af van de wit gepleisterde blokken met terracotta of gietijzeren versieringen. De neorenaissance komt in de mode, een bouwstijl die met name is geïnspireerd door de Hollandse renaissance uit de 16de eeuw, met stijlelementen van de Italiaanse, Franse, Duits en Vlaamse renaissance. Vooral door publicaties in architectuurtijdschriften en handboeken van toonaangevende architecten uit die tijd, kende deze architectuurstroming door het hele land een grote verspreiding. Kenmerkend is de toepassing van trapgevels en het gebruik van baksteen aan de gevels met versieringen als

158 Prins Hendriksoord is verhoogd en uitgebreid, maar ligt nog steeds fraai in het omringende landschapspark (foto RDMZ, 1999).

speklagen, medaillons, schelpen, frontons, obelisken, en aanzet- en sluitstenen van de strekken boven de vensters in natuursteen.

Een van de eerste huizen met deze kenmerken is het huis *Beukenrode* in Doorn. Ter plaatse stond sedert het begin van de 19de eeuw het Warandehuis, een buitenverblijf dat hoorde bij de bezittingen van Moersbergen. Huis en omringend terrein werden in 1860 van Moersbergen afgesplitst. De nieuwe eigenaar, die kasteel Sterkenburg in eigendom had, liet het Warandehuis in 1872 afbreken en een modern huis bouwen, dat hij Nieuw-Sterkenburg noemde. Met de bouw van het nieuwe huis werd ook het park gereorganiseerd. Het ontwerp van het huis was van de hand van de Driebergse architect H.J. van den Brink, die een villa naar Italiaans model heeft willen scheppen. De Italiaanse renaissancestijl blijkt vooral uit de aangebouwde belvedère, een uitzichttoren met een loggia. Het huis zelf vertoont nog de eclectische trekken van de periode daarvoor en heeft een sterk geprononceerde middenrisaliet. Aanvankelijk waren er op de verdieping van de middenrisaliet ook een inpandig balkon en veranda's van latwerk aan beide kanten.

Het huis is later iets gewijzigd. Het inpandige balkon is gesloten door de vensters naar voren te schuiven in het gevelvlak. Tegen de toren kwamen aanbouwen en in

159 De voorzijde van het huis Beukenrode met de uitzichttoren (foto RDMZ, 1998).

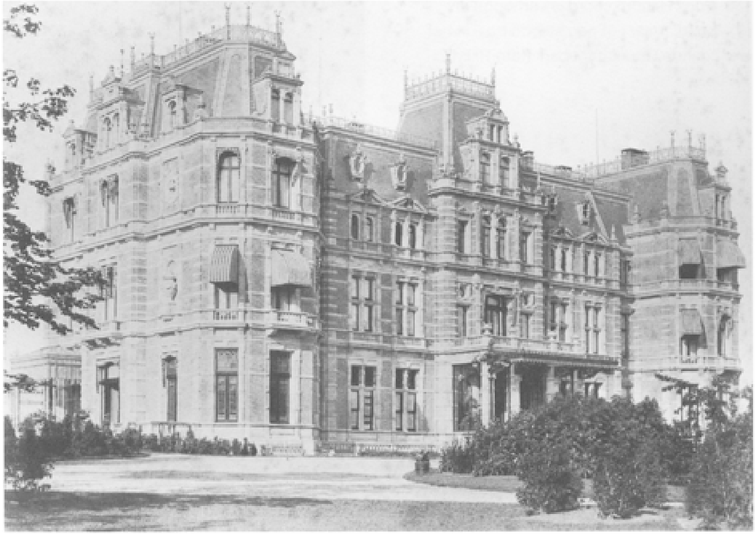

160 De imposante verschijning van Huis Hydepark in het begin van de 20ste eeuw (foto coll. RDMZ).

het interieur werd onder andere het trappenhuis veranderd. Een van de sterkste punten van het huis is de ligging op een (kunstmatige) heuvel in de bosrand wat een extra accent krijgt door de vijver en de grote open weide ervoor. Aan het eind van de 19de eeuw prees een wandelgids de kwaliteiten van Nieuw-Sterkenburg als volgt aan: '... moge het nieuwe huis voor 't vaderlijk slot [Sterkenburg] in ouderdom onderdoen, in aanzien, in fraaiheid van lijnen, overtreft het dit'. Na de verkoop van Nieuw-Sterkenburg in 1907 veranderde men de naam van het huis in 'Beukenrode'.

E.G. Wentink uit Schalkwijk was de architect van het huis dat in 1883 op het landgoed *Dijnselburg* in Huis ter Heide werd gebouwd. Het verving een ouder, wit gepleisterd huis uit 1854. Wentink gebruikte de neorenaissance stijl, zonder daar bijzonder creatief in te zijn. Het huis staat op een onregelmatige plattegrond, een verschijnsel dat zich vanaf deze tijd steeds meer zal gaan voordoen, en is van rode baksteen opgetrokken. Het renaissance-element bestaat uit 'speklagen' die door witte banden worden gesuggereerd. De vensters van de bel-etage eindigen met een segmentboog, die van de verdieping hebben lichtgetoogde strekken, afwisselend van witte steen en baksteen, een motief uit de 16de-eeuwse Hollandse renaissance. De bogen zijn gevuld met een schelpmotief.

Andere huizen in neorenaissance stijl, overigens met eclectische trekjes, zijn de Drieburg, voorheen Rusthof aan de Hoofdstraat in Driebergen uit 1888, Oostbroek uit 1888, Beerschoten, gebouwd tussen 1890 en 1891 en Prattenburg uit 1887-1888. De rijkste voorbeelden op de Utrechtse Heuvelrug, Hydepark (1886-1888) in Doorn in Hollandse en Franse renaissancestijl en het huis Pietersberg/Beukenstein (1893-1894) te Driebergen in Franse renaissancestijl zijn helaas afgebroken. Het eerste huis is in 1942 door een brand verwoest, Beukenstein werd in 1970 gesloopt.

Op de Heuvelrug was het huis *Heidepark* (na 1885: Hydepark) bepaald een uitzondering, zowel in stijl als in omvang. De Amsterdamse bankier H.M.J. van Loon had het terrein van de buitenplaats, die toen nog Heidepark heette, in 1885 kunnen aankopen. Het nog maar net twintig jaar oude wit gepleisterde huis uit 1862 liet hij afbreken. Zijn nieuwe huis werd aangelegd op een hoog terras, midden in een grootse parkaanleg met uitgestrekte gazons, kleurige boomgroepen en verscheidene

bijgebouwen, waaronder twee portierswoningen, een villa en een oranjerie. De architect was de uit Amsterdam afkomstige Jean Nicolas Landré die samen met de aannemers Staal en Haalmeijer, eveneens uit Amsterdam, dit indrukwekkende project tot stand bracht. Niet alleen door het uitspringen van het middendeel, de zijgevels en portieken, maar ook door de toepassing van verschillende bouwmaterialen als baksteen, graniet, zandsteen en leien en de aanwezigheid van torentjes en ijzeren hekjes (crêtes) en kruisbloemen op de steile

161 De achterzijde van Hydepark in het begin van de 20ste eeuw met de terrassen en de brede trappen die toegang boden tot de tuin (foto coll. RDMZ).

daken had het huis een levendig silhouet. Naar de eis van de opdrachtgever waren de afmetingen buitengewoon. De voorgevel was 42 meter lang. Het huis telde meer dan 80 kamers. Voor de Heuvelrug was het huis Hydepark een ongewone verschijning, dat door geen enkel ander gebouw op die manier geëvenaard werd. Zoals gebruikelijk bij de grote huizen bevonden de voornaamste vertrekken zich op de begane grond. Bij de aankleding van het interieur had men zich niet uitsluitend tot de stijl van de (Hollandse en Franse) renaissance beperkt. Daar vond men receptiesalons in de trant van François I en Lodewijk XV, een bibliotheek in Lodewijk XVI-stijl, een jachtkamer in gotische uitmonstering en een Moorse biljartkamer. De eetkamer was weer in renaissance stijl. Kosten noch moeite waren gespaard bij de inrichting van het huis, waarbij de nieuwste technische snufjes waren verwerkt. Zoals gezegd, het grote huis bestaat niet meer, maar aan de diverse bijgebouwen met de speklagen (afwisseling in baksteen en natuursteen), torentjes, obelisken, frontons etc. ziet men zowel Hollandse als Franse (oranjerie) invloeden verwerkt, zij het in een meer landelijke variant dan aan het hoofdgebouw.

Het oude huis *Prattenburg,* gelegen tussen Rhenen en Veenendaal werd in 1887 in opdracht van de toenmalige eigenaar L.H.J.M. van Asch van Wijck als ‘kasteel’ herbouwd. Tevens werd het park eromheen heringericht. Ter plaatse stond al een huis dat in 1474 voor het eerst wordt genoemd (een bouwinge mit den getymer huysinge, hoffstadt, berch, schuer... geheyten Prattenborch) en in de eerste helft van de 16de eeuw nog steeds werd beschreven als ‘huijsinge, schuer off aghterhuys’, waaruit valt op te maken dat hier sprake is van een gebouw met agrarisch karakter. Op de oudst bekende afbeeldingen daarvan uit 1705 (Justus van Broekhuijsen), 1731 (C. Pronk) en 1762 (Paul van Liender) ziet men een blokvormig voorhuis, waaraan een lagere schuur is gebouwd. Aan de linkerzijgevel van het voorhuis is een entreepartij met hoge trap uitgebouwd. In 1772 was het huis vervallen volgens mededeling in de Tegenwoordige Staat. Op het

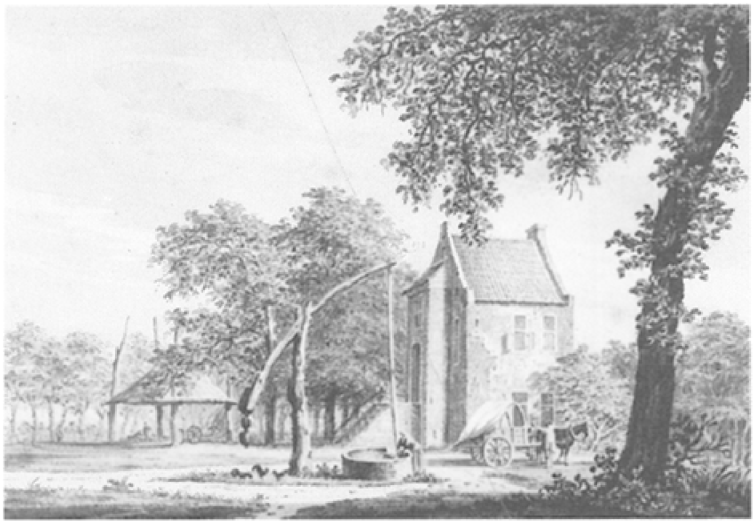

162 Het oude huis Prattenburg in 1762 door Paulus van Liender. Voor een lage schuur staat het blokvormige voorhuis. De tekening is links onder gesigneerd en gedateerd (gewassen pentekening in kleur, 191 × 133 mm, part. coll.).

kadastrale minuutplan van Rhenen (1819) is de plattegrond van blokvormig voorhuis met uitgebouwde entree en aangebouwde schuur echter nog steeds duidelijk herkenbaar. Het was dit huis dat in 1887 door architect E.G. Wentink tot een kasteelachtig landhuis werd omgevormd.

De architect ontwierp een huis van twee verdiepingen op een rechthoekige plattegrond met een forse, drie bouwlagen hoge ‘woontoren’ met kantelen aan de zuidoostkant en een achtzijdig torentje met ingesnoerde naaldspits diagonaal daar tegenover, aan de noordwestzijde. Aan de zuidwestkant kwam een loggia. Waarschijnlijk staat de woontoren op de oude fundamenten van de 16de-eeuwse voorganger. Ingeklemd tussen de woontoren en de noordoosthoek van het huis maakte Wentink een ronde traptoren met uitkragend bovendeel, afgesloten met een ingesnoerde naaldspits. Ter versterking van het middeleeuwse karakter werd een boogfries langs de dakranden gelegd. Boven de vensters werden gedrukte ontlastingsbogen met natuursteenblokken aangebracht, waarmee het huis naast een middeleeuws ook een renaissance-karakter kreeg aangemeten. Bij het kasteelcomplex kwam ook een koetshuis met koetsierswoning (1887) en een boerderij (1886-1887). In 1888 kon het nieuwe huis al betrokken worden.

Sedertdien hebben er twee forse verbouwingen plaats gevonden. In 1907 werd het huis in dezelfde trant met een vleugel aan de noordkant uitgebreid, ook weer met trapgevels (aan oost- en noordzijde) naar ontwerp van J.C. Wentink. Architect J.B. van der Haar restaureerde en verbouwde het huis nogmaals in 1956. De uitbreiding van 1907 maakte hij ongedaan en verving deze door een keukenvleugel.

163 Kasteel Prattenburg vóór de verbouwing van 1956 op een ansicht. De trapgevels naast de ronde traptoren zijn nog aanwezig.

De trapgevels werden afgebroken en ook de loggia moest verdwijnen. Bovendien verplaatste hij de ingang van de zuidkant naar de westkant. Hier kwam een nieuw bordes. Het gevolg was dat tevens de oprijlaan moest worden verlegd. Het trappenhuis binnen werd verplaatst (De Jong, 1996, 106-108).

Veel minder veranderd, ondanks de huidige kantoorfunctie, is het huis *Oostbroek* aan de Bunnikseweg 39 in De Bilt. De geschiedenis van Oostbroek gaat terug tot in de 12de eeuw. In 1113 werd hier een Benedictijner klooster gesticht. Na de Reformatie in 1580 werd de abdij van Oostbroek tot een zogenaamd Statenconvent, hetgeen betekende dat de inkomsten van de bezittingen aan provinciale belangen werden besteed. Pas in 1676 verkochten de Staten 'het oude ende vervallen huys van Oostbroeck metten boomgaert, boerenhuys en schuyre, als mede een moeshoff met een grientgen' aan Jr. Pieter Ruysch die hier een buitenplaats aanlegde. In de loop van de tijd is het huis een aantal malen vernieuwd. Pronk en De Beijer tekenden in 1731 en 1745 een blokvormig huis met

164 Prattenburg in 1995 (foto RDMZ, 1995).

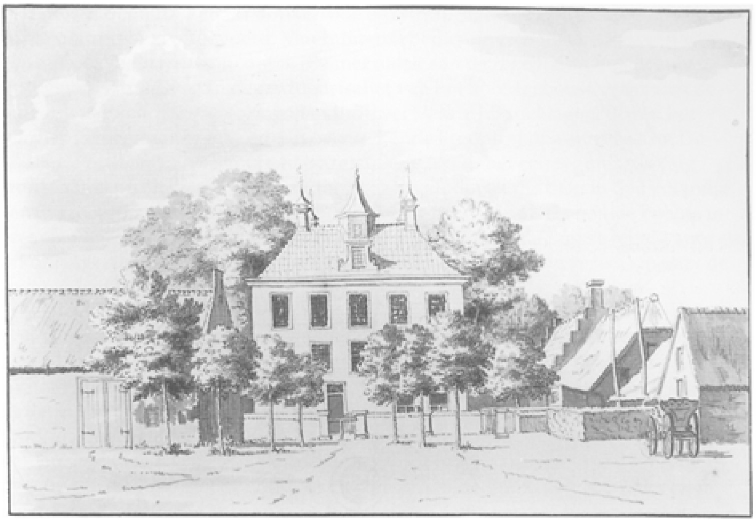

165 Oostbroek in 1731. Afgebeeld is de voorgevel van het huis met middentorentje. Aan de rechterkant ligt een boerenhoeve met hooiberg. Links van het huis bevindt zich een schuur (gewassen pentekening 133 × 195 mm, Serrurier naar Pronk. HUA, inv. nr. TA 1702).

166 Lutgers maakt in 1842 een aquarel van het toenmalige huis Oostbroek, dat half verscholen ligt tussen het hoge geboomte van het park Oostbroek (HUA, inv. nr. TA 1706-2).

167 Oostbroek vlak na de voltooiing in 1888 (foto coll. Stichting Het Utrechts Landschap).

hoekschoorstenen en een dakruiter met klokje. Lutgers geeft op zijn tekeningen uit 1842 een langgerekt, witgepleisterd huis weer dat eruit ziet alsof het niet lang daarvoor gebouwd is. Zekerheid over een bouwdatum is er alleen bij het huidige gebouw Oostbroek. Dat is in 1887 tot stand gekomen.

In 1883 verwierf Willem Jan Roijaards van den Ham, wethouder te Utrecht, de buitenplaats. Roijaards van den Ham, die zelf aan de Plompetorengracht in Utrecht in een huis van S.A. van Lunteren woonde, gaf diens zoon I.H.J. van Lunteren in 1887 de opdracht een ontwerp te maken voor een landschappelijk park en waarschijnlijk ook voor een huis op Oostbroek. Van Lunteren tekende op de plattegrond van het park een huis over een bestaande structuur. Op die plattegrond staat het huidige huis zonder de biljartkamer aangegeven. Het huis is in de jaren 1887-1888 tot stand gekomen. Al in het begin bleek er behoefte te bestaan aan de toevoeging van een biljartkamer. Uit 1889 zijn er in ieder geval twee plannen van Van Lunteren bekend voor de aanbouw daarvan. Geen van beide zijn uitgevoerd. De kadastrale opname van april 1889 laat het huis nog zien zonder biljartkamer. Het lijkt desondanks heel waarschijnlijk dat die biljartkamer zeer kort na de bouw van het huis gerealiseerd is. Mét het huis realiseerde Van Lunteren een koetshuis en oranjerie.

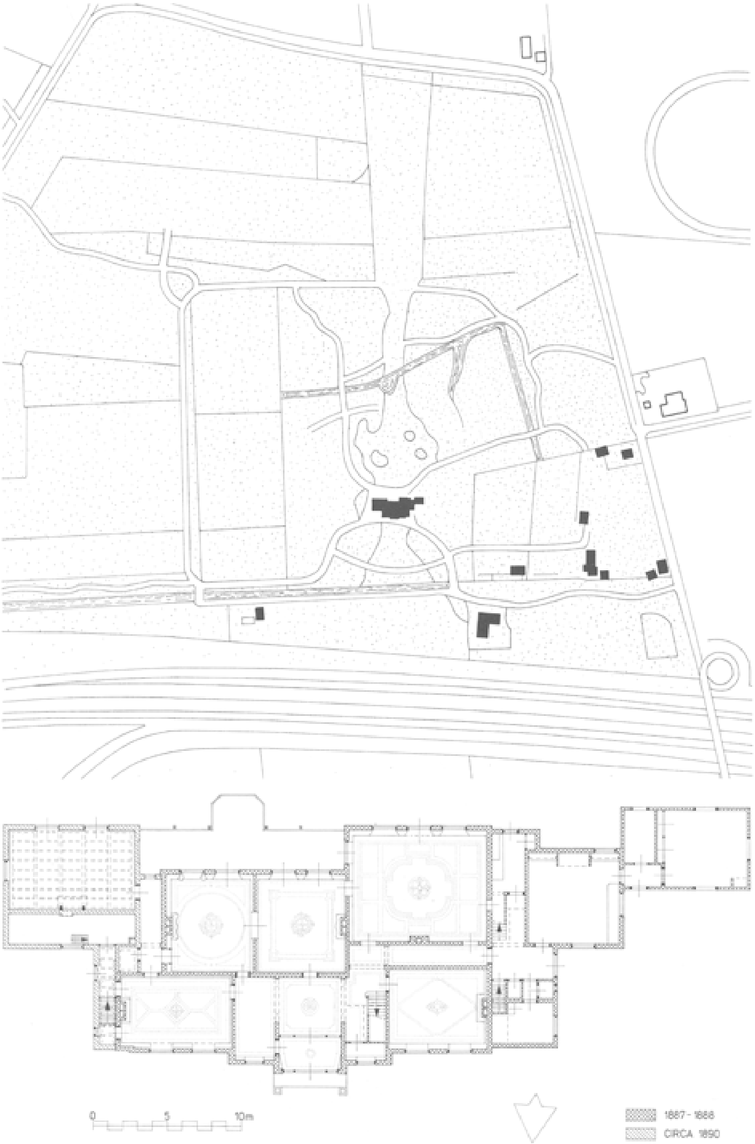

168 De Bilt, Oostbroek, Bunnikseweg 39. Situatie en plattegrond. Schaal 1:5000 en 1:300. Tekening uit 1997 door A. Viersen naar een opmeting van Architektenburo Van der Laan BV te 's-Hertogenbosch uit 1997 en eigen waarneming.
Op de plattegrond is de hoofdverdieping in 1997 weergegeven. De geornamenteerde plafonds zijn ingestippeld. Het huis met aan de westzijde het gedeelte voor het personeel (zonder geornamenteerde plafonds!) kwam in 1887-1888 tot stand. Een biljartkamer aan de oostzijde is kort na de bouw gerealiseerd. Kenmerkend voor de tijd van ontstaan is de hybride structuur van de plattegrond. Hoewel alle hoofdvertrekken op de hal uitkomen, heeft de architect I.H.J. van Lunteren geen evenwichtige compositie van hal en vertrekken tot stand gebracht. De toegang van het huis ligt aan de noordzijde, aan de zuidkant strekt zich een landschapspark uit dat tegelijk met het huidige huis tot stand kwam.

Het huis is opgetrokken uit donkerrode baksteen. Sierende onderdelen zijn in lichte natuursteen uitgevoerd. Van Lunteren bediende zich in zijn ontwerp van een simpele neorenaissance stijl, die met name aan de regelmatig ingedeelde voorgevel manifest is. In de middenrisaliet van het hoofdgebouw, waar zich de toegang in Palladiaanse vormen bevindt, verwerkte hij speklagen. Boven het verdiepingsvenster bracht hij een overstekende kroonlijst op consoles aan. De risaliet wordt afgesloten met een opzetstuk, getooid met een segmentvormig fronton met piron en geflankeerd door vazen, motieven die men in de Hollandse renaissancestijl uit het einde van de 16de eeuw terug vindt. De oeil-de boeufs te weerszijden van de toegang en in de dakvlakken zijn uit de Franse renaissance stijl afkomstig. Aan de achterzijde zijn het alleen de speklagen die verwijzen naar de invloed van de neorenaissance.

Een van de oudere buitenplaatsen aan de Stichtse Lustwarande, is *Beerschoten* in De Bilt, evenals Oostbroek een voormalig kloosterlijk bezit, zij het in dit geval een uithof van het Biltse Vrouwenklooster. Vanaf 1680 was het in particuliere handen. In het begin van de 19de eeuw is er op de buitenplaats sprake van een gepleisterd landhuis met een hoog middendeel en lagere zijvleugels, gelegen in een parkaanleg, die doorgaans aan J.D. Zocher jr. wordt toegeschreven. Archivalische gegevens over huis en park ontbreken, aangezien het huis met de archieven in 1889 door brand werd vernietigd. Op dezelfde plaats verrees tussen 1890 en 1891 een huis in een renaissancistische vormgeving, dat in bouwmassa echter zeer sterk leek op zijn afgebrande voorganger, met zijn hoge middendeel van twee bouwlagen

169 Beerschoten, gezien vanaf de straatweg in 1869 door Lutgers. De brug uiterst rechts over de vijver vormde een onderdeel van de oprijlaan naar het huis vanaf de straatweg (Lutgers).

170 Van ongeveer hetzelfde standpunt als Lutgers is deze opname van Beerschoten. Het huis van 1890 heeft dezelfde hoofdvorm als zijn voorganger (foto RDMZ 1997).

171 De voorgevel van Ma Retraite, gevat in zware boomgroepen die de nieuwbouw aan de achterzijde verhullen (foto RDMZ 1997).

lagen hoog en drie traveeën breed en de lage zijvleugels met ieder twee gevelopeningen. Aan het huis zijn diverse stijlelementen toegepast die uit de Italiaanse en Franse renaissance en het klassicisme afkomstig zijn. Het uit donkerrode baksteen opgetrokken huis staat op een basement van wit gepleisterde rusticablokken. De gevels zijn versierd met gepleisterde hoekblokken, de vensters omlijst met hoofdgestellen met mozaïekvulling in de friezen en bekroond door frontons, de ingang heeft een portiek met balkon gedragen door Toscaanse zuilen. Op de hoeken van het corps de logis, het hoge middendeel, staan vazen en over de daknokken zijn kleine hekjes, crêtes, aangebracht. Zoals bij zoveel huizen aan de Lustwarande heeft ook Beerschoten een veranda met koepeldak dat rust op ranke gietijzeren zuilen en uitziet over het park en de weg voor het huis.

Een van de laatste witte huizen in het groen is *Ma Retraite* te Zeist uit 1896. De architect heeft bij dit huis uitbundig gebruik gemaakt van de vormen van de Italiaanse renaissance met hoekpaviljoens, geschulpte terrassen en bordessen, een loggia met ranke zuilen, twee belvédéres en uitgebouwde balkons, overgoten met een eclectische saus van pleisterwerk, stuclijsten boven de vensters en boogfriezen onder de dakrand.

J.H. van Marwijk Kooij, directeur van de Beiersche Bierbrouwerij De Amstel, had in maart 1896 de buitenplaats Ma Retraite met overplaats aangekocht. Het oude, lang niet kleine huis met veranda dat daar stond, moest worden afgebroken ten behoeve van de verbreding van de Utrechtseweg. De Amsterdamse architect Abraham Salm G.Bzn. (1857-1915) kreeg de opdracht een nieuwe villa te ontwerpen. Uit een dertigtal voorstudies in diverse historische stijlen en combinaties daarvan, viel uiteindelijk de keuze op het noord-Italiaanse villaontwerp, dat, kleine wijzigingen daargelaten, uiteindelijk is uitgevoerd.

In de jaren dertig werd de buitenplaats geleidelijk aan verkaveld en met villa's bebouwd. Het huis is ernstig beschadigd door een brand in januari 1976. Het bleef jaren leeg staan tot het in 1986 werd gerestaureerd. Dat wil zeggen men handhaafde de markante voorgevel, voor de rest werd het huis vrijwel geheel opnieuw ingedeeld. Op het achterterrein verrezen 28 woningen, waarmee het laatste restje van het park verdween.

De 20ste eeuw

De aard der gebouwen

Rond en direct na de eeuwwisseling ziet men een grote variëteit in het toepassen van stijlen en vooral stijlmotieven. Door sommige architecten werd naar een nieuwe, niet op 'neo' stijlen gebaseerde stijl gezocht. Daarnaast waren er architecten die streng vasthielden aan een bepaalde stijl en anderen die de vrijheid namen om vrijmoedig te citeren. Veel architecten lieten het resultaat echter van de smaak van hun opdrachtgevers afhangen. Ook werden 'eigenbouwers', de toenmalige projectontwikkelaars, steeds belangrijker. Dezen bouwden over het algemeen conform de heersende modes en trends.

In de eerste decennia van de 20ste eeuw worden de historische stijlen en stijlmotieven nog steeds - en weer opnieuw gebruikt - bij het restaureren, uitbreiding aan en nieuwbouw van de buitenhuizen.

Illustratief in dit opzicht is de nieuwbouw van het huis Dennenburg (Driebergen) in 1890. Ter plaatse stond een huis uit 1729 dat werd afgebroken en vervangen door een huis in vergelijkbare omvang en in een vergelijkbare Lodewijk XIV-stijl, zonder de oude elementen overigens weer toe te passen.

Het gebruik van historische stijlen met verwerking van authentieke bouwmaterialen ziet men vooral aan de huizen het Kerckebosch en Zonheuvel. De eigenaar J.M.W. van der Poorten Schwartz, beter bekend als de schrijver Maarten Maartens, ontwierp in 1902 zijn eigen huis en poortgebouw op de oude buitenplaats *Zonheuvel* in Doorn ten behoeve van zijn kunstcollectie. De uitvoering was in handen van de Driebergse bouwkundige Fukkink. Van der Poorten Schwartz liet zich bij zijn nieuwbouw door het kasteel Zuylestein in Leersum inspireren, waar hij van 1895 tot 1899 had gewoond. In zijn ontwerp maakte hij dan ook gebruik van trap- en klokgevels en een forse toren met een dakruiter. De interieurs van Zonheuvel werden in verschillende stijlen uitgevoerd, passend bij de door hem verzamelde interieuronderdelen en zijn kunstcollectie.

Bij het *Kerckebosch* aan de Arnhemse Bovenweg 31 te Zeist verwerkte de Zeister bouwkundige G. Lagerweij vanaf 1911 in opdracht van E. Lintelo de Geer van elders afkomstige bouwkundige fragmenten tot een imitatiekasteel, zonder zelfs maar naar stijlzuiverheid of -eenheid te streven. Het 'kasteel' werd zelfs driemaal uitgebreid, met als kroon op het werk in 1917, aan de westkant een middeleeuwse toren met kantelen. Hier zijn romaanse boogfriezen gecombineerd met rococovensters, bogengalerijen, fantasiezuilen en neogotische vensters. Deze historische willekeur zet zich voort in het interieur.

Om het landelijke, rustieke karakter van de buitenhuizen te accentueren ziet men in een aantal gevallen schilderachtige elementen hun intrede doen, zoals in- en uitspringende delen, verschillende kappen boven bouwdelen van ongelijke

172 Het huis Dennenburg dat in 1890 in 18de-eeuwse vormen is gebouwd (foto RDMZ, 1972).

hoogte, erkers, torentjes en rustiek houtwerk in de vorm van vakwerk. Deze elementen ontleende men aan de architectuur van Engelse landhuizen. Een chaletachtig karakter werd bereikt door het toepassen van veel houtsnijwerk, ver overstekende kappen met gefiguurzaagde windveren en houten balkons over de breedte van de verdieping. Deze rustieke, schilderachtige stijlen werden doorgaans voor de kleinere landhuizen en de villa's in de dorpen gereserveerd, hoewel ze ook wel bij de grote huizen werden toegepast. De modernere stromingen als Jugendstil, het Expressionisme en Art Déco komen met name in het interieur aan bod. Voor de buitenzijde van de grote huizen koos men over het algemeen liever voor de traditionele stijlen die hun niveau in het verleden bewezen hadden, namelijk het betrekkelijk sobere Hollands klassicisme en de Lodewijkstijlen uit de late 17de en de 18de eeuw. Er werd grote terughoudendheid in de decoraties betracht, maar asymmetrische elementen als uitgebouwde erkers, forse balkons en uit de as geplaatste ingangspartijen werden niet geschuwd. Het gebruik van ongepleisterde, rode baksteen, roedenvensters en de terugkeer van het hoge schilddak met schoorstenen versterkt het traditionele karakter. Huizen als Veldheim te Zeist uit 1908-1909 door J. Stuivinga, De Hoogt in Maarn gebouwd in 1908 door J.W. Hanrath en De Ruiterberg in Doorn uit 1917 door J.C. Wentink (gesloopt na de Tweede Wereldoorlog), bieden of boden een klassiek aanzicht, dat bovendien gereflecteerd wordt door de formele, nieuw-architectonische tuinaanleg waar zij deel van uitmaken en het middelpunt van vormen.

Architecten

Naar verhouding is er in de 20ste eeuw minder gebouwd dan in de periode daarvoor. De buitenplaatsontwikkeling was over haar hoogtepunt heen. Na de jaren dertig zijn er geen grote huizen meer ontstaan die in dit kader passen.

Een architect die verhoudingsgewijs veel heeft gebouwd is de Amsterdamse architect C.B. Posthumus Meyjes (1859-1922). Zijn eerste werk op de Heuvelrug was de koepel in het park Beerschoten Willinkshof uit 1889. Daartegenover bouwde hij in 1900 de Reehorst. Hij realiseerde in 1902 een aanmerkelijke uitbreiding aan Aardenburg. In 1904-1905 bouwde hij het huis Stameren in Maarn en in 1905 maakte hij een uitbreiding en serres aan het huis Dennenburg in Driebergen. Posthumus Meyjes werkte bij zijn nieuwbouwprojecten (Reehorst en Stameren) met betrekkelijk forse bouwmassa's in een Berlagiaanse stijl. Bij de aanen verbouwingen paste hij zich aan het bestaande gebouw aan.

Een architect die in klassieke vormen bouwde was J.W. Hanrath. Van zijn hand zijn de huizen Ter Wege uit 1905, uitgebreid in 1912 en ontworpen in een Hollands klassicistiche stijl en De Hoogt van 1908 in de stijl van de Hollandse 17de- en 18de eeuw. In 1925 maakte hij aan dit huis samen met J.D. Hanrath een uitbreiding in dezelfde trant. Waarschijnlijk was hij ook degene die het nabijgelegen Berghuisje in 1924 van een verdieping voorzag. Voor het 18de-eeuwse huis Zandbergen ontwierp hij in 1920 een nieuwe toegang en voerde in het interieur veranderingen door. Dezelfde architectencombinatie J.W. en J.D. Hanrath was verantwoordelijk voor de ingrijpende renovatie van De Breul in 1927.

De Zeister architect Jan Stuivinga heeft veel gebouwd in het begin van de 20ste eeuw op de Heuvelrug. Zijn oeuvre op het gebied van de landhuizen is echter bescheiden. Te noemen vallen Veldheim uit 1908-1909 in Hollands klassicistische stijl en het landhuis Anderstein uit 1913. Bij Sandwijck bouwde Stuivinga in 1916 een serre aan.

Afbeeldingen

Over het aantal en de verscheidenheid aan afbeeldingen van de huizen in de 20ste eeuw valt niet te klagen. Bouwtekeningen en foto's komen in steeds ruimere mate voorhanden. De documentaire waarde van foto's, vooral als zij situaties uitbeelden van de fase vóór restauratie, is van groot belang voor de analyse van het bouwbestand. Zij staan gepubliceerd in boeken als *Kasteelen, buitenplaatsen, tuinen en parken van Nederland* (1912-1922) van de hand van H. Jongsma en A. Loosjes, *Nederlandsche Kasteelen en hun Historie* (1912) door E.W. Moes en K. Sluyterman, maar ook in een veelzijdig tijdschrift als *Buiten* dat tussen 1909 en 1936 is verschenen. Een uitgebreide assortiment aan foto's van historische gebouwen van vóór 1900 tot heden bevindt zich in de collecties van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.

173 De noordoostzijde van Moersbergen vlak voor de ‘restauratie’ van 1927 waarbij de neogotische schil verwijderd werd (foto coll. Steenbergh, RDMZ, ca 1920).

Verbouw/restauraties in de 20ste eeuw

De belangrijkste restauraties waren die van de kastelen Moersbergen (1927 en daarop volgende jaren), Maarsbergen (1930) en de huizen Sparrendaal (1957-1961) en Zeist (1960-1969). De kastelen werden ontdaan van hun 19de-eeuwse neogotische laag en teruggerestaureerd naar een gewenste ‘oorspronkelijke’ staat, waarbij, vooral in het geval van Moersbergen, veel origineel werk uiteindelijk verdwenen blijkt te zijn. In de jaren vijftig en zestig lieten de restaurerende architecten zich meer leiden door hun ideaalbeeld van de oorspronkelijke staat van een gebouw, dan door de historische feiten en materialen die het gebouw hun bood. Daardoor heeft menige 19de-eeuwse bouwfase het loodje moeten leggen. Bij Sparrendaal en Zeist werden de in de loop van de tijd toegevoegde elementen geamoveerd om zo het oorspronkelijke concept weer te tonen. Vooral bij Zeist is de 19de- en vroeg 20ste-eeuwse periode vrijwel integraal opgeofferd aan een 17de-eeuwse vorm. Opmerkelijk wegens de tijdgeest die spreekt uit het resultaat zijn de verbouwingen/restauraties van De Breul (1927) en Hoog Beek en Royen (1956).

In 1927 werd het kasteel *Moersbergen* opnieuw ingrijpend gerestaureerd. De eigenaar J.A.W. Luden liet het kasteel opmeten door H.J. Meierink uit Doorn.

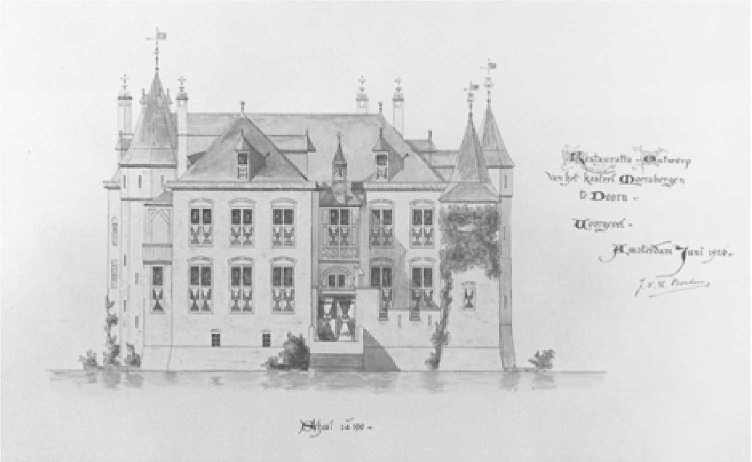

174 ‘Restauratie-Ontwerp van het kasteel Moersbergen te Doorn. Voorgevel’. Het ontwerp uit 1926 is gesigneerd door J.W.H. Berden (tekening coll. RDMZ).

175 Het kasteel omstreeks 1930, direct na de restauratie (foto B. Ruitenbeek, coll. RDMZ).

176 De voorgevel van kasteel Maarsbergen met de grote ‘middeleeuwse’ toren uit 1930 (foto RDMZ, 1965).

177 Aan de achterzijde van Maarsbergen zijn de verschillen in de bouwdelen goed te onderscheiden: de twee ronde torens zijn van 1930, het hoge voorste deel is het oudste, middeleeuwse gedeelte en het achterste deel kwam in het begin van de 19de eeuw tot stand (foto RDMZ, 1962).

Architect J.W.H. Berden, die naam had gemaakt met onder andere de restauratie van het Muiderslot, was verantwoordelijk voor het restauratieontwerp. De ontwerpen zijn bewaard gebleven. Het werk is, op enkele onderdelen na, conform de ontwerpen uitgevoerd. Het gehele kasteel werd aan de buitenzijde ontpleisterd. De buitenhuid van de noordvleugel is integraal vervangen. De westvleugel tot aan de traptoren kreeg een beklamping. Grote delen van het metselwerk die niet werden vervangen, zijn ingeboet. Alle vensters zijn in kruis- en kloostervensters veranderd.

Kasteel *Maarsbergen* onderging een wel zeer opmerkelijke gedaanteverwisseling onder leiding van de architect Chr. van Liempd. Hij heeft in 1930 het huis teruggerestaureerd naar zijn ‘middeleeuwse’ verschijningsvorm door op de noordwest- en de zuidoosthoek een grote ronde toren toe te voegen, in de gedachte

dat het kasteel vóór de verbouwing in het eerste kwart van de 19de eeuw twee diagonaal geplaatste ronde torens bezat. Helemaal volgens het middeleeuwse concept is de terugrestauratie niet, want Van Liempd plaatste aan de voorzijde de grote ronde toren verder naar rechts (westwaarts) dan die oorspronkelijk heeft

178 Het Slot te Zeist omstreeks 1910. Het Slot is particulier bewoond. Alle vensters hebben nog hun Empire indeling (foto RDMZ, z.j.).

179 Het Slot te Zeist in zijn 17de-eeuwse gedaante. De daken van de tussengeledingen zijn afgeplat, de vensters gereconstrueerd naar de fase 1686 (foto RDMZ, 1998).

gezeten. Hierdoor behield het hoofdblok zijn indeling van zeven traveeën in de breedte (in plaats van zes die het vóór de verbouwing in het begin van de 19de eeuw bezat). Bovendien liet Van Liempd de 19de-eeuwse vleugel aan de achterzijde staan. De gevels werden ontpleisterd, maar het neogotische spitsboogfries en de middenrisaliet handhaafde hij. Tevens heeft hij de dakkapellen toegevoegd.

De gemeente Zeist had in 1924 het *Slot te Zeist* aangekocht om sloop te voorkomen en gebruikte het sindsdien voor verschillende doeleinden. In 1935 was het Slot van binnen wat opgeknapt om het hoofdgebouw geschikt te maken voor het houden van tentoonstellingen, het onderbrengen van een zendingsmuseum en de prenten en schilderijencollectie van Oud-Zeist. Ook bood het Slot ruimte voor een bioscoopzaal en het internaat in gevestigd van het Christelijk Lyceum. In de oorlogsjaren diende het als verblijfplaats van de Ortskommandant. Daarna was het de plaats waar de gearresteerde leden van de NSB werden ondergebracht en later kwam het ter beschikking van het Entertainment Committee. De zuidvleugel was in februari 1945 in brand geraakt.

In 1946 is er een restauratieplan dat beoogt om het gebouw in te richten als

180 De achterzijde van het Slot in 1950 (foto coll. RDMZ).

181 De achterzijde van het Slot in 1998 (foto RDMZ, 1998).

representatief gemeentehuis en kantoor voor verschillende gemeentelijke diensten, alsmede tot vergader-, tentoonstelling- en congresruimte. De provincie had op financiële gronden bezwaar tegen het plan. Inmiddels, 1947, moest het Slot op staande voet aan het Rijk verhuurd worden ten behoeve van magazijn en kantoorruimte voor de Intendance van het Ministerie van Overzeesche Gebiedsdeelen. De restauratieplannen werden op de lange baan geschoven. Pas tussen 1960 en 1969 werd het volledig uitgewoonde complex gerestaureerd. Dat hield in dat het grootste deel van de 19de-eeuwse uitmonstering verdween ten gunste van een 17de-eeuwse vormgeving en afwerking. De restauratie werd bepaald door 'vondsten' als een origineel roedenraam, een origineel kruisraam en een origineel tweelicht die uitgangspunt vormden voor de reconstructie van de ramen. Voorts heeft men zich laten leiden door tekeningen en prenten die een 17de of 18de-eeuwse situatie lieten zien zoals de afsluiting van de zijstukken van het corps de logis. Ook hebben (soms summiere) vondsten in het werk tijdens de restauratie een rol gespeeld bij de reconstructie. Dat Zeist 'fraaier' gemaakt is dan het oorspronkelijk was - ramen zijn hier en daar verplaatst teneinde een harmonischer gevelindeling te verkrijgen, interieurstukken van elders zijn ingebracht en passend

gemaakt en plafondschilderingen zijn bijgemaakt - is het gevolg van de keuze voor een 17de-eeuws ideaalbeeld.

Sparrendaal had in de jaren 1933-1934 een opknapbeurt ondergaan, waarbij onder andere de vensters in de voorgevel weer een roedenindeling in 18de-eeuwse trant hadden gekregen. In 1954 kocht de gemeente Driebergen het inmiddels sterk vervallen complex en gaf het de bestemming van gemeentehuis. Het hoofdhuis werd tussen 1957-1961, met uitzondering van de mansardekap, gereconstrueerd naar de fase van 1754, waarbij vooral in het interieur een aantal aanvullingen en wijzigingen plaats vonden om het huis aan zijn nieuwe bestemming aan te passen. De bijgebouwen volgden daarna. Op 8 mei 1964 nam men het complex in gebruik. Bij de restauratie zijn dakgoten, deuren, vensterkozijnen, de balustrade, de kapconstructie en de zolderbalklaag grotendeels vervangen. De fraai gesneden houten beginbaluster van de trap werd, opmerkelijk genoeg, naar de kelder verplaatst, een aantal schouwen op de begane grond is ingebracht en op de verdieping werden drie vertrekken samengevoegd tot een grote zaal. Het stucwerk werd gerepareerd en soms integraal vernieuwd, zoals in de gangen en het trappenhuis. Bijna alle lambrizeringen zijn bijgemaakt. De bijgebouwen werden vooral inwendig sterk verbouwd en aangepast aan de nieuwe kantoorfunctie.

Sparrendaal is niet meer als gemeentehuis in gebruik. Thans heeft het uitsluitend een representatieve functie.

182 Sparrendaal aan de voorzijde omstreeks 1920. De 19de-eeuwse vensterindeling met de grote ruiten is nog aanwezig (foto coll. Steenbergh, RDMZ).

184 Een van de bouwhuizen bij Sparrendaal, dat thans als kantoor in gebruik is (foto RDMZ, 1998).

183 Sparrendaal in 1998 (foto RDMZ, 1998).

185 Het eerste huis De Breul in het park, zoals Lutgers het weergaf in 1869.

186 De Breul in 1890. De zijvleugels zijn inmiddels verhoogd (foto coll. RDMZ).

187 De Breul als een Engels landhuis na restauratie van 1927 (foto RDMZ, 1991).

J.W. en J.D. Hanrath waren de architecten die de zeer ingrijpende verbouwing van *De Breul* hebben uitgevoerd.

Het eerste huis De Breul was in of vlak na 1824 gebouwd als een karakteristiek witte villa met een rond uitgebouwd gedeelte aan de zijde van de weg en de fenêtres à terre. In 1882-1883, na aankoop door Rente Linsen, is het huis ingrijpend verbouwd. In archiefstukken is er zelfs sprake van 'amovatie' van het huis. Men zal echter niet het gehele huis tot en met de funderingen hebben afgebroken, omdat bij de verbouwing de hoofdstructuur van het pand bleef gehandhaafd. Bij deze verbouwing zijn zowel de beide zijvleugels als de middenrisaliet met één verdieping opgehoogd. Het geheel zal afgedekt zijn geweest met een plat dak, of met een dak met een geringe helling. Ook in deze tijd heeft het pand een gepleisterde buitenkant. In 1917 volgde een verhoging van de zijvleugels en een wijziging aan de achterkant. Vrij kort hierna zijn de plannen gemaakt voor een zeer ingrijpende uitbreiding. Opmetingen en bouwtekeningen, gesigneerd door J.W. en J.D. Hanrath, worden in het Zeister gemeentearchief bewaard. De architecten hebben bij hun verbouwing slechts een deel van de oude hoofdstructuur gehandhaafd. De voormalige buitenmuren worden tot binnenmuur. Een nieuwe buitenmuur wordt gemetseld. Uit deze tijd stammen ook de beide extra zijvleugels aan weerszijden van het pand.

De bouwtekeningen stammen uit 1926-1927, de verbouwingswerkzaamheden duurden echter tot 1932, waarbij, in afwijking van de plannen, verschillende wijzigingen werden doorgevoerd. Eén van de wijzigingen tijdens de uitvoering was het besluit om de gevels niet te pleisteren, maar als schoon metselwerk uit te voeren. In tegenstelling tot de ontwerptekening waar een rechte trap in de hal is

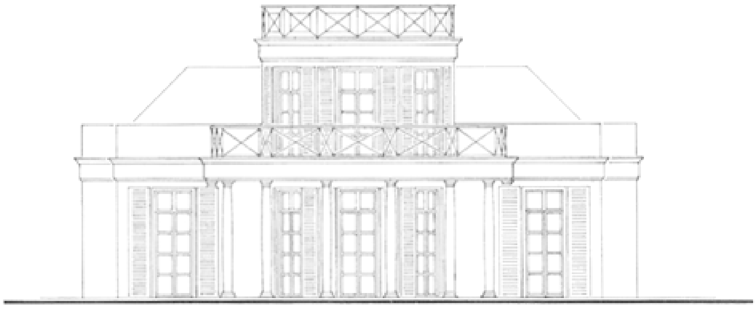

VOORGEVEL

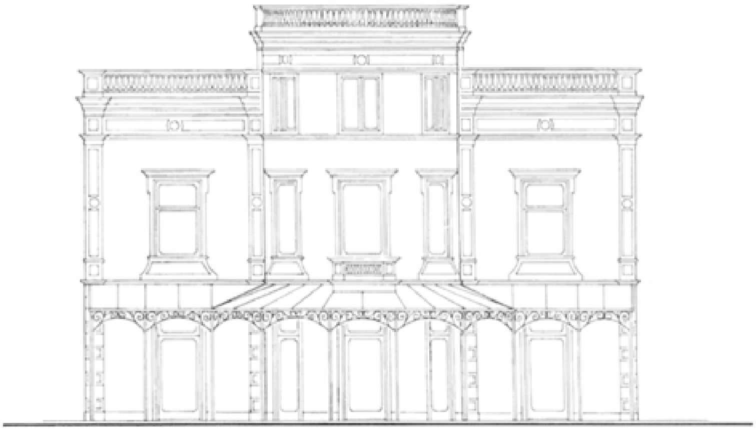

VOORGEVEL

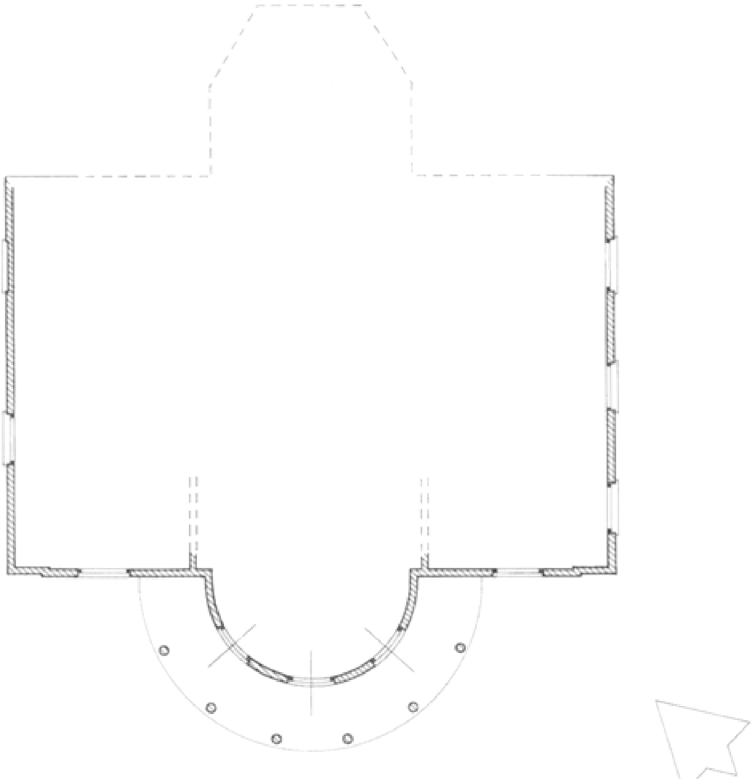

BEGANE GROND

0 10m

FIG. 1

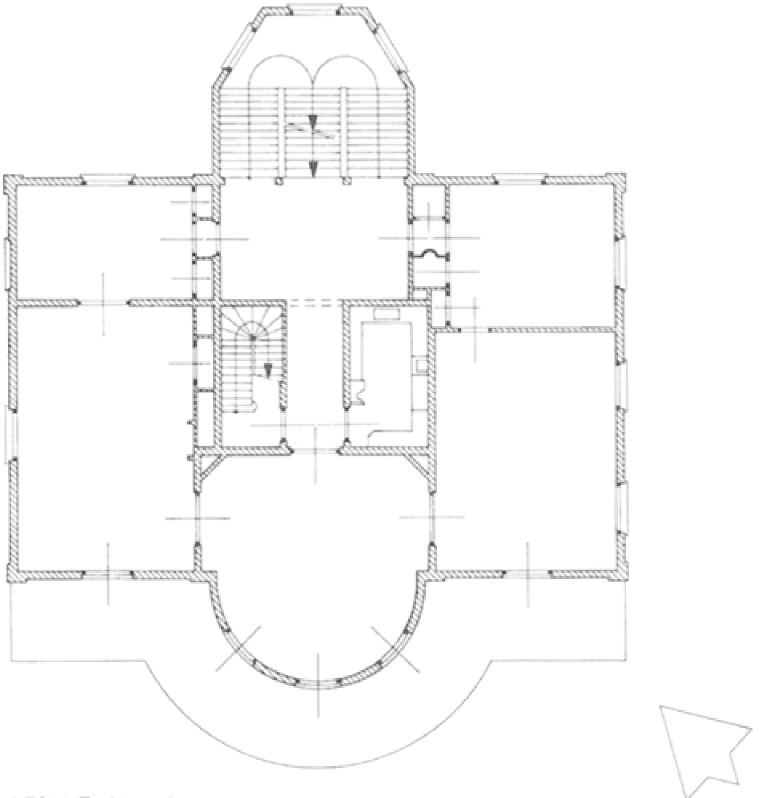

BEGANE GROND

0 10 m

FIG. 2

188 Zeist, De Breul, Driebergseweg 17. Reconstructie van de verschillende bouwperioden. Aanzichten en plattegronden. Schaal 1:300. Getekend door A. Viersen in 1996 op basis van tekeningen van E. Verschuijl uit 1917, en van J.D. en J.W. Hanrath uit 1927, alsmede eigen waarnemingen.

Fig. 1. Reconstructie van plattegrond en opstand zoals deze waarschijnlijk was na de bouw omstreeks 1824. Het betreft een bescheiden huis, vergelijkbaar met bijvoorbeeld het nog bestaande Sparrenheuvel. Aan de straatzijde is het huis één verdieping hoog. Het souterrain

is alleen vanaf de achterzijde van het huis zichtbaar. In het souterrain zijn de keuken, opslagruimten etc. ondergebracht.

Fig. 2. Bij een verbouwing van 1882-'83 worden zijvleugels en middenrisaliet met een verdieping verhoogd en door een balustrade bekroond.

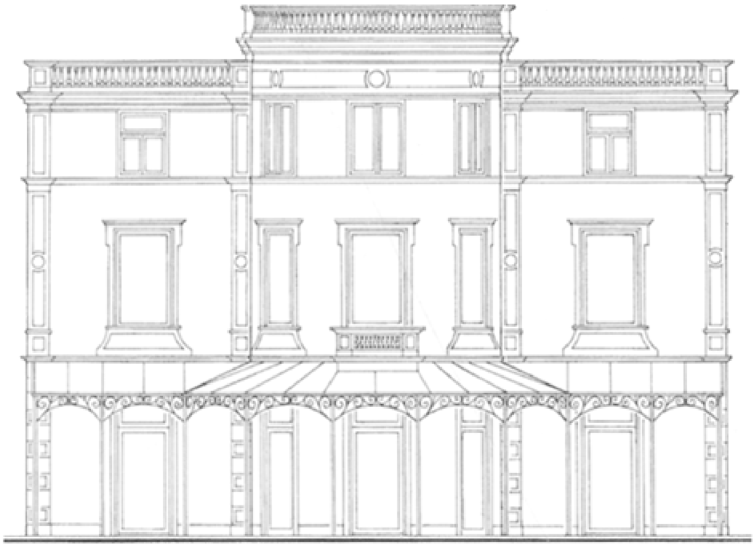

VOORGEVEL

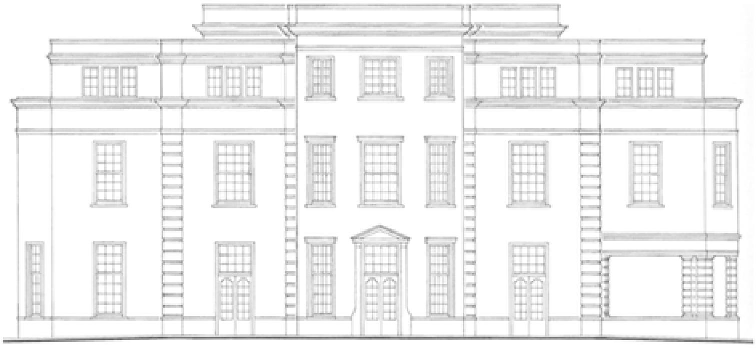

VOORGEVEL

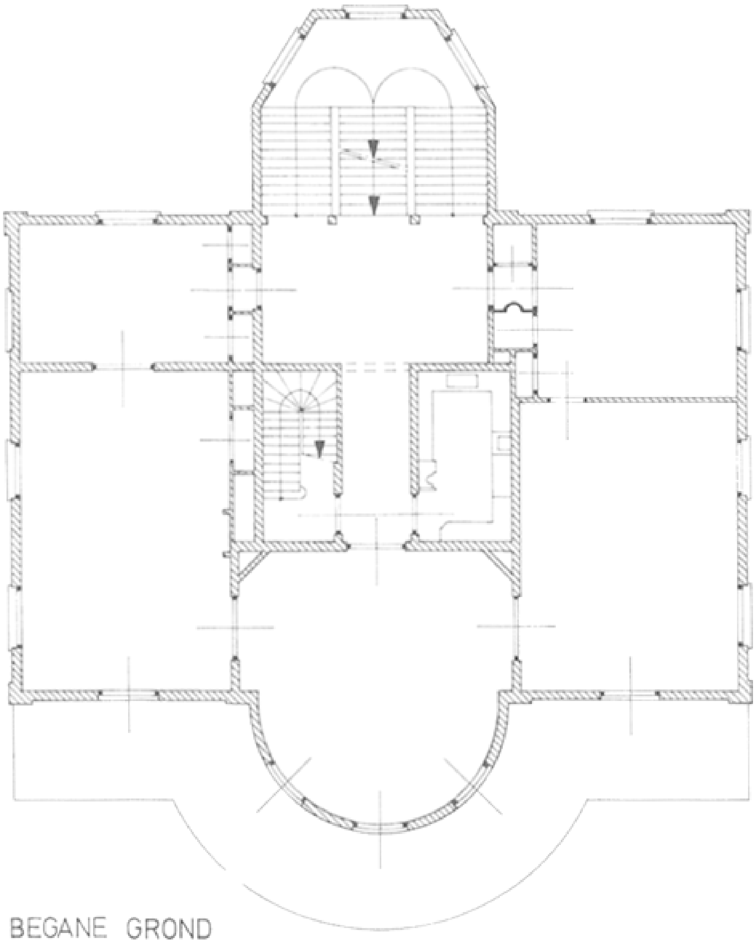

BEGANE GROND

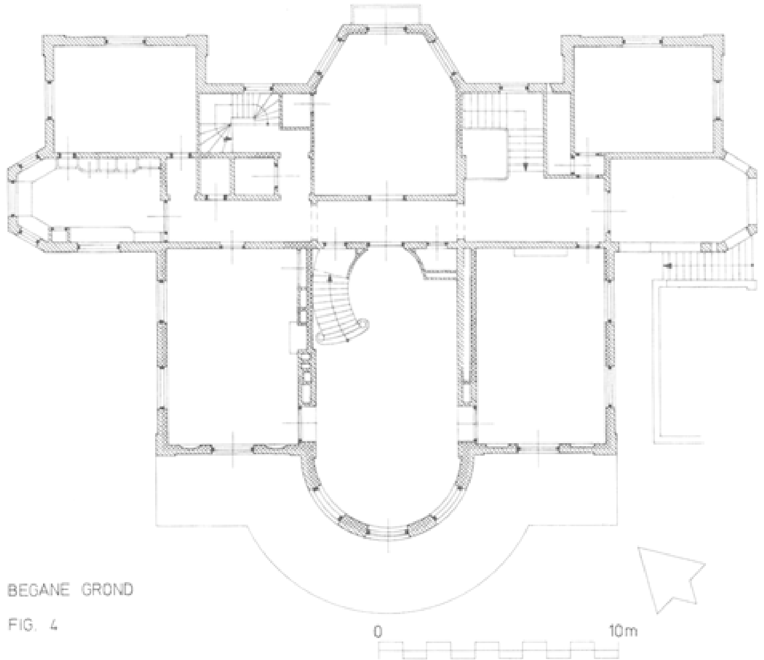

Fig. 3. In 1917 worden de beide zijvleugels met 0,85 m verhoogd. Hierdoor werd het mogelijk om er een extra verdieping in onder te brengen. De plannen hiervoor zijn getekend door architect E. Verschuijl.

Fig. 4. Bij de verbouwing van 1927 tot en met 1932 naar ontwerp van de architecten J.D. en J.W. Hanrath uit Hilversum is het huis aanzienlijk uitgebreid. Het oude huis werd hierbij van een spouwmuur voorzien, waarbij het bestaande metselwerk aan het oog onttrokken werd. Uit de aanvraag voor de bouwvergunning blijkt dat men oorspronkelijk van plan was

om het huis te pleisteren. Gedurende de vijf jaar durende bouwtijd heeft men besloten om de gevels als schoon werk uit te voeren. Hierdoor heeft het huis het uiterlijk van een Engels landhuis gekregen. Op deze afbeelding is de toestand weergegeven zoals deze uiteindelijk is uitgevoerd. Bij een verbouwing in 1991 zijn onder andere de hoofdtrap en een aantal schouwen verwijderd.

geprojecteerd heeft men tot een halfronde trap besloten. Elders vertoont de plattegrond eveneens kleine verschillen ten opzichte van het oorspronkelijke ontwerp. Bij de meeste vensters ontbreken de timpanen, zijn de ramen smaller uitgevoerd dan op tekening te zien is en hebben de ruiten een vierdeling in plaats van een vijfdeling. De erker aan de noordoostzijde heeft thans rechthoekige kolommen in plaats van de getekende ronde exemplaren. Bij de verbouwing is een extra kelderverdieping toegevoegd, waardoor het gebouw een totale hoogte verkreeg van vijf verdiepingen. Bij een wijziging in 1990-1991 tot kantoor is de hoofdtrap verwijderd.

Door de verbouwing van de Hanrath's had De Breul een Engelse uitstraling gekregen.

Tijdens en direct na de Tweede Wereldoorlog was het huis *Hoog Beek en Royen* bij de Arbeidsdienst, de Duitsers en Canadezen intensief in gebruik geweest en uiteindelijk bewoond door acht gezinnen van oorlogsweduwen van de Koninklijke Marine. Bij testamentaire beschikking van de laatste bewoonster, die de buitenplaats in 1941 vermaakt had aan de Stichting Het Utrechts Landschap, moest het huis als woonhuis in stand gehouden worden. De Stichting Het Utrechts Landschap was daartoe niet in staat. In 1954 nam de gemeente Zeist het beheer over van huis en park. Nadat nog even de gedachte had post gevat dat het

189 Hoog Beek en Royen omstreeks 1910. Het huis en het park verkeren in goede welstand. De veranda's zijn met klimplanten begroeid. Kuipplanten staan dicht bij het huis en in de perken om de tuin een wat exotisch karakter te verlenen. De ronde perkjes met perkplanten vormen toefjes in het gazon (foto RDMZ, z.j.).

190 Hoog Beek en Royen omstreeks 1950. Het huis en de veranda's zijn ernstig vervallen. Bij de restauratie zullen de veranda's verwijderd worden om niet meer terug te keren (foto coll. RDMZ, z.j.).

191 Hoog Beek en Royen na restauratie (foto coll. RDMZ, 1972).

verwaarloosde huis moest worden afgebroken om daar een flat met negen woningen te bouwen, besloot men toch tot een restauratie van het huis over te gaan. In 1955 begon het werk met A.M. de Rouville de Meux als architect. Het huis moest gaan dienen als ambtswoning voor de burgemeester. Deze had bezwaar tegen de veranda's die in het huis zoveel licht wegnamen. ‘Het is niemand te doen om in de tegenwoordige tijd te leven in een huis waar vrijwel uitsluitend indirect licht binnenkomt en geen zon’, zo beargumenteerde hij zijn standpunt. Het boterde niet tussen de architect en zijn opdrachtgever. Zijn wensen liepen niet synchroon met die van de burgemeester. De afbraak van de veranda's bijvoorbeeld was tegen zijn zin, dat is nog te begrijpen. Maar de architect wilde geen kamers verkleinen of radiatoren aanbrengen naar de smaak van de opdrachtgever die de zijne niet was. In een scherpe brief vol verwijten liet hij onder andere schrijven: ‘Waarom hebt U toch de heer de Rouville als architect gekozen? Waarom niet één van de vele anderen, die precies doen wat de opdrachtgever wil omdat ze zelf niet weten hoe het hoort...?’ (...) ‘De plattegrond van de verdieping is verknoeid en versnipperd. Dit huis heeft nu eenmaal grote kamers en als ze U niet bevallen had U er niet in moeten willen wonen...’. Tijdens de bouw werden de plannen voor de afwerking van het interieur gewijzigd, met als gevolg dat de bouwkosten krachtig werden overschreden. De architect verdedigde zich met: ‘Wijzigingen en verbouwingen in een huis van deze afmetingen en voorname detaillering impliceren, dat alles solide, degelijk en conservatief moet gebeuren, wil het huis zijn oorspronkelijke waardigheid behouden’. In dit licht bezien is het bijna

verwonderlijk dat het werk tot een goed einde is gebracht. De restauratie was echter, aldus een verslag van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, uitgevoerd op een wijze die in overeenstemming is met de waardigheid van het Huis ‘Hoog Beek en Royen’.

Nieuwbouw in de 20ste eeuw

In 1903 werd in opdracht van J.W. de Beaufort de buitenplaats *'t Stort* te Maarn aangelegd. Het huis werd in châletstijl ontworpen en kwam te staan op een geknikte plattegrond. De ingangspartij is sterk benadrukt en is gecombineerd met een toren met houten dakruitertje. In 1916 werd het aan de achterkant al met een keuken uitgebreid. Dat gebeurde nogmaals in 1937. Van het oorspronkelijke huis is geen architect bekend.

Op een perceel langs de Amersfoortseweg 17-17a te Zeist werd in 1905 de buitenplaats *Ter Wege* aangelegd in opdracht van U.H. van Notten uit Zeist. Het huis en koetshuis die in dat jaar werden gebouwd, waren een ontwerp van J.W. Hanrath, het park in gemengde stijl was door L.A. Springer ontworpen. Het huis paste goed in die gemengde stijl. Hanrath's ontwerp leverde een huis op in Hollands klassicistiche stijl van twee bouwlagen onder een hoog schilddak met hoekschoorstenen. In 1912 werd het huis in dezelfde trant uitgebreid met een aanbouw aan een der zijgevels. Door de verhoogde ligging ten opzichte van het omringende park en de zichtlijn op het huis vanaf de Amersfoortseweg wordt het voorname karakter versterkt.

De buitenplaats *De Hoogt* is een ook schepping van de architect J.W. Hanrath en (zeer waarschijnlijk) tuinarchitect D.F. Tersteeg. Hanrath ontwierp in 1908 een betrekkelijk klein huis in een stijl waarin hij traditionele elementen uit de 17de en 18de eeuw tot een eenheid smeedde. Ook de bijbehorende garage met twee woningen is van zijn hand. In 1925 werd het huis in dezelfde trant aan beide zijden met een vleugel uitgebreid door J.W. en J.D. Hanrath. Het resultaat is een huis met een regelmatige gevelindeling aan de tuinzijde: een terugliggend middendeel met een veranda waarvoor een driezijdig uitgebouwd balkon staat, gedragen door Toscaanse zuilen. Dit geveldeel is van kruisvensters voorzien. De twee naar voren springende bouwdelen aan weerskanten uit 1925 hebben driezijdig uitgebouwde erkers met vijfdelige vensters, waardoor er, in combinatie met het balkon, een ritmische regelmaat tot stand is gebracht. De architectuur van het huis gaat hier via terrassen fraai over in de nieuw-architectonische vormen van de tuin. De gevelindeling aan de ingangszijde is onregelmatig: daar springt alleen het deel links naast de ingang met een driezijdige erker naar voren.

192 Het klassiek aandoende huis Ter Wege dateert van 1905 en is in 1912 uitgebreid (foto RDMZ, 1999).

193 Veldheim aan de tuinzijde (foto RDMZ, 1998).

194 De ingangspartij van Veldheim (foto RDMZ, 1998).

195 Gevelontwerp van Veldheim uit 1907 door J. Stuivinga (part. coll.).

Het huis *Veldheim* aan de Utrechtseweg 69 te Zeist kwam in dezelfde tijd 1908-1909 tot stand als De Hoogt. Het werd gebouwd voor de toenmalige Zeister burgemeester mr. C.J. Clotterbooke Patijn van Kloetinge door architect Jan Stuivinga in de overtuin van het oude huis Veldheim. Dat huis moest worden afgebroken wegens de verbreding van de Utrechtseweg. Stuivinga had kort daarvoor het Zeister raadhuis mogen ontwerpen, dat in 1908 gereed kwam.

Kennelijk was het uiteindelijke ontwerp in Hollandse neorenaissance stijl zeer in de smaak gevallen bij de burgemeester. Voor het burgemeestershuis greep Stuivinga uiteindelijk terug op de vormentaal van het Hollandse klassicisme, nadat een ontwerp met trapgevels niet de goedkeuring had kunnen ontvangen. Voor het huis, aan de Utrechtseweg, kwam een formele tuin, geheel passend bij de architectuur van het huis. Het huis is een rechthoekig blokvormig pand met aan de voorzijde in het midden een driezijdig uitgebouwd gedeelte dat overgaat in een toren met lantaarn. Over de volle breedte loopt een veranda met zuilen. Aan de achterzijde, waar in het midden de ingangspartij met zuilenportiek is, springt het middendeel ver uit. Boven de ingang is een groot samengesteld venster met gebrandschilderd glas-in-lood dat het trappenhuis verlicht. Een gevelsteen naast de toegangsdeur vermeldt de eerste steenlegging: 'Deze steen is gelegd door E.A. Clotterbooke Patijn den 22en augustus 1908'. In het venster is het jaar van voltooiing vermeld: 1909. In tegenstelling tot contemporaine huizen is hier de plattegrond volstrekt regelmatig.

Remmerstein is een van de voorbeelden die het Engelse landhuis tot inspiratiebron hebben gehad. De oudste vermelding van het huis Remmerstein dateert van 1461.

196 Remmerstein met de tuinaanleg vanuit de lucht vrij snel na de bouw (foto coll. Bibliotheek Wageningen UR, Speciale Collecties).

Het heette toen 'Rammesteyn'. Het was, getuige een tekening uit 1731 ooit een versterkt huis binnen een gracht. Het lag ten noorden van Rhenen en ten oosten van de Oude Veense Grindweg. Tot het landgoed behoorde een uitgestrekt terrein aan de westkant van bovengenoemde weg, met een lanenstelsel, een sterrenbos en uitzichtpunt, de Paasheuvel. Bij een gerechtelijk transport in 1759 spreekt men over: '... een buijtenplaats, genaamt Remmersteyn met desselfs huijsingen, duijvenhok, stallingen, schuur, beslote tuijnen en boomgaert, mitsgrs. Het Sterrenbosch... en den Donderberg ...'. Omstreeks het midden van de 19de eeuw

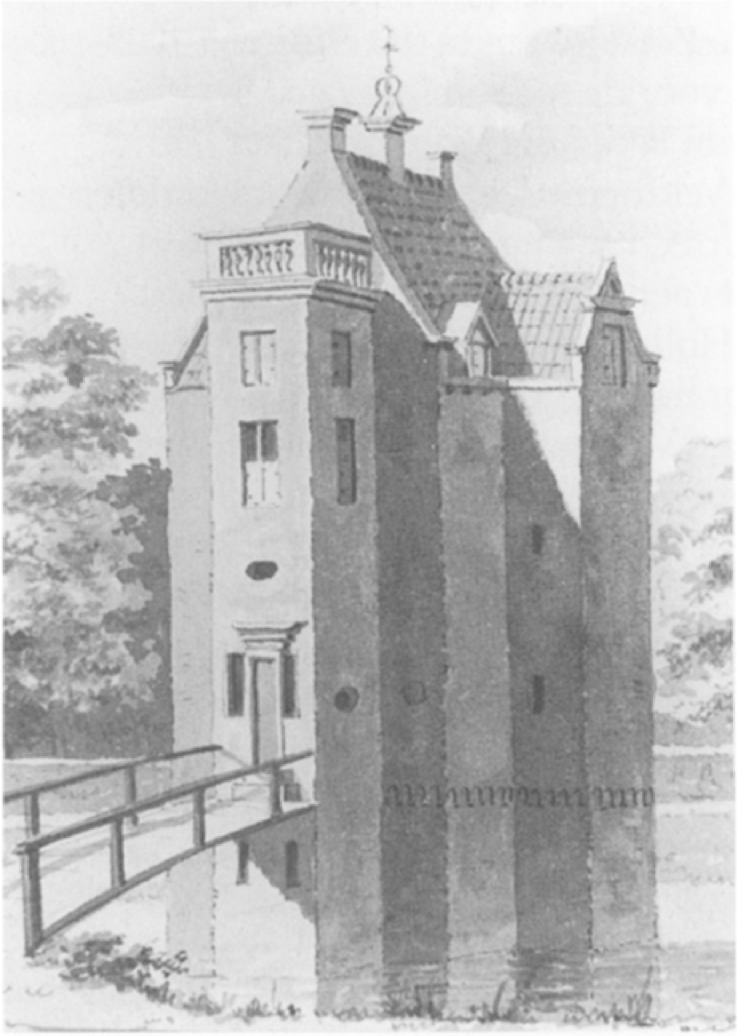

197 Remmerstein in de 18de eeuw op een gewassen pentekening van L.P. Serrurier naar C. Pronk, 1731 (HUA, inv. nr. TA R 1746).

is het oude huis afgebroken. Aan de plaats herinneren nog een door een gracht omringde duiventoren op ronde plattegrond en een huis met de naam ‘Klein Remmerstein’.

Een nieuw huis Remmerstein werd in 1912 aan de westkant van de Oude Veense Grindweg gebouwd, binnen de 18de-eeuwse structuur. Daarbij ontwierp D.F. Tersteeg een tuin in de nieuw-architectonische stijl. De architect van het huis, S. de Clerq, projecteerde het huis overhoeks op een van de oude 18de-eeuwse lanen, de laan van het voormalige huis naar het sterrenbos. Hij bouwde twee haaks op elkaar staande vleugels met de stijlkenmerken van de Engelse landhuisstijl (gebogen rieten kap, lange horizontale lijnen, kleine vensters, hoge schoorstenen, verstrooid over het dakvlak). De stompe hoek van het bouwwerk wordt gemarkeerd door een dakruiter met luidklok. Daar ligt niet de toegang, hoewel het voor de hand gelegen zou hebben: de stompe hoek ligt immers óp de 18de-eeuwse as. De Clerq heeft ervoor gekozen de werkkamer in die hoek te plaatsen. De toegang is in de rechterzijgevel geplaatst. Het huis werd in 1926 uitgebreid met een vertrek aan de zuidwestkant zonder dat dit afbreuk heeft gedaan aan het oorspronkelijke concept (HUA, R51, heerlijkheden; Van Iterson, 1960, 188-191).

Terugspringende gevelvlakken, inpandige balkons en veranda's, maar nu gestoken in een Berlagiaans jasje ziet men toegepast aan het huis *Stameren* te Maarn. Stameren werd tussen 1904 en 1905 gebouwd voor de familie Wendelaar door de

Amsterdamse architect C.B. Posthumus Meyjes, die een achterneef was van de opdrachtgever. Het huis kwam te staan op de Maarnse berg, die toendertijd

198 Het huis Stameren in 1905 in een vrijwel kale omgeving. Naast het huis staat een hoge windmolen om het water op te pompen (foto part. coll.).

geheel onbegroeid was. Door de openheid van de plaats stond het huis ook bekend als ‘Waai- en Braailust’. Een paar jaar eerder had Posthumus Meyjes in Driebergen de Reehorst ontworpen in een vergelijkbare stijl, zij het op kleinere schaal. Beide huizen zijn witgepleisterd en zijn voorzien van levendig verspringend dakvlakken. Stameren is een fors gebouw op een enigszins onregelmatige plattegrond, waardoor de optimale bruikbaarheid van de verschillende vertrekken gegarandeerd werd. Bij het hoofdstuk over de interieurs zal hierop worden teruggekomen.

De Zeister architect Jan Stuivinga was in 1913 de ontwerper van huis en bijgebouwen op het landgoed *Anderstein* aan de Woudenbergseweg te Maarsbergen. Ook dit huis, dat overigens meer een villa- dan een landhuiskarakter draagt, vertoont de kenmerken die typerend zijn voor de Engelse landhuisstijl. Het huis heeft overstekende daken, afwisselende dakvormen, uitgebouwde erkers en veranda's, vakwerk in de geveltop en gedeeltelijk bepleisterde gevelvlakken.

Een van de laatste complete buitenplaatsen met huis, bijgebouwen en een park die werd aangelegd was het *Huis te Maarn* voor de Twentse bankiersfamilie Blijdenstein. Hoewel het park al in 1906 was aangelegd door P.H. Wattez, zou het tot 1915 duren voordat er een landhuis tot stand kwam. Op de plaats waar dat gebouwd werd stond daarvoor een theekoepel. De architect van het huis was Jan Stuyt. Zijn eerste ontwerpen dateren van 1912 en waren in een landelijke stijl waarbij veel hout en riet was toegepast. Vele ontwerpen later blijkt uiteindelijk de

199 Ingangspartij van Huis te Maarn (foto RDMZ, 1998).

voorkeur gegeven te zijn aan een ontwerp volgens de klassieke Amerikaanse koloniale traditie. Wat de reden van die omslag is geweest kan niet achterhaald worden: de correspondentie tussen opdrachtgever en architect is niet bewaard gebleven. De vorm van het huis is een vrijwel vierkant blok met naar voren springende zijgedeelten, waarvan de dakrand oorspronkelijk met een omlopende betonnen balustrade was verrijkt. Deze is afgebroken wegens het enorme gewicht dat het onderliggende muurwerk deed scheuren. Het witte pleisterwerk, halfrond

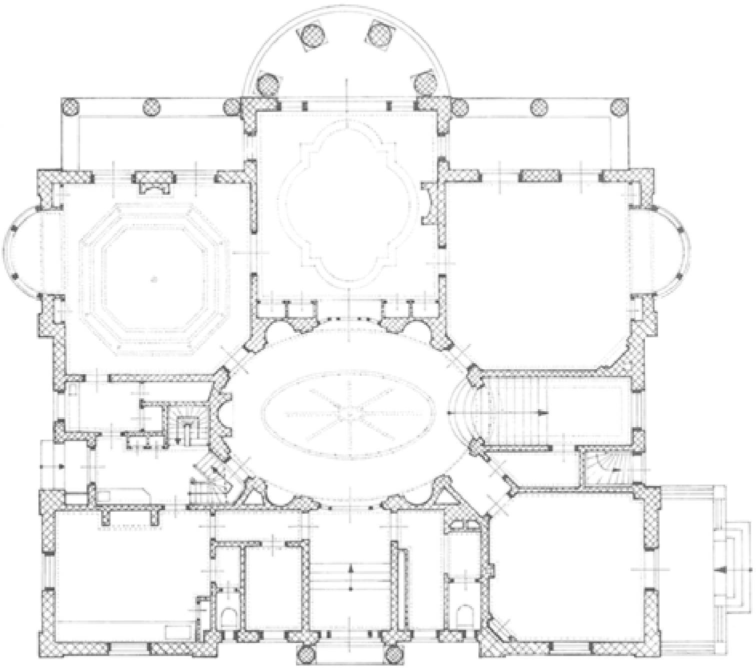

200 Maarn, Huis te Maarn. Situatie en plattegrond. Schaal 1:5000 en 1:300. Tekening uit 1998 door Th.J. Wit op basis van een ontwerptekening van Stuyt en eigen waarneming. Het huis dateert van 1915 en werd gebouwd in een aantal jaren eerder gerealiseerde parkaanleg. Jan Stuyt was de architect. Zijn ontwerp kenmerkt zich door de regelmatige opbouw, te danken aan een consequent volgehouden systeem van cirkels met dezelfde diameter. Weergegeven is de plattegrond van de hoofdverdieping. Als centraal punt functioneert de ovale hall met schouw. Het middelpunt van de hall is tevens het middelpunt van het hele huis. Een strikte scheiding is doorgevoerd tussen het gedeelte van de hoofdbewoners en dat van het personeel.

201 Huis te Maarn vanaf de tuin gezien (foto RDMZ, 1998).

uitgebouwde erkers en een naar voren uitstekend terras aan tuinzijde met veranda en een hoge zuilenportico geven het huis een uitstraling die doet herinneren aan de door Engeland beïnvloede koloniale architectuur uit het begin van de 19de eeuw. Door de situering op het hoogste punt van het park domineert het huis de hele aanleg in sterke mate. De relatie met de tuin is visueel versterkt door het weglaten van een sokkel en plint aan het huis.

Buitenplaatsen op de Utrechtse Heuvelrug
De interieurs van kastelen en landhuizen

Over de afwerking en aankleding van de interieurs en het gebruik van diverse vertrekken van de kastelen en de landhuizen valt tot het midden van de 18de eeuw over het algemeen weinig te zeggen. Het meeste is niet meer aanwezig, hetgeen veroorzaakt is door moderniseringen van de vertrekken en veranderingen in het gebruik door de tijden heen. Wat eenvoudiger is de reconstructie van de plattegronden. Die zijn over het algemeen minder ingrijpend veranderd dan de interieurs. Van enkele kastelen en huizen zijn boedelbeschrijvingen bekend, waaruit men een indruk krijgt van het gebruik en de inrichting. Door het een met het ander te combineren is gepoogd een chronologisch beeld te schetsen, zonder overigens enige volledigheid te pretenderen.

Middeleeuwen en de 16de eeuw

Het centrale vertrek in het weerbare kasteel van de 14de en 15de eeuw was de zaal, een gemeenschappelijke ruimte waar men verbleef, de maaltijden gebruikte en feestelijke ontvangsten hield. In de zaal was een schouw aanwezig. Ook kon het bed van de kasteelheer in de zaal een centrale plaats hebben. Een van de vroegste 'zaalgebouwen' was het kasteel *Zuylestein* uit omstreeks 1400, dat twee bouwlagen boven een kelder bezat. De hoofdverdieping bevatte de zaal die door een (latere) tussenmuur in een groot en een klein gedeelte was verdeeld. In de noordwand bevond zich een stookplaats met oven. Ter vergroting van het wooncomfort werden aan beide zijden van de zaal in de loop van de 15de eeuw kleine vertrekken toegevoegd, waaronder vermoedelijk een keuken. Vanaf de voorburcht had men via een brug toegang tot een vertrek op de zuidwesthoek. Bij gebrek aan

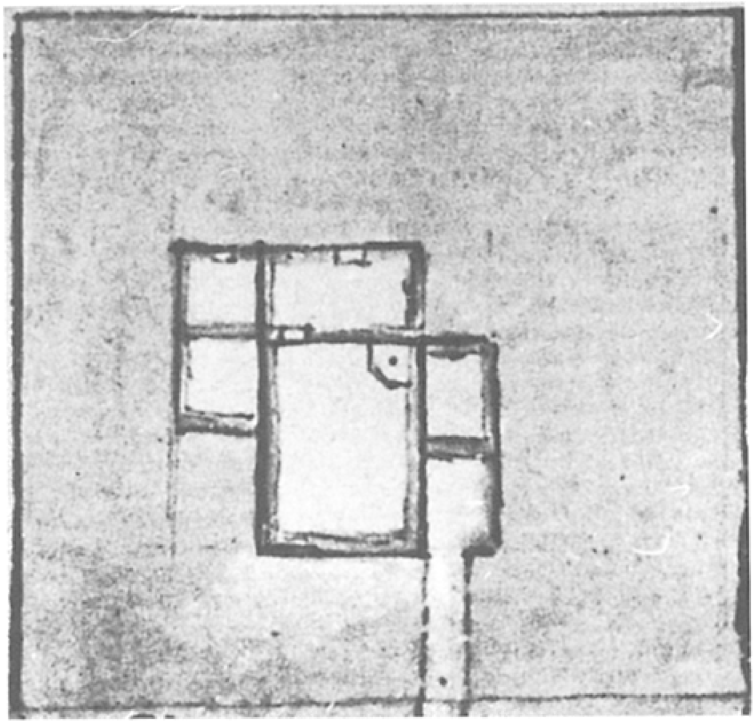

202 De plattegrond van kasteel Zuylestein vóór 1630. Gedeelte uit een kaart van Zuylestein en omgeving (ARA, Hingman inv. nr. 3039).

gegevens over kelder en verdiepingen is niet meer na te gaan hoe die bereikbaar waren en hoe daarvan de indeling was.

Dezelfde ontwikkeling heeft plaats gevonden bij huis *Doorn*, dat in 1365 na een verwoesting werd herbouwd. Op de oudst bekende afbeelding van Roghman uit 1646-1647 bestond het kasteel uit een aantal gebouwen rond een binnenplaats. Over de indeling is echter niets bekend, wegens ingrijpende verbouwingen en vernieuwingen in later eeuwen.

Voor *Moersbergen* geldt hetzelfde. Op een aantal moerbalken en een laat gotisch sleutelstuk na, is er niets meer dat doet herinneren aan de middeleeuwse indeling en inrichting.

Na het midden van de 16de eeuw werd het bezit van een verdedigbare kasteel overbodig. Men streefde ernaar de bewoning in de kastelen geriefelijker te maken en het verblijf een representatiever voorkomen te geven. De verschillende functies van wonen, slapen en verzorging, openbare en privé-vertrekken werden zoveel mogelijk gescheiden. De bestaande kastelen werden daartoe langzaam aan verbouwd, het muurwerk werd 'geopend' met grotere vensters, zodat er een relatie tussen binnen en buiten, met het omringende park of de tuin tot stand kwam. De plaats van de trap in het huis en de afwerking en aankleding van de vertrekken kregen steeds meer aandacht.

De 17de eeuw

De duidelijke opsplitsing tussen de verschillende functies van de vertrekken is een verschijnsel dat in toenemende mate de indeling van de huizen gaat bepalen. Representatieve en ontvangstruimtes, woonvertrekken, slaapkamers, gastenverblijven en dienstvertrekken worden definitief van elkaar gescheiden. De begane grond of bel-etage is gereserveerd voor ontvangsten en in gebruik voor algemene ruimtes, waar een eetzaal en een salon deel van uit maken. De belangrijkste vertrekken hebben door hun ligging, vaak in de as van het huis, een onbelemmerd uitzicht naar het park buiten. Keukens, wijn- en provisiekelders worden ondergebracht in het souterrain of in de kelders, de slaapkamers en strijk- en mangelkamers verdwijnen naar de verdieping en de zolders. Bij de voornaamste huizen wordt de hoofdtrap geplaatst in het centrale deel, de hal, of direct in de nabijheid daarvan. Soms gaat deze trap niet verder op dan de eerste verdieping. Voor de hoofdbewoners is dat voldoende. Zij hoeven zich niet op de zolder op te houden. Dat is voorbehouden aan het personeel dat daarom van een achtertrap gebruik moet maken. Het is in deze tijd dat de scheiding ontstaat tussen hoofdtrap en diensttrap, waarover het personeel alle verdiepingen kon bereiken, zonder de familie en hun gasten tegen te komen. De vertrekken die via de hoofdtrap bereikbaar zijn dienen dan ook meer kwaliteit te hebben dan die welke via een diensttrap zijn te bereiken. Een dergelijke monumentale indeling vindt men in de 17de eeuw bij het Koningspaleis in Rhenen, het Slot te Zeist en bij kasteel Amerongen.

Slechts bij hoge uitzondering, en dan alleen in stadhouderlijke behuizingen, ziet men dat er voor de heer en vrouw des huizes een eigen appartement met aanpalende kabinetjes is ingericht. Zuylestein was zo'n stadhouderlijke behuizing waar dit principe voor het eerst is toegepast. Zeist, hoewel geeen stadhouderlijke residentie, had waarschijnlijk eveneens een dergelijke indeling. Dat kan echter, bij gebrek aan gegevens niet meer worden aangegeven.

Onder invloed van de Franse interieurkunst gaat men aan het eind van de 17de eeuw meer aandacht schenken aan de aankleding en afwerking van de vertrekken. Schouwen, lambrizeringen, bewerkte plafonds, fraai bekleed meubilair, statiebedden, schilderijen, kostbare spiegels en stoffering als wandtapijten en goudleerbehang geven een indicatie van de welstand en de goede smaak van de eigenaars.

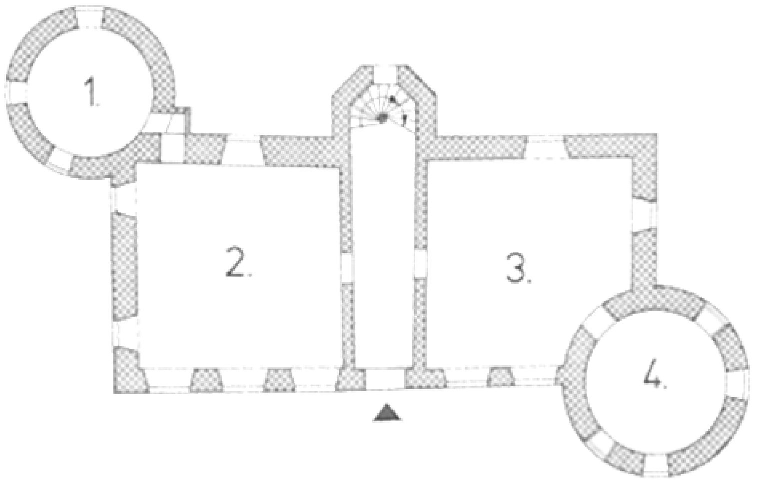

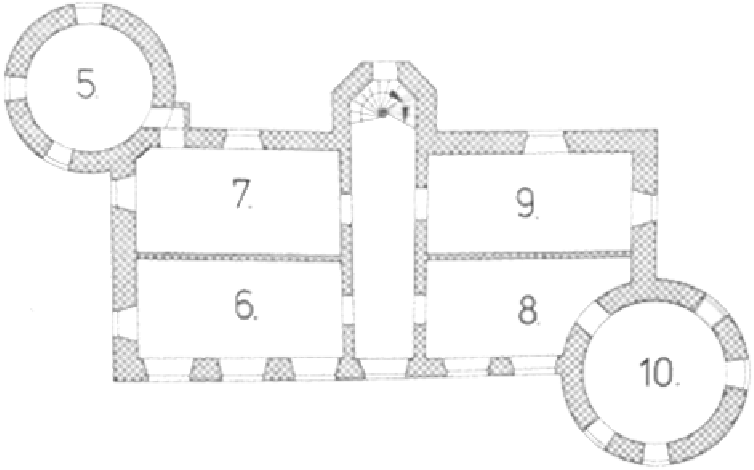

203 Maarsbergen, kasteel Maarsbergen. Mogelijke reconstructie van de vertrekken van de bel-etage en de verdieping in 1613. Schaal 1:600. Getekend door A. Viersen in 1998.

1 De Stove
2 De Voorsadel
3 Het Salet
4 De Toren achter het Salet
5 De Toren boven de Stove
6 De derde Camer
7 De vierde Camer oft Camer naest de trap
8 De Voorcamer
9 De Camer daernaest
10 De Toren bij de Voorcamer boven

Wandtapijten zijn een geliefde wandbekleding voor de belangrijkste vertrekken. Hiermee kon men de illusie van het uitzicht op een landschap creëren. De tapijten werden van plafond tot vloer van een vertrek gehangen. Door het weergegeven perspectief op de voorstelling streefde men naar een zo realistisch mogelijke situatie. In de 18de eeuw waren het de beschilderde behangsels die de functie van venster naar buiten overnamen. Hiervan is niet veel meer in situ overgebleven. Dit soort mobilia werden, tot de schouwen toe, bij het veranderen van de mode vervangen. Ook nam men ze graag mee als het huis in andere handen overging. Restauraties in de 19de en 20ste eeuw brachten in een aantal gevallen weer interieurstukken in als schouwen, schilderingen en betimmeringen tot zelfs hele plafonds van elders. Het interieur van het Slot te Zeist getuigt daarvan.

Voorbeelden

De scheiding van functies in een huis wordt duidelijk bij het bestuderen van een vroeg 17de-eeuwse inboedelinventaris van *Maarsbergen*. In het archief van de Abdij van Berne (Heeswijk-Dinther) zijn lijsten bewaard gebleven van meubelen en gebruiksvoorwerpen die de abt en zijn kloosterlingen in de loop van vele eeuwen in gebruik hadden. Een van die lijsten betreft de abdijgoederen die in Maarsbergen ter beschikking stonden van de toenmalige proost. Deze lijst is opgemaakt op 12 april 1613 (archief Abdij van Berne, Cart. II, nr. 221, p. 110) en geeft niet alleen een opsomming van de aanwezige meubelen en gebruiksvoorwerpen, maar ook van de vertrekken waarin zij zich bevonden. De indeling van het huis van Maarsbergen was als volgt. Het rechthoekige blok met twee diagonaal geplaatste torens op de zuidoost en de noordwesthoek bevatte een souterrain of kelder, een bel-etage, een eerste verdieping en een kapverdieping. In de kelder was de keuken opgenomen.

De bel-etage kende een simpele indeling met twee grote vertrekken, waarschijnlijk door een gang gescheiden die naar de traptoren tegen de achtergevel liep. Een van de grote kamers was de 'voorsadel' (voorzaal), de andere was als 'salet' (een eetkamer of kleine zaal) in gebruik. Deze

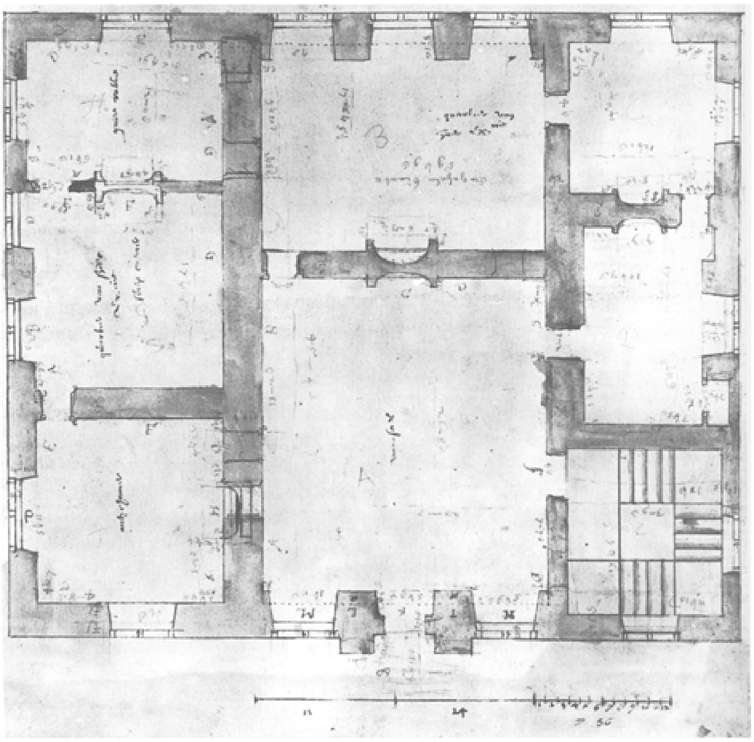

204 Zuylestein omstreeks 1635 met benamingen van de verschillende vertrekken in de plattegrond (ARA, Hingman, inv. nr. 3039).

vertrekken, in ieder geval de voorsadel, waren verwarmd. Op de tekening die Roghman van het gebouw maakte zijn de schoorstenen duidelijk te zien. De ruimte in de zuidoosttoren deed dienst als 'stove', eveneens een verwarmd vertrek, de andere torenkamer achter het salet werd als kantoor benut. De eerste verdieping was in vier vertrekken onderverdeeld die geen specifieke benamingen droegen, maar die, gezien de aanwezigheid van 'beddestees' en 'koetsen' als slaapvertrekken dienst deden. De torenkamers voor en achter herbergden meubels en schilderijen. De meeste keldervertrekken en de zolder worden niet genoemd. Waarschijnlijk bevonden zich op zolder alleen enige bedsteden voor het personeel.

Zuylestein werd tussen 1633 en 1634 gemoderniseerd, nadat stadhouder Frederik Hendrik kasteel en heerlijkheid had verworven. De onregelmatige plattegrond, met als kern het middeleeuwse rechthoekige zaalgebouw, werd vierkant gemaakt. De vensters werden aanmerkelijk veranderd en vergroot tot kruiskozijnen met korfbogen. De meest opmerkelijke wijziging die ingrijpende gevolgen had voor de indeling van de plattegrond was de verplaatsing van de toegang en de brug van de zijkant naar het midden van het gebouw, waardoor het een symmetrisch aanzicht en indeling kreeg. Het renaissanceportaal uit 1551 werd weer toegepast. Uit omstreeks 1635 dateert een opmeting waar het vernieuwde Zuylestein met de benaming van de vertrekken staat weergegeven. Centraal lag de 'voorsael', een hal die direct toegankelijk was vanaf de brug. In het verlengde lag 'het quartier van haere Excie'. Hier lagen de overige appartementen omheen gegroepeerd. In de voorzaal kwam een schouw met hoge boezem, ondersteund door Ionische zuilen. De boezem was versierd met hangende vrucht- en bloemfestoenen. Links van de voorsael en het quartier van hare Excie bevonden zich een 'antijchambre', het 'quartier van sijen Excie' en een 'garderobbe' met secreet, dat was uitgehakt in het zware middeleeuwse muurwerk van het oude zaalgebouw. De drie vertrekken aan de rechterzijde zijn

niet benoemd op de plattegrond. In het oude toegangsvertrek, rechts voor, had men het trappenhuis aangebracht. Dat stond in directe verbinding met de voorsael. Zuylestein was een modern 17de-eeuws huis geworden op een regelmatig grondvlak. Door de handhaving van de grote toren behield het wel zijn kasteelmatige karakter.

Een opmerkelijke en nieuwe behuizing in dit gebied was het paleis dat voor de Winterkoning tussen 1630 en 1631 te *Rhenen* werd gebouwd. Het paleis is in 1812

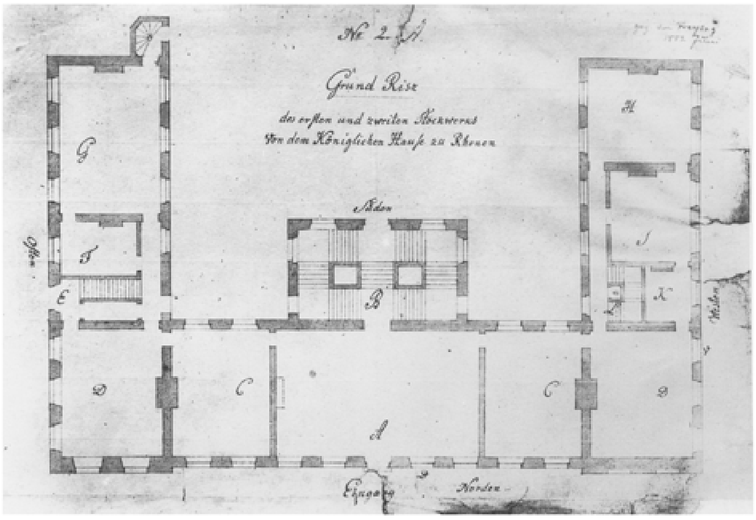

205 Rhenen, plattegrond van het Koningspaleis uit 1802 (Staatsarchief Hannover).

afgebroken. Niettemin is toch de indeling bekend want zijn er in 1748, 1771 en 1802 opmetingen gemaakt, waarop de indeling van de gevels en de plattegronden van de onderscheiden verdiepingen staan weergegeven. Het langgerekte gebouw had twee naar achteren uitstekende zijvleugels. De keukens en kelders bevonden zich in het souterrain. Daar was ook de bediendeningang. De verschillende kabinetten aan de voorzijde lagen enfilade en waren, opmerkelijk genoeg, gericht op het noorden, terwijl het spectaculaire uitzicht over de rivier aan de zuidkant lag. In het midden van de achtergevel lag een ruim hoofdtrappenhuis met brede stoep. In de zijvleugels bevonden zich kleine trappen ter ontsluiting van souterrain en bovenverdiepingen. Naar middeleeuws model waren er geen gangen in het interieur. De voorzalen waren met marmeren platen geplaveid. Het Koningspaleis was met zijn ruime opzet voor deze regio een uitzondering. Het zou vijftig jaar duren voordat er weer een dergelijk groots opgezet complex zou verrijzen. Voorlopig deed men het met bescheiden verbouwingen aan de bestaande huizen.

Na een bijna alles vernietigende brand in 1673 werd *Amerongen* herbouwd in klassicistische stijl. Sedert de bouw is het huis maar enige malen in andere handen overgegaan, zonder dat het ingrijpende gevolgen voor indeling en decoratie heeft gehad. Iedere generatie voegde iets aan het huis toe, waarmee het een staalkaart van bewoningsgeschiedenis is geworden die in Nederland maar weinig wordt aangetroffen.

206 De grote keuken in het onderhuis van kasteel Amerongen (foto RDMZ, 1998).

207 Amerongen, een van de diensttrappen vanaf het onderhuis naar de bel-etage (foto RDMZ, 1998).

208 De galerij op de bel-etage van Amerongen (foto RDMZ, 1998).

209 Plafondschildering in de hal van de beletage in kasteel Amerongen met in het midden het alliantiewapen Van Reede-Turnor (foto RDMZ, 1984).

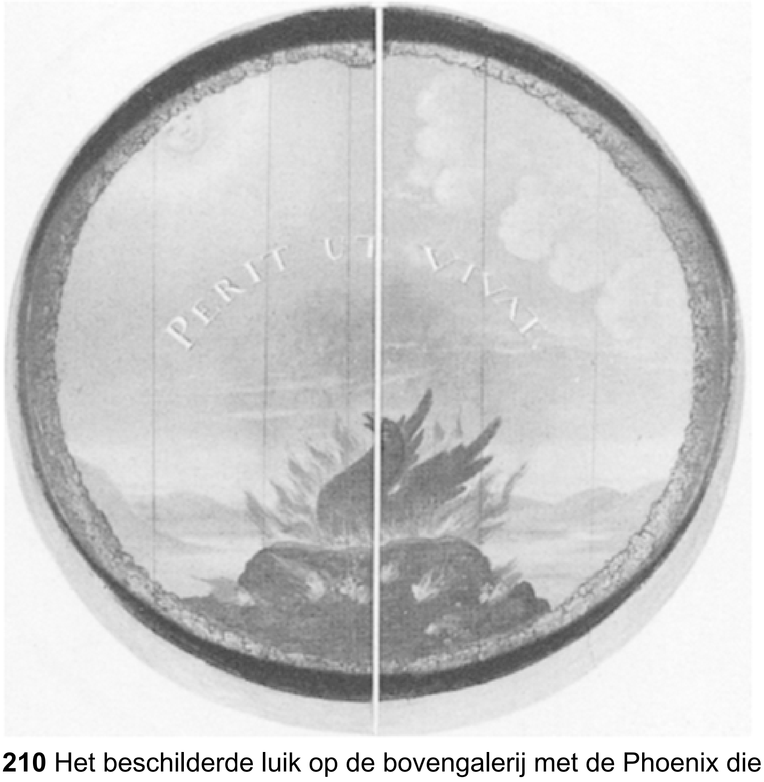

210 Het beschilderde luik op de bovengalerij met de Phoenix die uit de as herrijst (foto RDMZ, 1998).

In het souterrain en op de zolders waren de dienstvertrekken. De bel-etage en eerste verdieping waren bestemd voor de bewoners. De scheiding tussen bewoners

en personeel ziet men aan de buitenkant heel fraai aangeduid. Een dubbele brug biedt toegang tot het kasteel: het bovendeel leidt direct op tot de hoofdverdieping. De dienstingang in het onderhuis is via de onderbrug bereikbaar. Ook in het inwendige van Amerongen is de scheiding bewoners/personeel consequent

211 Het beschilderde luik op de bovengalerij met de jonge boom met klimop omrankt (foto RDMZ, 1998)

doorgevoerd: de diensttrappen die vanuit de kelderverdieping opgaan, kruisen nergens het hoofdtrappenhuis. In Amerongen bevond zich aan de zuidzijde ooit een trapje vanuit de waskeuken in het onderhuis naar de slotgracht. Hier werd de was gespoeld. Op de zolder werd de was gedroogd en was de mangelkamer. Door middel van een katrol op zolder kon de was van beneden af worden opgetakeld via luiken in de plafonds. Het onderhuis heeft een aantal vertrekken waarvan de keuken met een grote schouw en spoelbak met pomp de opmerkelijkste is. Het gehele onderhuis is betegeld en voorzien van kruisgewelven. Op de vloer liggen grote natuurstenen platen.

De indeling van de plattegrond van de bel-etage met een hal, een dubbele trap en een grote achterzaal, alle in de as van het huis, is gangbaar voor de voorname huizen uit die tijd. Alle vertrekken zijn enfilade gerangschikt rond de centrale hal. De meest indrukwekkende ruimte in het kasteel is de grote bovengalerij die over twee verdiepingen opgaat en met een houten kloostergewelf is overdekt. In diverse vertrekken op de bel-etage zijn de decoraties en onderdelen uit de late 17de eeuw nog bewaard gebleven. Het hijsluik in het plafond van de lange gang op de bel-eage is met de vogel Phoenix temidden van de vlammen beschilderd en de tekst PERIT UT VIVAT (hij gaat ten onder om te leven). Het zal de symbolisering zijn voor de herrijzing van het kasteel uit de as. De Phoenix is bovendien het symbool voor duurzaamheid en het lange leven. De vogel kan immers een leeftijd van 500 jaar bereiken! Omwille van de symmetrie ongetwijfeld is aan het andere uiteinde van de gang een beschilderd luik aangebracht met een berglandschap en een door klimopranken omstrengelde boom. Hierbij staat de tekst VIX NATA SUSTENTOR (nauwelijks geboren word ik (al) staande gehouden). De symboliek van deze afbeelding is een aanvulling op de vorige voorstelling. De klimop, semper vive, altijd groen, symboliseert in de 17de eeuw het gezonde leven, de

212 Overzicht van het ‘Groot Salet’ met het rijk geornamenteerde plafond uit de bouwtijd (foto RDMZ, 1998).

onvergankelijkheid en de eeuwige trouw. De combinatie van beide elementen boom en klimop zal verwijzen naar de nieuwe loot, het nieuw gebouwde kasteel, dat een gezond en lang leven tegemoet gaat.

In de hal van de hoofdverdieping is het plafond beschilderd met ranken die in figuren ten halve lijve eindigen en met grisaillemotieven, alles rond een middenstuk. In het ovale middenstuk is het alliantiewapen van de bouwheer en bouwvrouwe Van Reede-Turnor met de versierselen van de Deense Orde van de Olifant tegen een wolkenlucht weergegeven. De schildering werd in 1685 door Willem van Nijmegen vervaardigd. Zijn signatuur en datering zijn in de rand weergegeven (Willem van Nijmegen inventor fecit 1685).

In de huidige bibliotheek die vroeger als eetkamer in gebruik was, bevindt zich een hoge houten schouwpartij uit de bouwtijd.

Het fraaist van uitmonstering is de grote zaal of ‘Groot Salet’, de belangrijkste ruimte in het huis. De kostbaarste meubelen van het huis staan hier opgesteld, de portretten van bevriende vorsten zijn hier opgehangen. De twee marmeren schouwen in deze zaal zijn door Godard van Reede in Dresden besteld. Een van de hoogtepunten in de zaal is het kunstig bewerkt stucplafond. Bijna het gehele oppervlak is versierd met lijsten, bladranken, zeer forse acanthusbladen, schelpen en indrukwekkende adelaars in hoog reliëf, alles in een symmetrische opzet. Het plafond heeft een beschilderd middenstuk dat Aurora, de Dageraad moet voorstellen. De combinatie stuc- en schilderwerk aan plafonds werd vanaf het einde van de 17de eeuw tot circa 1750 in Nederland toegepast. Van het Groot Salet is stucadoor noch schilder bekend. Het is echter niet ondenkbaar dat één decorateur voor het resultaat verantwoordelijk is. Breedveldt Boer neemt aan dat het plafond door vaklieden uit de omgeving rond Kleef gemaakt kan zijn. Dat sluit de decorateur van de hal, Willem van Nijmegen, dus niet uit. Over het algemeen

213 Gedeelte van het stucplafond in het Groot Salet (foto RDMZ, 1998).

214 Een van de marmeren schouwen uit Dresden in het Groot Salet (foto RDMZ, 1998).

wordt aangenomen dat hij ook voor het werk in het Groot Salet verantwoordelijk is geweest (Breedveldt Boer, 1991, 73, 78).

De inrichting van de vertrekken op Amerongen was aanvankelijk sober en praktisch, typerend voor de late 17de eeuw en typerend voor Van Reede's echtgenote Margaretha Turnor. Dat zou pas na 1721 veranderen met de bewoning door Henriëtte van Nassau-Zuylestein (1688-1757), tweede gravin van Athlone, die het huis opnieuw liet decoreren en inrichten. Het verschil valt pas goed op,

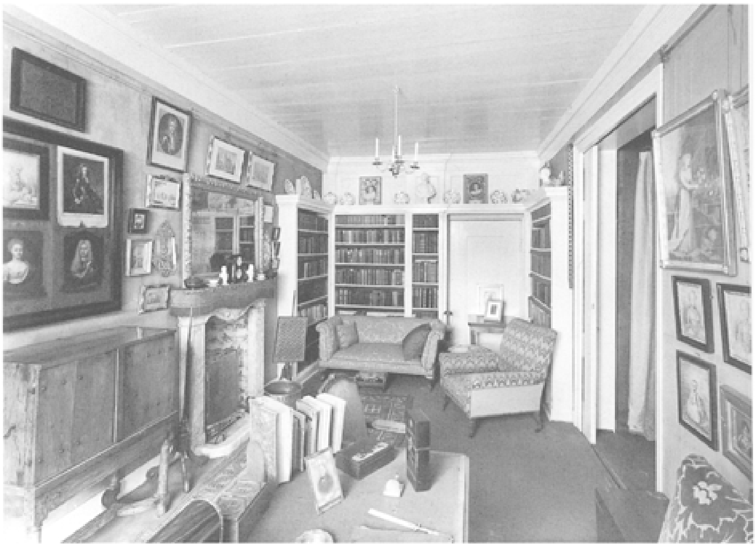

215 De desert Camer achter het eetsalet in kasteel Amerongen dat Cuypers omstreeks 1900 omvormde tot een kleine bibliotheek (foto RDMZ, 1998).

wanneer men inventarissen vergelijkt die van de goederen en bezittingen zijn opgemaakt in 1721, 1748 en 1766. Het aantal aan meubels, zilver, porselein en schilderijen is tussen 1721 en 1748 aanmerkelijk in kwaliteit èn kwantiteit toegenomen. Door die inventarissen zijn ons de namen en dus de functies van de vertrekken overgeleverd. Via het onderhuis kwam men binnen in de 'voorsaal', in 1766 'ondervoorhuys' genoemd. Links was de (grote) keuken met voorwerpen van koper en tin. Die is er nog steeds. Naast de keuken lag een klein vertrek dat als bierkelder in gebruik was. Aan de rechterkant van de 'voorsaal' lag 'het salet voor 't volk' of 'onderste salet'. In 1766 was hier de strijkkamer. De 'benedenste galderij' vormde de scheiding met de achtervertrekken waar een waskelder (in 1721: bakkelder en in 1748: agterkeuken), de 'bottelaye' (in 1766: garde mangé), een provisiekelder en de 'maegdekamer' (vanaf 1748: wijnkelder) lagen.

Ook op de bel-etage kwam men in de 'voorsaal' binnen. Rechts hiervan lag de 'Alkoobikamer' (benaming uit 1674), die later, in 1721, 'Mevrouws Camer' zou heten en nog weer later opnieuw 'Alcove'. Sinds 1900 is het de eetkamer geworden na een verbouwing door P.J.H. Cuypers. In 1721 waren de wanden van dit vertrek bekleed met 'Calemincke bandt' en in 1748 met rood en zwart behangsel. Achter deze kamer lag een kabinetje dat na 1900 tot dienkeuken is ingericht. Links van de 'voorsaal' was het 'eetsalet', dat pas aan het eind van de 19de eeuw door Cuypers in een bibliotheek zou worden veranderd. Zowel in 1721 als in 1748 zat hier goudleerbehang op de wanden. Achter het eetsalet was de plaats van het linnencamertje (1721), dat in de jaren daarna 'provisiecamer' en 'desert Camer' zou worden. Cuypers maakte hier een kleine bibliotheek. De achtervertrekken werden ook op deze verdieping door een 'Galderij' van het voorste deel gescheiden. In het midden lag het 'Groot Salet'. Deze kamer was in 1721 niet behangen. Het 'Catoene Camertje' rechts daarvan had in 1721 (uiteraard) een katoenen wandbespanning. In 1748 was dat vervangen door goudleer. Het vertrek heette toen 'Kleijne Kamer' en was als kleine eetkamer in gebruik. Links van het Groot Salet bevond zich de 'Toorncamer'. De naam van dit vertrek is in de 18de eeuw nooit gewijzigd. In 1721 zat er 'out' goudleer op de wanden. In 1748 was er sprake van tapijt behangsel. Het is niet bekend of het de tapijten waren die er tegenwoordig ook nog hangen. Nu staat het vertrek als 'gobelinkamer' bekend. De eerste verdieping, met de grote 'Galderij' had een 'Coningskamer', behangen met 'silverleer'. In de loop van de 18de

eeuw veranderde de naam (bij gebrek aan een koning) in 'Princekamer'. Geschilderd behang had in 1748 de plaats ingenomen van het zilverleerbehang. Voorts waren op die verdieping onder andere de slaapkamers van 'Mylort' (met groen papier behangen), van 'Milady' (met zeildoek behangen) en de kleedkamer die een behangsel had van groen 'saaij'.

De zolderverdieping had een aantal slaapvertrekken, voorts een 'koornsolder', een 'rooksolder', een 'parssolder' (daar stond de linnenpers), een 'Cleersolder' en een 'gesloten solder waar veel staat'.

216 Amerongen, de voormalige Toorncamer die nu gobelinkamer heet (foto RDMZ, 1998).

Over de indeling en het gebruik van de vertrekken in het Slot van *Zeist* is door de eeuwen heen aan de hand van verkoopcatalogi en beschrijvingen een redelijk betrouwbare reconstructie te maken. Ten tijde van de bouwheer, Willem Adriaan van Nassau-Odijk waren de representatieve vertrekken, waaronder de 'Grote Zaal', gesitueerd naast de hal in het midden van het gebouw op de bel-etage. De kamers te weerszijden van de monumentale hal zijn enfilade gerangschikt: een aaneenschakeling van vertrekken met de deuren in elkaars verlengde. Het trappenhuis direct naast de hal was van een monumentaliteit die tot dan toe nog weinig in de Noordelijke Nederlanden bekend was, een statietrap in de ware zin des woords. De gestucte wanden van het trappenhuis zijn over twee verdiepingen versierd met illusionistische olieverfschilderingen naar ontwerp van Daniël Marot. De wandvlakken worden geleed door nissen met voorstellingen, afgesloten door lisenen in rood-paars geaderd imitatiemarmer. In de 'nissen' zijn cascades of watertrappen afgebeeld, geflankeerd door meermannen die zijn geschilderd in grisaille, voorts putti op een piëdestal die een fontein vasthouden. Tegen de lisenen staan goudkleurige bloemenvazen op een basement en zijn medaillons met guirlandes aangebracht. Achter de lisenen en onder de piëdestal van de putti en de cascades zijn congélationsbanden en -ornamenten geschilderd: vries- of dooiornamenten. Dit is rusticawerk dat is geïnspireerd door smeltende ijspegels of druipend mos. Op de begane grond ziet men in een vak een liggende stroomgod, ook geschilderd in grisaille. De heldere schilderingen met hun betrekkelijk donkere omlijstingen geven de indruk of men door een venster heen een tuin inkijkt: een typerend barok motief dat een halve eeuw later bij de decoratie van de salons in Sparrendaal ook is nagestreefd. De trap die uit drie armen bestaat, onderling door een klein bordes gescheiden, heeft een opengewerkte ijzeren balustrade, die weliswaar teruggaat op een ontwerp van Marot, maar vermoedelijk aan het eind van de 19de eeuw is gerealiseerd. Het beschilderde houten plafond van het trappenhuis met de gesneden rozetten in de hoeken is origineel, maar wat eenvoudiger uitgevoerd dan het ontwerp van Marot laat zien.

217 Zeist, het Slot. Het trappenhuis over twee verdiepingen is beschilderd met vazen met putti, fonteinen en zeewezens met vissenstaarten (foto RDMZ, 1998).

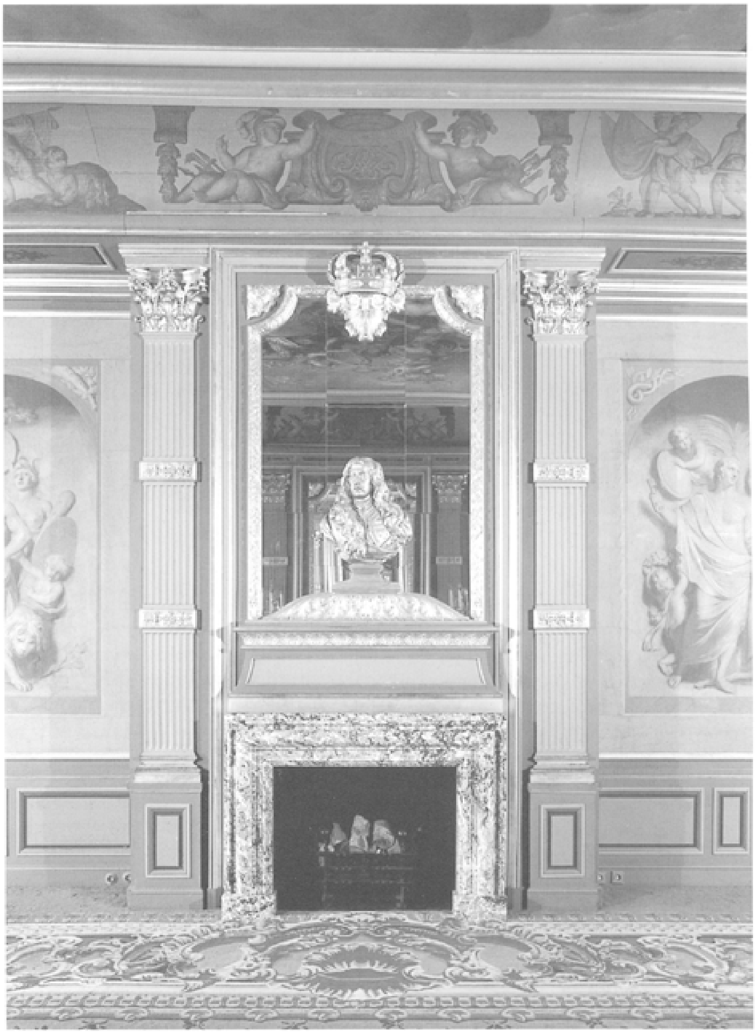

218 De schouw in de Willemszaal met de portretbuste van koning-stadhouder Willem III (foto RDMZ, 1998).

Aan de andere kant van de hal, achter de zaal, werd de diensttrap gemaakt. Deze is nog steeds aanwezig en een van de weinige compleet originele onderdelen van het huis. Ook van de hand van Marot was de decoratie van de grote Zaal of Willemszaal. Bouwheer Willem Adriaan van Nassau-Odijk liet deze zaal inrichten ter ere van koning-stadhouder Willem III en bracht boven de schouw diens vergulde portretbuste aan. De decoratie van het vertrek is zeer rijk met gecanneleerde Corinthische pilasters met bandwerk, gesneden lambrizeringen en een koofplafond, waarvan de lijst met putti is gedecoreerd en het middenvak met een illusionistische schildering. In de loop van de eeuwen was het grootste deel van die aankleding verdwenen. Bij de restauratie van het Slot in de jaren zestig is deze afwerking en aankleding opnieuw aangebracht en aangevuld met stukken van elders afkomstig (onder andere de vier grisailles van Gerard de Lairesse). De verdwenen plafondschildering 'De triomf van de Vrede op de Oorlog' van Augustinus Terwesten is opnieuw geschilderd aan de hand van een schets die bewaard was gebleven en tijdens de restauratie werd teruggevonden. Hetzelfde geldt voor de overige vertrekken op de begane grond. Voor een klein deel was de decoratie van kamers en kabinetten nog aanwezig. Het meeste is echter óf aangevuld, óf van elders afkomstig.

Op de verdieping bevonden zich in de 17de eeuw de slaapvertrekken waarvan een aantal met schouwen. In de met brede gewelven met gordelbogen overkluisde kelders werden de voorraden bewaard. Oorspronkelijk waren daar geen grote

219 Het schelpengrotje in het souterrain van het Slot te Zeist omstreeks 1910. Een van de loden rozetten waar het water uitkwam is rechts duidelijk te zien (foto verz. Prentenkabinet, Leiden).

keukens met ovens of schouwen. De keukens van het Huys te Zeist waren aanvankelijk in de linkerzijvleugel ondergebracht. De rechter- of noordvleugel deed dienst als oranjerie. Stoopendaal noemt dat op zijn vogelvlucht uit omstreeks 1700: ‘4: de groote Galdery of de Orangerie’. Hoewel hij verzuimde het nummer 4 op zijn tekening aan te geven, is het bekend uit andere bronnen dat hij de rechtervleugel op het oog had. Logisch is het niet, want de rechtervleugel ligt aan de noordwestkant, de koude kant.

Opmerkelijk genoeg is in de kelder onder de grote zaal een schelpengrotje aanwezig, waarvan men aanneemt dat het uit de bouwtijd dateert. Hieruit blijkt al dat men bij de bouw dit vertrek zeker geen keukenfunctie had toebedacht, maar eerder die van een soort binnentuin. De betrekkelijk ondiepe nis is in zijn geheel versierd met verschillende soorten schelpen, koraal en flintsteen. Aan de zijkanten zaten rozetten met loden buisjes, waaruit men kan opmaken dat er ooit sprake

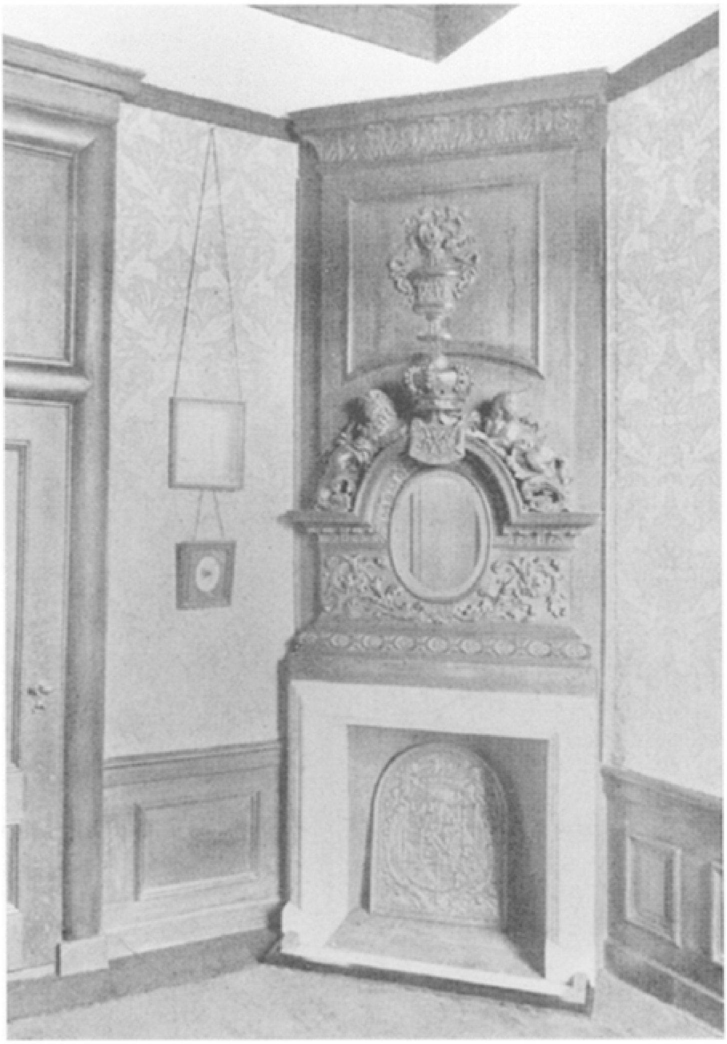

220 De Conincks Camer, een van de kamers op Zuylestein die gedecoreerd waren in laat 17de-eeuwse trant (Loosjes, 1930, 96).

geweest is van een waterwerk. Op een foto van omstreeks 1910 is een van die rozetten duidelijk waar te nemen. Hoe men zich dat waterwerk moet voorstellen is niet helemaal duidelijk. Misschien kwam het water uit het waterreservoir op het dak. Op de bodem van de nis bevond zich een bassin waarin het water werd opgevangen.

In de 17de eeuw zijn schelpengrotjes met waterwerken of met schelpen gedecoreerde paviljoens een geliefd onderdeel van de barokke tuinaanleg. Verschillende stadhouderlijke bezittingen werden in de 17de eeuw met een schelpengrot in de tuin verrijkt. Bij Het Loo werd tussen 1689 en 1691 een 'grotto' annex volière in de Koninginnetuin tegen de noordoosthoek van het Corps de Logis aangelegd. Daar was de grot opgebouwd uit boomwortels, brokken flintsteen en schelpen, op ruwe wijze gemetseld om zo een natuurlijk effect te bereiken. Het omhoog spuitende water werd daar in bekkens opgevangen. Opmerkelijk bij Zeist is het gegeven dat het schelpengrotje ìn het huis is opgenomen.

Aan het eind van de 17de eeuw werd *Zuylestein* ten tijde van Willem van Nassau-Zuylestein nogmaals gemoderniseerd. In het huis werd onder andere een 'Conincks Camer' met kabinet ingericht, bestemd voor Willem III, zoals dat enige jaren daarvoor ook in Amerongen en Zeist was geschied. Uit overgebleven foto's valt op te maken dat in dit vertrek een schouw was aangebracht met het wapen van de koning-stadhouder. Het is niet ondenkbaar dat Daniël Marot de hand gehad heeft

in het ontwerp, gezien de stijl ervan. Per slot was hij in die tijd werkzaam voor opdrachtgevers die zich in de kringen rond de stadhouder ophielden.

De 18de eeuw

In de 18de eeuw worden bij de nieuw gebouwde huizen de inrichting en afwerking van de interieurs verfijnder en de plattegronden overzichtelijker. In de oude huizen worden de voornaamste kamers in de nieuwe smaak gemoderniseerd. Veel interieurs uit de 18de eeuw zijn ons echter niet overgeleverd. In verhouding met vergelijkbare gebieden in Nederland kwamen op de Utrechtse Heuvelrug weinig nieuwe huizen tot stand. Daarvan is het oude Dennenburg gesloopt, van Sandwijck in De Bilt zijn na een restauratie in 1990 vrijwel alle interieuronderdelen als plafonds, lambrizeringen en schouwen verdwenen of als oud vuil in een van de kelders opgeslagen. Bij Zandbergen herinnert nog een enkele deur aan de 18de eeuw. Bij de verkoop van dit huis in 1791 werd het beschreven als een 'royaal en zedert weinig jaaren nieuw getimmerde heere huizinge, voorzien van 5 behangen beneden- en 6 zo behangen als onbehangen boven-kamers, met een kabinetje, knegts- en meiden kamers, zeer groote zolder over 't geheele huis gaande, ruime keuken en kelders met diverse commoditeiten...'. Hoe wij ons die 'behangen' kamers moeten voorstellen? Indien men denkt aan Sparrendaal dat immers uit dezelfde tijd stamt lijkt het waarschijnlijk dat er beschilderde behangsels gezeten hebben. Helaas is daar op Zandbergen niets meer van over gebleven. De zaal, vanaf de 18de eeuw spreekt men gaandeweg steeds meer over 'salon', bleef het representatieve middelpunt van het huis. Deze kwaliteit wordt in de decoratie en de aankleding sterk benadrukt.

Voorbeelden

Het Slot te *Zeist* kwam in andere handen, waarmee het gebruik van de verschillende vertrekken sterk veranderde. Cornelis Schellinger kocht in 1745 het complex ten behoeve van de Evangelische Broedergemeente (Herrnhutters). De 'Koningskamer' en vijf daarbij behorende vertrekken werden gereserveerd voor de graaf von Zinzendorf en zijn familie. Voorts vonden Schellinger en zijn vrouw er onderdak. Een aantal ruimtes was gereserveerd voor directe medewerkers. In de noordwestelijke (rechter)vleugel werden tot 1768 in de voormalige oranjerie kerkdiensten gehouden. Daartoe maakte men twee verschillende toegangen: een voor de broeders en een voor de zusters. Na 1768 was de kerkzaal aan het Zusterplein gereed en de rechtervleugel kreeg de oude functie van oranjerie weer terug. Voorts werd aan de rechtervleugel in 1747 een aanbouw gemaakt, een vertrek voor Zinzendorf, Papa's Stube genaamd. Na 1756 werd deze kamer bestemd voor vergaderingen en kleine kerkdiensten. Tot bij de restauratie in de jaren zestig van de twintigste eeuw was de aanbouw aanwezig. Na 1745 verdwenen ook de keukens uit de linkerzijvleugel en werden in de kelders van het hoofdgebouw ondergebracht. De linkervleugel werd namelijk bestemd als tijdelijke huisvesting voor de broeders, in afwachting van de bouw van de huizen aan de pleinen voor het Slot (De Groot, 1996, 37, 39, 40-41, 44, 117).

Tussen 1767 en 1830 zou het complex een aantal malen van eigenaar verwisselen. De opeenvolgende bezitters woonden er niet permanent, maar verhuurden de gebouwen doorgaans, waartoe wederom verbouwingen, opsplitsingen en aanpassingen moesten plaats vinden. Vooral de zijvleugels zijn verschillende malen veranderd. De hele linkervleugel blijkt bij de verkoop in 1818 enige jaren daarvoor tot een afzonderlijke woning te zijn ingericht. De rechtervleugel was in dat jaar in twee delen verhuurd. De oranjerie was eruit verdwenen en verplaatst naar de tuin.

Ook het corps de logis, het ‘Middelgebouw’ was onderverdeeld in appartementen, zoals valt op te maken uit de zeer uitvoerige omschrijving van de goederen ten behoeve van de voorgenomen veiling van het gebouw in 1818.

Van de in de 18de eeuw gerealiseerde buitenplaatsen is *Sparrendaal* te Driebergen het enige huis dat voor een groot deel een origineel 18de-eeuws interieur bewaard heeft. De andere huizen zijn of gesloopt of zodanig verbouwd, dat er maar weinig sprake meer is van een 18de-eeuwse afwerking. Het huis Sparrendaal werd in 1754 gebouwd volgens de toen heersende mode in Lodewijk XV-stijl. De plattegrond van het huis is regelmatig en symmetrisch van indeling. De hoofdverdieping kwam een anderhalve meter boven het maaiveld te liggen, zodat men vanuit het huis een fraai overzicht over het omringende formele park en de lanen had. Via een hardstenen bordes van zes treden betreedt men de ruime hal met marmeren vloer in het voorste deel van het huis. De hal heeft afgeronde

221 Sparrendaal, de centrale hal met stucwerkreliëfs boven de deuren (foto RDMZ, 1997).

hoeken en is gedecoreerd met figuratief stucwerk. Boven de deuren naar de beide voorkamers ziet men in een hoog reliëf putti weergegeven. Rechts houden zij een krans met rozen en een boeket vast, bestaande uit appels en druiven. De jongetjes verbeelden het Voorjaar en de Herfst. Links warmt een van de putti zich aan een vuurtest, de ander heeft een korenaar en een sikkel in de hand en is gekroond met een krans van aren. Zij verbeelden de Winter en de Zomer. De versiering van het plafond bestaat uit dubbele lijsten en rocailles. Achter de hal loopt een dwarsgang waar de overige vertrekken op uitkomen. Boven de deur van de zaal die in het verlengde ligt van de hal bevindt zich een stucreliëf met drie putti die attributen van Oorlog en Vrede bij zich dragen als een helm, speer, fakkel, boog en pijlenbundel, een schild en een lauwerkrans. De trap is hier weggemoffeld aan het eind van de dwarsgang. Er is geen sprake van een aparte diensttrap.

Opmerkelijk bij dit huis is de aanwezigheid van beschilderde behangsels in alle kamers op de bel-etage. Voor het grootste deel behoren zij tot de oorspronkelijke aankleding van het huis. Een aantal is bij de restauratie van 1957-1961 ingebracht. Op de begane grond zijn dat de behangsels in de kamer links voor en op de verdieping die in de zaal aan de voorzijde.

De vertrekken rechts voor en rechts achter, beide met Lodewijk XV-stucplafonds en marmeren schouw, hebben over de volle breedte en hoogte schilderingen met voorstellingen van geïdealiseerde landschappen, gestoffeerd met rivieren, bergen, burchten, huizen, bomen, personen en vee. De schilderingen zijn in een betimmering met lambrizering gevat. Zij suggereerden een gezicht op de buitenwereld, op een arcadisch landschap in heldere tonen. Tijdens de restauratie van 1957-1961 zijn de lambrizeringen en lijsten wit geschilderd. Hierdoor is het effect van een gezicht naar buiten verminderd. Boven de verbindingsdeur tussen

222 Sparrendaal, reliëf boven een de deuren in de hal voorstellende Voorjaar en Herfst (foto RDMZ, 1997).

223 Reliëf in de hal van Sparrendaal met de verbeelding van Winter en Zomer (foto RDMZ, 1997).

224 Sparrendaal, stucreliëf boven de deur van de zaal, waarop putti staan weergegeven met attributen van Oorlog en Vrede (foto RDMZ, 1997).

de voor- en achterkamer is een monochrome voorstelling aangebracht die omstreeks 1800 tot stand kwam. Een maker van de schilderingen is niet bekend.

225 Sparrendaal, de midden 18de-eeuwse schouw in de zaal (foto's RDMZ, 1997).

In de zaal, het voornaamste vertrek van het huis, bevindt zich een rijk gedecoreerde wit marmeren schouw met zware gebogen staaflijsten, rocailles en een cartouche in het midden. Het stucplafond is versierd met rocaillewerk en heeft in het midden een spiegelvormig verdiept gedeelte met lijstwerk en cartouches in de hoeken. De wanden zijn ook hier getooid met beschilderde doeken, met symbolen van de vier seizoenen langs de lange wanden en twee marineschilderingen naast de dubbele deuren naar de gang. De voorstellingen van de Vier Jaargetijden zijn geschilderd in trompe l'oeil-techniek en omlijst met een dubbele lijst van rietrocailles. Bijzonder in deze zaal zijn de voorstellingen boven de drie deuren, gevat in rocaille-lijsten.

Het betreft hier Chinese schilderingen op papier. Zij zijn zeker ook in de tweede helft van de 18de eeuw vervaardigd.

De op linnen geschilderde blauwe 18de-eeuwse behangsels in de kamer links achter zijn na de restauratie ingebracht en op maat gesneden. Zij zijn afkomstig van een der kamers op de verdieping. De behangsels in de kamer links voor zijn niet voor dit huis gemaakt. De restauratiearchitect heeft ze in de jaren zestig van elders laten komen en in het (kleiner gemaakte) kamertje aangebracht. Deze schilderingen zijn wat later dan die aan de rechterkant. Zij zullen in het laatste kwart van de 18de eeuw gemaakt zijn. Er staan geïdealiseerde landschappen weergegeven, gestoffeerd met 'bergen', huizen en figuren, alles omgeven met een

226 Sparrendaal, de kamer rechts voor met de beschilderde behangsels uit de 18de eeuw (foto RDMZ, 1997).

227 Sparrendaal, de kamer rechts achter met de 18de-eeuwse beschilderde behangsels (foto RDMZ, 1997).

geschilderde eierlijst. Het werk is uitgevoerd in een stijl die een noord Nederlandse hand verraadt. Vermoedelijk is een fabriek in de omgeving van Amsterdam de maker geweest. Een der voorstellingen is in 1999 ontdaan van overschilderingen. Hierbij kwamen aan de bovenzijde een bloemguirlande en een medaillon met een keizersportret tevoorschijn.

In het souterrain bevonden zich de dienstvertrekken, met onder andere de keuken

228 Sparrendaal, een van de deuren in de grote zaal waarboven Chinese papieren behangsels zijn aangebracht (foto RDMZ, 1997).

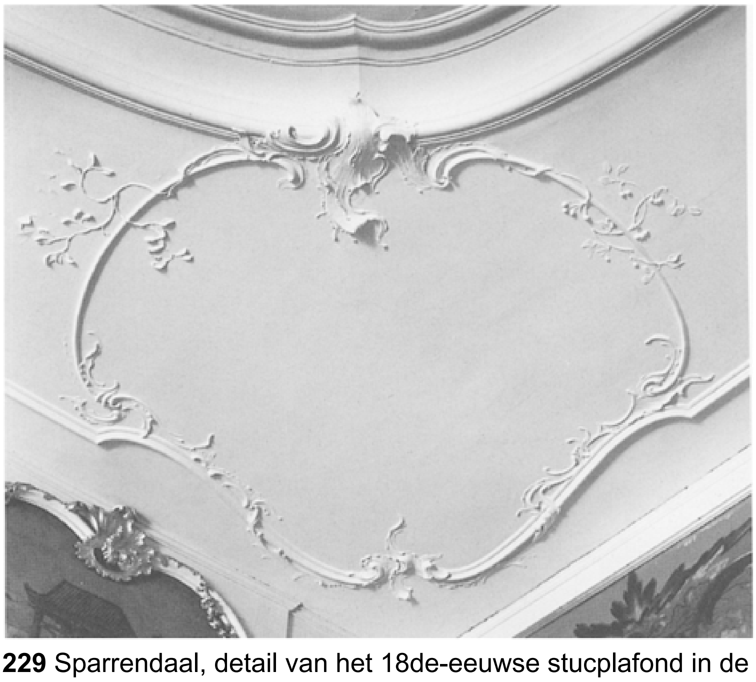

229 Sparrendaal, detail van het 18de-eeuwse stucplafond in de zaal (foto RDMZ, 1997).

230 Sparrendaal, de afgesneden blauwe behangsels in de kamer links achter (foto RDMZ, 1997).

midden onder de zaal de grote keuken met schouw. Deze verdieping is ook via een zij-ingang toegankelijk. De geheel betegelde keuken bezit een grote schouw met rechaud en een bakoven. Hier tegenover is een servieskast ingebouwd. Op de eerste verdieping van het huis was een aantal vertrekken, waarvan die aan de voorzijde bij de restauratie zijn samengevoegd tot raadzaal voor de gemeente Driebergen-Rijsenburg.

Over het gebruik van de diverse vertrekken in Sparrendaal in de 19de eeuw geeft een inventaris uitsluitsel die in 1846 is opgemaakt. De grote zaal deed dienst als eetkamer. Die was daartoe ingericht met een grote mahoniehouten tafel, 24 stoelen en een buffet. Hij werd door een haard verwarmd, ongetwijfeld dezelfde wit marmeren schouw die er nog steeds staat. De kamer rechtsachter, naast de zaal,

231 Houdringe, de zuilen in Bentheimer zandsteen die visueel een geraffineerde afsluiting vormen van de hal en tegelijkertijd een doorzicht bieden op de grote salon in het verlengde daarvan (foto RDMZ, 1999).

232 Houdringe, schouw uit de bouwtijd 1779 in de grote salon (foto's RDMZ, 1998).

was de biljartkamer, de kamer rechtsvoor diende als zitkamer. Hier stonden speeltafels opgesteld, alsmede een groot aantal stoelen, sofa's en fauteuils. Het vertrek werd met een Zeister kachel, een tegelkachel, verwarmd. Een ander aangenaam en goed te verwarmen vertrek was de kleine zitkamer links voor.

In het souterrain waren, behoudens de gang, een keuken, provisiekamer, dessertkamer, vatenhok, groentekelder, wijnkelder, meidenkamer, knechtskamer en kantoortje. De kamers op de verdieping waren gemeubileerd met diverse ledikanten, kasten, kastjes, fauteuils en stoelen en zullen dan ook vrijwel alle als slaapkamer dienst hebben gedaan. Van badkamers of wastafels in een van de vertrekken is nergens sprake.

Het huis *Houdringe* in De Bilt bezit, ondanks diverse veranderingen en restauraties op de begane grond nog een aantal plafonds en schouwen uit de bouwtijd 1779.

Bovendien heeft het huis een monumentale vestibule, voorzien van een marmeren vloer en gekoppelde zuilen van Bentheimer zandsteen met Ionische kapitelen. De zuilen vormen een geraffineerde afscheiding tussen de vestibule met de beide deuren naar vertrekken aan weerszijden en de dwarse gang daarachter. De gang biedt toegang tot de grote salon, twee achterkamers en ooit het trappenhuis. Aangenomen wordt dat de Amsterdamse architect Abraham van der Hart verantwoordelijk was voor het ontwerp.

Het huis werd in 1888 door Abraham Salm verbouwd en gedeeltelijk opnieuw gedecoreerd. Bij een opknapbeurt in 1997 waarbij onder andere het stucwerk van de plafonds op de begane grond werd schoongemaakt, trof men op vrijwel alle plafonds van de begane grond een veelkleurige afwerking van zijn hand aan. In een aantal zalen is die gerestaureerd.

Het huis *Doorn* kreeg in 1762 een facelift, die onder andere bestond uit het moderniseren en decoreren van een aantal kamers in Lodewijk XV-stijl. Het beste bewaard is de gobelinkamer, rechts naast de eetzaal. De marmeren schouw vertoont betrekkelijk eenvoudige asymmetrische versieringen. Het gekoofde stucplafond is rijker van vormgeving. Het is versierd met ranken, bloemversieringen,

234 Huis Doorn, schouw uit 1762 in de gobelinkamer (foto RDMZ, 1987).

233 Huis Doorn, deel van het 18de-eeuwse stucplafond in de gobelinkamer (foto RDMZ, 1987).

rocailles en asymmetrische C-voluten in de hoeken, en lijkt sterk op de plafonds in Sparrendaal. Boven de deuren naar de vestibule, de eetzaal en de rookkamer zijn grisailles aangebracht met spelende putti, die in de weer zijn met pijl en boog, druiven en wijnflessen en bloemenranken. Twee van de grisailles zijn uit 1762, die boven de deur naar het rookkamertje is in 1920 op verzoek van de keizer bijgemaakt. In 1796 zou een ingrijpender modernisering volgen van het interieur. Van de monumentale vestibule met statige trap die toen werd gerealiseerd zijn ontwerptekeningen van B.W.H. Ziesenis bewaard gebleven. Via een voordeur op maaiveldniveau kwam men in de met marmeren platen bevloerde hal, van waaruit een trap omhoog ging naar de hoofdverdieping. Deze indeling is in 1920 gewijzigd, de trap is naar buiten gebracht. De vestibule zelf met de gestucte wanden en het geornamenteerde plafond in neoklassieke stijl is gehandhaafd. De zaal hierachter was, mét de vestibule, de meest representatieve ruimte in het huis, hetgeen men in de afwerking tot uitdrukking heeft gebracht. De wanden zijn geleed met in kunstmarmer omlijst vakken in geelrood en blauwgroene adering, een techniek die scagliola wordt genoemd. Boven de deuren kwamen dessus-deportes in Pompeiaanse trant: witte voorstellingen in reliëf op een roodbruine ondergrond. De schoorsteenmantel is eveneens in de scagliola-techniek gedecoreerd en versierd met wit marmeren rozetten. Ook hier is weer sprake van een geornamenteerd stucplafond. Het is door sierlijsten geometrisch ingedeeld. In de zijvelden zijn in reliëf vogels op bladranken aangebracht. Dat in deze tijd de klassieke oudheid in de belangstelling kwam en meer in het bijzonder de Romeinse en Etruskische kunst blijkt uit de bovengenoemde decoratie van de

235 Huis Doorn, grisaille of grauwtje uit 1762 in de gobelinkamer boven de deur naar de vestibule (foto RDMZ, 1987).

236 Huis Doorn, grisaille die in 1920 in dezelfde stijl is bijgemaakt in de gobelinkamer boven de deur naar de rookkamer (foto RDMZ, 1987).

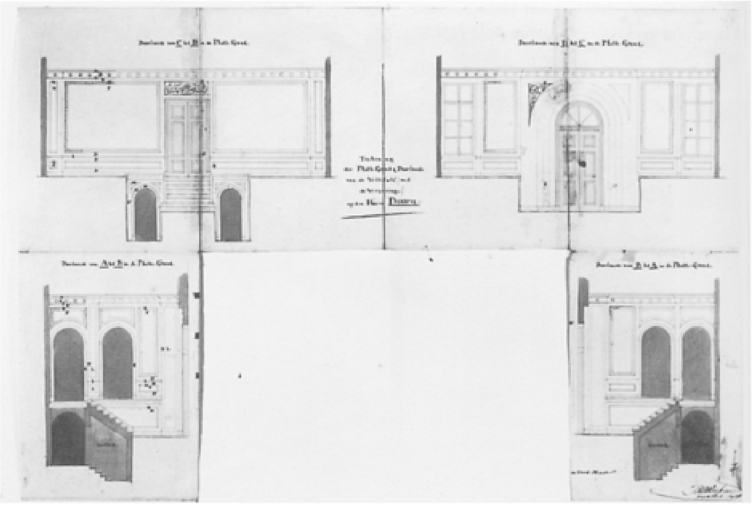

237 Ontwerptekening uit 1796 door B.W.H. Ziesenis voor de vestibule van huis Doorn (gewassen pentekening, gesigneerd en gedateerd rechtsonder, coll. HUA, inv. nr. 1257-6).

salon en ook uit de bovendeurstukken met Etruskische taferelen in de voormalige spreekkamer, nu rookkamer, in de rechtervleugel. De voorstellingen zijn aan het oog onttrokken omdat er nu schilderijen voor gehangen zijn.

Op stilistische gronden worden ook nog eens twee plattegronden met de voorgenomen indeling van de bel-etage en de eerste verdieping aan Ziesenis toegeschreven. Hoewel de indeling niet precies op die manier is verwezenlijkt geven de tekeningen een uitstekend idee van het gebruik van een dergelijk

238 De vestibule in Huis Doorn (foto RDMZ, 1987).

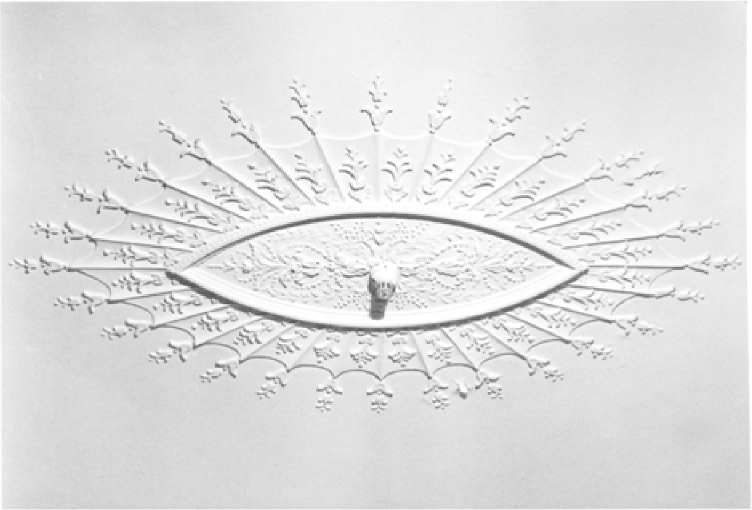

239 Detail van het plafond uit 1796 in de vestibule (foto RDMZ, 1987).

voornaam buitenhuis aan het eind van de 18de eeuw. De bel-etage, de representatieve verdieping, bevatte een aantal grote en kleinere ruimten voor ontvangsten, de privé-vertrekken en logeerkamers lagen een verdieping hoger, de dienstvertrekken waren in het souterrain: naast de grote trap in de vestibule is de ‘keukentrap’ gesitueerd. Op de bel-etage, ‘1ste Etage’ genoemd op de tekening, was de vestibule het centrale punt van waaruit alle vertrekken bereikbaar waren. In de as lag de ‘Sallon’, met aan de ene kant een ‘Eetkamer’ van waaruit men in

240 Overzicht van de eetzaal in Huis Doorn met wanden uitgevoerd in kunstmarmer (foto RDMZ, 1987).

241 De zaal met decoratie in kunstmarmer en Pompeiaanse dessus de portes (foto RDMZ, 1987).

242 Een van de bovendeurstukken uit 1796 in Etruskische stijl in de rookkamer in Huis Doorn (foto RDMZ, 1987).

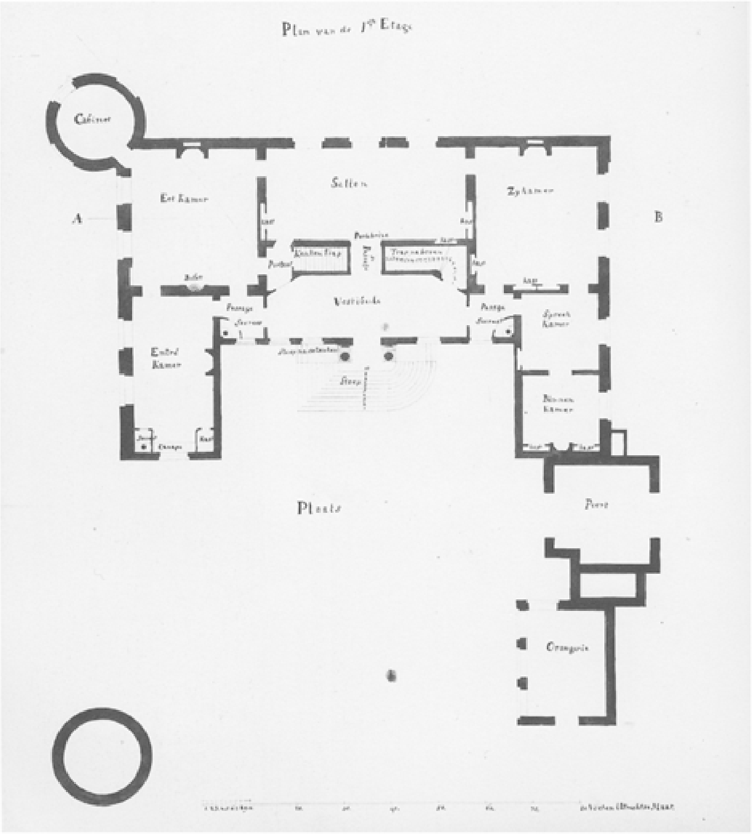

243 Huis Doorn, 18de-eeuwse plattegrond van de bel-etage, hier 1ste Etage genoemd (coll. HUA, Huisarchief Doorn, inv. nr. 8-1).

een ‘Cabinet’ in de ronde toren kon komen en aan de andere kant een ‘Zykamer’. Van hieruit kwam men in de rechterzijvleugel met een ‘Spreekkamer’ en een ‘Binnenkamer’. In de linkervleugel was nog een ‘Entrékamer’ opgenomen. De belangrijkste vertrekken hadden schouwen. In de eetkamer was een buffetnis uitgespaard en op zeker drie plaatsen bevonden zich secreten. Opmerkelijke vertrekken op de eerste verdieping waren de ‘Kamer van de Mevrouwe’, douairière W.E. ten Hove-Godin, de opdrachtgeefster van de modernisering van het huis, een klein kamertje voor de Kamenier en een ruime bibliotheek in de linkervleugel.

Broekhuizen in Leersum kwam in dezelfde tijd gereed. Ook hier was B.W.H. Ziesenis bij betrokken. Hij ontwierp, net zoals bij Doorn een vanaf de onderverdieping toegankelijke hal, van waaruit trappen omhoog gingen naar de bel-etage. Deze is

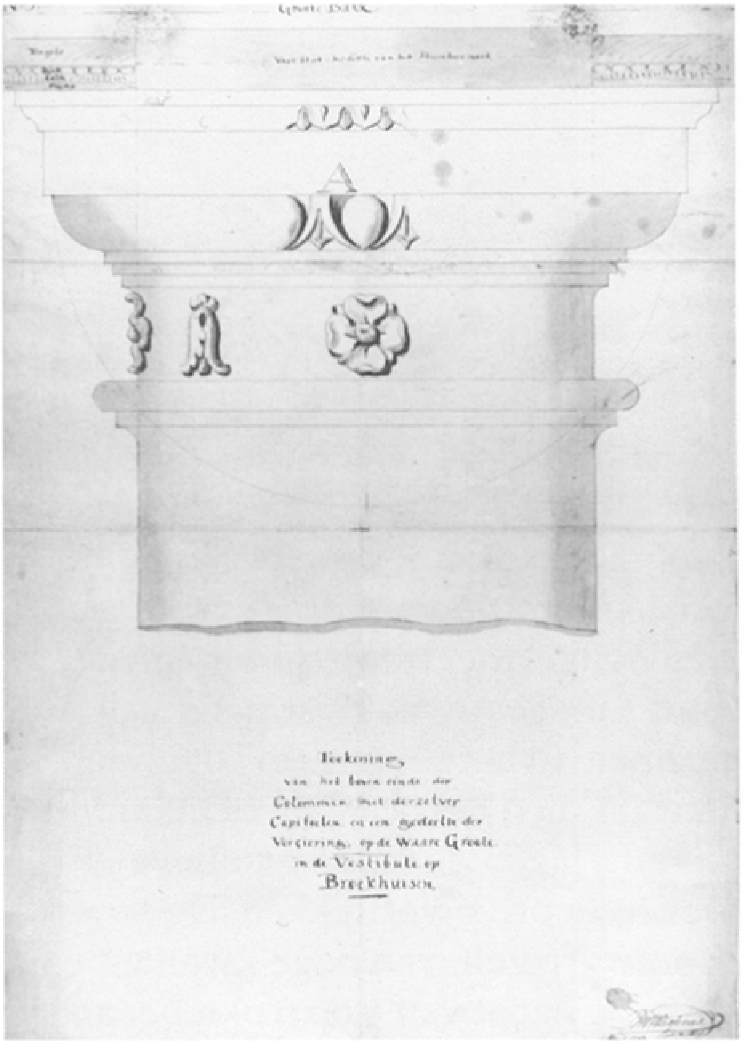

245 Tekening uit 1797 van Ziesenis voor een kapiteel van een van de zuilen in de vestibule van Broekhuizen. Ook deze tekening is rechts onder gesigneerd en gedateerd (part. coll.).

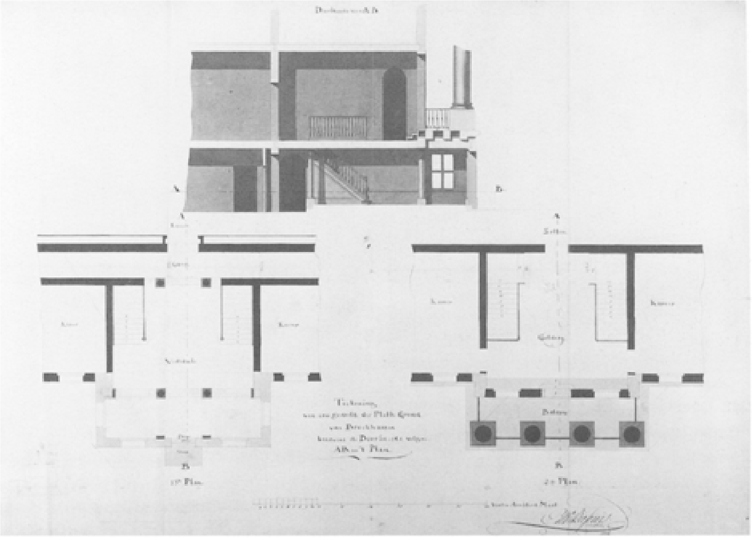

244 Ontwerptekening van Ziesenis uit 1796 voor een gedeelte van de plattegrond van Broekhuizen. De tekening is rechts onder gesigneerd en gedateerd (part. coll.).

246 De vestibule in het onderhuis met de trapopgang (foto RDMZ, 1996).

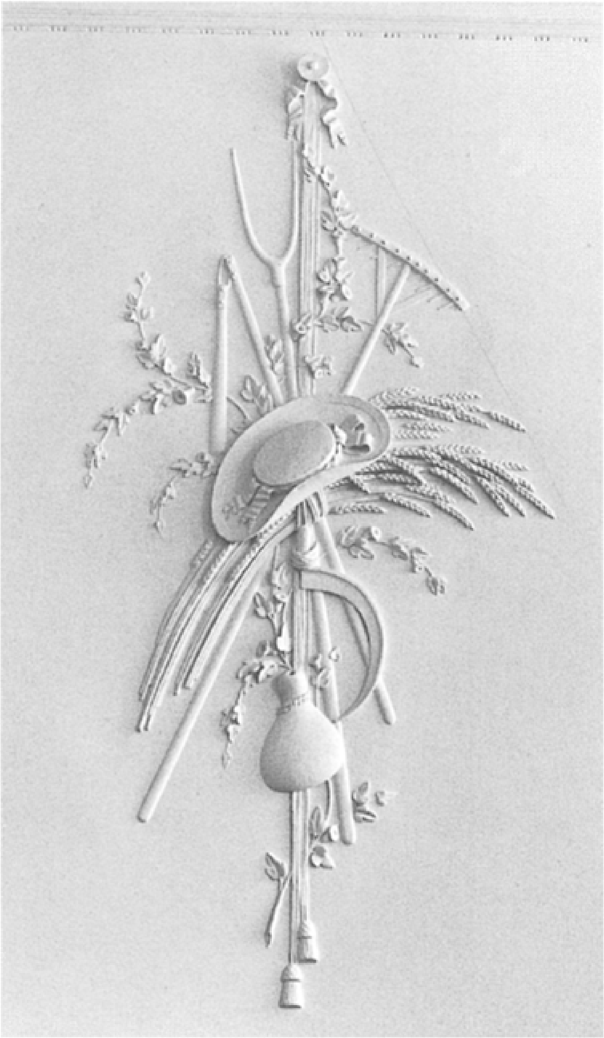

248 Detail van het stucreliëf in de hal uit 1906, maar in 18de-eeuwse trant, voorstellende de Zomer (foto RDMZ, 1996).

249 Het diensttrappenhuis in de rechtervleugel van Broekhuizen (foto RDMZ, 1996).

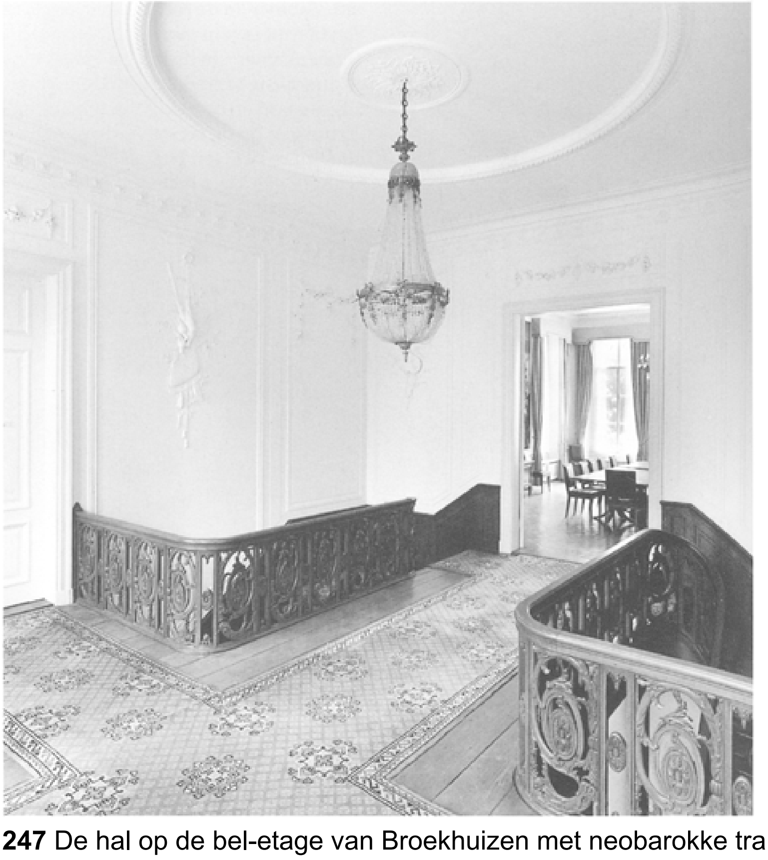

247 De hal op de bel-etage van Broekhuizen met neobarokke trapbalusters en figuratief stucwerk op de wanden (foto RDMZ, 1996).

overigens ook via een trappenvlucht aan de buitenzijde direct toegankelijk, maar die is een toevoeging van een vijftiental jaren later. De oorspronkelijke toegang lag in het onderhuis. De sterke overeenkomst in opzet bij de beide huizen is dus nauwelijks verwonderlijk. Ook hier ligt de grote salon direct achter de vestibule op de bel-etage. Ook hier liggen de grote eetkamer en antichambre links daarvan. Bij Broekhuizen werd de visie van de architect niet ingeperkt door een bestaand huis

dat moest worden aangepast. De indeling kon daarom ruimer worden opgezet, hetgeen onder andere inhield dat er een aparte vleugel met trappenhuis aan de rechterzijde voor het bedienend personeel werd aangebouwd. Overigens is de indeling van het huis inmiddels klassiek te noemen: in het souterrain bevonden zich de dienstvertrekken, op de bel-etage van waar men het beste uitzicht had over het park aan voor- en achterkant van het huis, lagen de representatieve vertrekken en de salons, op de verdieping de meeste privé-vertrekken. De afwerking van de vertrekken zal, evenals het ontwerp zelf, van hoge kwaliteit geweest zijn. Geweest, want het huis brandde in de nacht van 5 op 6 oktober 1906 af. De Utrechtse architect J.C. Wentink kreeg de opdracht het in zijn oorspronkelijke gedaante te herstellen. Hij heeft zich goed van zijn taak gekweten. De decoratie van trappenhuis, eetzaal en salons zijn uitgevoerd in de Lodewijk XVI-stijl die in 1796 gangbaar was. Een aantal onderdelen is van elders afkomstig zoals de laat 18de-eeuwse beschilderde behangsel met arcadische landschappen in de grote zaal. Het 18de-eeuwse figuratieve stucwerk van wanden en plafonds met de Vier Jaargetijden in de hal is echter allemaal van de restauratie. Op de tweede verdieping bracht Wentink in oud-Hollandse stijl twee biljartkamers aan.

De 19de eeuw

Over de interieurs in de 19de eeuw zijn wij redelijk goed geïnformeerd, omdat er veel gebouwd is. Bovendien zijn de interieurs van de huizen in veel gevallen geheel of gedeeltelijk bewaard gebleven. Vooral bij huizen die lang een particuliere

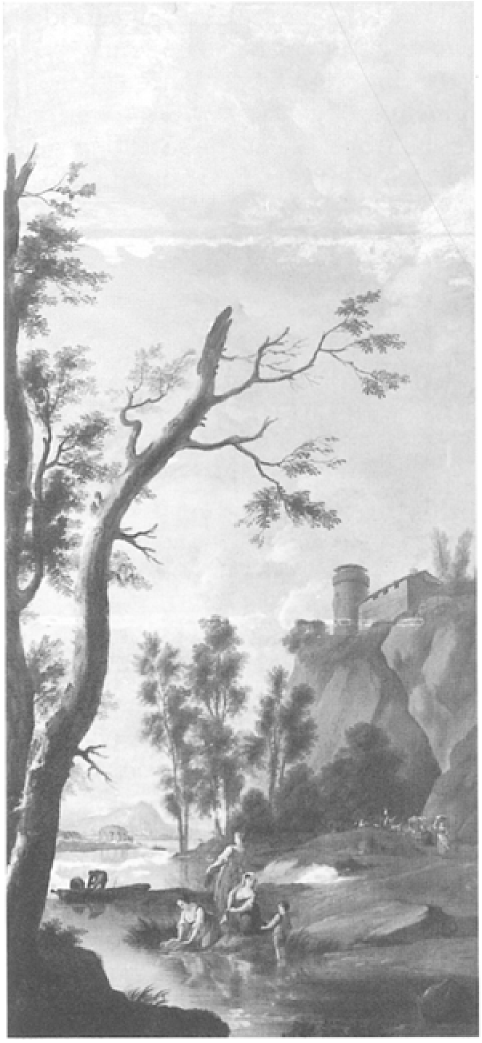

251 Een van de beschilderde behangsels met arcadische voorstellingen in de zaal (foto RDMZ, 1996).

250 De grote zaal in het midden van het huis Broekhuizen met de laat 18de-eeuwse beschilderde behangsels (foto RDMZ, 1996).

bewoning hebben gekend is dat het geval. Voor de aankleding moeten wij, evenals bij de 18de eeuw, grotendeels afgaan op bewaard gebleven inventarislijsten. In een aantal gevallen bestaan er foto's die een kijkje in de (laat 19de-eeuwse) interieurs bieden.

Na de Franse tijd is er een hausse in de bouw van nieuwe buitenplaatsen en -plaatsjes. De huizen werden zeker niet allemaal permanent bewoond. De eigenaars of huurders van de buitenplaatsen brachten tot laat in de 19de eeuw alleen het voorjaar en de zomermaanden daar door. In de winter resideerden zij in de stad. Het huis Hoog Beek en Royen is daar een duidelijk voorbeeld van. De eigenaar A. Voombergh liet in 1825 ‘une petite maison de campagne’ bouwen waar hij zich, volgens zijn dagboek, in de zomer amuseerde (‘nous nous y plaisons en été’). De winters waren te oncomfortabel om permanent buiten te wonen. Het aantal stookplaatsen in de huizen was aanvankelijk dan ook beperkt. Pas wanneer zij constant bewoond gaan worden, ziet men dat zulk soort voorzieningen worden uitgebreid. Een ander punt was het water. Bij permanente bewoning beschikte men graag over gas, electriciteit en stromend water. Aangezien de buitenplaatsen over het algemeen ver weg lagen van electriciteitscentrales en waterleidingsystemen zorgde men in een aantal gevallen voor zijn eigen energie- en watervoorzieningen. Voorzieningen als badkamers bleven lange tijd een luxe die men zich niet permitteerde. Lampetkannen en zinken tobbes voldeden kennelijk aan de behoefte. In de bouwbestekken van de Wulperhorst (1858-1860) van de hand van S.A. van Lunteren wordt gesproken over een ‘badinrigting met reservoirs, bouloir, pomp, pijpen enz.’ en een ‘gazfabrijk van 20 lichten’ (Inventaris Van de Pollstichting, Wulperhorst, inv. nr. 32, GAZ). Bij Wulperhorst zijn ook alle vertrekken op de verdieping van schouwen voorzien.

Het grote huis Hydepark dat in 1886 volgens de modernste principes werd gebouwd bezat een eigen waterleidingsysteem, verwarmingstoestellen, elektrische verlichting en zelfs telefoon. De zoon van de architect J.N. Landré, W.J.N. Landré, was daar niet weinig trots op, getuige zijn woorden in een artikel in het tijdschrift Eigen Haard van 1889: ‘Deze verlichting alleen reeds is voor iederen bewonderaar van wetenschap en kunst een voorwerp van eerbiedige vereering en zeldzaam genot, want de inrichting op Hydepark is door haar groote uitgestrektheid, en de verscheidenheid en sierlijkheid harer vormen eenig in haar soort. Zoo is ook nog veel merkwaardigs te zien op het gebied van telefonie, verwarming met warm water, waterleiding, badinrichting enz.’. Dit wonder van interieur- en ingenieurskunst werd helaas na een brand in 1942 gesloopt. Hydepark was een unicum zowel in grootte als in comfort.

252 De hal van Pavia uit 1861-1862 (foto RDMZ, 1998).

Het huis Aardenburg werd in 1902 door C.B. Posthumus Meyjes uitgebreid en van een verwarmingsinstallatie voorzien, die met name bedoeld was voor de begane grond. Op de verdieping behielp men zich nog lang met turf- en houtgestookte kachels en schouwen.

De in de 18de eeuw in gang gezette ontwikkeling van een regelmatig ingedeelde plattegrond met de toegang in het midden van de gevel, een hal of vestibule en een groot salon in elkaars verlengde en een scheiding van trappenhuizen voor bewoners en personeel, blijft gehandhaafd tot halverwege de eeuw. Slechts bij de simpelste huizen (Ewijckshoeve, Blikkenburg, Sluishoef) kwam de scheiding van trappenhuizen niet voor wegens ruimtegebrek. De plaats van het hoofdtrappenhuis bleef overigens steeds enigszins problematisch. Oplossingen zoals bij Doorn, Broekhuizen, waarbij het hoofdtrappenhuis de zichtbare spil van het concept uitmaakte, ziet men maar zelden. Daarvoor was de beschikbare oppervlakte doorgaans onvoldoende. Over het algemeen werd het trappenhuis weggestopt aan de zijkant van de middengang of aan het eind van een dwarsgang. In dat opzicht is er geen verschil met de periode daarvoor. De regel dat een hoofdtrap vrijwel nooit doorloopt tot aan de zolder blijft van kracht. Een ‘centrale’ oplossing van hal met trap ziet men nog bij het huis Sparrenheuvel (na 1824), Ewijckshoeve (1827-1831) en bij Pavia dat omstreeks

1860 is gebouwd. In de hal onttrekken wanden aan beide zijden de trappenhuizen aan het zicht. Hierdoor kreeg men meer eenheid in de hal.

Voorts ziet men dat direct na de eeuwwisseling de hoofdingang wordt verplaatst. Het midden van de 'voorgevel', het naar de weg gerichte gedeelte is niet meer

253 Detail van het stucwerk in de hal van Pavia (foto RDMZ, 1998).

noodzakelijkerwijs de plaats waar de hoofdingang is opgenomen. De oprijlaan en dientengevolge de hoofdtoegang komen bij voorkeur aan de achterzijde van het huis te liggen. Aan de voorkant had men dan vanuit de centrale salon een onbelemmerd uitzicht op de tuin en de weg, zeker als de kamer nog eens was uitgebouwd.

Aan de indeling van de huizen werd in vergelijking met de voorgaande jaren weinig veranderd. In het souterrain - of bij ontbreken daaraan in een afgescheiden deel van het huis op de begane grond - was de dienstafdeling met een eigen toegang, zitkamer voor het personeel, keuken, provisiekelders en dienvertrekken. Op de hoofdverdieping kwamen, al naar gelang de behoefte, een eetkamer, een of meer salons, een kamer voor mevrouw, een bibliotheek waar tevens een verzameling tekeningen en prenten en zeldzame antiquarische voorwerpen uitgestald en bewaard werden, een kamer voor mijnheer, een spreekkamer, een wachtkamer (deze beide laatste vertrekken werden bij voorkeur naast de ingang gesitueerd) en een biljartkamer. Kortom vertrekken van representatie en ontvangst en tot algemeen gebruik. Badkamers, indien al aanwezig, slaap- en logeerkamers

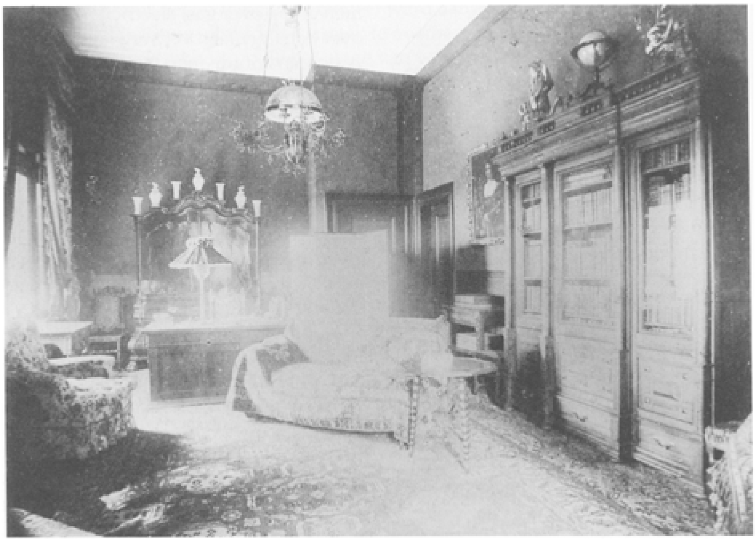

254 De boekenkamer op De Wildbaan omstreeks 1890 (foto part. coll.).

256 Schouw in de rookkamer in het huis Aardenburg (foto RDMZ, 1997).

255 De grote salon in De Wildbaan omstreeks 1890. Het vertrek is weelderig gedecoreerd en gemeubileerd naar de smaak van rond de eeuwwende. Het huis is na de Tweede Wereldoorlog afgebroken (foto part. coll.).

vond men op de verdieping. De zolders waren bestemd als droogruimte en opslagplaats. Hier waren ook de slaapkamers voor het personeel afgescheiden. Aan de indeling en afwerking van de verdiepingen werd minder aandacht geschonken dan aan die van de bel-etage. De kamers op de verdieping waren over het algemeen klein en laag: zij werden door de architect als ondergeschikt behandeld. Dat lag voor de hand, aldus een scribent aan het eind van de 19de eeuw: ‘de bewoner gevoelde zich in dien toestand tehuis, omdat hij zich daarmêe reeds had vereenzelvigd in zijn woonhuis in de groote koopstad, afkomstig uit de XVIIe of begin der XVIIIe eeuw, dat vooral niet van pracht ontbloot was, wat de familievertrekken betreft, maar waar in de overige vertrekken de hoogste eenvoud heerschte, tot bekrompenheid toe’ (Rieber, 11-12).

Vanaf het derde kwart van de 19de eeuw houdt men zich aan bepaalde normen bij de afwerking en aankleding van al die verschillende kamers. De salon of zitkamer was over het algemeen het meest representatieve en lichtste vertrek, de plaats der gezelligheid, de plaats van samenkomst van de familie met de buitenwereld en moest daarom het glanspunt van het huis zijn. Dat werd bereikt door het kleurig afwerken van de wanden, het decoratief behandelen van het plafond en het inrichten op modieuze en ‘kunstvolle’ wijze. De eetkamer was daarentegen eenvoudig en rustig van aankleding. De wanden werden liefst stemmig gehouden met een hoge lambrizering en donker behang, waardoor alle aandacht zich kon concentreren op de grote tafel in het midden. Geen uitbundig stucwerk op het plafond, maar een balken zoldering met moer- en kinderbinten of cassettes droeg bij tot de rustige uitstraling van een dergelijk vertrek. Bij veel huizen bevond de

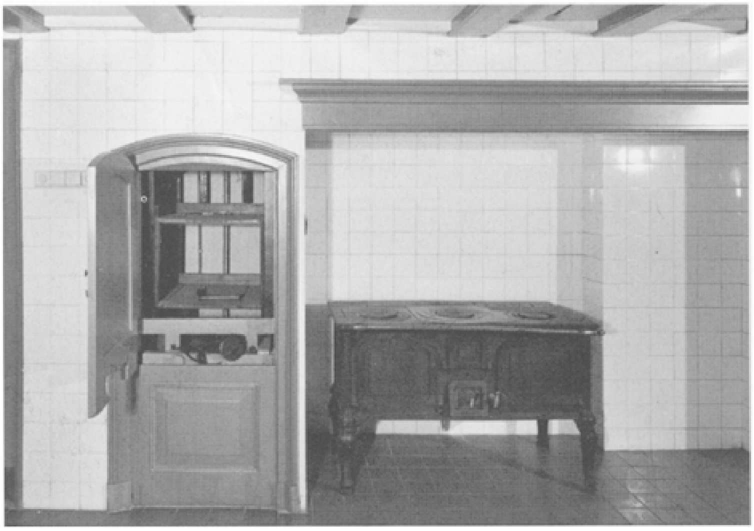

257 De betegelde keuken met voedsellift in het souterrain van De Brink (foto RDMZ, 1998).

258 De voormalige biljartkamer in Oostbroek uit omstreeks 1890 (foto RDMZ, 1998).

259 De kleine biljartkamer op Broekhuizen (foto RDMZ, 1996).

eetkamer zich boven de keuken en was daarmee door een voedsellift of door het diensttrappenhuis verbonden. De eetkamer hoorde vanuit de hal bereikbaar te zijn. Naast de eetkamer lag een dienkamer of dessertkamer, een smal vertrek, waar het eten kon worden klaar gezet en warm gehouden, zonder dat hinderlijke etensgeuren voortijdig de eetkamer konden bereiken. Een zelfde gestrengheid in aankleding was gewenst bij de kamer van mijnheer, de biljartkamer en de rookkamer. Bij voorkeur geen frivole wandbekleding of druk bewerkte en beschilderde plafonds, maar wandafwerkingen en kasten van donker hout, gemeubileerd met stevige meubelen. De 'kamer van Mijnheer' ziet men vaak gecombineerd met de 'rookkamer'. Na het diner konden de heren van het gezelschap zich hier terugtrekken. De dames hielden zich na het diner op in een van de salons of in de zitkamer, nooit in de eetkamer. Een biljartkamer behoorde fors van afmetingen te zijn. Het biljart zelf had immers al een grote omvang en men moest er bovendien gemakkelijk omheen kunnen lopen. Door de aard van het vertrek lag het meestal aan de noord- of noordoostkant van het huis. Zon of een fraai uitzicht waren niet noodzakelijk. Vanaf de laatste decennia van de 19de eeuw ziet men in de grote huizen een van de vertrekken tot biljartkamer ingericht. Het spel werd na 1860 in Frankrijk steeds serieuzer beoefend. In Nederland kwam het in de hogere kringen omstreeks 1880 in zwang. Broekhuizen had na 1906 zelfs twee biljartkamers, beide met een oud-Hollandse betimmering.

Pavia had twee vertrekken in oud-Hollandse stijl: de ‘heerenkamer’ en de ‘Biljartkamer’. Bij Aardenburg waren biljartkamer en de zitkamer gecombineerd.

Het aanbrengen van een historisch interieur in een of meer vertrekken van het huis komt na het derde kwart van de 19de eeuw in de mode. Plafonds, lambrizeringen,

260 Een der salons in Lodewijk XV-stijl op Hydepark (foto Oudheidkamer, Doorn).

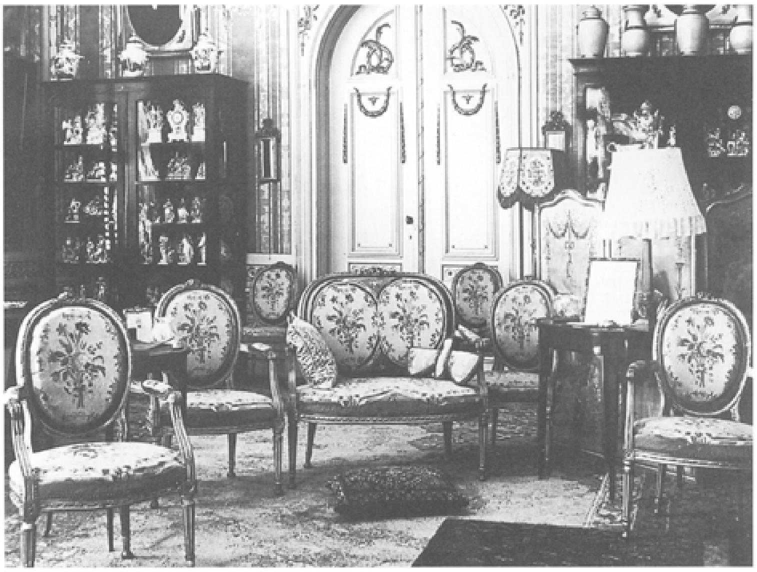

261 De empire salon op Hydepark (foto Oudheidkamer, Doorn).

afwerking en inrichting werden nagebootst van 17de-eeuwse, ‘oud-Hollandse’ voorbeelden. In een aantal gevallen werden historische interieurs of delen daarvan van elders overgebracht en in een nieuwe omgeving ingevoegd (Maarsbergen, Ewijckshoeve, Pavia, Houdringe en Zonheuvel te Maarn en Kerckebosch in Zeist tenslotte als de ultieme voorbeelden). Naast de oud-Hollandse stijl kwamen tegen 1880 de 18de-eeuwse Lodewijkstijlen weer in de belangstelling (ook weer in Zonheuvel). Het huis won door zijn oude stijlen aan representatie en bood zo de indruk dat het al eeuwen getrotseerd had.

In veel huizen zijn een of meer ‘historische’ kamers bewaard gebleven. Een huis dat alle historische stijlen in zich droeg, van laat Gotisch, via Moors en François I tot en met de Lodewijkstijlen was het huis Hydepark te Doorn (1886-1888), dat helaas na de Tweede Wereldoorlog is gesloopt.

De kleurige afwerking van wanden en plafonds werd na het midden van de 19de eeuw veel bonter dan tot dan toe het geval was. Het reliëf van stucwerk, banden en lijsten op de plafonds wordt verlevendigd met toetsen van bladgoud en rood. Soms krijgen hele plafonds een kleurige afwerking.

In een advertentie uit 1878 wordt van *Blanda* (Zeist) gemeld, waarvan de bouw net gereed gekomen was: ‘al de kamers hebben prachtig geschilderde plafonds, zijn allen behangen en voorzien van stookplaatsen, sommige met marmeren schoorsteenmantels’. De marmeren schoorsteenmantels in de huizen zijn over het algemeen wel bewaard gebleven, het behangsel meestal niet en de geschilderde plafonds zijn vrijwel altijd over- en dus ondergeschilderd.

Bij *Houdringe* zagen wij reeds dat onder de wit gesausde stucplafonds een kleurige afwerklaag bleek te zitten. Bij nader onderzoek in 1997 is gebleken dat bij de verbouwing en herinrichting van het huis in 1888 alle vertrekken op de begane grond opnieuw zijn gedecoreerd. Architect A. Salm heeft zich niet laten leiden door hetgeen het huis zelf aanbood, namelijk een laat 18de-eeuwse stijl in lichte Lodewijk XVI-vormen en tinten. Alle plafonds kregen een kleurige afwerking en sjabloonbeschilderingen naar de mode van de tijd. In de linkervoorkamer werd het middendeel beschilderd met een wolkenlucht en vogels. De randen en hoekvakken werden met sjabloonwerk ingevuld. Rechts achter werd een plafond in het vertrek naast de grote salon dat als ‘kleine eetkamer’ diende, met heldere gele, rode en

groene tinten en neorenaissance-patronen beschilderd. De plafonds werden na verkoop van het huis in 1953 aan de Grontmij gewit, - het plafond in de kleine eetkamer kreeg een zwarte verflaag - waarmee een hele bouwfase letterlijk aan het oog onttrokken werd. Pas in 1997 kwam bij onderhoudswerkzaamheden een deel weer tevoorschijn. De best bewaarde exemplaren zijn gerestaureerd.

De afwerking van wanden en plafond in de eetkamer van *Oostbroek* (1887) is eveneens voor een deel bewaard gebleven. Ook hier ziet men op het plafond het

262 Het in 1997-1998 gereconstrueerde plafond in de linkervoorkamer van Houdringe (foto RDMZ, 1998).

263 Het middendeel van het plafond in de voormalige eetzaal van Oostbroek (foto RDMZ, 1998).

systeem van een middengedeelte, omgeven door vakken met sjabloonwerk. De kleuren brons, groen en geel zijn in 1993 opgehaald en bijgewerkt, de scheuren in het plafond gerepareerd. Ook de lambrizering is met sjabloonwerk beschilderd. De groene wandbespaning met Franse lelies is in 1993 vervangen door een Italiaanse bespanning in het kleurenschema van de zaal. In twee belendende salons hadden de reliëfplafonds een afwerking met toetsen in bladgoud die bij een opknapbeurt in 1999 opnieuw zijn aangebracht.

In *Aardenburg*, dat in 1902 is uitgebreid en opnieuw is gedecoreerd hebben alle kamers de beschilderde plafonds bewaard. Het rijkst van uitmonstering van die van de ontvangstsalon aan de noordkant in een wat ouderwetse neo-empirestijl. Het

middendeel is helaas overgeschilderd. Moderner is het plafond van de rookkamer met banden in Jugendstil-vormen en gestileerde florale motieven.

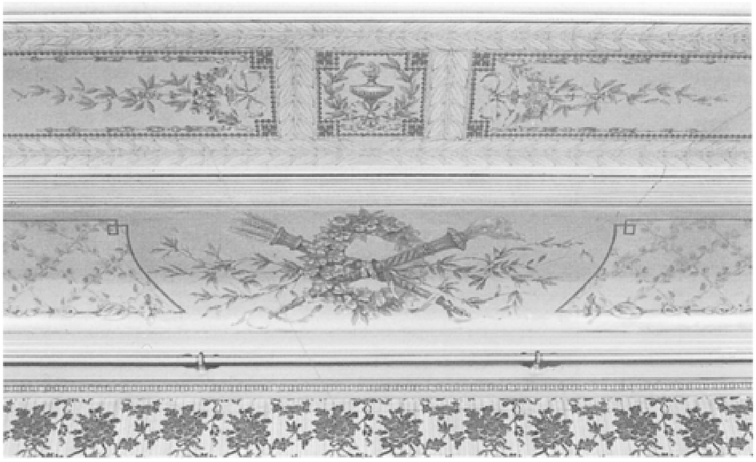

264 Detail van het beschilderde plafond in het voormalige ontvangstsalon van Aardenburg (foto RDMZ, 1997).

265 Het plafond met Jugendstilornamenten in de rooksalon van Aardenburg (foto RDMZ, 1997).

266 ‘Cosy corner’ met haard in de hall van Vollenhoven (foto RDMZ, 1998).

Tegen het derde kwart van de eeuw verdwijnt de symmetrie in de opbouw van het huis en de plattegrond. De indeling wordt onder de invloed van de Engelse landhuisbouw vrijer. De compacte blokvormige bouwmassa die vanaf de 17de eeuw in zwang was, wordt doorbroken door gedeelten uit te bouwen of juist te laten inspringen, waarmee een schilderachtig effect wordt bereikt. Aan de buitenkant schiep men een dergelijk effect door de toepassing van erkers, balkons, torentjes en veranda's met figuurzaagwerk. Met een dergelijke vrije plattegrond deed zich de gelegenheid voor tot een lossere groepering van de vertrekken, al dan niet op de zon, al dan niet in een directe relatie met de tuin of het park, liefst in een functionele relatie tot elkaar en meestal gerangschikt rondom een hall.

Een nieuw element in de plattegrond van het buitenhuis dat vanaf de jaren negentig zijn intrede doet, is de hall. De meeste huizen hadden wel een vestibule, een vergrote gang in het voorhuis, waar de voornaamste vertrekken op uit kwamen, maar een hall, een ruimte die volledig onderdeel van de *woon*ruimte uitmaakt, die vaak over twee verdiepingen opgaat en waar een monumentale hoofdtrap op uitkomt, een dergelijk vertrek is van Engelse herkomst. In de hall, als middelpunt van het huis, kan een haard of een schouw met een zitje met veel kussens aanwezig zijn, een ‘cosy corner’, waarbij een intimiteit verkregen werd door het verlagen van de zoldering. Enkele voorbeelden zijn Beerschoten (1890-1891), Ma Retraite (1896, inmiddels verdwenen), Aardenburg (aangebracht bij een verbouwing in 1902), Stameren (1904), Villa Nuova (aangebracht in 1907 bij een verbouwing door J.J. van Nieukerken), Anderstein (1913), huis te Maarn (1916), Zandbergen (aangebracht in 1920) en Vollenhoven (aangebracht in 1922). Een hall staat nooit direct in verbinding met de ingang. Er zit altijd een vestibule met een tochtportaal tussen.

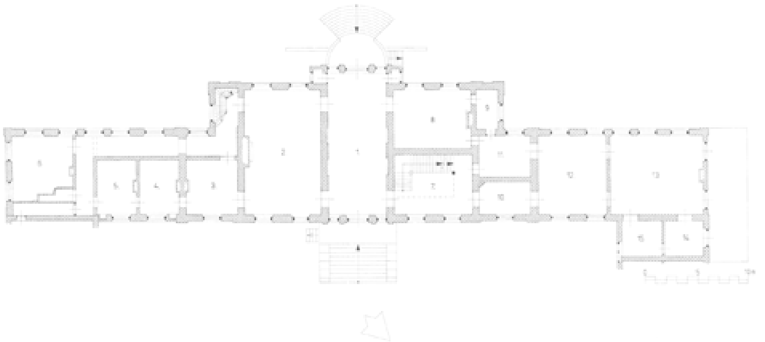

267 Zeist, het Slot. Reconstructie van de plattegronden van de bel-etage en de eerste verdieping van het hoofdgebouw met de indelingen der vertrekken aan de hand van de veilinggegevens bij de verkoop in 1818 en 1867. Schaal 1:400. Tekeningen door A. Viersen in 1996-1997 naar gegevens van de Dienst Gemeentewerken Zeist, 1946 en 1962 en eigen waarneming.
De bouwkundige structuur van het corps de logis zal tussen de bouw in 1686 en de verkoop in 1818 weinig zijn veranderd. De overeenkomsten en de verschillen tussen 1818 en 1867 blijken duidelijk: in 1867 blijkt vertrek 6 vergroot te zijn door het wegbreken van de westelijke wand. Vertrek 9 wordt in 1818 niet genoemd. De vertrekken 16 en 21 waren in 1818 nog één vertrek, in 1867 stond er een tussenmuur. Opvallend is het grote aantal schouwen op de verdieping in 1818 (zes), vermoedelijk verband houdend met het feit dat het Slot aan verschillende personen verhuurd werd. In cursief zijn de benamingen van de vertrekken aangegeven zoals die in 1865 bekend waren bij het overlijden van J.E. Huydecoper.
BEL-ETAGE

1818
1 ruime festibule van het Slot, met wit marmere Platen belegd
2 een zeer ruime Zaal, met vaste Penantspiegels, en met doek in vakken met Lijsten behangen, gelambriseerd, en met geschilderd Plafon en Schoorsteen voorzien
3, 4, 5 drie groote Kamers allen behangen, gelambriseerd en geplafonneerd, met Schoorstenen voorzien
6 daar achter eenen Kamer behoorlijk behangen, geplafoneerd en een Schoorsteen in dezelve
7 Ter regterzijde bij het inkomen van het Slot een ruim en fraaij geschilderd Portaal, waarin eene roijale Trap naar boven en beneden
8 daar naast een met Tapijt behangen Appartement, met Schoorsteen
10, 11 nog twee kleindere Appartementen
12 ter zijde eene groote Kamer, net behangen, gelambriseerd, geplafoneerd en met Schoorsteen voorzien, uitzicht hebbende op de Laan en Tuin van het Slot
13 eene fraije Zaal met doek in vakken, en vergulde Lijsten, behangen, gelambriseerd, met fraaij Plafond, Schoorsteen en vaste Spiegel
14 en **15** terzijde twee Appartementen

1867
1 eene ruime geplafonneerde Vestibule met witte marmeren platen belegd, gazleiding, en aan het einde met 2 aisances, loopende ter diepte van het geheele Huis [*de Vestibule*]
2 eene groote zaal met geschilderde wanden en plafond, schoorsteenmantel en vasten spiegel daarboven [*de Grote Zaal*]
3 eene Kamer, behangen, geplafonneerd en met marmeren schoorsteenmantel [*Kleine Zijkamer*]
4 eene Kamer behangen, geplafoneerd, met nis [*Kleine Eetkamer*], die toegang geeft tot
5 eene Kamer met gestucadoorde wanden in een loopende met
6 de Bloemenkamer

7 Ter regterzijde van de Vestibule, eene ruime Doorgangkamer of Portaal met prachtig beschilderde muren en zoldering en gazleiding, waarin zich bevindt de hoofdtrap met ijzeren ballustrade, zoo naar boven als naar beneden [*het Grote Trapportaal*]
8 In de Vestibule komt uit eene ruime Achterof Tuinkamer, behangen, met geschilderde zoldering en marmeren schoorsteenmantel met vasten spiegel [*de Kantoorkamer*], waarnaast

9 Kabinetje [*het Kabinetje*]
10 [naast de Vestibule] eene Kamer met linnen behangsel en plafond, en voorzien van stookplaats [*het Nankingsche Kamertje*]
11 Achter de Kamer met linnen behangsel bevindt zich eene behangen Provisiekamer met geschilderde zoldering, zeer groote vaste kast en 4 kleine kasten, uitkomende op het geschilderde portaal
12 [naast de kamer met linnen behangsel] eene groote Kamer, behangen en geplafonneerd, met marmeren schoorsteenmantel en vasten spiegel boven den schoorsteen [*de Rode Zijkamer*] en toegang gevende tot
13 eene Zaal, behangen, geplafonneerd en van marmeren schoorsteenmantel voorzien en even als de vorige Kamer uitziende op het park [*de Waranda Kamer*]
14 en **15** Kabinetje, behangen en geplafonneerd [*het Koepelkabinetje*] en Bergkamer met kasten [*het kabinetje der Warandakamer*]

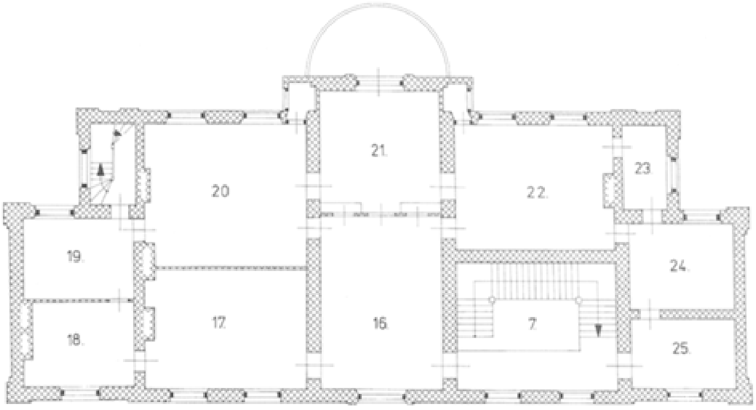

VERDIEPING

1818
16 en **21** eene ruime Billard Zaal met geschilderd behang, hebbende een allerrianst uitzicht door de Laan en het Voorbosch van Zeijst op de Heide, en van achteren door het Achterbosch op de Bouwlanden, daar naast
17 en **18** twee groote Kamers en
19 en **20** Kabinetjes, allen behangen en met Schoorstenen voorzien
22 [rechts van de Billard Zaal] eene ruime Kamer, wel behangen, geplafonneerd, en een Schoorsteen op dezelve
23, 24 en **25** drie Appartementen, alle behangen waarvan een met een Schoorsteen is voorzien

1867
16 een groot gestucadoord portaal met boeken- en kleederenkasten [*de Bovenvestibule*]
17 eene Voorkamer, behangen, gestucadoord, met marmeren nis en kast [*de Groene Voorlogeerkamer*]
18 eene tweede Voorkamer daarnaast, gestucadoord, behangen en van schoorsteenmantel en kast voorzien [*het Groene Kabinetje*], toegang gevende tot
19 eene Badkamer, gestucadoord en behangen [*het Badkamertje*], leidende naar
20 eene Achterkamer, behangen, gestucadoord [*de Kinderkamer*], met nis en aisance, waarop volgt
21 eene tweede Kamer achter de Vestibule, behangen, gestucadoord en met 2 kasten [*Middenkamer op de gang*], toegang gevende tot
22 eene derde Achterkamer behangen, gestucadoord, met Schoorsteen, Kast en Aisance [*de Groene Achterkamer*], waarnaast
23 een Kabinetje, behangen en gestucadoord met groote Hangkast [*het Kabinetje daarachter*], leidende naar
24 een vierde Achterkamer, behangen en van twee Hangkasten voorzien [*de Kleine Achterlogeerkamer*]
25 Voorkamer ter regterzijde, behangen en geplafonneerd, met Nis [*de Kleine Voorlogeerkamer*].

Voorbeelden

Het wisselend gebruik van het Slotcomplex in *Zeist* door verschillende huurders dat vanaf het midden van de 18de eeuw had plaats gevonden, vond een einde op 30 januari 1830. Toen werden de heerlijkheid en de gebouwen aangekocht door J.E. Huydecoper van Maarsseveen. Een aantal vertrekken werd opnieuw à la mode gedecoreerd. De vestibule kreeg een afwerking in empirestijl, die men nog steeds, zij het in iets gewijzigde vorm, kan aantreffen. De 'Grote Zaal' werd gemoderniseerd,

waardoor de Koningszaal van Willem Adriaan van Nassau-Odijk het loodje moest leggen. Huydecoper liet de oorspronkelijke schilderingen en spiegels naar ontwerp van Daniël Marot verwijderen en mogelijk ook de plafondschildering. Vier schilderingen op doek van Cornelis Kruseman werden tussen 1849 en 1854 besteld en aangebracht. De oranjerie kwam weer terug, maar nu in de warmere linkerzijvleugel. De hele rechterzijvleugel werd op de begane grond ingericht als een ‘zeer spacieus’ koetshuis met koetsierswoning en een stal voor negen paarden. In het oude kabinetje voor Zinzendorf, Papa's Stube, kwam een kleine paardenstal. Na het overlijden van Huydecoper is een acte van de nalatenschap opgemaakt, waarin ieder vertrek in het Slot met name genoemd staat. Hieruit valt op te maken dat rechts naast het trappenhuis een kamer in Chinese stijl was ingericht: het Nankingsche kamertje. De kamer daarnaast heette de Rode Zijkamer. Voor het eerst is sprake van een ‘Koepelkabinetje’ naast de kamer aan de

268 De vestibule van het Slot te Zeist met de stucdecoratie uit 1830 (foto RDMZ, 1998).

270 Het plafond in het koepelkabinetje (foto RDMZ, 1998).

269 De Grote Zaal in het Slot met de schilderingen van Kruseman in de vakken (Loosjes, 1930, 124).

waranda. Dit kabinetje met een koepelvormig gestuct plafond bestaat nog steeds. Hoewel in de literatuur wordt aangenomen dat het dagtekent uit de bouwtijd is het stucwerk van dien aard - te ondiep reliëf, te weinig raffinement en een on-Marotachtige versiering als een acanthusblad / culottenrand - dat een datering in de eerste helft van de 19de eeuw dichter bij de waarheid zal liggen. Op de verdieping zijn, zoals steeds, de slaap- en logeerkamers gesitueerd, maar ook een badkamertje en twee ‘aisances’. De onderverdieping bevat de keukens, de voorraad- en dienstvertrekken. Na de dood van J.E. Huydecoper blijft de hoge vrije heerlijkheid van Zeist met het slot en bijgebouwen niet in het bezit van de familie, maar wordt verkocht aan Henrietta Maria Jacoba Voombergh, gehuwd met Charles Bernard Labouchere. Zij zou tot haar dood in 1908 op het Slot blijven wonen. De linkerzijvleugel werd door familieleden betrokken. Van de wijzigingen in deze tijd is maar weinig bekend door het ontbreken van een toegankelijk familiearchief. Wel is

zeker, dat de indeling van de gebouwen weer veranderde. In de linkerzijvleugel maakte de oranjerie plaats voor woonvertrekken die in oud-Hollandse stijl werden ingericht. In 1905 kwam daar een aanbouw voor een eetkamer bij door L.W.R. Schütz, die in 1909 nog werd uitgebreid. Het trappenhuis in het hoofdgebouw is overgeschilderd, maar wanneer is niet bekend (*Notitie van*

271 Een van de vertrekken in oud Hollandse stijl in de linkerzijvleugel van het Slot (Loosjes, 1930, 121).

de Hooge en vrije Heerlijkheid van Zeyst, etc. Gedrukte verkoopcatalogus uit 1867, GAZ; Notarieel archief Van Diggelen te Zeist. Inv. nr. 3047, acte No. 429 (Zeist 22-8-1865): Opname van de nalatenschap van Jan Elias Huydecoper, HUA; Visser, 1986, 143).

Het eerste nieuwe huis aan de Lustwarande dat rond de eeuwwende tot stand kwam is *Vollenhoven* in De Bilt (1792-1800). Over de indeling in die tijd valt niet veel op te merken: het huis is in de 20ste eeuw tweemaal vrij ingrijpend verbouwd. Opmerkelijk is het ontbreken van een souterrain of een kelder in het oorspronkelijke huis. De huidige, vrij kleine kelder dateert uit een latere bouwperiode. Het ontbreken van een souterrain had tot gevolg dat de keukens en de bediendevertrekken op de begane grond waren gesitueerd. Zij waren van de salons gescheiden door een dwarse gang met de ingang in de zijgevel. Wel waren er vanaf het begin twee trappenhuizen: een opgaand vanuit het middendeel tot de eerste verdieping voor de hoofdbewoners en een vanuit de bediendeafdeling tot de zolders aan toe.

De plattegrond van het veel kleinere *Sluishoef* (1823) is van een vergelijkbare opzet: van oorsprong niet onderkelderd, een dwarse gang, met de keuken aan de ene kant van die gang, de hoofdvertrekken aan de andere. Van een gescheiden trappensysteem is hier geen sprake, daarvoor was het huis te klein. De voornaamste vertrekken met de rijkste decoratie zijn naar de weg gericht. Het gedeelte achter de dwarsgang is in later tijd een aantal malen veranderd, waarbij aan de zuidkant een grote oranjerie tot stand kwam. Door de verbouwingen is de precieze dispositie der verschillende dienvertrekken, keuken, voorraadkamers, bodekamers, niet meer te achterhalen.

Zoals gezegd, de meeste huizen hadden een souterrain waar onder andere de keukens, bediendevertrekken en voorraadkamers waren ondergebracht. Bij de *Ewijckshoeve* in Den Dolder (1827-1831) heeft men het principe van onderhuis en bel-etage ook toegepast, zonder dat er hier sprake is van een souterrain, een half ondergronds gelegen verdieping. Omdat er geen kelder aanwezig is - wegens de hoge grondwaterstand ter plaatse was dat niet mogelijk - is de benedenverdieping als ‘onderhuis’ opgevat getuige de toepassing van troggewelven. Deze constructie wordt doorgaans in onderhuizen aangetroffen. In het onderhuis was in ieder geval de keuken opgenomen, maar ook, opmerkelijk genoeg, enige slaapkamers. De buitengewoon bescheiden hoofdtrap begint in het onderhuis naast de hal. Van representatie is hier nauwelijks sprake.

De pronkkamer op de bel-etage met uitzicht op loggia en park is als enige rijk gedecoreerd met een plafond met figuratief stucwerk. In het begin van de 20ste eeuw is het huis met twee vleugeltjes aan weerszijden uitgebreid. In de jaren dertig van de twintigste eeuw werd er uit een Amsterdams grachtenpand een 17de-eeuwse betimmering met haardpartij overgebracht en in een zijkamer van het onderhuis toegepast, geheel in de hierboven geschetste traditie. Op de verdieping werd als modern snufje een badkamer gemaakt.

Het interieur en de indeling van het *Molenbosch* zijn sinds de bouw in de jaren 1846-1852 vrijwel niet veranderd. Daarmee is het een uniek voorbeeld langs de Lustwarande. ‘Moderniseringen’ als het aanbrengen van betimmeringen in een of meer kamers in oud Hollandse stijl, zoals men in zoveel buitenhuizen ziet rond 1900, zijn niet gerealiseerd. Ondanks de vrij grote omvang is het huis uiterst simpel van indeling. Zo is er geen sprake van een apart trappenhuis voor het personeel. Evenmin

kon de plaats van een voedsellift gelokaliseerd worden. De maaltijden zullen dus langs het enige trappenhuis van de keuken in het onderhuis naar de eetkamer op de bel-etage - of misschien de dienkeuken daarnaast - gebracht zijn.

Via een inpandige portico betreedt men de rijk gedecoreerde hal met marmeren vloeren, deuromlijstingen, stucwerk in het plafond met rozetmotieven, voluutconsoles en pilasters in neoklassicistische stijl. In het achterste gedeelte van de hal, centraal in het huis gelegen, bevindt zich het betrekkelijk smalle trappenhuis, dat aan het oog is onttrokken door een wand. Rond het portico-hal-trappenhuisgedeelte liggen de salons die onderling verbonden zijn. Zij hebben alle fenêtres à terre, een stucplafond met lijsten en hoekstukken met acanthusbladversiering, paneeldeuren en een schouw. In het onderhuis vindt men voorraadkamers,

273 Natuurstenen pompbak met koperen kranen in de keuken van De Brink (foto RDMZ, 1998).

272 De ingebouwde servieskast in de keuken van De Brink (foto RDMZ, 1998).

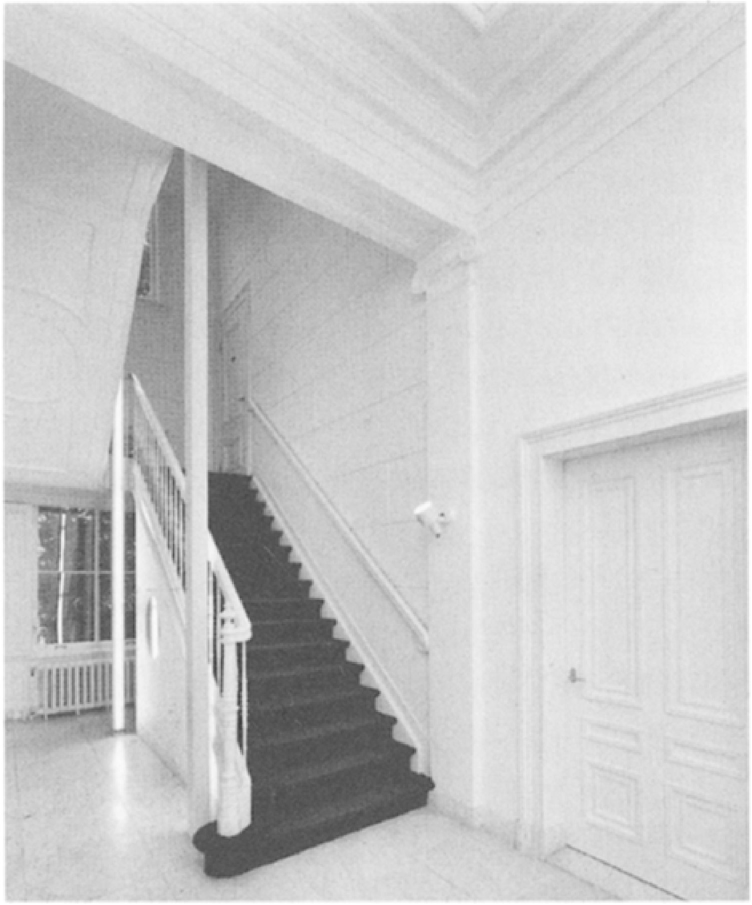

274 Het trappenhuis van De Brink (foto RDMZ, 1998).

275 Stucplafond in de salon van De Brink uit 1856 (foto RDMZ, 1998).

opslagruimte voor brandstof, de grote keuken, een spoelkeuken en een kamer met schouw voor het personeel. Het gedeelte onder de hal is met bogen overkluisd om het gewicht van de marmeren vloeren op te vangen. Het inpandige trappenhuis ontvangt zijn licht via een glasconstructie in het dak.

Een ander goed bewaard interieur uit het midden van de 19de eeuw is, ondanks de huidige kantoorbestemming, te vinden bij *De Brink* (1856), dat waarschijnlijk

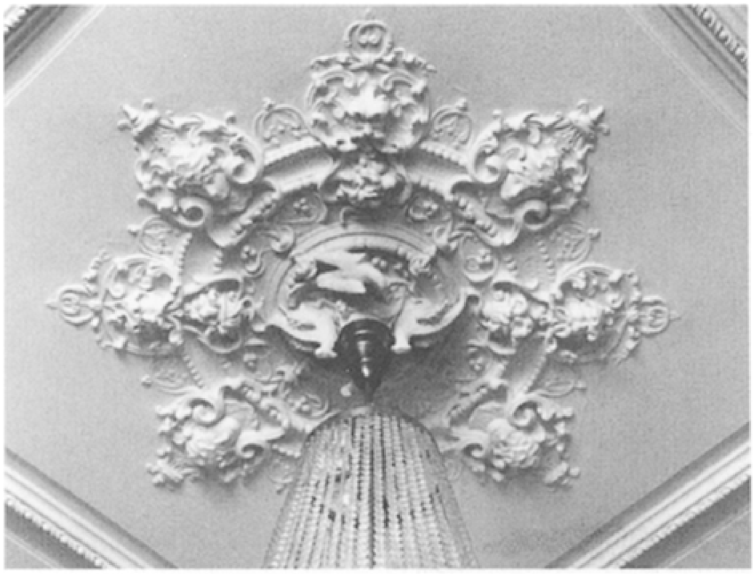

276 Detail van het stucplafond van de salon waarin kopjes, maskers en vazen zijn verwerkt (foto RDMZ, 1998).

door S.A. van Lunteren is ontworpen. De oorspronkelijke bestemming van de voornaamste vertrekken op de verschillende verdiepingen is moeiteloos te reconstrueren. In het deels met platte gewelven overkluisde souterrain bevinden zich de keuken en de voorraadvertrekken. In de keuken zijn schouw, pomp, wandkasten en voedsellift, alles uit de bouwtijd, present. Op de begane grond zijn vertrekken als salon, eetkamer en herenkamer gesitueerd en op de eerste verdieping de slaapvertrekken. Op de zolder waren dienstbodekamers afgetimmerd. De hoofdentree van het huis ligt aan de oprijlaan aan de achterzijde en leidt via een vestibule naar een dwars geplaatste marmeren gang met stucpilasters met Ionische kapitelen op de hoeken en dito plafonds met staaflijsten. Aan het eind van de gang ligt het trappenhuis. Er is, opmerkelijk genoeg, geen aparte bediendetrap. Het souterrain was van buiten af bereikbaar. De hoge deuren van de vertrekken die op de gang uitkomen zijn recht tegenover elkaar geplaatst, zoals dat in een klassieke plattegrond hoort. Tegenover de hal ligt het voornaamste vertrek van het huis, de salon met drie openslaande deuren naar de tuin. De

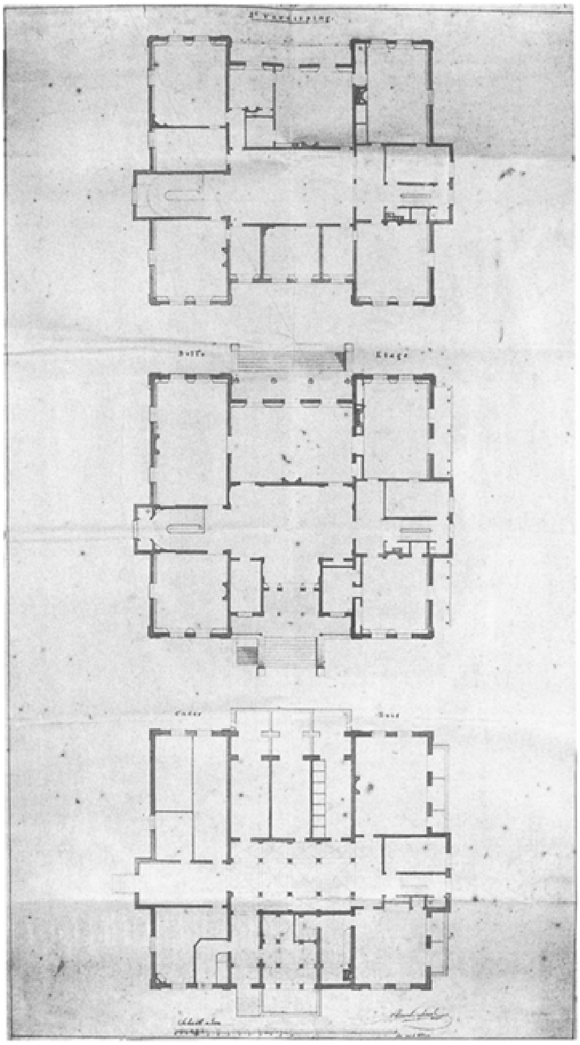

277 Ontwerp van de plattegronden voor de Wulperhorst door S.A. van Lunteren (GAZ, Inventaris Van de Poll-stichting, Wulperhorst, nr. 32).

278 Het hoofdtrappenhuis in de Wulperhorst (foto RDMZ, 1996).

279 De oud Hollandse kamer op de Wulperhorst (foto RDMZ, 1996).

(gewijzigde) marmeren schouw, het stucplafond met rozetten, cartouches, culots en lijstwerk en de hoge paneeldeuren geven het vertrek een voorname uitstraling. De overige vertrekken zijn eenvoudiger van afwerking. Boven de keuken ligt de eetzaal. De met de hand te bedienen voedsellift komt daar direct naast, in de gang, uit. Zo hoefde men niet met het eten door het trappenhuis te lopen. De eetzaal is in later tijd van een oud-Hollandse betimmering voorzien, waarvan een schouw met mangaankleurige tegels nog resteert. In de hoek tussen de salon en eetzaal ligt een tuinkamer die uitkomt op de inpandige veranda. Ook in dit huis krijgt het trappenhuis licht door een glazen kap in het dak. Alle vertrekken op de begane grond hebben hun schouwen, hang- en sluitwerk en schuivende of scharnierende luiken uit 1856 bewaard. De kamers op de verdieping zijn alle aan de kantoorfunctie aangepast. Op de zolder ziet men op de schoorsteenkanalen bij de veeggaten de vermelding van de kamers.

Hetzelfde gegeven van een deels overkluisde kelder in het onderhuis onder de met natuursteen belegde hall is bij *De Wulperhorst* te vinden. Uit de bestekken van de Utrechtse architect S.A. van Lunteren is in combinatie met de plattegronden de oorspronkelijke indeling van het huis op te maken. Afgezien van twee keukens direct naast de bediendetrap, een gewone keuken met schouw en een vaatkeuken, bevatte het onderhuis een dienstbodezitkamer, een knechtsslaapkamer en provisiekelders. De monumentale vestibule op de 'Belle Etage' lijkt in zijn detaillering met de gestucte pilasters op de hoeken en de plaats en vlucht van de

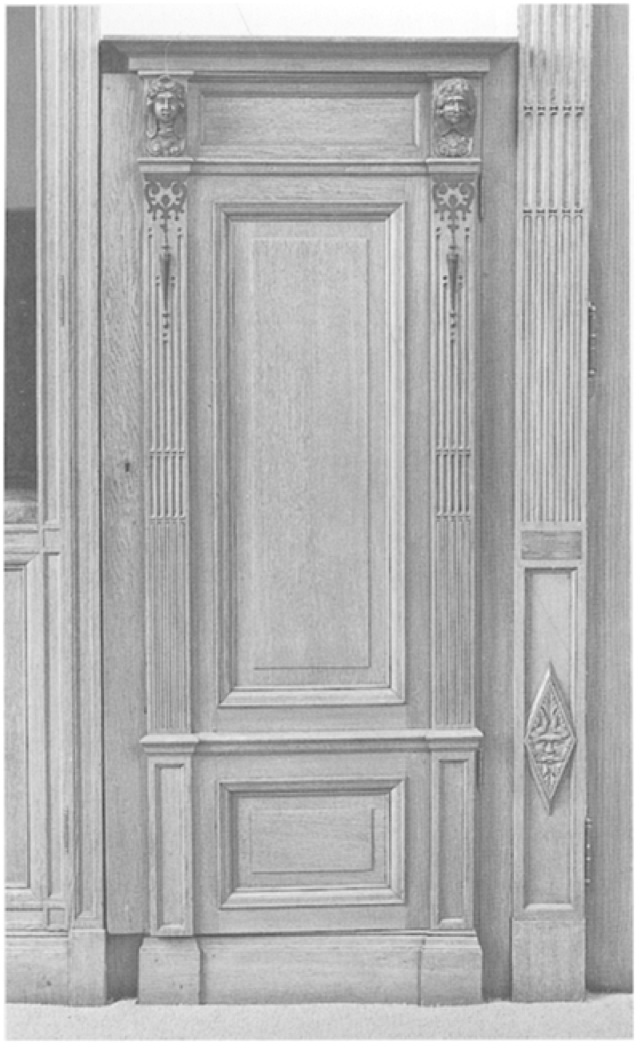

280 Een van de deuren in Hollandse renaissancestijl op de Wulperhorst (foto RDMZ, 1996).

281 Schouw in de oud Hollandse kamer van de Wulperhorst (foto RDMZ, 1996).

trap sterk op die van De Brink. Opmerkelijk op de bel-etage is de plaats van de eetzaal, namelijk in het verlengde van de vestibule, een plaats die doorgaans gereserveerd is voor de salon. Hierdoor ligt de eetzaal ook niet boven de keuken. De salon situeerde men links van de vestibule, min of meer weggestopt naast het hoofdtrappenhuis. Het ontwerp van de Wulperhorst vertoont wel meer ongebruikelijke kanten, zeker wanneer het vergeleken wordt met De Brink en Beeklust (ook een ontwerp van Van Lunteren). De plattegrond van de Wulperhorst is bijna anderhalf keer zo groot. Ook de aanwezigheid van twee kabinetjes aan weerskanten van de ingang lijkt wat overdadig. De grote kamer rechts naast de ingang is in later tijd van een eikenhouten betimmering in oud-Hollandse stijl voorzien. Deze is nog aanwezig en bestaat uit een hoge lambrizering met panelen

282 Het overkluisde souterrain in Pavia (foto RDMZ, 1998).

en beslagwerk, deuren met een hoofdgestel en gecanneleerde pilasters met beslagwerk en een hoge schouw met boezem en met Ionische zuilen en een schouwbalk met mascarons en houtsnijwerk met ranken, zoals men dat in de eerste helft van de 17de eeuw vervaardigde.

Alle vertrekken op de verdiepingen hebben schouwen, tot dan toe lang niet overal gebruikelijk bij landhuizen. Dit wijst erop dat het huis het hele jaar door bewoond kon worden. Het huis had bovendien vanaf het begin een badinrichting waartoe onder andere op zolder een bouloir voor warm water was gemaakt. Resten van het reservoir zijn nog aangetroffen. Van de ‘gazfabrijk voor 20 lampen’ zijn alle overblijfselen verdwenen.

Enkele jaren daarna werd het huis *Pavia* in Zeist op het terrein van Hoog Beek en Royen gebouwd voor M.C.H. ridder Pauw van Wieldrecht. Hij was in 1855 gehuwd met de dochter van A. Voombergh, de eigenaar van Hoog Beek en Royen. Na hun huwelijk ging het echtpaar op het kleine Sparrenheuvel naast Hoog Beek en Royen wonen. De afsplitsing van het terrein van Hoog Beek en Royen ten

283 Detail van het plafond in de grote zaal van Pavia (foto RDMZ, 1998).

284 Middenstuk van het plafond in de grote zaal van Pavia (foto RDMZ, 1998).

behoeve van de aanleg van de nieuwe buitenplaats Pavia vond in 1860 of 1861 plaats.

De plattegrond van het huis is zeer regelmatig van indeling en doet met de Hvormige hal en de achter muren weggewerkte trappenhuizen sterk denken aan de indeling van Sparrenheuvel. Verwonderlijk is dat niet, aangezien het echtpaar Pauw van Wieldrecht-Voombergh Sparrenheuvel maar al te goed kende. Evenals bij De Brink en Wulperhorst is ook hier een gedeelte van de kelder met platte gewelven overkluisd om de erboven liggende gang met marmeren platen op te vangen. De hal is rijk met stucwerk versierd, evenals de erachter liggende salon. De twee kamers aan weerskanten van de ingang: de ‘Heerenkamer’ (rechts) en de ‘Biljartkamer’ (links) zijn beide in oud-Hollandse stijl gedecoreerd met deels 17de-eeuwse onderdelen. In de schouw van de Biljartkamer zijn zandstenen kolommen toegepast van een vroeg 17de-eeuws karakter met maskers en beslagwerk. De kolommen van de schouw in de Heerenkamer zijn hiervan afgegoten

bij een restauratie van een aantal jaren geleden, als vervanging van de ontvreemde oorspronkelijke exemplaren.

Uit een verkoopnotitie van 1913 blijkt dat het huis de volgende vertrekken bevat: *In het Sousterrain*: keuken met goede wel- en regenwaterpomp, kelder, boden- en knechtenkamer, wijnkelder, mangelkamer, poetskamer, brandkluis, twee bergplaatsen en watercloset.

Op de bel-étage: prachtige vestibule en gangen met marmer bevloerd, twee zitkamers, ruime salon met groote veranda, eetkamer, dessertkamer, fraaie trap naar boven, watercloset, diverse muurkasten en diensttrap.

285 Een van de kamers in oud Hollandse stijl op Pavia (foto RDMZ, 1998).

Op de eerste verdieping: een gang, vier groote kamers, slaapkamer, kamenierskamer, badkamer, portaal met trap en watercloset.

Op den Zolder: vijf bodenkamers, afgeschoten kamer voor berging, kamer met reservoirbakken voor regenwater en perspompen, alsmede flinke open zolder. Het huis was in 1913 voorzien van gas- en waterleiding. Het lijkt erop dat de twee kamers naast de ingang nog niet hun oud-Hollandse inrichting hadden, aangezien zij simpelweg als 'salons' worden omschreven. Pas op een plattegrond van 1939 ziet men aangegeven dat het hier de 'Heerenkamer' en de 'Biljartkamer' betreffen. Die zullen dan ongetwijfeld wel al een passende donkere uitmonstering hebben. Op diezelfde plattegronden ziet men dat de eetkamer in rechtstreekse verbinding staat met de dienkamer of dessertkamer. Hier kon men het voedsel warm houden en in dit vertrek bevond zich een voedsellift die in de kelder naast de diensttrap uitkwam. Zo kon het eten snel getransporteerd worden en bleef de verspreiding van etensgeuren tot een minimum beperkt. Opmerkelijk is ook hier weer dat de keuken niet direct onder de eetkamer lag. Vanuit de grote driezijdig uitgebouwde salon kwam men in een serre en op de veranda, van waaruit men een fraai uitzicht had over het park. Dit was het enige vertrek dat niet van een schouw was voorzien.

Kasteel *Maarsbergen* kwam op 3 januari 1882 in het bezit van K.A. Godin de Beaufort. Hij liet al direct daarna in het inwendige op de bel-etage de gang wat verbreden en een aantal kamers moderniseren in neorenaissance-trant. Daarvan getuigen de stucplafonds met goud gehoogd, de lambrizeringen en de paneeldeuren in de kamers op de bel-etage. In het linkervoorvertrek werd een Utrechtse schouw ingebracht. Bij dit type schouw bevindt zich boven de schoorsteenmantel geen schouwboezem maar een venster dat kan worden afgesloten met een (schuif)luik. De schoorsteen loopt naast het venster achter de betimmering omhoog. Met dit systeem kon het vertrek profiteren van een grotere lichtinval. Een andere kamer, rechtsachter, werd voorzien van een haard met een modern systeem van luchtcirculatie. Een jaar later waren de vernieuwingen een feit.

Een volgende modernisering van het kasteel in oud-Hollandse stijl zou vijftig jaar later zijn beslag krijgen.

Het huis *Oostbroek* werd in 1887-1888 nieuw gebouwd in een tijd dat de renaissancestijl zijn hoogtepunt kende. Deze is dan ook in verschillende variaties, Italiaans, Frans en Hollands, uitbundig toegepast aan ex- en interieur. De symmetrie is vrijwel uit de plattegrond verdwenen, die daardoor neigt tot onsamenhangendheid. Hier is geen souterrain waar de dienstvertrekken zijn ondergebracht. Keukens, voorraadkamers en -kelders, mangel- en strijkkamers,

286 De voormalige eetzaal op Oostbroek met betimmeringen, wandbespanning en beschilderd stucplafond (foto RDMZ, 1998).

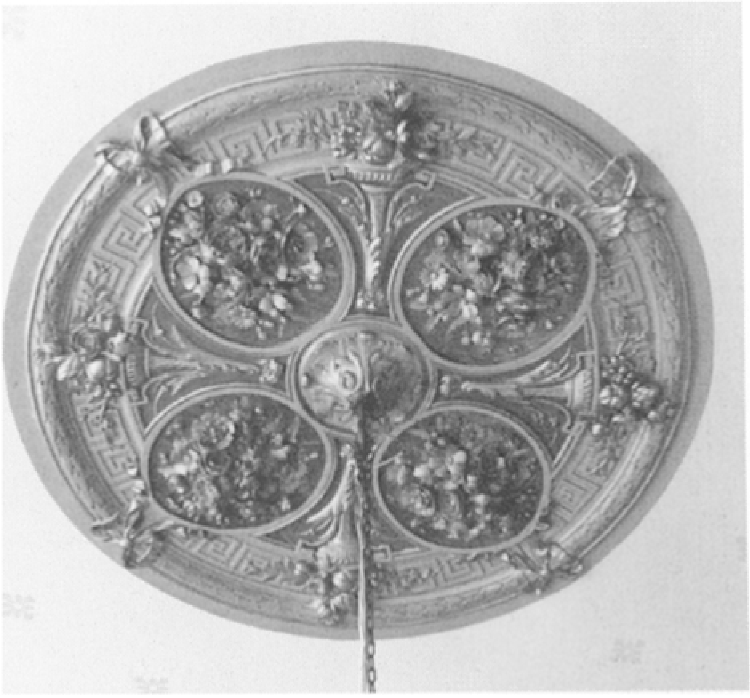

287 Detail van het middendeel van het plafond (foto RDMZ, 1998).

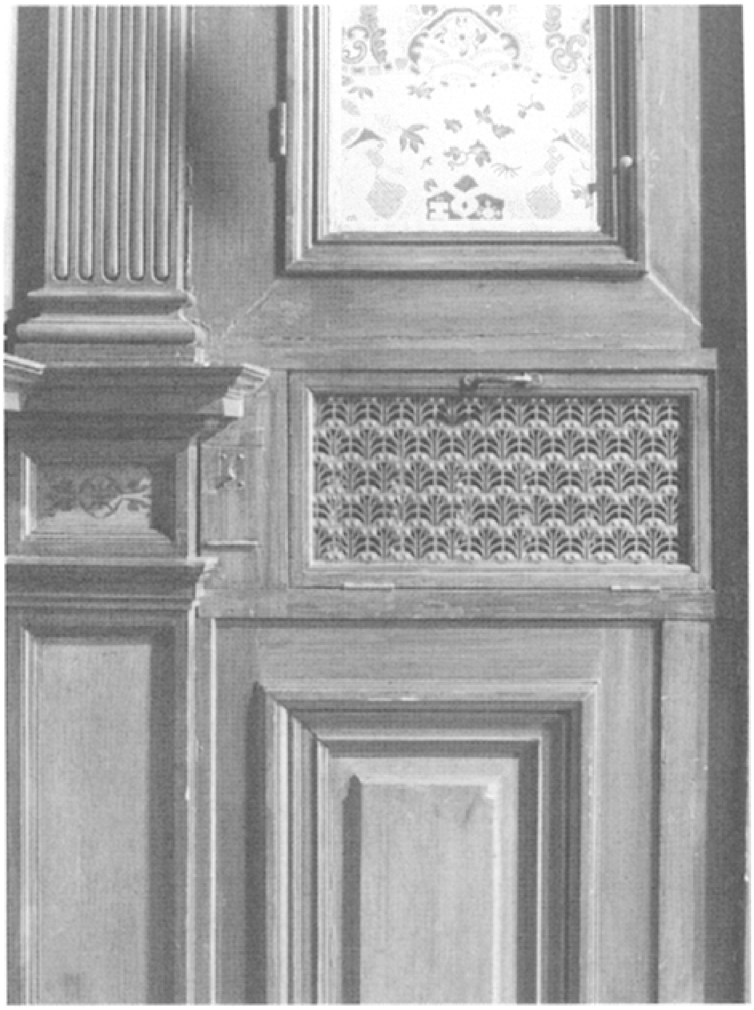

288 De in de lambrizering weggewerkte verwarming in de eetzaal (foto RDMZ, 1998).

289 Een van de salons op Oostbroek (foto RDMZ, 1998).

een knechtskamer en slaapvertrekken voor het personeel lagen in een apart aangebouwd blok, een geheel afsluitbare eenheid die in die mate van afscheiding nog niet eerder werd aangetroffen op de Utrechtse Heuvelrug. Het huis zelf bezat weliswaar alle vertrekken die in die tijd passend geacht werden voor een groot landhuis, maar de onderlinge relatie tussen de vertrekken is niet altijd logisch. De architect I.H.J. van Lunteren deed enige jaren na de bouw nog een poging enige symmetrie in het ontwerp te brengen door de aanbouw van een biljartkamer. In het midden was de toegang met vestibule en hall. In de hall had Van Lunteren recht tegenover de ingang een haard ontworpen. Aan de linkerzijde van de hall maakte hij het hoofdtrappenhuis, aan de rechterzijde kwam de keldertrap die in de hall aan het oog onttrokken werd door een wand. Heeft hij hiermee nog een symmetrische dispositie gerealiseerd, de plaats van de gang en het trappenhuis ten opzichte van de voornaamste vertrekken is niet erg sterk: de toegang tot de grote eetzaal is zelfs benepen te noemen. De woonkamer lag op het noorden, de eetzaal op het zuiden, geheel tegen de regels van een 'oordeelkundige groepering' in. De vertrekken zelf hebben echter goede verhoudingen en zijn gedecoreerd volgens de heersende opvattingen in die tijd: de salons op een vrolijke lichte manier, de biljartkamer, de kamer van mijnheer en de eetzaal op de voorgeschreven 'donkere' wijze met veel houtwerk en zware vormen. De biljartkamer is in oud-Hollandse stijl uitgevoerd met een betegelde schouw en een balken plafond. De eetkamer is het rijkst van decoratie. Het plafond is in vakken met decoratief bandwerk opgedeeld en heeft een spiegelvormig middenveld beschilderd met sterren. Het middenstuk bestaat uit een samengesteld plafondrozet. De uit diverse cirkels opgebouwde rozet is versierd met

bloemboeketten, vazen met vruchten, decoratieve randen en strikken. Alles is in groen, goud, geel en bruinrode tinten geschilderd. Het plafond is in 1993 gerestaureerd, waarbij het oude kleurenschema is gehandhaafd. Het onderste deel van de wanden bestaat uit paneelwerk, het bovenste deel is door gecanneleerde pilasters in vakken verdeeld die van een wandbespanning zijn voorzien. De paneeldeuren zijn op zijn Italiaans bekroond met een segmentvormig fronton. Direct naast de eetkamer, in de 'bediendeafdeling' lag de dessertkamer die via een vrijwel onzichtbaar deurtje in de lambrizering toegang tot de eetkamer bood. In 1912 vond er een verbouwing plaats door Jan van der Lip, architect te Utrecht, die enige kleine veranderingen tot stand bracht, waarvan de belangrijkste was het verwijderen van de haard in de vestibule - op die plaats kwam een deur naar de salon die in de lambrizering werd opgenomen - en de verplaatsing van de keldertrap. De logistiek van het huis werd hiermee verbeterd.

In 1902 werd *Aardenburg* in Doorn met een bouwdeel aan de zuidkant uitgebreid en opnieuw gedecoreerd. De architect was C.B. Posthumus Meyjes uit Amsterdam. In het nieuwe deel bracht hij keukens en overige dienstvertrekken onder en op de verdieping kwamen slaapkamers. De vertrekken op de begane grond kregen voor een deel een moderne aankleding. De grootste veranderingen lagen echter in de

290 Trappenhuis uit 1902 in Aardenburg (foto RDMZ, 1997).

verplaatsing van de trap en aankleding van het trappenhuis. De vloer van het trappenhuis werd belegd met mozaïek in uitwaaierende patronen en bloem- en meandervormen. De verlichting van het trappenhuis was door een glas-in-loodraam halverwege en een grote lichtkoepel. Die werd versierd met glas-in-lood decoraties met onder andere de tekens van de dierenriem. Het glas-in-lood heeft in de onderhoek een signatuur met 't Prinsenhof Delft' en een ruit waarin de in elkaar gevlochten initialen J en S staan. Het betreft werk van Jan L. Schouten, de oprichter van het atelier 't Prinsenhof, zo genoemd door de ligging naast het Prinsenhof te Delft. Ten behoeve van de lichttoetreding voor het raam halverwege de trap werd aan de zuidzijde van het trappenhuis een lichtkoof geplaatst. Deze lichtkoof verlicht tevens het diensttrappenhuis en de huidige keukenruimte onder de lichtkoof. Bij de verbouwing van 1902 werd de trap verplaatst, maar het hekwerk met balusters uit 1861 werd opnieuw gebruikt. Onder de trap op de begane grond kwam een haardpartij met zitjes zoals in een Engelse hall. Deze oplossing van een haard in de hal was al beter doordacht dan die bij Oostbroek.

Er was meer ruimte, maar de plaats bleek uiteindelijk toch weinig praktisch. Veel gebruikt is de haard niet. De driezijdig uitgebouwde eetkamer aan de oostkant werd met heldere gestileerde bloemmotieven op wanden en plafonds versierd en lambrizering en schouw werden vernieuwd in een wat zware oud-Hollandse stijl. De grote zit- en biljartkamer aan de oostkant kreeg een houten betimmering en een met balken ingedeeld plafond, eveneens in oud-Hollandse stijl. Een moderne toets was de schouw met tegeltableaus in Jugendstilmotieven. De mooiste kamer, de pronksalon die alleen voor officiële ontvangsten werd gebruikt, lag aan de noordkant van het huis, was rijk gedecoreerd en had een prachtig uitzicht over het park, de

vijver en het weiland naar de weg. Bij de verbouwing van 1902 verdween een deel van de schouwen uit 1865 naar de verdieping, een gebruikelijke gang van zaken: beneden modern, boven nog ouderwets. Bij dit huis ziet men na 1902, net

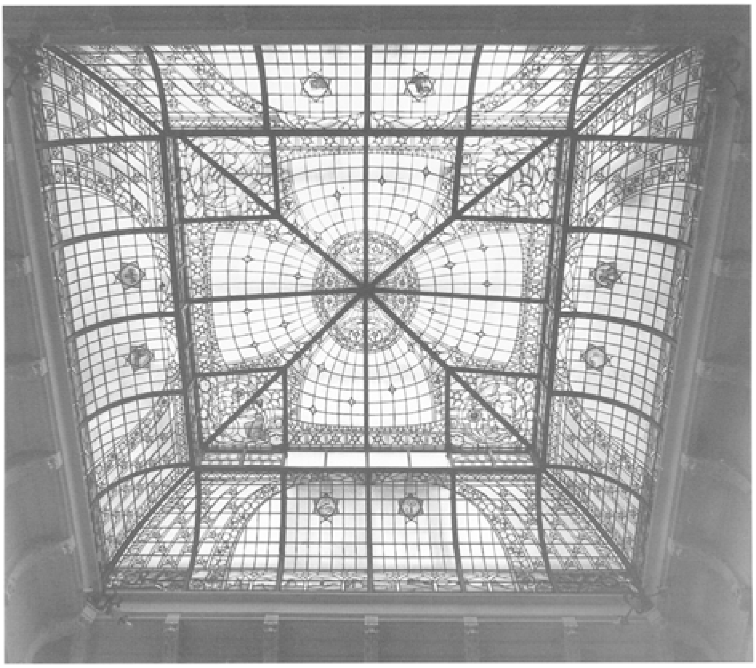

291 Lichtkoepel met glas-in-lood in het trappenhuis van Aardenburg (foto RDMZ, 1997).

292 Detail van stucwerk in het trappenhuis van Aardenburg (foto RDMZ, 1997).

zoals bij Oostbroek, de strikt doorgevoerde scheiding tussen hoofdhuis en dienstvertrekken: nergens zijn er gemeenschappelijke ruimtes meer.

Het huis *Amerongen* onderging een bescheiden facelift nadat in 1879 G.G.J.C. graaf van Aldenburg Bentinck het geërfd had. Aanvankelijk had Bentinck de bedoeling architect J. Brink Evers uit Ellecom daarmee te belasten. Hij had Brink Evers meegemaakt bij de restauratie van Middachten. In 1884 kreeg de architect de opdracht voor de verbouw en restauratie van de Amerongse Andrieskerk.

Bentinck was in die jaren president-kerkvoogd. Waarschijnlijk voerde Brink Evers in die tijd ook enige werkzaamheden op het huis uit. In het kerkelijk archief bevindt zich tussen de stukken die betrekking hebben op de restauratie van de kerk ook een brief van Evers uit januari 1886, betreffende handelingen aan het interieur van het kasteel. Hij noemde de decoratie van de trapzaal (bovengalerij?)

293 De zit- en biljartkamer van Aardeneburg in oud Hollandse stijl met een Jugendstil schouw (foto RDMZ, 1997).

294 Amerongen. De door Cuypers vernieuwde eetzaal op de bel-etage (foto RDMZ, 1998).

en stelde voor om gobelins in papier op te nemen en een nieuwe balustrade aan de trap te maken. Het plafond moest, aldus Brink Evers, geheel in stucadoorswerk vervaardigd worden in graatmolures. Hij kreeg het werk niet. Door bemiddeling

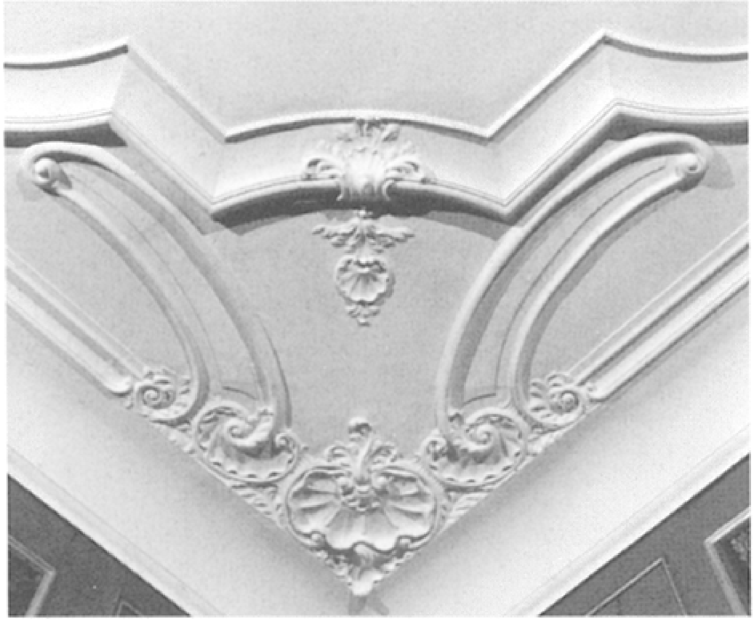

295 Detail van stucplafond in de gobelinkamer (foto RDMZ, 1998).

van Victor de Stuers - die aanmerkelijk had gefulmineerd tegen de werkwijze van Brink Evers aan de kerk - kreeg P.J.H. Cuypers de opdracht voor een aantal verbouwingen in historiserende trant. Die vonden plaats op de bel-etage en de bovengalerij. Samen met zoon Jos Cuypers voerde hij het werk tussen 1899 en 1907 uit. Cuypers draaide op de bel-etage de eetkamer met aanpalende vertrekken om. Waren zij aanvankelijk links van de hal gelegen (eetsalet en desert Camer), nu werden zij naar de rechterkant verplaatst waar voorheen Mevrouw's Camer of de Alcove gevestigd wad. Voor de eetzaal werden betimmeringen in wit en goud, een minstreelgalerij en een buffetkast ontworpen. Ook het stucplafond in Lodewijk XIV-vormen is van de hand van Cuypers en is geïnspireerd op dat van de grote

zaal. In de gobelinkamer werden de betimmeringen, schoorsteenmantel en plafond verrijkt in 18de-eeuwse stijl, waarmee de 18de-eeuwse wandtapijten een passend kader kregen. Het is (nog) niet bekend of deze tapijten er al hingen, of dat het Bentinck was die ze heeft ingebracht. Het meest monumentale werk op Amerongen van Cuypers was de decoratie van de bovengalerij. Er zijn diverse ontwerpen bekend, waarbij voorstellen gedaan werden voor geschilderde landschappen, allegorische voorstellingen en ornamentwerk, zoals Cuypers dat in die tijd in de kerken toepaste. Uiteindelijk is gekozen voor een verrijking van de kleurstelling op de wandpilasters. Het kloostergewelf kreeg een figuratieve grisaillebeschildering in vakken. Opmerkelijk is het middenstuk die een wolkenlucht met vogels laat ziet. Het is niet ondenkbaar dat dit al vóór Cuypers' wijzigingen is gerealiseerd. Op de bovengalerij werden de portretten van de heren en vrouwen van Amerongen gehangen, waarmee het de functie van eregalerij verkreeg. Cuypers had de historische ‘verbeteringen’ op overtuigende wijze uitgevoerd: interieurdeskundigen versleten het werk al vijf jaar later voor ‘echt’ (Van Leeuwen, 1995, 196-200).

296 De gobelinkamer op kasteel Amerongen (foto RDMZ, 1998).

300 De ovale hall met omgang in Huis te Maarn (foto RDMZ, 1996).

298 Amerongen, het oorspronkelijke eetsalet dat door Cuypers in een bibliotheek is veranderd omstreeks 1900. De schouw is uit de bouwtijd (foto RDMZ, 1998).

Van 1890 dateert de nieuwbouw van het huis *Dennenburg*. Het oude huis uit 1729 werd afgebroken en ter plaatse verrees een nieuw gebouw. De indeling en aankleding zijn geheel in Lodewijk XIV-vormen. Het lijkt of men het oude huis heeft willen imiteren. De indeling is symmetrisch met een middengang die zich aan de achterkant in een tuinkamer verbreedt. Te weerszijden van de gang liggen salons, de trap is tussen de rechtervoor- en achterkamer gesitueerd. Naast de trap loopt een gang naar de dienstvertrekken aan de rechterzijkant van het huis. De decoratie van de hoofdvertrekken laat voor een deel Lodewijk XIV-vormen zien (schouwen en stucwerk), maar volgt ook de historische mode: de rookkamer links

299 De wolkenlucht met vogels op het middenstuk van het plafond van de bovengalerij in Amerongen (foto RDMZ, 1998).

achter heeft een hoge schouw in 17de-eeuwse trant, de eetkamer rechts achter is van donker houten lambrizeringen en een ingebouwde servieskast voorzien. Een opmerkelijk aspect in de onderverdieping is de ingebouwde 'ijskelder', af te sluiten met een zware, met lood beklede deur. Een dergelijk element werd meestal in het park bij een vijverpartij gebouwd. Een architect van het huis is niet bekend.

De 20ste eeuw

De plattegronden van de huizen veranderden onder invloed van Engelse voorbeelden. In het laatste kwart van de 19de eeuw ziet men dat al gebeuren. Van een voornamelijk symmetrisch ingedeelde plattegrond gaat men over tot een vrije ordening van de verschillende ruimtes. Hierbij wordt de functionele dispositie der vertrekken belangrijk ten opzichte van elkaar en de ligging ten opzichte van buiten, de tuin, het park. De scheiding tussen bewoners en personeel is duidelijker dan ooit. Goede voorbeelden daarvan zijn de huizen Stameren, Anderstein en Remmerstein. Naast de vrije plattegrond blijft men vasthouden aan de klassieke symmetrische ordening rond een centrale hal. Het Huis te Maarn getuigt daarvan.

Sanitaire voorzieningen als badkamers en waterclosets doen nu overal hun intrede. Niet weggemoffeld in een overgeschoten ruimte onder de trap, maar volledig deel uitmakend van de logistiek van het huis. Dicht bij de ingang vindt men een garderobe waar een watercloset (w.c.) en een wastafel in de ware zin des woords deel van uitmaken. Meestal zijn dit de onderdelen in een huis die het meest aan modernisering onderhevig zijn geweest. Bij gebrek aan stromend water had men op Nieuw Sterkenburg (Beukenrode) een perspomp geïnstalleerd om het benodigde water naar boven te brengen. Deze installatie werd bij de verkoop in 1907 - daarna zou het huis Beukenrode gaan heten - met name genoemd in de verkoopnotitie van dat jaar. Een badkamer uit de jaren dertig is bewaard gebleven in de Ewijckshoeve in een speciaal daartoe gebouwde linkeraanbouw.

Voorbeelden

Het huis *Stameren* te Maarn is een ontwerp van C.B. Posthumus Meyjes uit 1904. Zoals te verwachten is van deze architect die over de situering en wenselijk indeling van de vertrekken in landhuizen en villa's een uitvoerig exposé hield in De Opmerker (1887, 74-76), zijn bij dit huis de vertrekken die 'des daags en des nachts het meest bewoond zijn, in het algemeen steeds naar het oosten of zuiden (...) gekeerd, terwijl aan de noord- en westzijde van het gebouw, die vertrekken worden gegroepeerd, waar slechts tijdelijk verblijf wordt gehouden en die ondergeschikt zijn'. Dat houdt in dat de keuken met provisiekamer, bijkeuken, dessertkamer en de eetkamer aan de west- en de noordkant van het gebouw liggen. Boudoir, salon met serre en het grote terras zijn aan de oost- en de zuidzijde gesitueerd. In het westelijk deel van het huis, naast de entree, bevinden zich een vestiaire en een toilet. De overige vertrekken in dit gedeelte waren bestemd voor het personeel. Hun kamers hadden geen directe relatie met de kamers van de bewoners. Stameren bezit een grote hall die men via een entree met afsluitbare deur bereikt. De hall heeft een haardpartij, waarin 19de-eeuwse tegels zijn opgenomen. Direct daarnaast gaat een brede trap

naar boven. De combinatie hall/trappenhuis is een verschijnsel die Posthumus Meyjes in Aardenburg in 1902 tot stand bracht en Hanrath eveneens toepaste bij de verbouwing van Zandbergen in 1920. De bediendetrap in Stameren zit achter de keuken. De scheiding bewoners/personeel zet zich voort op de verdiepingen. De eerste verdieping bevatte de slaapkamers en kofferzolder voor de hoofdbewoners. Op zolder was de plaats voor de diensbodekamertjes. Stameren is maar voor een gedeelte onderkelderd: in een kelder werd de proviand bewaard, in de andere kelder was de verwarming ondergebracht.

Het landhuis *Zonheuvel* te Doorn werd tussen 1902 en 1903 gebouwd naar ontwerp van de eigenaar J.M.W. van der Poorten Schwartz, beter bekend als de schrijver Maarten Maartens. Ten behoeve van zijn omvangrijke collectie antiek liet hij een aantal 17de- en 18de-eeuwse stijlkamers aanbrengen met verwerking van authentieke interieuronderdelen zoals een trappenhuis uit een huis te Middelburg, beschilderde behangsels, schouwen, lambrizeringen en een uit Limburg afkomstig eikenhouten koorhek. De aankleding van Zonheuvel vormt een opmerkelijke

300 De ovale hall met omgang in Huis te Maarn (foto RDMZ, 1996).

301 Het hoofdtrappenhuis vanuit de hall (foto RDMZ, 1996).

uitzondering op de Utrechtse Heuvelrug door de hoeveelheid aan authentiek materiaal dat is verwerkt bij de bouw van een nieuw huis. Zonheuvel is thans in gebruik als conferentieoord. Ondanks dat zijn de stijlkamers zo goed als ongewijzigd.

Ook in het imitatiekasteel het *Kerckebosch* in Zeist dat in de jaren na 1911 tot stand kwam zijn vele authentieke objecten en neohistorische fragmenten door elkaar verwerkt in het interieur. Zo heeft de trap in de hal een balustrade met spitse bogen en een met sterren beschilderd kruisgewelf. De moerbalken zijn versierd met consoles in de vorm van kinderkopjes in 17de-eeuwse trant. In de hal staat een schouw met het familiewapen van de opdrachtgever Lintelo de Geer. Een opgeklampte deur met smeedijzeren klopper is van de Utrechtse Dom afkomstig. Ook in de hal bevinden zich twee granieten reliëfs met voorstellingen van de ridders Roger en Taille Fer. De tegeltableaus met koe en vaas zijn 19de-eeuws, het

302 De oud Hollandse haard in de herenkamer van Huis te Maarn vóór verwijdering (foto RDMZ, 1996).

glas-in-lood met middeleeuwse jachttaferelen is weer uit de bouwtijd. Schouwen, lambrizeringen, tegels, deuren, consoles, reliëfs en plafonds uit verschillende tijden zijn in bonte rangschikking bijeengebracht als uitdrukking van de romantische vormwil van de opdrachtgever.

Het kleine landhuis *Anderstein* werd in 1913 gebouwd naar ontwerp van Jan Stuivinga, maar vertoont in het interieur nog steeds dezelfde kenmerken die rond de eeuwwisseling al opgang deden: donker paneelwerk en een haardpartij met een

‘cosy corner’ in de hall. Ook hier is de plattegrond onregelmatig van indeling. De hall functioneert wel als centraal punt in het huis, maar is niet direct toegankelijk vanaf de ingang en evenmin vanuit de verschillende vertrekken. Ook hier is weer een strikte scheiding tussen het gedeelte van de bewoners en de dienstvertrekken verwezenlijkt. Voor de bedienden is een aparte toegang aan de zijkant van het huis. De trappenhuizen zijn gescheiden.

Bij *Huis te Maarn* (1916, architect Jan Stuyt) zijn alle vertrekken gesitueerd rond een ovale hall die over twee verdiepingen opgaat. In de eveneens ovale lichtkoepel heeft men glas-in-lood aangebracht dat door de toegepaste kleurstelling een zonnige lichtinval suggereert. Op de begane grond van de hall bevindt zich een grote haardpartij. De wanden zijn geleed met Dorische pilasters. Vanuit de hall zijn de hoofdvertrekken als salon, eetzaal en herenkamer toegankelijk, alsmede het trappenhuis. De herenkamer was, zoals gebruikelijk, in oud-Hollandse stijl ingericht met een zware 17de-eeuwse haardpartij met zuilen en een hoofdgestel. Bij een opknapbeurt van het huis in 1996 is deze verwijderd, waarmee het karakter van ‘herenkamer’ teloor is gegaan. Op de verdieping van het huis is een omloop

303 De betegelde keuken in het zijgedeelte van het Huis te Maarn (foto RDMZ, 1996).

aangebracht. Hier zijn de wanden met een Ionische pilasterstelling versierd waartussen de toegangen tot de kamers zijn, afgewisseld met blinde nissen. Aan de zijkant van het huis zijn de dienstingang en de vertrekken van het personeel, dat over een eigen trap beschikte. Tussen de keuken en de eetkamer lag als een ‘sluis’ een dienkamer, waar het eten kon worden klaargezet. Moderne sanitaire voorzieningen zoals badkamers waren alleen voor de bewoners voorzien.

Verbouwingen in de 20ste eeuw

Veel huizen zijn verbouwd in de 20ste eeuw. Aanvankelijk betroffen dat verfraaiingen en toevoegingen, soms op grote schaal. Zo verving L.A.H. de Wolf uit 's-Gravenhage het simpele trappenhuis van Nieuweroord (Lenteleven) in 1912 door een riant centraal trappenhuis dat over twee verdiepingen opging en zijn licht via een lichtkoepel in het dak ontving.

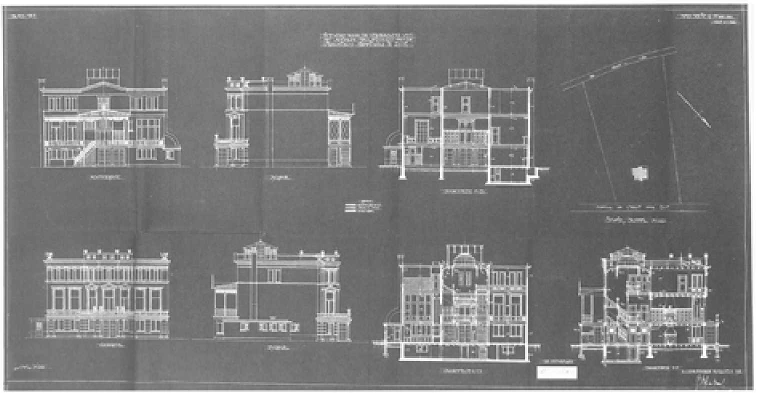

304 Het ontwerp voor een nieuw trappenhuis in Nieuweroord te Zeist van 1912 (GAZ).

305 De zaal van Sparrendaal vóór de restauratie (foto RDMZ, 1954).

306 Dezelfde zaal ná restauratie. De openslaande deuren zijn nu van dichte panelen voorzien (foto RDMZ, 1997).

De mode van het aanbrengen van oud Hollandse interieurs met nieuw én oud materiaal zette zich voort. De kastelen Maarsbergen en Moersbergen werden gerestaureerd in respectievelijk 1930 en 1927, waarbij de interieurs op 17de-eeuwse wijze werden aangepast. Bij de restauratie van het 17de-eeuwse Zeist en het 18de-eeuwse Sparrendaal werden eveneens van elders afkomstige interieurs en onderdelen ingebracht om het oorspronkelijke karakter te versterken. In Houdringe geschiedde dat nog in 1928. Bij Maarsbergen kwamen in beide torens in 1930 (neo én originele) 17de-eeuwse betimmeringen en schouwen.

De 19de-eeuwse gotiek van Moersbergen was de nieuwe eigenaar J.A.W. Luden niet origineel genoeg. Hij liet het kasteel in de jaren na 1927 ingrijpend restaureren. Bij het hoofdstuk over de kastelen en buitenplaatsen kwam dat al aan de orde. In het interieur is de hal de meest ingrijpende wijziging. De 17de-eeuwse trap die tot dan toe alle 19de-eeuwse verbouwingen had getrotseerd, moest plaats maken voor de huidige trap in 17de-eeuwse stijl, waarbij fragmenten van de oude balustrade zijn verwerkt. Door het wegbreken van de muur bij het trappenhuis werd de hal

aanmerkelijk vergroot. Ook hier kregen enkele vertrekken een oud-Hollandse aankleding.

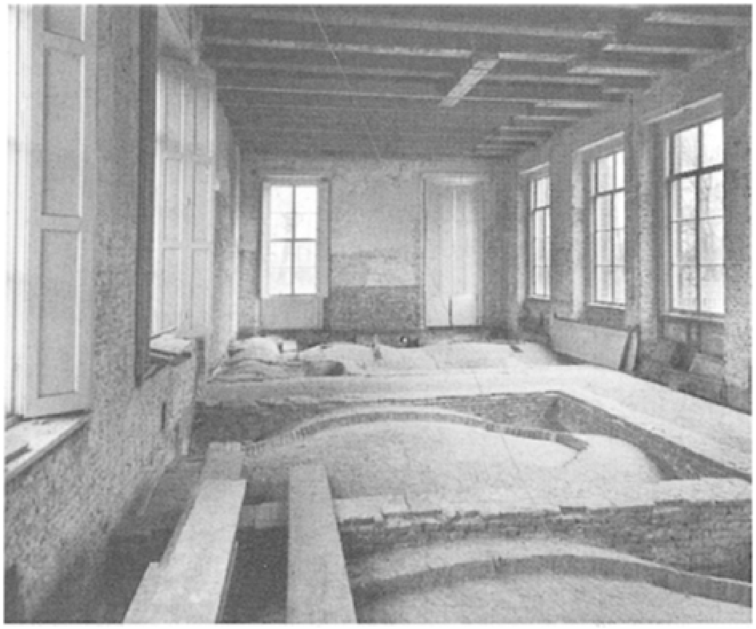

307 De zaal in het linkergedeelte van het corps de logis van het Slot van Zeist tijdens de restauratie, voordat de betimmeringen werden ingebracht. De plaats van de in 1935 gesloopte tussenwand is nog duidelijk te zien (foto RDMZ, 1962).

Na de Tweede Wereldoorlog veranderde de aard van de verbouwingen en aanpassingen onder invloed van de nieuwe functies die de buitenplaatsen kregen. Betimmeringen werden weggehaald omdat zij niet meer ‘in de mode’ waren of niet pasten in de nieuwe (kantoor)bestemming. Kamers werden uitgebroken, vleugels werden tot wooneenheden of appartementen ingericht, waarbij de oude interieurs om ‘technische redenen’ niet gehandhaafd konden worden (Lommerlust, Sandwijck). Soms bleef er van een huis weinig meer over dan de voorgevel (Ma Retraite).

De meest opmerkelijke interieurrestauraties in de 20ste eeuw waren die van Sparrendaal (1957-1961) en Slot Zeist (1960-1969).

Sparrendaal kreeg zijn 18de-eeuwse aankleding, voor zover die weg was, weer terug. Daartoe werden stucplafonds opnieuw afgegoten en aangebracht, lambrizeringen bijgemaakt en beschilderde behangsels aangebracht. In een kamer links voor op de bel-etage bracht de restauratie-architect laat 18de-eeuwse behangsels in met arcadische voorstellingen die uit een ander huis afkomstig waren. De bewuste kamer was bij de restauratie om technische redenen verkleind. Aan de achterkant moest een garderobe-ruimte komen. De oude schouw had men moeten amoveren, die stond toch niet meer centraal in de ruimte, zodat er wanden voor decoratie beschikbaar kwamen. Op het plafond bracht men een stucversiering aan die van andere voorbeelden in het huis waren gekopieerd. Drie kamers op de verdieping werden uitgebroken en tot één gemaakt ten behoeve van de raadzaal voor de Driebergse gemeenteraad. De wanden werden bespannen met beschilderde behangsels in gobelin-techniek (deels oud, deels bijgemaakt) en het plafond kreeg een houten verdeling. Bij die gelegenheid heeft de gemeente passend meubilair gekocht en in de verschillende vertrekken opgesteld.

Was bij Sparrendaal de indeling van de vertrekken en een groot deel van de stoffering nog aanwezig, bij *Zeist* was dat al lang niet meer het geval. In de loop van zijn bestaan had het huis diverse veranderingen ondergaan. In de voorgaande

hoofdstukken is daar over geschreven. Tijdens de restauratie die bijna tien jaar heeft geduurd werd het huis gereconstrueerd en ingericht op een manier die recht

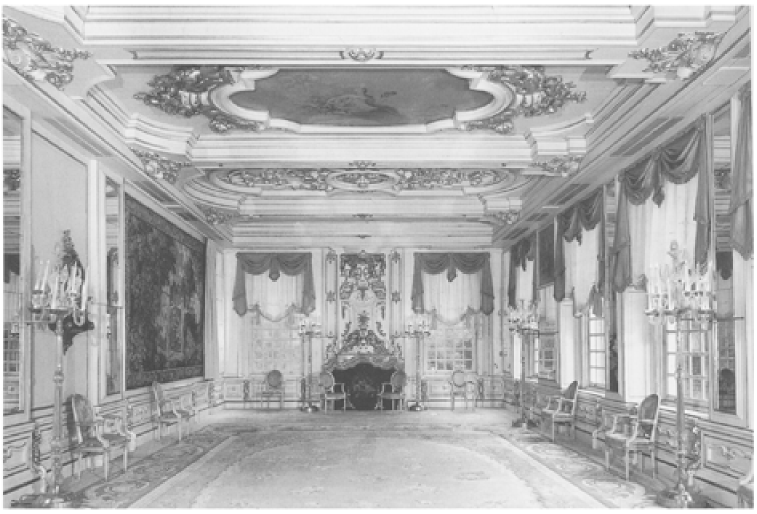

308 De zaal na restauratie met de van elders ingebrachte interieurstukken (foto RDMZ, 1998).

309 De Willemszaal na restauratie. De zaal is zo genoemd naar de portretbuste van stadhouder-koning Willem III boven de schouw. De plafondschildering kwam bij de restauratie in de jaren zestig tot stand (foto RDMZ, 1998).

heette te doen aan de opvattingen van de 17de-eeuwse ontwerpers Roman en Marot. Bij de inrichting van de meeste hoofdvertrekken werden lambrizeringen en inventarisstukken van elders toegepast om het 17de-eeuwse beeld te completeren, dat naar de mening van die tijd aanmerkelijk verarmd was geraakt. De 19de-eeuwse fase is vrijwel volledig weggepoetst. Alleen de hal met het stucwerk en het stucwerk van het koepelkabinetje zijn nog herkenbaar. Het Slot vervult thans een functie als representatieve ruimte. De zalen op de begane grond dienen voor het

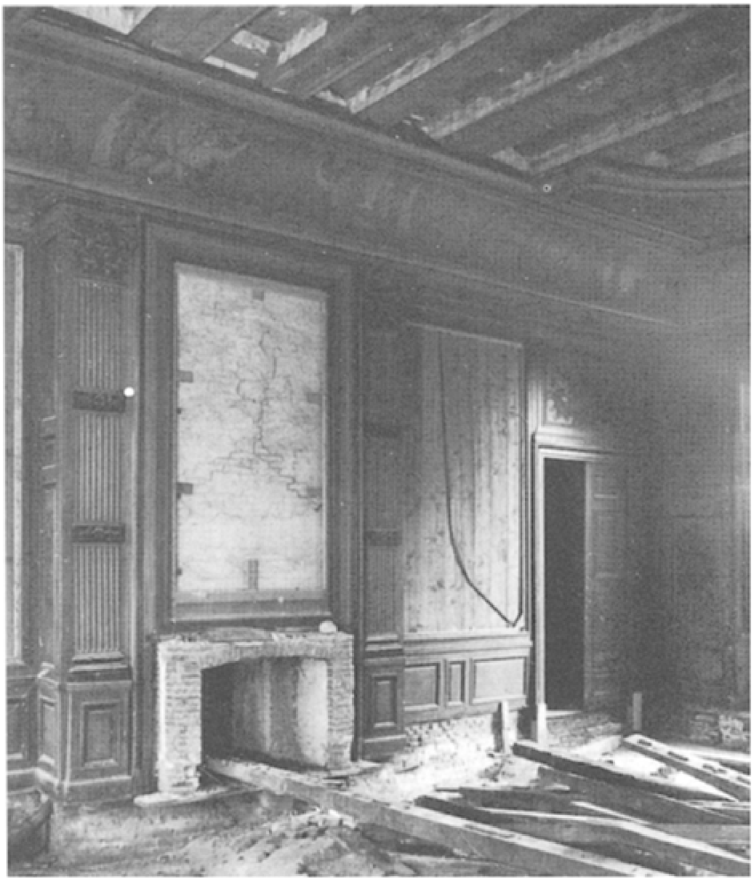

310 De Willemszaal in het Zeister Slot tijdens de restauratie (foto RDMZ, 1962).

sluiten van huwelijken en ontvangsten. Op de verdieping en de zolder worden tentoonstellingen en congressen gehouden.

Een ingrijpende daad was in 1935 het amoveren geweest van een aantal tussenwanden in het hoofdgebouw, waardoor er aan de zuidkant een grote zaal was gekomen. De 17de-eeuwse bouwkundige structuur, tot dan toe nog intact, ging daarmee verloren. In de zaal kwamen bij de restauratie een Régencebetimmering en vier grisailles van Jacob de Wit uit 1725, alles afkomstig van het huis Janskerkhof 12 in Utrecht, dat daar in 1912 was uitgehaald. Aangezien het niet paste zijn de stukken verzaagd. Het vergulde borstbeeld van koningstadhouder Willem III, in een van de kelders 'weggestopt' werd weer boven de schouw in de 'Willemszaal' aangebracht. De schilderingen van Kruseman die J.E. Huydecoper in deze zaal had laten opnemen, waren in 1920 al niet meer in situ. In plaats daarvan kreeg men uit het huis Singel 460 in Amsterdam vier grisailles van Gerard de Lairesse. De plafondschildering van Augustinus Terwesten 'De Triomf van de Vrede over de Oorlog' was in 1867 verwijderd. Aan de hand van een teruggevonden ontwerptekening bracht T. Klaver uit Lochem deze weer aan. In 1968 kon men voor de decoratie van de hal de hand leggen op Vijf Nassau-portretten, afkomstig van het Haagse Huis aan de Boschkant. Om ze te kunnen bevestigen moesten vier nissen in de hal worden bijgewerkt: de empire lijstjes legden het loodje. Het vijfde portret vond een plaats in een van de kamers.

311 Een van de vertrekken in het rechtergedeelte van het corps de logis. Tijdens de restauratie werd achter de wandbespanning een architecuurbeschildering aangetroffen. Deze is gereconstrueerd en voor een deel bijgemaakt (foto RDMZ, 1962).

312 Hetzelfde vertrek na restauratie (foto RDMZ, 1998).

Goudleer, schoorsteenmantels, spiegels, meubilair werd aangekocht en in verschillende kamers aangebracht.

Het hoofdgebouw werd op 8 oktober 1969 in gebruik genomen, de vleugels waren al eerder klaar gekomen. Zeist was een nieuw 17de-eeuws paleis rijker.

De *Ewijckshoeve* veranderde in 1924 van eigenaar. O.P.N. Blom liet zijn huis verfraaien en vergroten. Een van de vertrekken werd ingericht als een herenkamer met een 17de-eeuwse houten betimmering, en schoorsteenmantel (gedateerd 1646), verrijkt met zandstenen herme en kariatide. Betimmering en schouw zouden afkomstig zijn uit een niet nader bekend Amsterdams grachtenpand. Op de verdieping liet Blom een badkamer aanleggen volgens de modernste smaak, die op dat moment de Art Déco-stijl was. In de vloer kwam een verzonken bad, bekleed met rood marmeren platen. Uit dezelfde platen is de dubbele wastafel samengesteld. Vloer

en wanden werden betegeld en het geheel kreeg zijn licht via een glas-in-lood bovenlicht. Naast de badkamer is een kleine kleedkamer. De hele badkamer met spiegels, kasten, lampen verwarming en betegeling is gaaf bewaard gebleven en als zodanig enig in zijn soort.

313 Overzicht van de Art-Déco badkamer in een der zijvleugeltjes van de Ewijckshoeve (foto RDMZ, 1992).

314 De bordestrap in de hall van Vollenhoven uit 1922 (foto RDMZ, 1998).

Vollenhoven werd in 1922 verbouwd. Van dat jaar dateert de aankleding van de eetkamer met lambrizeringen, een schouw en een buffet in neo-empire stijl. In de betimmeringen werden boven een van de deuren, de schouw en boven het buffet drie ‘witjes’ aangebracht. Die boven de deur en schouw stellen de ‘Zomer’ en de ‘Herfst’ voor, te oordelen aan de putti met hun specifieke attributen. Deze dateren uit 1753. Die boven het buffet is gedateerd 1717. De stijl van schilderen is primitiever. Zij zijn alle drie gesigneerd en gedateerd door de Amsterdamse schilder Jacob de Wit (1695-1754). Het is niet bekend waar de schilderingen oorspronkelijk vandaan komen. Dat zij niet oorspronkelijk gemaakt zijn voor deze eetkamer moge duidelijk zijn: het huis dagtekent immers van het begin van de 19de eeuw.

Een verdere wijziging in dat jaar vond in de hal plaats. De gedraaide trap naar de verdieping werd door de huidige bordestrap vervangen.

Buitenplaatsen op de Utrechtse Heuvelrug
Parken en tuinen

‘Driebergen, Rijsenburg en Doorn zijn voorzeker de mooiste en meest bezochte dorpen uit de provincie Utrecht, en vormen 't schoonste gedeelte der Stichtsche Lustwarande, die zich in haar afwisselende bonte pracht van Zeist tot Doorn langs de grote heirbaan uitstrekt’. In de Nieuwe Groote Gids van 1902 kwam men superlatieven tekort bij het beschrijven van dit deel van de provincie met zijn prachtige huizen, parken en uitgestrekte bossen. Met de grote heirbaan wordt de straatweg tussen Utrecht en Rhenen bedoeld. In de Middeleeuwen werd de weg meestal ‘Utrechtse weg’ genoemd. Tegenwoordig heeft ieder dorp zijn eigen benaming voor de weg: Utrechtseweg en Dorpsstraat (De Bilt), Utrechtseweg, Eerste Dorpsstraat, Tweede Dorpsstraat en Driebergseweg (Zeist), Hoofdstraat (Driebergen), Driebergsestraatweg, Dorpsstraat en Leersumsestraatweg (Doorn), Rijksstraatweg (Leersum en Amerongen) en Utrechtsestraatweg (Rhenen). Alle namen duiden op de provinciale weg N225, de ruggengraat van de Stichtse Lustwarande, waarlangs in de 19de eeuw als het ware een snoer van buitenplaatsen ontstond. De term ‘Stichtse Lustwarande’ is een benaming die aan het eind van de 19de eeuw is ingeburgerd en die nog steeds wordt gebruikt, ondanks het feit dat het lommerrijke beeld van de landgoederen, afgewisseld met open stukken landbouwgrond inmiddels is vervaagd.

Inleiding

In de vroege 17de eeuw vindt men op de Heuvelrug een aantal van oorsprong adellijke huizen en ridderhofsteden, waarbij sprake is van een tuin- of parkaanleg (Amerongen, Maarsbergen, Moersbergen, Zuylestein, Rhenen en later Zeist). Groots van opzet waren die aanleggen niet. Voor zover uit afbeeldingen bekend, beperkte men zich tot halverwege de 17de eeuw tot kleinschalige, afgeperkte nutstuinen. De tuinen waren omheind door hagen of hekken. De beleving van de tuin was naar binnen gericht. Een uitzondering op die kleinschaligheid vormen de tuinen en parken die onder invloed van het stadhouderlijk hof tot stand kwamen. Voor dit gebied zijn dat de tuinen bij Zuylestein en Zeist.

Langs en in de omgeving van de Biltse Straatweg tussen Utrecht en De Bilt ontstond in de 17de eeuw een aantal ‘buitenplaatsen’, die geen adellijke of riddermatige oorsprong hadden, maar uit de voormalige bezittingen voortkwamen van het klooster Oostbroek en het Vrouwenklooster. Te noemen zijn de nog steeds bestaande buitenplaatsen Oostbroek, Sandwijck (gesticht op het grondgebied dat vanouds tot Oostbroek behoorde), Jagtlust, Vollenhoven, Houdringe (de voormalige uithoven van het klooster Oostbroek) en Beerschoten dat een uithof van het Vrouwenklooster was. Aanvankelijk was de bebouwing op deze plaatsen in de meeste gevallen agrarisch van aard. De aanleg rond de gebouwen droeg daarom een een utilitair karakter. Sprake van ‘sier’ in de aanleg rond dit soort gebouwen was er vrijwel niet. Pas wanneer het hoofdgebouw zijn agrarische functie ontstegen is, ziet men in de aanleg het utilitaire karakter plaatsmaken voor een ‘terrein van vermaak’.

Aan de noordkant van het gebied werd in 1652-1653 de straatweg tussen De Bilt en Amersfoort aangelegd. De Staten van Utrecht hadden bij resolutie van 12 augustus 1652 het bestek vastgesteld voor de aanleg en de beplanting van een

weg vanaf de Amersfoortse Berg tot aan de weg van Utrecht naar Zeist. Ter financiering van de nieuwe weg werden aan weerszijden vakken uitgegeven ter breedte van 100

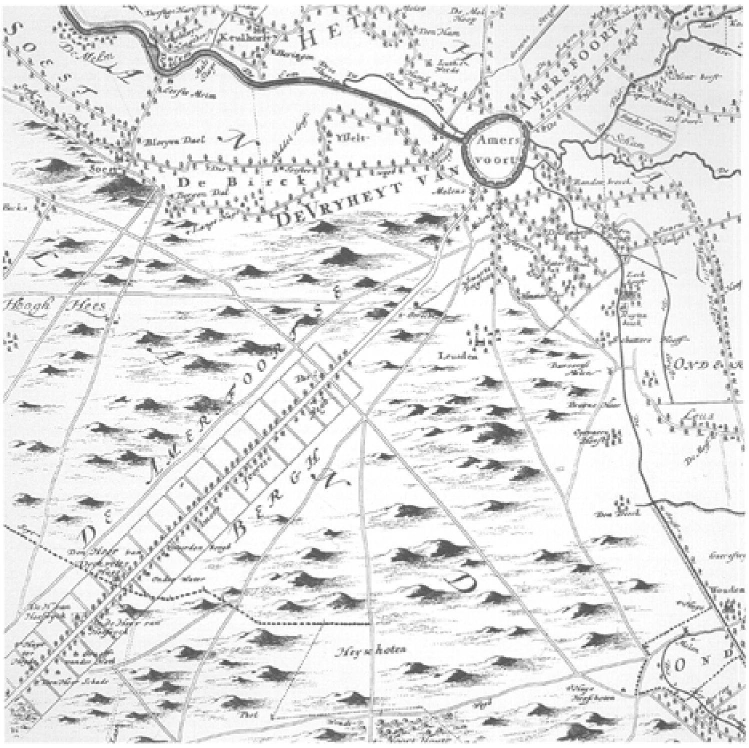

315 Detail uit een kaart, vervaardig in 1696 door Bernard de Roij in opdracht van de Staten van Utrecht. Hierop is de verkaveling getekend van de weg die in 1652-1653 is aangelegd tussen de Amersfoortse Berg en De Bilt. In ieder vak is de naam van de toenmalige eigenaar geschreven.

roeden. De nieuwe eigenaren kregen het volledig eigendom over de aan hun vak gelegen grond tot een diepte van 50 roeden. Op verscheidene kavels werd direct al een aantal huizen gebouwd die zonder twijfel een tuin- of parkaanleg bezaten.

Na de tweede helft van de 18de eeuw ontstond er geleidelijk, onder invloed van een andere natuurbeleving en uit een oogpunt van ontginning en geldbelegging, een concentratie aan buitenplaatsen langs de zuidflank van de Utrechtse Heuvelrug. Zij kwamen te liggen langs beide zijden van de straatweg Utrecht-Rhenen maar vooral tussen De Bilt en Doorn. De romantische wens naar afwisseling in de natuur kon daar op ruime schaal worden vervuld door de aanwezigheid van hoogten en laagten, zand en water, bossen, open terreinen als gras- en akkerlanden.

Begon men met de grootschaliger aanleg van buitenplaatsen al halverwege de 18de eeuw, de bloeiperiode voor dit gebied vond toch plaats vanaf de eerste decennia van de 19de eeuw met een kleine uitloper in het eerste kwart van de 20ste. Opmerkelijk is hoe dicht de buitens op elkaar gesitueerd zijn. Soms niet meer dan één minuut gaans van elkaar. Zo staat het tenminste geschreven in de

begeleidende tekst in de publicatie uit 1829-1830 van Mourot over de buitenplaatsen tussen Utrecht en de Grebbe. De huizen en parken liggen op het zand van de Heuvelrug. Zij hebben over het algemeen het uitzicht naar het open weidegebied aan de zuidkant. Ten noorden van de Arnhemse Bovenweg werden vanaf het begin van de 19de eeuw productiebossen aangelegd die moesten zorgen voor de nodige opbrengsten. Vóór 1850 was de strook in Zeist al vrij dicht bebouwd. Ook in Driebergen en Doorn was de dichtheid aan buitenplaatsen uiteindelijk aanmerkelijk. Het einde van de grote buitenplaatsen begon al vóór de Tweede Wereldoorlog. Het arbeidsintensieve onderhoud van huis en park werd een probleem. Huizen werden niet langer particulier bewoond en werden herbestemd tot kantoor of bejaardentehuis of werden zelfs helemaal afgebroken. Parken en tuinen werden verwaarloosd, terreinen werden verkaveld. Soms herinnert uitsluitend nog een enkele forse boom eraan dat op een bepaalde plaats een parkaanleg moet hebben gelegen.

Huizen en parken horen bij elkaar. Het een kan niet los gezien worden van het ander. Men dient zich steeds terdege bewust te zijn van die onverbrekelijke eenheid tussen beide, ook al zijn de huizen in een ander hoofdstuk behandeld dan de parken en tuinen. De aanleg, verandering of renovatie van een park viel in zijn algemeenheid samen met de bouw van en veranderingen en restauraties aan het huis. Meestal was dat het geval, het moge duidelijk zijn, wanneer het bezit van eigenaar wisselde.

Middeleeuwen en Renaissance (geometrische stijl)

Bij de parken en tuinen zijn in de loop van de tijden verschillende stijlen te onderkennen. Gangbaar vanaf de Middeleeuwen tot het einde van de 17de eeuw was de renaissance of geometrische stijl. Aan deze tuinen ligt een sterk mathematisch patroon ten grondslag. Over het algemeen zijn de tuinen samengesteld uit vierkanten of rechthoeken omgeven door hagen, omheiningen, lanen of waterlopen. Er is geen of weinig relatie met de architectuur van het huis door bijvoorbeeld een as die op het midden van de gevel uitkomt. De tuinen staan op zichzelf, maar bezitten wel architectonische elementen als houten hekwerken, een fontein in het midden en loofgangen en arcades die door middel van 'kijkgaten' zicht bieden op het midden van de tuin. De kastelen waren altijd omgeven door cultuurgronden, die voor de benodigde inkomsten en voedsel moesten zorgen. Daartoe hoorden ook nutstuinen als moestuinen, boomgaarden en kruidentuinen, mogelijk in combinatie met een kleine besloten siertuin. In het Utrechtse zijn geen (middeleeuwse) siertuinen bij kastelen bewaard gebleven. Evenmin bestaan er afbeeldingen van. Tekeningen die de middeleeuwse kastelen in hun omgeving weergeven komen vanaf de 17de eeuw in zwang. De belangrijkste en meest informatieve afbeeldingen zijn voor dit gebied in de 17de eeuw vervaardigd door Roelant Roghman (in 1646 en 1647) en door de anonieme kunstenaars van het Utrechtse Ridderhofstedenboek dat omstreeks 1665 tot stand kwam. In de kasteeltekeningen van Roghman ligt de nadruk op het gebouw, dat

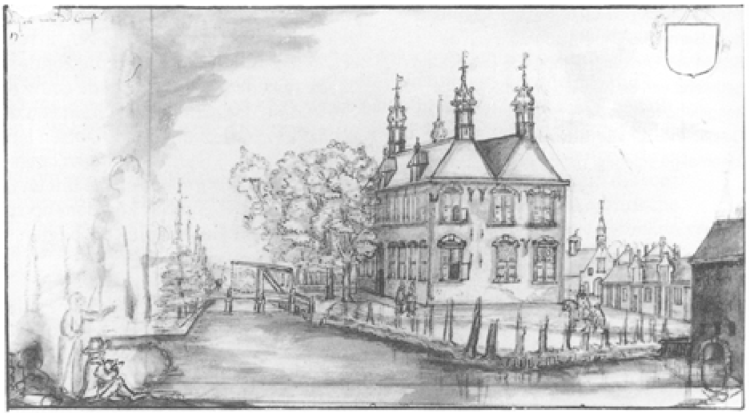

316 ‘Rhijn Wijck’, een der ridderhofsteden. De ridderhofstad is met water omgeven en toegankellijk via een houten ophaalbrug. Binnen de omgrachting staat het kasteel met een deels gekapte boomsingel. Buiten de omgrachting is een gedeelte met bomen beplant (anonieme tekening uit het Ridderhofstedenboek van omstreeks 1665, HUA, inv. nr. TA 1119).

doorgaans met goed gevoel voor detaillering is afgebeeld. Van de omgeving ziet men weinig meer dan omringende grachten en opgaand geboomte. De structuur van tuinen is niet traceerbaar. De tekeningen in het Ridderhofstedenboek dat bewaard wordt op Het Utrechtse Archief (HUA) geven meer informatie over de directe omgeving van een kasteel. Hoewel de tekeningen wat onbeholpen van karakter zijn, is de relatie tussen kasteel en bijgebouwen en het gebruik van het terrein wel duidelijk. Over de aanwezigheid en aanleg van tuinen wordt men echter evenmin als bij de Roghman-tekeningen goed geïnformeerd. Dat is wel het geval bij de 17de- en 18de-eeuwse landmeterskaarten die van enkele kastelen bekend zijn (Amerongen, Moersbergen, Maarsbergen, Beek en Royen, Houdringe, Wulperhorst, Zuylestein).

De parken nader bekeken

Aan de westkant van het *Rhenense* koningshuis (1630-1632) lag tegen de stadswal een bijbehorend besloten lusthof, dat in vier symmetrische perken was verdeeld. Op een rondeel van de stadswal bij de tuin stond een klein bouwwerk, van waaruit men een prachtig uitzicht op de rivier had. De tuin staat afgebeeld op een tekening uit 1748 die bewaard wordt in het Staatsarchief van Hannover. Bij de vakken staat ‘Königes Garten’ geschreven. Over de invulling en beplanting van de vakken is niets nader bekend. Er bestaan evenmin afbeeldingen waaruit men iets zou kunnen opmaken. Dit complex binnen de wal was niet de enige tuin die bij het Koningshuis hoorde. Buiten de stadswal lag in de uiterwaard de Koningsboomgaard, ook wel Küchengarten of Koningstuin genoemd. Deze komt ook voor op de tekening van 1748. Het was een zeer groot terrein dat grotendeels door een gracht was omringd. Het zuidelijke deel was als boomgaard in gebruik, het noordelijk deel had een vakverdeling waarin ‘Küchen Garte’ staat. In de 18de eeuw verbouwde men er tabak. Op een situatietekening uit 1771 zijn de vakken verdwenen van de ‘Königes Garten’ binnen de wal en staat ter plaatse geschreven ‘Küchengarte’, moestuin. Bij dit complex hoorden eiken- en essenlanen en een hovenierswoning. Tussen de Koningstuin en de rivier de Rijn lag de zogeheten Koningsweide. Na de tweede helft van de 18de eeuw raakten de tuinen en boomgaard in verval. Het grote huis werd in 1812 gesloopt. De tuinen werden in

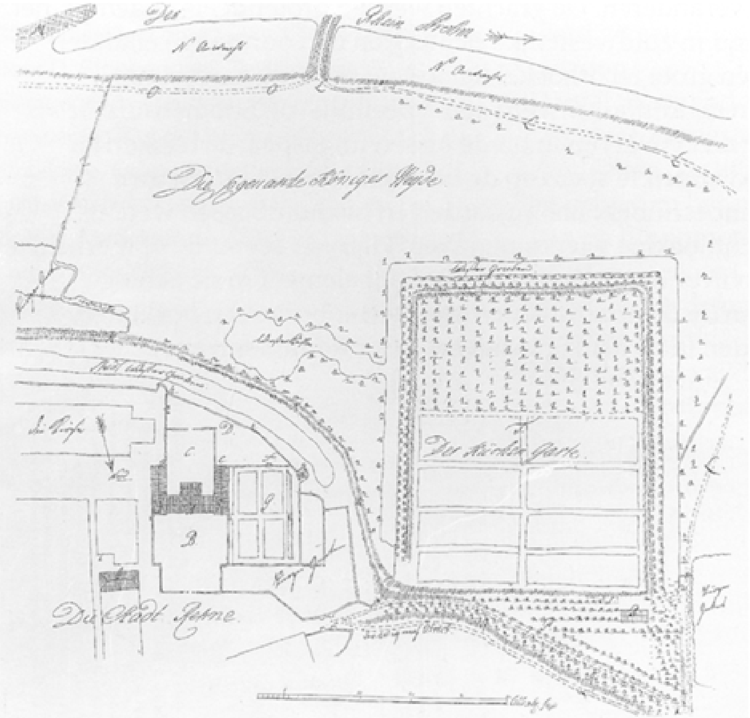

317 De tuin bij het koningshuis in Rhenen in 1748. ‘G’ is de in vakken verdeelde koningstuin naast het huis. De ‘moestuin’ buiten de stadswal, Küchen Garte' is in vakken onderverdeeld, waarvan een groot deel met bomen is ingeplant (coll. Staatsarchief Hannover).

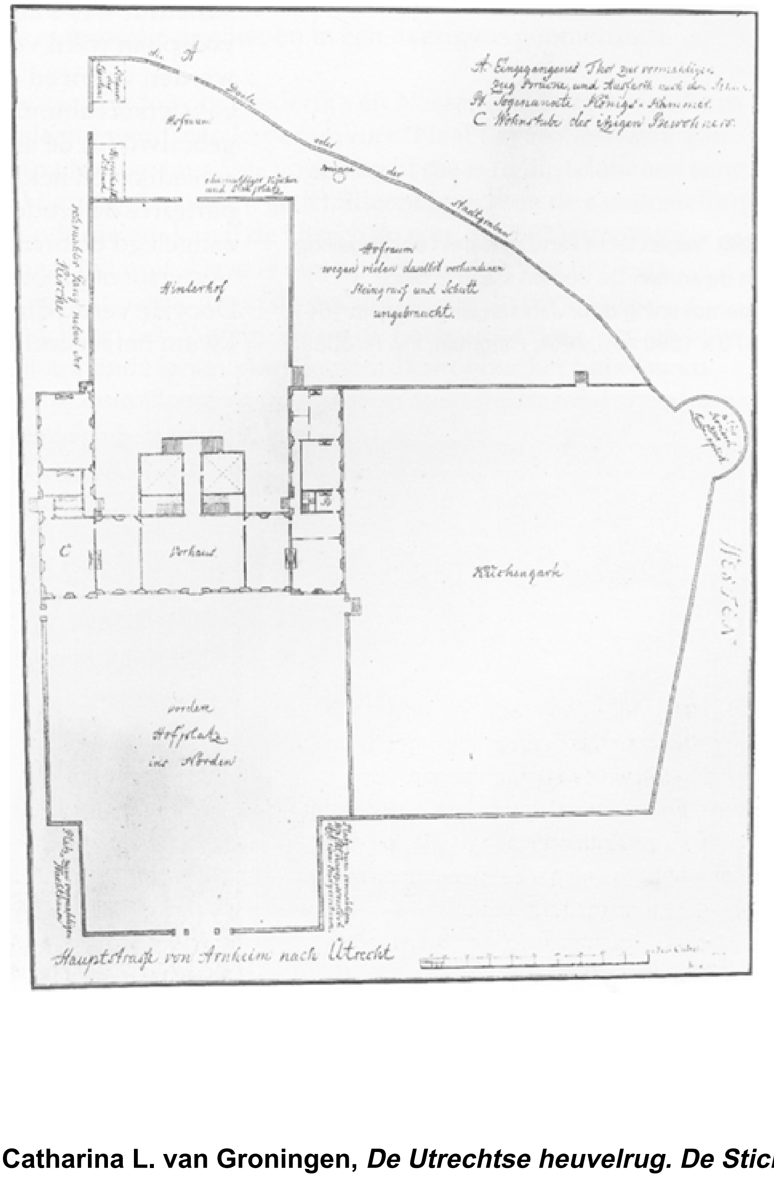

318 De Koningstuin in Rhenen in 1771, die inmiddels tot moestuin is gemaakt (coll. Staatsarchief Hannover).

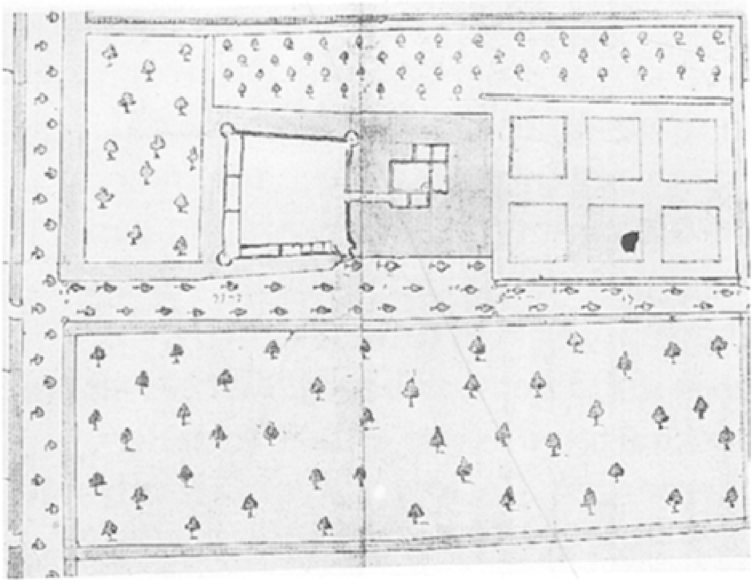

319 Zuylestein en directe omgeving omstreeks 1630. Vóór het door water omgeven kasteel ligt een in zes vakken verdeelde tuin. De rest van het terrein is met bomen ingeplant (ARA, Hingman, inv. nr. 3039).

1829 verkocht en tot weilanden omgezet. In het bodemprofiel van de uiterwaard is de voormalige gracht nog steeds herkenbaar (De Jong, 1987, 5-9).

De vroegst bekende weergave van een kasteel in een 17de-eeuwse tuinaanleg in Utrecht - in Rhenen lag de tuin náást het paleis - is *Zuylestein* bij Leersum. Van Zuylestein zijn vanaf 1630 diverse tekeningen bekend, waarop de ontwikkeling van huis en tuinaanleg duidelijk te volgen is. Op de oudste kaart van omstreeks 1630 blijken kasteel en voorburcht beide met water omgeven, evenals een rechthoekig deel dat met bomen is beplant ten zuiden van de voorburcht. De voorburcht is op de noordoosthoek via een brug toegankelijk. Aan de noordkant van kasteel en voorburcht ligt een in regelmatige vakken gedeelde tuin. Een brede, met bomen beplante as loopt langs tuin, kasteel en voorburcht en komt uit op een dwarslaan aan de achterzijde van het terrein. Het hele terrein is doorsneden door een stelsel van haaks op elkaar staande sloten. De aanleg is in het verkavelingsstramien ingepast.

Na 1630 kwam Zuylestein in bezit van stadhouder Frederik Hendrik. Een aantal veranderingen in de aanleg werd direct daarna doorgevoerd. De toegang tot de voorburcht werd verlegd, een ingangspartij met poort kwam tot stand. Het deel direct ten noorden van het kasteel veranderde men in een klassicistische tuin, bestaande uit vier in een vierkant gevatte, gekwartierde parterres. Aan de zuidkant, achter de voorburcht kwamen zes omhaagde vakken die als moestuin ingericht werden. Het langwerpige eiland tussen de klassicistische tuin en de moestuin werd met een boomgaard ingeplant. Het grachtenstelsel is zodanig vergraven dat kasteel, voorburcht, tuinen, boomgaard en moestuinen binnen de omgrachting kwamen te liggen. De hier binnen gelegen gedeelten werden onderling door bruggen verbonden. Het overige gedeelte tot aan de straatweg werd met bosketten en sterrenbossen ingeplant. Alle onderdelen zijn geometrisch van indeling, zoals dat bij renaissance tuinen altijd het geval was. Symmetrisch was het allerminst, wegens het gérende middeleeuwse verkavelingspatroon. De Franse tuinarchitect André Mollet, die op

Honselaarsdijk en in Buren ook voor Frederik Hendrik werkte, gaf in 1634 adviezen voor deze herinrichting.

Aan het eind van de 17de eeuw, toen Willem van Nassau Zuylestein (1649-1708), kleinzoon van Frederik Hendrik, eigenaar was, werd het park verbreed en de formele aanleg nogmaals gewijzigd, overigens zonder de vroeg 17de-eeuwse structuur wezenlijk te veranderen. De grachten werden grotendeels gedempt, het voorplein werd verlengd in zuidwestelijke richting en de voormalige eilanden werden verbreed tot één grote rechthoek. Hier kwam aan drie kanten een bakstenen tuinmuur. In de tuinmuur werd een 'Speelhuis' of 'Soomerhuis' gebouwd (in de as van een vijver) en in brede nissen uitgespaarde banken en smeedijzeren hekken kwamen te staan op de belangrijkste assen. Nieuwe parterres de broderie, moestuinen, boomgaarden en hakhoutbossen werden aangelegd en brede rechthoekige vijvers gegraven. Hiervan vormt de opmerkelijke 'Agterste of groote Visvijver' nog steeds een markant element in de aanleg.

Door de verbreding van de compartimenten met sterrenbossen en bosketten kwam het kasteel midden in de aanleg te liggen. Door de aanleg van rechte lanen

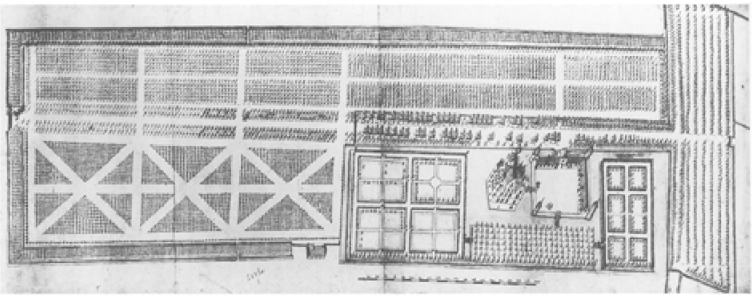

320 Vogelvlucht van Zuylestein en omgeving in de zomer. De bomen staan in blad (pentekening door Jan van Diepenem in 1641, 470 × 1280 mm, ARA, Hingman, inv. nr. 3039).

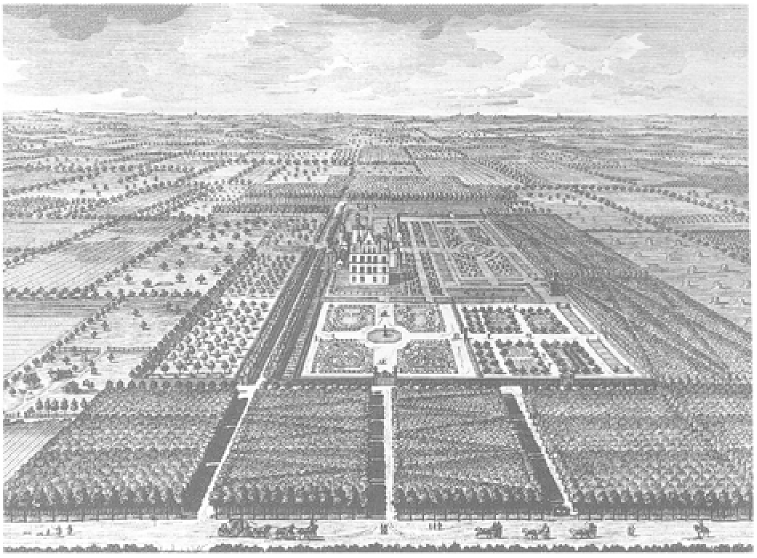

321 Zuylestein omstreeks 1710, kopergravure door D. Stoopendaal. Zuylestein is weergegeven temidden van zijn tuin en parkaanleg. Op de voorgrond bevindt zich de straatweg. Op de achtergrond zijn vaag de spitsen van de kerktorens der dorpen Tiel, Zoelen, Maurik, Buren, Wijk bij Duurstede en Langbroek zichtbaar.

werd zo een illusie van symmetrie geschapen in een overigens geometrisch patroon.

Daniël Stoopendaal vervaardigde voor Frederik van Nassau, Willems broer die in 1710 met Zuylestein beleend werd, een kopergravure ‘Naat Leven Getekent’ van Zuylestein. De afbeelding is uitgevoerd als vogelvlucht die is omlijst door een serie gezichten in het park. Hier krijgt men een gedetailleerd inzicht in de samenstelling van de monumentale onderdelen. Vanaf de Utrechtse weg, nu Rijksstraatweg, voert de Groote Laan naar het huis. Deze is niet op het midden van het huis geprojecteerd, maar volgt het patroon van de oudere aanleg. In noordelijke richting geeft de as uitzicht op het ‘Wafelijzer’ op de Leersumse Berg, een plateau met naar vele zijden uitstralende lanen. Aan de noordkant voor het huis liggen binnen de tuinmuur de ‘Groote Bloem en Grasperken’: vier parterres de broderie rond een achtzijdig grasveld. Aan de westkant van het huis bevindt zich ‘De Agterste Tuin met haar Ronde Grasperken en Vijvers’. Door een rechthoekige vijver daarvan gescheiden ligt de ‘Moestuin en boomgaard’ met kweekbedden en kassen. Het terrein ten zuiden van de voorburcht doet dienst als bleekveld. De bleekvelden zijn met een heg afgescheiden. Aan de zuidzijde van het lustpark is de ‘Agterste of groote Visvijver’ gegraven, een brede rechthoekige waterpartij. De grootse aanleg was, aldus Stoopendaal, aan de noord-, west- en zuidzijde door bosvakken afgebakend, doorsneden met rechte en diagonale lanen. Aan de oostkant lag een langgerekte boomgaard. Het is waarschijnlijk dat Stoopendaal de situatie heeft geïdealiseerd voor zijn opdrachtgever. Of de aanleg van de sterrenbossen is uitgevoerd zoals op de afbeelding staat, is namelijk niet zeker. Als architect van deze verandering van de aanleg wordt wel Daniël Marot genoemd, die aan het eind van de 17de eeuw in elk geval diverse verfraaiingen in het interieur van het huis aanbracht.

De hele renaissance-aanleg van kasteel en park bleef tot aan het bombardement van het huis in 1945 intact. Het huis heeft jaren als ruïne gestaan, maar werd

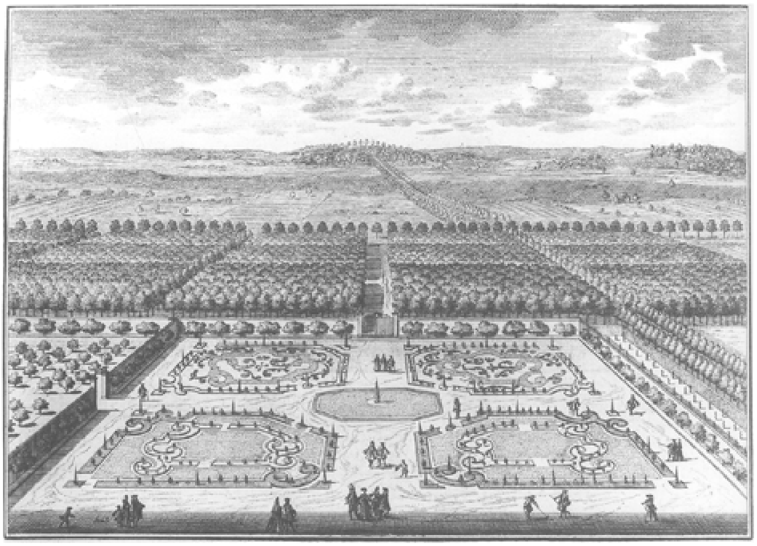

322 ‘Gesigt vant huis, naat gebergte’. Een van de serie gezichten in het park op de gravure van Stoopendaal.

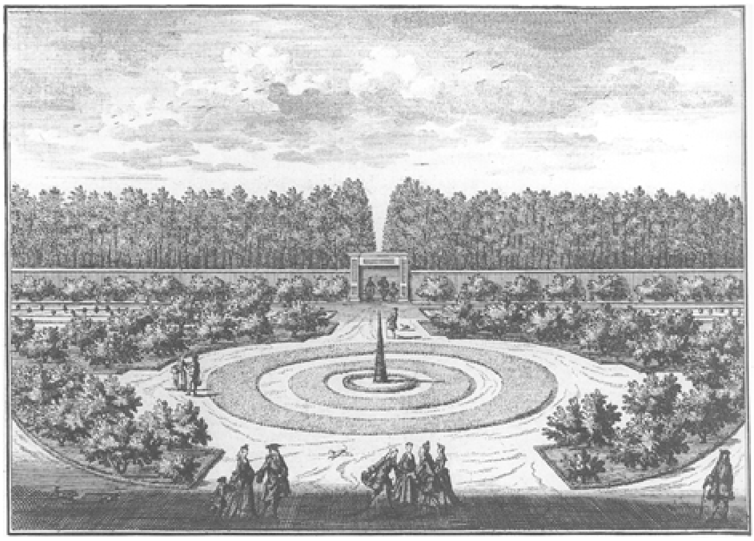

323 De tuinmuur met bank in het park van Zuylestein zoals Stoopendaal dat op een van zijn kleine gezichten afbeeldde.

uiteindelijk in 1953 gesloopt. In 1983 werd een nieuw huis gebouwd, niet op de oude plaats maar in de voormalige ‘Groote Bloem en Grasperken’. Toch is de nog aanwezige structuur van de geometrische vakken, de elkaar snijdende rechte lanen, de tuinmuren met doorgangen en het paviljoen, alsmede een aantal vijvers een zeldzame getuige van een renaissance-aanleg die nog steeds zeer goed herkenbaar is. Daarmee kan Zuylestein als een bijzonder monument van Nederlandse tuinkunst beschouwd worden.

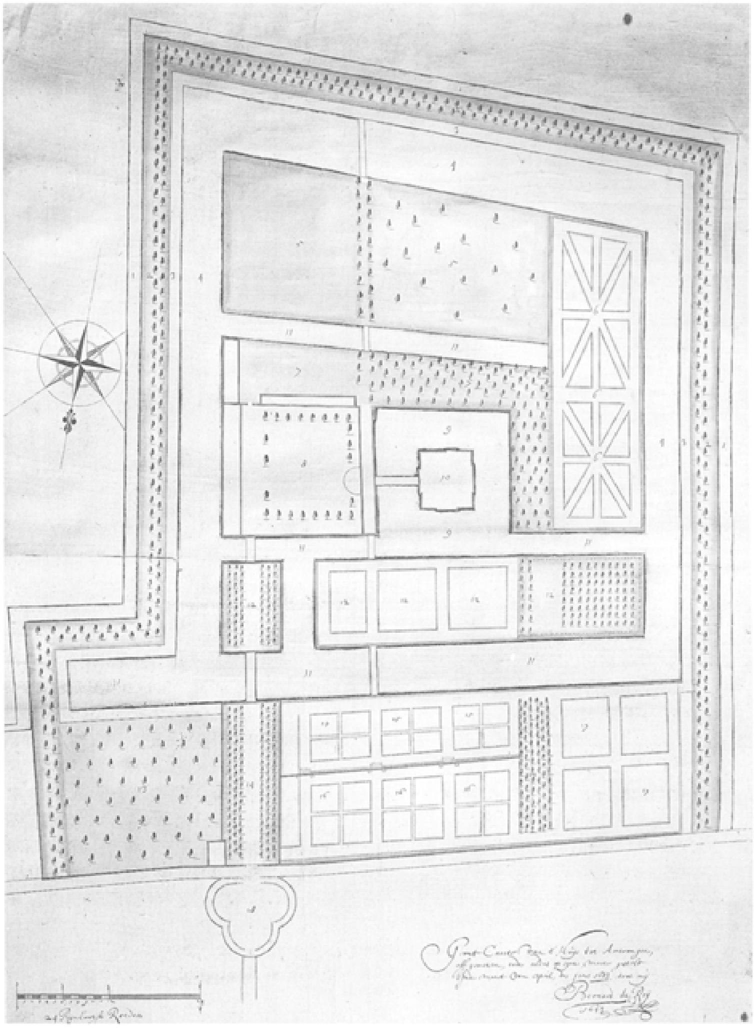

324 Amerongen in 1683 door de landmeter Bernard de Roij (Huisarchief Amerongen, inv. nr. 1182).

Bij kasteel *Amerongen*, herbouwd in 1674 en de jaren daarna, ontstond een renaissance-aanleg die rond 1680 werd gerealiseerd en die bestond uit een in vakken verdeelde geometrische tuin, boomgaard en moestuin. De landmeterskaart van Bernard de Roij uit 1683 geeft de structuur van de dan net gereed gekomen aanleg duidelijk weer. Het rechthoekige complex is aan drie zijden omgeven door een gracht en een dijk, beplant met twee rijen bomen. Alleen aan de noordzijde langs de Drostestraat, loopt een muur. Tegen de muur liggen de vakken met de moestuinen. Tussen de moestuinen en de rest van de tuinen groef men een brede gracht. Hierbinnen liggen het omgrachte kasteel met de voorburcht en een aantal geometrisch ingedeelde vakken met siertuinen en sterrenbossen.

Door de verschillende ‘schillen’ waarmee het kasteel omgeven was, werd het van oorsprong besloten en defensieve karakter van de ridderhofstad benadrukt. Dit element komt ook tot uiting in de toegang tot het huis: via een oprijlaan met drie rijen iepen aan weerszijden bereikt men het op een eiland gelegen ‘bastion’ met boomgaard, dat van een ommuring met schietgaten is voorzien. Van daar doorlopend bereikt men het volgende ‘eiland’, de voorburcht. Door een hoek van 90° te maken komt men vervolgens bij het kasteel.

Voor de tijd van ontstaan had de aanleg een ouderwets concept. Bij tuinen als Zuylestein en Amerongen is geen sprake van een compositie die doelbewust gericht

is op de ruimtelijke beleving. Door de indeling in begrensde en afgeperkte vakken is een wijdse blik niet mogelijk. Er is wel sprake van geometrie, maar niet van symmetrie waarbij de aanleg te weerszijden van een lange laan gespiegeld is. Een aantal jaren later, rond 1696, vond een modernisering van het park van Amerongen plaats. Achter het huis werd in de as een ‘grand canal’ gegraven,

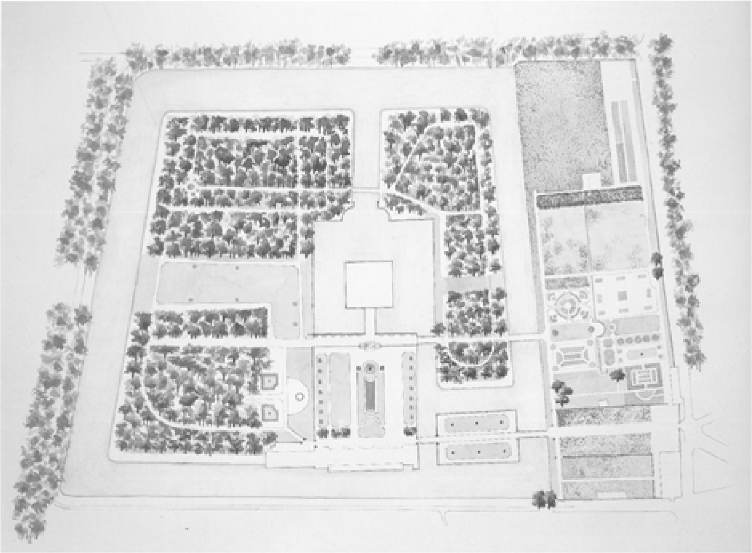

325 Het park van Amerongen, geschilderd in vogelvlucht (aquarel door Ineke van der Burg, 1999).

waardoor een zicht op het achterliggende landschap werd geschapen. Naar het zuiden werd een zichtas in de vorm van een brede grasstrook gemaakt. Het grand canal kon overigens maar op bescheiden schaal uitgevoerd worden, want door de ligging van het complex in de uiterwaarden was men gebonden aan de bestaande omdijking.

In de 18de eeuw legde men aan de zuidkant van het kasteel een sterrenbos aan waarvan een der assen loodrecht op het gebouw aanliep. Aan het eind van de 18de eeuw werd de Amerongse berg betrokken bij het ‘park’. Op het hoogste punt kwam een sterrenbos in de vorm van een rotonde met acht uitstralende lanen, de ‘Manege’ genaamd. In het midden stond een koepeltje vanwaar een prachtig vergezicht op het kasteel en het rivierengebied mogelijk was. Pas aan het eind van de 19de eeuw zou de tuin bij het kasteel door Poortman aangepast en gewijzigd worden.

Ten zuiden van de as Zeist - Driebergen vindt men nog een rudiment van een renaissance-aanleg op het landgoed *Rijnwijk*. Huis en aanleg, bestaande uit door waterlopen en lanen omgeven vierkanten kwamen in het begin van de 17de eeuw tot stand. Het huis werd in 1867 gesloopt. Het afkomend materiaal werd gebruikt voor agrarische gebouwen in de omgeving. De structuur van het lanenpatroon en de gracht is tot op heden moeiteloos herkenbaar.

Klassicistische of symmetrische stijl

Na het midden van de 17de eeuw wordt de geometrische, besloten stijl wijdser geïnterpreteerd. De verkaveling van het terrein in het vlakke land en afperking door heggen en sloten of grachten blijft nog steeds richtinggevend, maar de relatie tussen het huis en de tuin wordt versterkt. Een lengte-as wordt in de aanleg opgenomen waar aan weerskanten de geometrische vakken komen te liggen. Kort

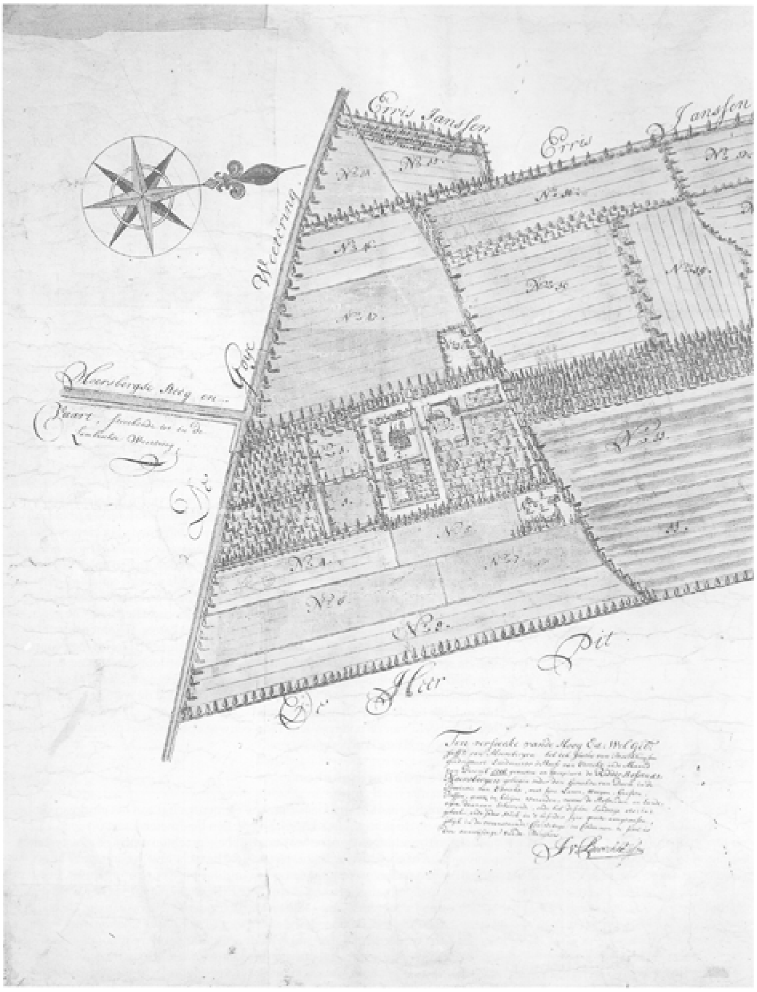

326 Moersbergen in 1706, opgemeten door Justus van Broekhuysen, detail (HUA, inv. nr. TA 1611).

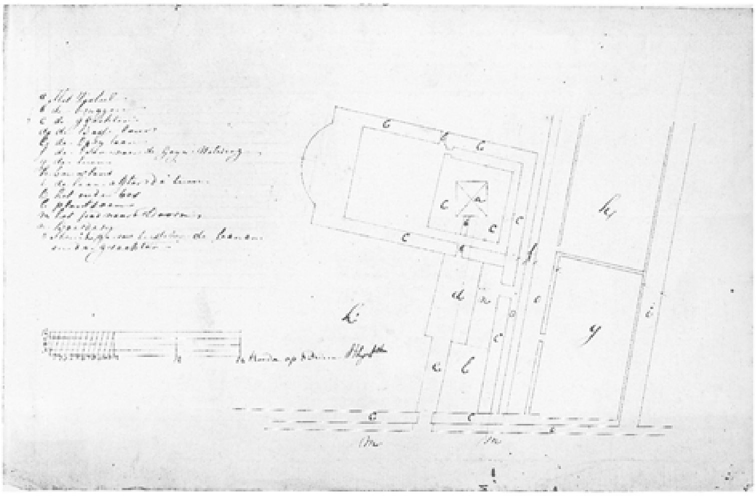

327 Moersbergen in 1824, schematische weergave van het terrein en de betekenis van de vakken (HUA, archief Moersbergen, inv. nr. 35).

voor 1700 vindt onder invloed van de Franse tuinarchitectuur nogmaals een kentering in de parkaanleg plaats. Het voorname, over het algemeen symmetrisch ingedeelde huis, liefst gelegen op een kleine verhoging, wordt een centraal punt in een eveneens symmetrische parkaanleg met lanen, berceaux en waterpartijen. De beleving van het park wordt naar buiten gericht, het zicht is niet meer door afgesloten partijen ingeperkt, maar verdwijnt in de perspectivische oneindigheid van lange lanen. Waaiervormige of stervormige patronen spelen daarbij een belangrijke rol. Langs de as(sen) legt men afzonderlijke tuinen aan die ieder op een eigen decoratieve manier worden ingevuld, hetzij met parterres de broderie (sierlijk gezwenkte perken), die men vanuit het huis kan zien, hetzij met concaaf en convex gebogen waterpartijen, treillages (architecturale latwerken), berceaux (loofgangen, met geschoren bomen overhuifde wandelpaden), beelden en tuinpaviljoens of -koepels. Verder van het huis vindt men in de vakken moestuinen, sterrenbossen, hakhoutbossen en de wei- en bouwlanden. In een enkel geval is er sprake van een ‘grand canal’ bij een huis.

In de loop van de 18de eeuw wordt het strakke ontwerpprincipe weer losgelaten ten gunste van een meer gevarieerde, ruimtelijke opbouw. Hierin zijn de deeltuinen weliswaar nog steeds in geometrsiche vakken opgenomen, maar tevens *ogenschijnlijk* meer willekeurig in het park gesitueerd. Het strenge concept van de symmetrsiche opbouw van het park wordt daardoor gerelativeerd. Een symmetrsiche as blijft wel aanwezig maar is minder pregnant. Speelser en verrassender zijn de sleutelwoorden. In de 19de eeuw zal de wens tot variatie uiteindelijk tot de landschapsstijl leiden.

Een voorbeeld van zo'n verrassend 18de-eeuwse opbouw was de formele aanleg van de buitenplaats Wulperhorst.

De parken nader bekeken

Een eenvoudige aanleg met klassicistische elementen ligt aan het eind van de 17de eeuw bij de ridderhofstad *Moersbergen*. Een landmeterskaart uit 1706 van Justus van Broeckhuysen toont het door dubbele grachten omringde kasteel met een voorburcht aan de noordkant. Het kasteel ligt scheluw in een regelmatige structuur van paden en water, wat op een middeleeuse oorsprong duidt. Een lange laan met

op regelmatige afstand ingeplante rijen bomen loopt via het voorterrein op het huis aan, het voornaamste klassicistische element in de aanleg. De laan verbindt het huis met de doorgaande weg van Utrecht naar Rhenen. Aan weerszijden van de laan liggen akkerlanden. Omdat het terrein vóór het kasteel al door de voorburcht met bijgebouwen werd ingenomen, kwam de geometrisch ingedeelde moestuin aan de oostkant hiervan te liggen. Achter het kasteel liggen de regelmatig ingedeelde vakken met boombeplanting en weilanden, afgeperkt door boomsingels. Van de aanwezigheid van een lusthof die meer dan utilitair van aard is, lijkt nog geen sprake te zijn. De aanleg volgt het stramien van de verkaveling, zoals wij ook al bij Zuylestein zagen.

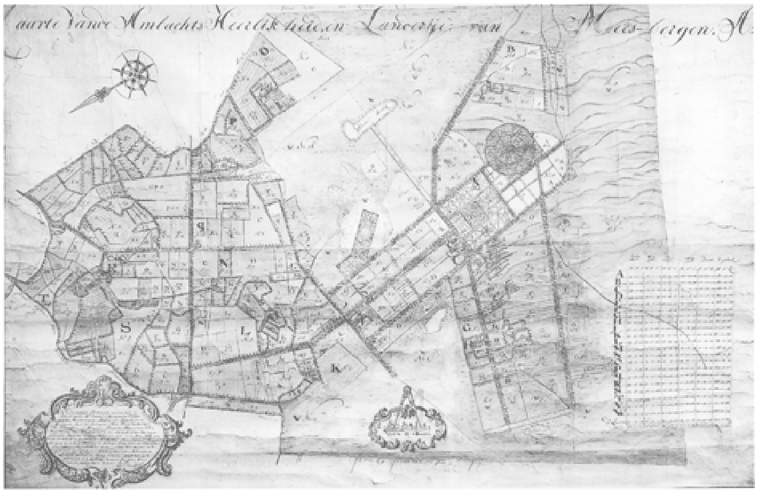

328 ‘Caarte van de Ambachts Heerlikheid en Landerije van Maas-bergen Ao 1721’ door landmeter Justus van Broe(c)khuyzen, 1716. Het terrein met de rechte lanen en de Folcoldusheuvel steken duidelijk af tegen de kleinschalige verkaveling van de omgeving (HUA, inv. nr. TA 168).

In 1707 is het goed verkocht. De nieuwe eigenaar, Cornelis de Boodt, onderneemt een modernisering van het park. Wanneer het bezit in de jaren 1749-1770 beschreven wordt is er sprake van het graven van een ‘com’ (1751) en het uitbaggeren van een ‘snoeckenvijver’ (1752) die beide nog niet op de kaart van 1706 voorkomen, alsmede het aanplanten van nieuw bos. Een plan van Moersbergen uit 1824 dat op Het Utrechtse Archief bewaard wordt, laat de onmiddellijke omgeving van het kasteel zien vlak voordat de wijzigiging in landschapsstijl zou plaatsvinden. Het strakke stramien van paden en water dat in 1706 was getekend is nog steeds aanwezig. Alleen aan de oostzijde is de gracht uitgegraven tot een spiegelboog.

Het voorterrein dat ‘bassecour’ heet, is enigszins versmald doordat de vroeger daarop staande bijgebouwen blijken te zijn afgebroken (HUA, Moersbergen, inv. nr. 35 en 37).

Enerzijds nog betrekkelijk ouderwets, maar tegelijk al groots van opzet is de aanleg bij *Maarsbergen* met een duidelijke hoofdas die vóór het derde kwart van de 17de eeuw tot stand kwam en in het begin van de 18de eeuw op onderdelen is veranderd. Op een kaart van Justus van Broeckhuysen uit 1721 is te zien hoe direct rond het omgrachte huis parterres met cirkel- en stervormige paden gesitueerd zijn met dwarslanen aan de noord- en zuidkant. De parterres onderbreken de dominerende centrale noord-zuid as waarop het huis ligt. Aan de oostkant van de aanleg loopt een lange laan aan op de Folcoldusheuvel, die met hakhout is beplant en waarop in het middelpunt van zestien lanen een koepel staat, vanwaar men een wijds uitzicht over het landschap had. Dat uitzicht was ook mogelijk vanaf de ‘Paraplu’, de kleine ronde heuvel aan de westkant van de laan. De aanleg eindigt in een halve cirkel. De centrale as van Maarsbergen maakt nu deel uit van de weg Leersum-Woudenberg. Een aantal eiken over het spoor behoort nog tot de 17de-eeuwse laan. Dit is overigens niet het enige 17de-eeuwse element dat van Maarsbergen heden ten dage herkenbaar overgebleven is. De lanenstructuur met halfronde beëindiging aan de zuidkant en de beide rotondes, de Folcoldusheuvel en de Paraplu, treft men nog ongewijzigd aan, zij het dat de omgeving nu met bossen is beplant, waardoor de uitzichtsfunctie van beide rotondes teloor gegaan is.

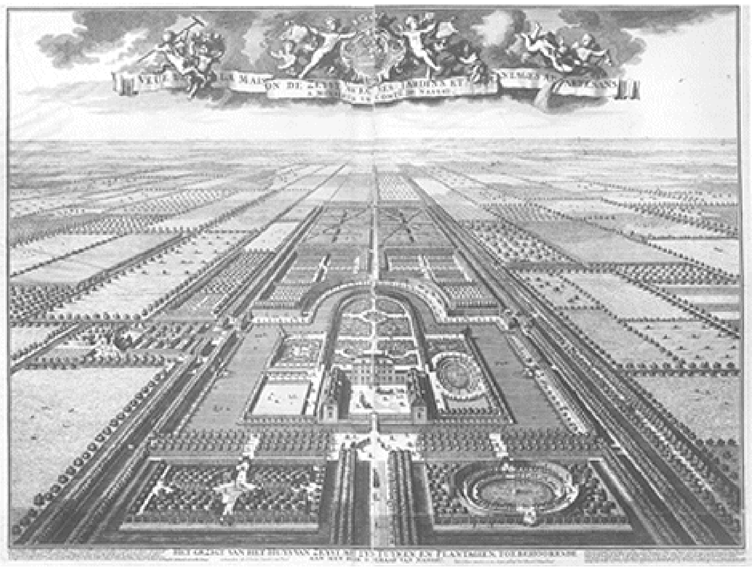

329 ‘Het Huys van Zeyst met zyn Tuynen’ omstreeks 1700 in koper gegraveerd door Daniël Stoopendaal (pag. 232-233).

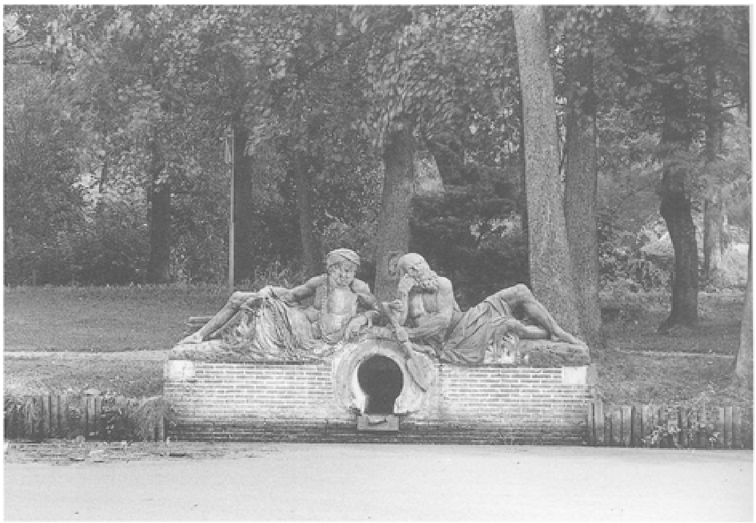

330 Het beeld Europa (rechts) en Afrika (links) van A. Xavery aan de rand van de Slotvijver (foto RDMZ, 1996).

Werkelijk vernieuwend voor de provincie was de aanleg bij het huis of 'Slot' te *Zeist*, met als opdrachtgever Willem Adriaan, graaf van Nassau, heer van Odijk, Kortgene, Zeist en Driebergen en achterneef van koning-stadhouder Willem III. Geïnspireerd door de Franse tuinkunst liet hij op een groot gebied tuinen en sterrenbossen aanleggen langs een lange hoofdas. Op het snijpunt met de bestaande Dorpsstraat kwam een rondeel, het Rond. Pas toen de tuin en bijgebouwen in 1682 grotendeels gereed waren, begon men met de bouw van het hoofdhuis, het corps de logis.

Langs de aan beide zijden met drie rijen bomen beplante oprijlaan lagen dicht bij het huis symmetrische deeltuinen. Weilanden, boomgaarden, sterren- en hakhoutbossen lagen meer naar de uiteinden toe. Het gedeelte van de rechthoekige tuin direct achter het huis eindigde spiegelboogvormig en was met water omsloten. De symmetrie van de aanleg werd niet alleen door het padenbeloop en de situering van de tuinen geaccentueerd, maar ook door de bebouwing. Vanzelfsprekend lag het 'Huys' centraal met zijn cour d'honneur en de beide aangebouwde vleugels met de 'Keukens' en de 'Groote Galdery of de Orangerie'. Op de hoeken van de aanleg achter het huis waren, uiteraard symmetrisch, twee 'Kabinetten of Tuinhuisjes' neergezet. In twee vakken met een weiland ten noorden van het huis stonden duiventillen. Bij de verkoop van de goederen in 1745 aan Cornelis Schellinger ten behoeve van de Hernhutter- of Evangelische Broedergemeente, stonden deze er nog: '.... nog drie perceelen weijlandt, geleegen ten weederzeijden der laan voor het huijs Zeijst, met zyn Duijve vlugten, daar op staande....'. Ook van deze aanleg vervaardigde Daniël Stoopendaal omstreeks 1700 een - wederom geïdealiseerde - serie kopergravures 'Naa 't Leven Getekent'. Hoogstwaarschijnlijk deed hij dat nog in opdracht van Willem Adriaan die in 1705 overleed. Alle elementen van een 'vermaekelyk lusthof' een Nassau waardig, treft men aan: geschoren heggen, besloten ronde en ovale kommen, een 'Boelingrin' oftewel een verzonken grasveld waar balspelen beoefend werden, parterres de broderie die 'Blomtuyn' en 'Gras Parter' genoemd worden, waterwerken die door middel van pompen van water voorzien werden, marmeren vazen en beelden, een 'Faisantery' en fraaie smeedijzeren hekken ter afsluiting van het voorplein en de lange laan. Coulissen in de vorm van geschoren heggen en laanbeplantingen versterkten de dieptewerking van de zichtas, die aan de zuidkant op de kerktoren van Houten was gericht. Het

was een lustoord in de ware zin des woords, dat door tijdgenoten zeer bewonderd werd. De diplomaat Coenraat Droste wijdde een uitvoerig loflied aan de tuinen, na een bezoek aan het complex waar hij vaak als gast vertoefde: ‘Ik spreek van 't waeter niet, door de Natuer gegeven / Om dat het door de pomp na boven werdt gedreven / En niet te min den tuyn door sprongen seer verciert / Met menig marmre beelt, van Romen daer gestiert’. Die marmeren beelden zijn op één na, alle verkocht. Dat is al betrekkelijk snel na de aanleg gebeurd. De Nassau's hadden voor de verkoop van het complex in 1745 al eerder onderdelen uit de tuin verkocht. Zo meldt Smids dat de schone beelden in 1707 (!) al niet meer gevonden

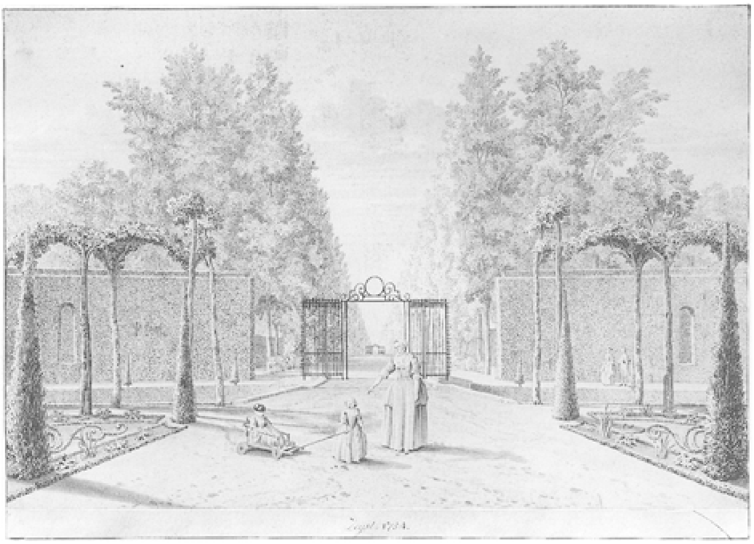

331 Gezicht vanaf het Slot van Zeist in zuidelijke richting. Links en rechts ziet men delen van de kunstige parterres de broderie. Het Slotterrein wordt door hoge heggen met 'vensters' afgeperkt (gewassen pentekening uit 1754 door Johannes de Bosch, 30 × 50 cm, coll. Zeister Historisch Genootschap Van de Poll-Stichting te Zeist).

werden. David van Mollem van Zijdebalen had twee grote marmeren vazen op piedestallen gekocht voor zijn eigen buitenplaats aan de Vecht. In 1772 vermeldt de Tegenwoordige Staat nog wel 'twee schoone liggende Reuzen- of Rivier-Godsbeelden' naast de beide cascades. Een van die twee 'reuzenbeelden' is nog wel in situ. Het is overigens niet van de hand van 'Romen' (Roman), zoals Droste beschreef, maar van A. Xavery en stelt de stroomgoden Europa en Afrika voor. Dat kan men bij nadere bestudering vaststellen: de groep is op de sokkel gesigneerd 'Albertus Xav...'. De tegenhangers Azië en Amerika (ten onrechte ook wel 'Poseidon en Amphitrite' genoemd) hebben jaren in de overtuin van het huis Boschoord te Doorn gestaan. De eigenaren zijn echter in 1972 naar Waalwijk verhuisd en hebben de beeldengroep meegenomen.

Wie verantwoordelijk was voor het ontwerp van de tuin van Zeist is niet duidelijk. In dit opzicht worden zowel de naam van Jacob Roman als die van Daniël Marot genoemd. Beide architecten waren in die jaren werkzaam voor het stadhouderlijk hof en omgeving. De verwijzing van Droste in zijn vers naar 'Romen' is dus niet onmogelijk. Ondanks de verkoop van de beelden uit de tuin bleef het een prachtig voorbeeld van 17de-eeuwse tuinkunst. De Zeister kunstenaar Johannes de Bosch (1713-1784) maakte in het midden van de 18de eeuw achttien tekeningen in de

332 Het Slot met vijver, paden en heggen in 1755 (gewassen pentekening uit 1755 door Johannes de Bosch, 30 × 50 cm, coll. Zeister Historisch Genootschap Van de Poll-Stichting te Zeist).

333 Het park aan de achterzijde van het Slot met het nog steeds bestaande tuinhuis op de hoek, rechte paden en waterlopen en minutieus geschoren heggen die paden en boomgroepen inperken (gewassen pentekening uit 1755 door Johannes de Bosch, 30 × 50 cm, coll. Zeister Historisch Genootschap Van de Poll-Stichting te Zeist).

tuinen en directe omgeving waaruit de unieke kwaliteit van de aanleg nog steeds valt af te lezen.

Tot 1831 was het voornaamste deel van de tuinen in grote lijnen nog aanwezig. Wijzigingen in de loop van de tijd, die doorgaans vereenvoudigingen waren, vonden binnen de hoofdstructuur plaats. Na de verkoop aan de Evangelische Broedergemeente in 1745 werd bijvoorbeeld het gedeelte waar zich de 'Nieuwe Kom of de Orangery Park' bevond tot begraafplaats ingericht. Op de weilanden met de duiventillen die waren verpacht, verrezen na 1748 de beide rechthoekige pleinen met de huizen van de Evangelische Broedergemeente. In 1830 werd het Slotcomplex gekocht door J.E. Huydecoper die aanmerkelijke wijzigingen aan huis en park liet aanbrengen. Hierna komt dat nog uitvoerig ter sprake (Archief van het Huis Zeist 1677-1953, inv. nr. 19; Boedelbeschrijving uit 1746, (77 verso), GAZ; Smids, 1737, 313; Struick, 1969, 144).

Geen van de buitenplaatsen op de Utrechtse Heuvelrug zou de allure van 'Zeist' benaderen. De 18de-eeuwse buitenplaatsen waren kleinschaliger en kwamen niet verder dan enkele lange assen met een paar parterres de broderie terzijde.

In het begin van de 18de eeuw is de aanleg gerealiseerd bij het huis *Beek en Royen* te Zeist. Omstreeks 1730 had de Utrechtse regent Hendrik Verbeek aan de oostkant van de Dorpstraat een terrein met enige opstallen verworven, dat hij in de jaren daaropvolgend aanmerkelijk wist uit te breiden. Na de bouw van een nieuw huis liet hij naar de mode van de tijd een tuin en park aanleggen. Het effect voor het huis is wijds door de toepassing van grote diagonale assen. Achter het huis is sprake van een kleine barokke aanleg, een parterre de broderie, omgeven door een gebogen heg. De ruimte was daar maar beperkt. Het uiteindelijk resultaat is weergegeven op een kaart uit 1771 van landmeter H. van Cooten: een lange op het huis aanlopende as met een gezicht op de toren van Amersfoort. Deze laan splitst zich halverwege in drieën. Diverse rotondes, kommen, een uitzichtbergje en een paar kronkelende paden zijn in het park opgenomen. Afgezien van het hoofdgebouw was er sprake van een stal en een koetshuis, hoogstwaarschijnlijk

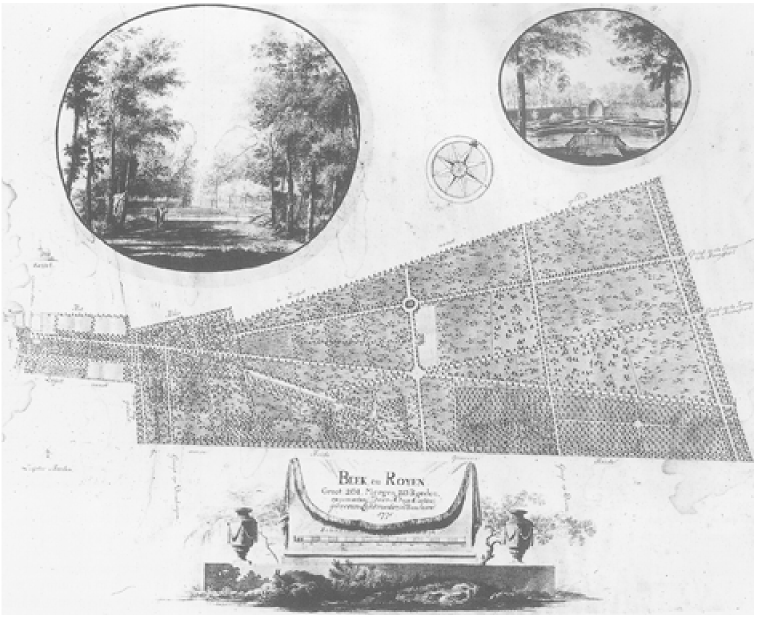

334 Beek en Royen in 1771. Plattegrond en gezichten in het park, opgemeten en getekend door H. van Cooten (coll. Zeister Historisch Genootschap Van de Poll te Zeist).

daarnaast, en ook van een ‘broeyery’, een oranjerie. In 1818, bij de veiling van goederen in de gemeente Zeist wordt het goed als volgt beschreven: ‘... het voorste gedeelte uit de Zeijster Dorpsstraat tot aan de Oude Arnhemsche Weg, met kapitale zwaare Beuken en Eiken Boomen beplant, en de Vakken met zwaar Eiken Stek bepoot, voorts eene kapitale Moes- en Broeituin, diverse stukken Bouwland in hetzelve, en een Karssen Boomgaard.... het achterste gedeelte van hetzelve Bosch, strekkende uit de Oude Arnhemsche Weg tot aan de Heide, met diverse trotsch aangelegde Lanen, Vijvers, Kommen en Bergen voorzien, beplant met Eiken, Beuken en Sparre-Boomen, voorts diverse jonge Sparre-Bosschen, een aantal Mergen met jong Eike Stek beplant, en diverse Mergen met extra zwaar Eike Hakhout. Item een Daghuurders Wooning in het Bosch geleegen....’. Met deze verkoop raakten huis met de kleine tuin en de annexen enerzijds en het grote park anderzijds in verschillende handen. Het park werd verkaveld, een deel ten behoeve van de aanleg van de buitenplaatsen Hoog Beek en Royen en Pavia, een deel voor de aanplant van een bos dat de naam ‘Zeister Bos’ zou krijgen.

De 18de-eeuwse structuur van lanen is tegenwoordig nog steeds herkenbaar: de lange as heet nu de Laan van Beek en Royen, voortgezet als de Woudenbergse weg. Het Laantje zonder Eind, ooit Verbeeks spoor genoemd, is een van de drie van de as afgesplitste lanen. Een inmiddels bijna verdroogde kom ligt bij het Jagershuis aan de westkant van de Woudenbergse weg, een tweede kom, de Koekepan genaamd, ligt iets ten oosten van de weg bij de hertenkamp (Archief van het Huis Zeist 1677-1953, inv. nr. 38, GAZ).

Uit het midden van de 18de eeuw dateerde de originele formele aanleg bij het huis *Wulperhorst*. Een opmeting uit het laatste kwart van de 18de eeuw voor de

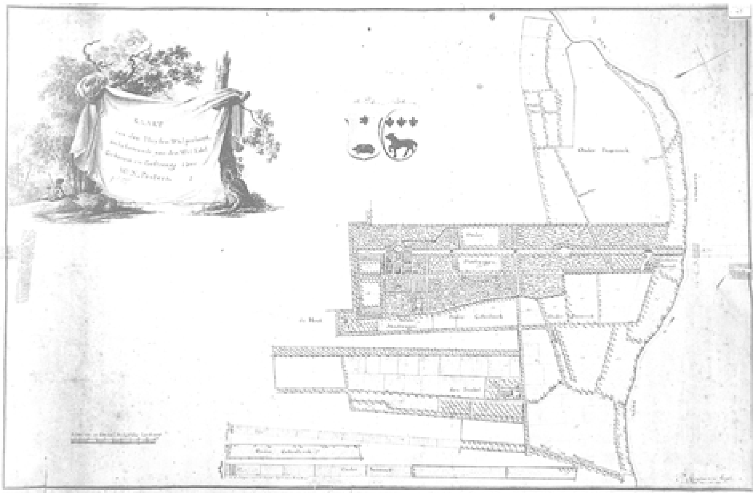

335 Wulperhorst in de 18de eeuw door P. Huguenin, Capt. (coll. Zeister Historisch Genootschap Van de Poll-Stichting te Zeist).

toenmalige eigenaar W.N. Pesters laat de samenstellende onderdelen zien. Een zeer lang 'grand canal', onderbroken door ovale vijvers, loopt langs de zuidoostkant van het huis, maar heeft daar opmerkelijk genoeg compositorisch gezien geen directe relatie mee. Ter hoogte van het huis wordt het kanaal vergroot tot een ovale vijver. Haaks op het kanaal lopen lanen die het terrein in rechthoeken verdelen. In de onmiddellijke omgeving van het huis is sprake van een regelmatige aanleg met tuinen, grachten, verdiepte (?) bassins en vakken gevuld met boomgaarden en hakhout. Twee vakken ten zuidoosten van het huis zijn met sterrenbossen ingeplant. Weilanden en een moestuin liggen ten westen en zuidwesten van het huis. Zoals steeds zijn nut en sier gecombineerd in de aanleg, waarbij de siertuinen direct bij het huis gelegen zijn.

Uit een verkoopnotitie van 1801 valt een indruk te krijgen van de omvang en inrichting van de buitenplaats: 'De capitaale buitenplaats WULPERHORST, by Zeyst aan de Zand- en Kleywegen gelegen, bestaande in een heerenhuizinge, koetshuizen, en stallinge voor 19 paarden, tuinmanswooning, orangerie en duivenhok, boomgaarden en tuinen, voorzien van persike-, druiven- en bloemekassen, en allerhande exquise vruchtboomen, serassen, goudvisschen en andere kommen met vischryke wateren met een gragt, door een nieuw gemaakte sluis uitkomende in den Krommen Rhyn, waar door alles zeer gemaklyk te water van en naar de Stad Utrecht kan worden vervoerd, veelerlei aangenaame wandelingen en laanen, met allerbeste weilanden, eeke en else bosschen tusschen beide, item considerabele plantagien van eeke en beuke boomen, waaronder veele van 3 en 4 voet over 't kruis; benevens 2 boeren-wooningen of hofsteden, alles annex den anderen onder Stoetwegen, Cattenbroek en Bunnik gelegen, en groot omtrent 167 mergen, met een dubbeld gestoelte in de kerk te Zeyst...' (de Oprechte Haarlemsche Courant, 4 juni 1801).

De formele aanleg werd tussen 1801 en 1829 tot een landschapspark omgewerkt. Het grand canal, nu niet meer dan een smalle sloot, heeft men daarbij gehandhaafd.

Van een bloeiperiode van de 18de-eeuwse klassicistische tuinkunst is maar weinig sprake op de Heuvelrug. De bestaande bewoners waren behoudend in het vernieuwen van hun tuinen, nieuwkomers in dit tijdperk waren nog beperkt. De genoemde voorbeelden zijn incidenten en de thans nog zichtbare overblijfselen gering, mede doordat ook het aantal buitenplaatsen in die tijd gering was.

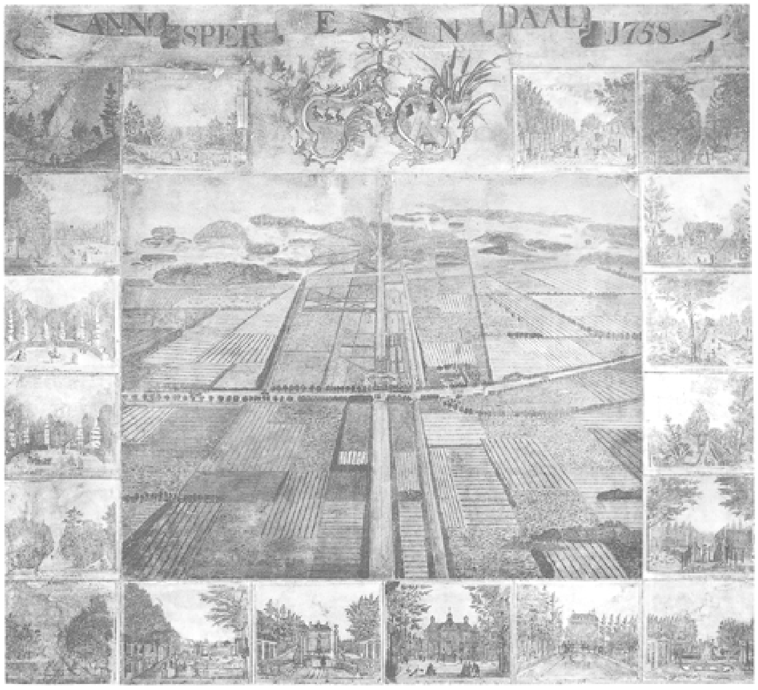

336 Sparrendaal (gewassen pentekening in kleur uit 1758 door A. Verryk & Zoon, 175 × 153 cm, coll. Gemeente Driebergen-Rijsenburg, overzicht).

Bovendien zijn bijna alle renaissance of klassicistische tuinen óf in later tijd vereenvoudigd, óf door een landschappelijke aanleg vervangen, óf verkaveld. Bij Zeist herkent men nog de lange as in Koelaan, Slotlaan en Verlengde Slotlaan. Bij de Wulperhorst werd bij de verlandschappelijking in het begin van de 19de eeuw het 18de-eeuwse 'grand canal', het zichtkanaal dat achter het huis langs liep, gehandhaafd. Ook bij Moersbergen, Houdringe, Beerschoten, Doorn, Beek en Royen, Broekhuizen en Maarsbergen werden de oude zichtassen opgenomen in de in landschapsstijl gewijzigde parken. Op de buitenplaats Oostbroek is de klassieke vakverdeling onder het laat 19de-eeuwse landschapspark nog herkenbaar.

Een van de weinige voorbeelden uit het midden van de 18de eeuw die de schaal van Zeist min of meer benaderen kon, was de aanleg rond het huis *Sparrendaal* te Driebergen. In 1754 bouwde de eigenaar Jacob van Berck, burgemeester van Utrecht, zich een nieuw buitenhuis 'Sper en Da(a)l' met bijgebouwen, midden op een lange schapendrift die loodrecht stond op de straatweg. Het wegenpatroon gebruikte hij bij de aanleg van een formele tuin die bestond uit siertuinen bij het huis en uit bossen met naaldhout ('sperren') en eikenhakhout meer naar achteren gelegen. Op een illustratieve vogelvluchttekening van A. Verryk & Zn. uit 1758, die op het huis bewaard wordt, ziet men huis en tuinaanleg in negentien taferelen afgebeeld. Op het grote middentafereel is een overzicht van het complex weergegeven. De details van de tuin bij het huis en het park met uitzichtspunten

337 ‘De Menagerie en Thuyn te sien’. Links is een hoenderhof afgebeeld met kippen en pauwen die gevoerd worden. Daar achter is een latwerk aangebracht. In het midden loopt een door hoge heggen begeleide laan die wordt afgesloten door een hek. Rechts bevindt zich een door heggen omgeven gedeelte. Hiervoor langs voert een watertje dat door een brug met ijzeren balusters is overkluisd (gewassen pentekening in kleur uit 1758 door A. Verryk & Zoon, coll. Gemeente Driebergen-Rijsenburg, detail).

338 ‘Op de Groote Laan 7 Laanen te sien’. Op de voorgrond is de helft van een rotonde afgebeeld waar zich enkele wandelaars, een ruiter en honden ophouden. Op dit deel van de rotonde komen zeven lanen uit (gewassen pentekening in kleur uit 1758 door A. Verryk & Zoon, coll. Gemeente Driebergen-Rijsenburg, detail).

ziet men rondom in achttien kleine tekeningen. Uit al die tekeningen kan men goed opmaken hoe gevarieerd de aanleg bij Sparrendaal ooit is geweest. Het huis ligt op een kruispunt van rechte lanen. Vóór Sparrendaal dat met een driedelig hek tussen hekpijlers van de straatweg is afgescheiden, liggen de twee bouwhuizen met dakruiter met daar tussenin een geschulpte en verdiepte kom met fontein naar Frans model.

De paden worden door hoge geschoren heggen begeleid. Achter het rechterbouwhuis ziet men een boomgaard met een schuur en de slangenmuur.

Rechts van de as naar het noorden zijn de vakken met boomgaarden en vermoedelijk moestuinen gevuld. Aan het eind van de as is een sterrenbos getekend en links van de as blijken cultuurgronden in gebruik te zijn. Op de achtergrond liggen de heuvels van de Utrechtse Heuvelrug. Direct rechts van het huis is de kleine kerk van Driebergen afgebeeld, een centraalbouw, met wat bomen omgeven. In het park bij het huis stond een menagerie, een hoenderhof met gevogelte. Daarnaast was een cascade die in een langwerpig bassin uitstroomde. De uitmonding in de vorm van een leeuwenmasceron is thans in de vijver van het tegenoverliggende park De Wildbaan opgenomen. Verderop in het park waren verschillende wandelingen door de lanen mogelijk die leidden naar een stenen tafel, een kleine naald, een grote naald of naar een rotonde waar wel veertien lanen op uitkwamen.

Tussen 1806 en 1810 is dit park verrijkt in dezelfde formele trant, hetgeen opmerkelijk is, omdat dan de ‘nieuwe’ landschappelijke stijl elders sterk in opkomst is.

In de tweede helft van de 17de eeuw werd de hoofdstructuur van de latere buitenplaats *Dennenburg* in Driebergen aangelegd. Deze bestond uit drie vakken binnen een middeleeuwse verkaveling, waar op het middelste vak een boerderij met erf lag. In 1729 verrees op de plaats van de boerderij een buitenhuis, de omringende vakken werden als formele tuin ingericht. Voor het huis kwam een kleine geometrische tuin te liggen. Een rechte oprijlaan met een dubbele rij eikenbomen liep aan de oostkant van het huis en doorsneed het hele bezit. Een boerderij (jaartalankers 1729), moestuin en een boomgaard maakten ook deel uit van het ontwerp, zoals men dat bijna altijd ziet bij buitenplaatsen. De eigenaar liet in 1745 ten zuidoosten van het huis een sterrenbos aanplanten.

Bij het huis *Beerschoten* in De Bilt lag in de 18de eeuw aan de noordkant een uitgestrekte formele aanleg bestaande uit een rechte lanenstructuur, een berceau en twee sterrenbossen met als middelpunt respectievelijk een bergje en een goudvissenkom. Met het zand dat vrijkwam bij het uitgraven van de goudvissenkom is ten noordoosten daarvan ook een berg opgeworpen, de Trappenberg. De naam verwijst naar het feit dat er ooit 48 treden naar de top leidden. Van daar had men een fraai uitzicht over de omgeving tot aan de stad Utrecht toe. Rond deze ‘berg’ liep een wandeling van drie paden. Toen in het begin van de 19de eeuw rond het huis een landschappelijke aanleg is gerealiseerd, handhaafde men het grootste deel van de oudere structuur. Deze is nog steeds goed herkenbaar.

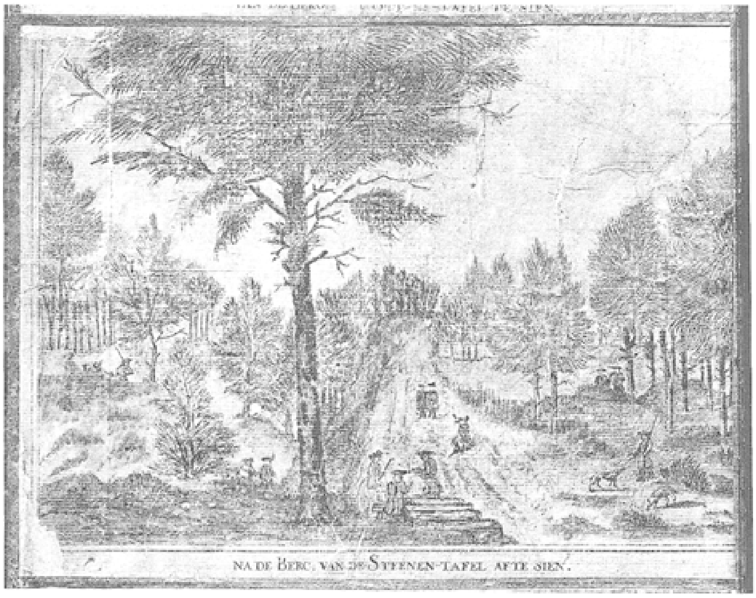

339 ‘Na de Berg van de Steenen-tafel afte sien’. Op de voorgrond is een heuveltje getekend met een stenen tafel waarbij enkele mannen zitten. Jagers en wandelaars houden zich op in het heuvelachtige landschap (gewassen pentekening in kleur uit 1758 door A. Verryk & Zoon, coll. Gemeente Driebergen-Rijsenburg, detail).

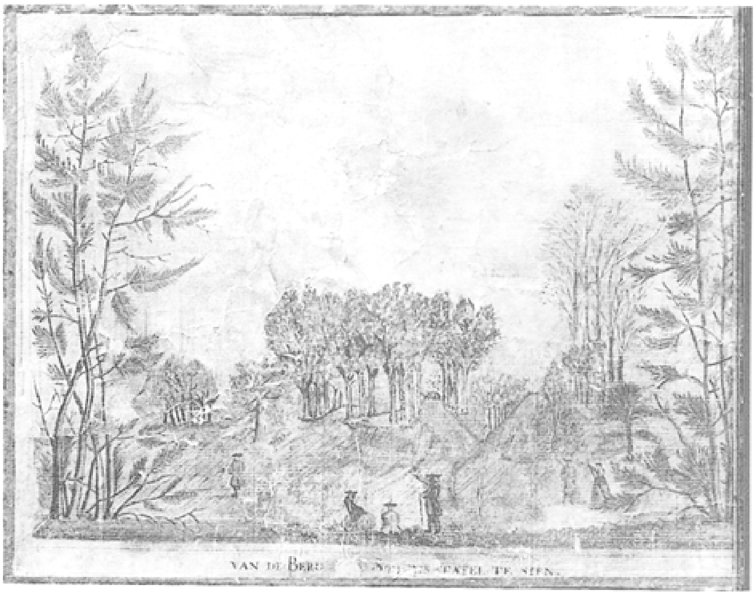

340 ‘Van de berg [na de] steene tafel te sien’. Een gezicht op een landschap met twee sparrenbomen als coulisse. In het midden ontvouwt zich een heuvelachtig landschap met enkele bomen en wandelende en wijzende personen. Op een der heuvels staat een stenen tafel (gewassen pentekening in kleur uit 1758 door A. Verryk & Zoon, coll. Gemeente Driebergen-Rijsenburg, detail).

In de tweede helft van de 18de eeuw komt men losser van het vierkante of rechthoekige stramien waarbinnen verschillende parterres symmetrisch ten opzichte van elkaar gesitueerd liggen. Het fenomeen wandelen en dwalen in een natuurlijk landschap doet zijn intrede. Een grilliger padenbeloop binnen de oude laanstructuren en asymmetrisch van de hoofdas gelegen tuinen en bosschages komt schoorvoetend aan die behoefte tegemoet. Men zou deze tuinstijl ‘Rococo’ kunnen noemen.

Aanvankelijk blijven die slingerende paden binnen de vierkanten of rechthoeken van de klassieke aanleg.

Op de reeds genoemde kaart van *Wulperhorst* uit het laatste kwart van de 18de eeuw lopen door enige met bos beplante percelen slingerende paden. In de bij de kaart horende renvooi wordt dat ook met zoveel woorden aangeduid: 'hakhout met de opgaande slingers tot het kanaal' en 'boogaard met de slingers en de halve kom'.

Bij de verkoop van enige percelen hakhout van de buitenplaats *Houdringe* in 1777 wordt als eerste geveild 'het Elze hakhout staande tusschen de Beukeheisters in de Slingerlaanen van 't nieuwe Bos'. Dit nieuwe bos is na 1772 gerealiseerd en lag waarschijnlijk iets ten noordoosten van het (nog te bouwen) nieuwe huis.

In de verkoopnotitie van Zandbergen wordt in 1791 aangeprezen: 'een groot wyd uitgestrekt wandelbosch, doorsneden met laanen en slingers'.

Een aarzelend slingerend pad in plaats van een strakke diagonaal door een bos is na de tweede helft van de 18de eeuw bij huis *Doorn* te vinden. In een verkoopacte uit 1792 van de ridderhofstad Doorn wordt zelfs melding gemaakt van een 'slingerbosch' langs de Achterweg. Dit acht men nu wellicht overdreven gezien de bescheiden aard van de slinger. Aan de andere kant was dat nu eenmaal de naamgeving voor dit soort bescheiden slingeraanleggen. Deze situatie is afgebeeld op een kaart van de buitenplaats die is gedateerd 1792, maar waarschijnlijk enige jaren daarvoor is gemaakt (HUA, TA 1346). In een overigens formele aanleg rond de ridderhofstad ziet men in de zuidoosthoek van het terrein, op enige afstand van het huis een rechthoekig bosperceel. Diagonaal loopt het bescheiden slingerpad. Een meer uitgewerkte versie van een slingerbos, overigens ook weer in combinatie met oudere elementen, is te zien bij *Oostbroek* op de kaart uit 1778, opgemeten en getekend door M.F. Armauer, tuinman van de buitenplaats. Het huis ligt, zoals dat inmiddels gebruikelijk is, in de grote as. Aan beide kanten van de as die met drie rijen bomen is beplant, liggen rechthoekige vakken die onderling geen relatie lijken te hebben. Ze zijn gevuld met een moestuin, boomgaarden, weilanden en hakhoutbossen. Een van de bosvakken heeft een patroon met diagonalen en een symmetrisch in- en uitzwenkend padenbeloop dat vroeg 18de-eeuws aandoet. Moderner is de inrichting van het bos direct ten oosten en westen van het huis waar een asymmetrisch, slingerend pad doorheen loopt dat zich zelfs over de as doorzet.

Over het algemeen droegen de buitenplaatsen nog lang een utilitair karakter. In het utilitaire vond de eigenaar ook het 'vermaak'. Een en ander blijkt bijvoorbeeld uit de verkoopadvertentie uit 1791 van de buitenplaats *Zandbergen* (Huis ter Heide): 'heere huizinge (...), tuinmans huis, daghuurders wooning; stal voor 8 paarden en

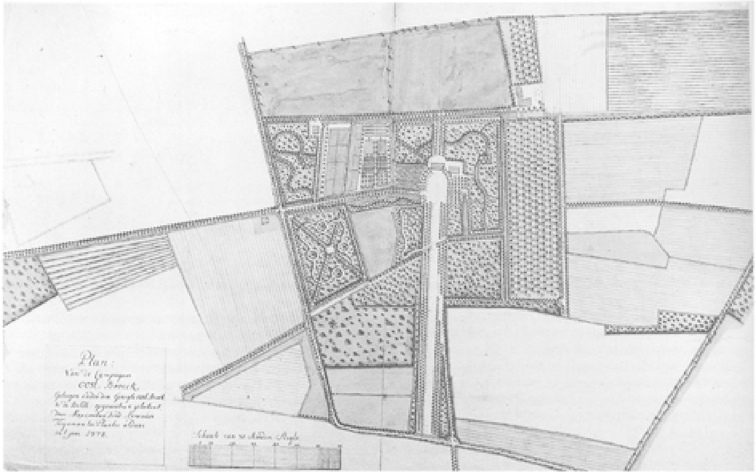

341 ‘Plan van de Campagner Oost-Broeck, Geleegen onder den Geregte Oost-Broek & de Bilt: opgemeeten & geteekent door Maximilian Fried: Armauer Tuynman ter Plaatse aldaar in 't jaar 1778’ (ingekleurde pentekening, coil. Bibliotheek Wageningen UR, Speciale Collecties).

ruim koetshuis; groote schuuren, in één derzelven nog een stal voor 4 paarden en 12 hoornbeesten; 2 hooybergen etc., zeer groote moestuin, voorzien van allerlei exquise vruchtboomen, persikken-kasten en lessenaars voor druiven; ruime menagerie en boomgaarden; een groot wyd uitgestekt wandelbosch, doorsneden met laanen en slingers goedgroeyend eik en berken hakhout; en eindelyk een groot bosch, beplant met ruim 30 jarige sparren...’ (Utrechtsche Courant, 29 april 1971). Een siertuin lijkt er niet te zijn.

Sprake van ‘landschapsstijl’ is er in al deze gevallen niet. Men moet deze vorm eerder, zoals hierboven al is gezegd, als rococo-uiting beschouwen, een frivole variatie op het klassieke ontwerp. In dit licht bezien is de aanleg die in 1815 door C.G. Breitensteyn, leerling van J.D. Zocher sr., bij *Dennenburg* werd ontworpen een goed voorbeeld van een overgangsvorm. Hierbij doet de landschappelijke aanleg aarzelend zijn intrede zonder dat het formele patroon van de oude aanleg wordt losgelaten. De grachten en sloten werden zodanig in slingervorm vergraven dat het rechthoekige stramien gehandhaafd bleef. Langs de randen van het terrein werd een rondwandeling in de vorm van een slingerend tracé aangelegd met een aantal uitzichtspunten. Achter en voor het huis ontstond, binnen de rechthoek van de oorspronkelijke aanleg, een in lussen gelegd padenpatroon. Dit alles heel bescheiden, nog zonder het grote gebaar waarmee de volgende generatie zoveel succes zou hebben.

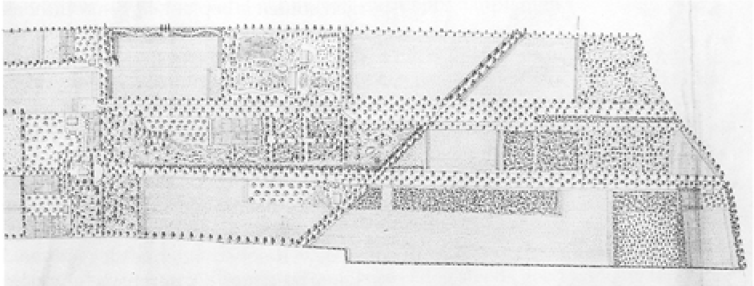

342 ‘Kaart van de Buitenplaatsen genaamd Dennenburg & Broekbergen Gelegen in de Gemeente Driebergen Toe Behoorende Aan den heer Carl. Van der Muelen Heer van

Maarssenbroek'. De kaart werd omstreeks 1830 vervaardigd, detail (HUA, Archief Van der Muelen inv. nr. 196).

De landschapsstijl

De opkomst van de landschapsstijl in Nederland hangt nauw samen met de opkomst van een ander, nieuw natuurbesef, namelijk de Romantiek als contrast met het heersende Rationalisme. De behoefte aan emoties, indrukken en belevenissen die de natuur kan verschaffen wordt afgezet tegen de ordelijke door de mens beheerste wereld. De tuin volgt in de Romantiek ‘de vrije natuur’ en wordt op ‘natuurlijke’ wijze tot park. Rondwandelend in het park moet men verschillende emoties kunnen ondergaan die bereikt worden door contrasten in de aanleg, zoals een open weidelandschap ten opzichte van dichte bossen, heuvels tegenover dalen, in het ongewisse verdwijnende waterlopen en ‘toevallige’ ruïnes of follies. Illustratief in dit opzicht zijn de aantekeningen die Van Oosthuyse omstreeks 1806 maakte over zijn buitenplaats Sparrendaal in Driebergen: ‘Dit is wel het fraayste goed met dat van Rijsenburg, dat men in een landtstreek van de 17 Provintieën kan beschouwen. Van bergen, beken, kommen, valleien en woestenijen. Het is de natuur, die veel tot vermaak bijbrengt’.

De nieuwe stijl was en bleef evenwel een door de mens gemaakte en georganiseerde natuur: ‘Een fraaye van mos gemaakte koepel op een hooge berg, aan des zelfs voet een groot rondwerpige kom, hetwelk een continuele bron formeert en nooit droog ligt en geeft uit zijn middel een beek, die altoos lopende is tot de Rijn’ (Harzing, 1964, 114).

Meer dan een eeuw is de landschapsstijl bepalend geweest voor de uiterlijk van de parken. Binnen dit begrip zijn verschillende stromingen te herkennen die men desgewenst ‘vroege’, ‘rijpe’ en ‘late’ landschapsstijl kan noemen.

De vroege landschapsstijl is een gekunstelde, niet architectonische stijl, waarin veel gebruik gemaakt wordt van sterk kronkelende lijnen en stoffering door middel van objecten en bouwwerken (boerderijen, hermitages, bruggetjes) die bij de wandelaar bespiegelingen moesten opwekken, zonder dat een en ander direct een onderlinge relatie bezat. In deze beginfase wordt de nieuwe stijl ingepast binnen de bestaande regelmatige structuren. Oude kommen uit de formele periode worden gehandhaafd en met enkele aanpassingen tot ‘natuurlijke’ vijvers vergraven.

Een volgende fase in de landschapsstijl is de architectonische fase, die ‘rijpe’ landsschapsstijl genoemd wordt. De tuinarchitect stapt af van gekunstelde incidenten in de aanleg. Kenmerkend voor de verder ontwikkelde landschapsstijl zijn de vloeiende lange lijnen van paden en waterlopen, de afwisselingen in de wandelingen, verschillende doorzichten die, visueel ongehinderd, verder gaan dan de begrenzing van het bestaande park, de toepassing van boomcoulissen, de plaatsing van groepen van bomen (clumps) die waterpartijen markeren of het oog naar vergezichten moeten leiden, open parkweiden, soms met een enkele boom, een solitair beplant en (kunstmatige) glooiingen. Afscheidingen waren er wel, maar deze werden vaak gecamoufleerd door ze aan te leggen als verdiepte greppels of sloten om de lange doorzichten niet te onderbreken. Een dergelijke verborgen afscheiding noemt men ‘ha-ha’ of ‘a-ha’. Objecten en gebouwen worden niet uit het ontwerp verbannen, maar zijn daaraan ondergeschikt. Een uitzondering vormt het huis: dat is steeds het natuurlijke middelpunt van de aanleg. Door de ruimtelijkheid van het ontwerp zijn de parken een eenheid. Grofweg kan men deze parken in twee typen verdelen: de naar binnen gerichte parken en de parken met wijdse gezichten buiten de eigenlijke aanleg. Van dit laatste type is J.D. Zocher de meest bekende tuinarchitect.

Na het midden van de 19de eeuw doet de derde fase, de ‘late’ landschapsstijl zijn intrede op de Heuvelrug. De lange vloeiende lijnen verdwijnen. De tuinarchitecten

werken minder geraffineerd, veel sjabloonmatiger dan voorheen en richten zich vooral op een zeer gevarieerd plantenbestand om daarmee hun speciale effecten te bewerkstelligen.

Op kaarten rond 1800 beginnen allengs de nieuwe, landschappelijke elementen in de tuinkunst zichtbaar te worden. Aanvankelijk zijn die elementen, zoals gezegd zeer bescheiden en kleinschalig van aard. Het beloop van grachtoevers maakt men golvend, zoals bij Sandwijck, Dennenburg, Maarsbergen en Doorn. De ‘rondwandelingen’ over de slingerpaden liggen in die beginperiode ver van het huis.

De vroegste landschappelijke veranderingen in het formele park van *Maarsbergen*

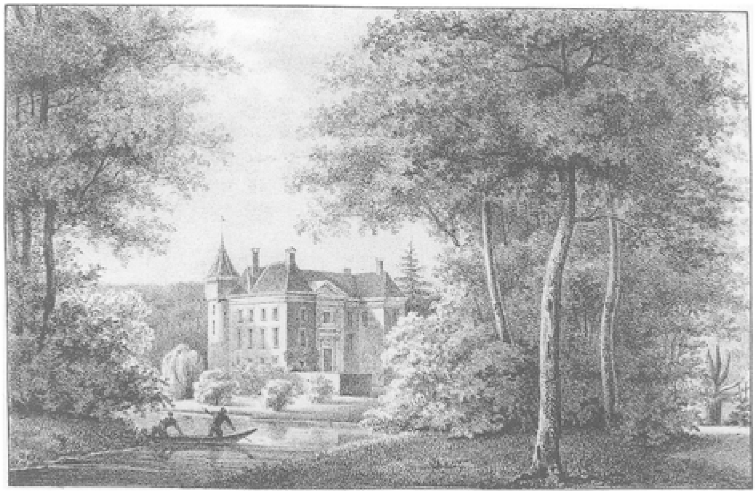

343 ‘Het Huis te Doorn’ omstreeks 1830 uit: *Gezigten van buitenplaatsen en gebouwen gelegen tusschen de stad Utrecht en de Grebbe*, geteekend naar het leven door M. Mourot, Utrecht 1829 en 1830. Het huis ligt in een romantisch landschapspark met forse boompartijen en struiken van diverse aard. Zelfs buiten de gracht werden planten in potten geplaatst om een zo divers mogelijk natuurlijk beeld te creëren.

344 Doorn, kadastrale minuut uit 1829 van sectie A, genaamd Moleneind, vijfde blad. Hier is het landschapspark rond het huis Doorn, direct ten zuidwesten van de dorpskern duidelijk herkenbaar.

stammen uit het eerste kwart van de 19de eeuw, tegelijk met de modernisering van het huis. De buitengracht ten zuiden van het huis kreeg een bescheiden en regelmatig slingerpatroon en het water rond het huis werd hartvormig vergraven. Zowel ten oosten als ten westen van de buitensingel en rond het weiland ten zuiden

van het kasteel werden slingerende paden aangelegd. Dat was ook het geval rond de veel verder weg liggende Folcoldusheuvel, het uitzichtspunt dat een dominerende rol in de 17de-eeuwse aanleg had gespeeld. Aan het eind van de eeuw, toen het bezit in eigendom was overgegaan aan K.A. Godin de Beaufort, werd de plaats nogmaals in landschappelijke stijl opgeknapt.

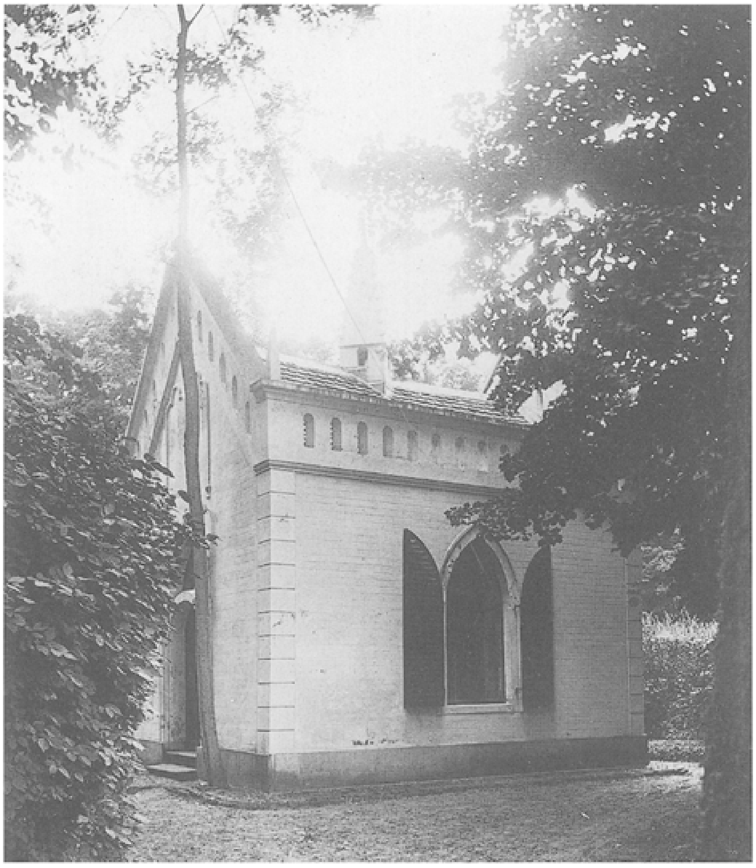

345 De neogotische kapel in het park bij huis Doorn omstreeks 1920 (coll. Oudheidkamer Doorn).

346 De tuinmanswoning Vedetta omstreeks 1900 in het park bij huis Doorn (coll. Oudheidkamer Doorn).

Vóór 1800 zijn enkele delen van het formele park bij huis *Doorn* al tot een parkaanleg in landschapsstijl veranderd. De meest markante verandering is het vergraven van twee bestaande vijvers tot een langgerekte slingervijver en het wijzigen van de rigide belijning van de oevers van de gracht in een meer welvend

beloop. Verdere wijzigingen, vooral aan de zuid- en zuidwestkant van het huis, vonden tussen 1814 en 1829 plaats. Mourot beeldt in 1829 een landschapspark af met volwassen boomgroepen en bomen en met flauw hellende, golvende oevers van de voormalige slotgracht. De kadastrale minuut uit hetzelfde jaar toont het hele terrein met de slingerende vijver ten zuiden en zuidwesten van het huis, waarin twee eilandjes zijn opgenomen, grillig omzoomde weilanden en een ‘bosch van vermaak’. Aan de noordzijde heeft het voorplein de vorm van een uitgezakte ovaal. Van de formele fase hiervoor handhaafde de onbekende tuinarchitect een boomgaard aan de noordkant van het terrein, de Gezichtslaan en de zuidelijke en oostelijke dwarslaan. In het park werden diverse gebouwtjes opgenomen zoals de woning ‘Campanella’ in rustieke stijl in de noordwestpunt van het park (Molenweg 7), een neogotische ‘kapel’, een gebouwtje dat eruit ziet als een kapel, maar dat uitsluitend diende als stoffering van het landschap en ter vermaak van de wandelaar. Op de kadastrale minuut van 1829 staat het aangegeven als ‘tuinhuis’. Pas later kreeg het de functie van kapel toebedeeld. Voorts werden een neogotisch kalverhok gebouwd (verdwenen) en een tuinmanswoning ‘Vedetta’ genaamd, eveneens in rustieke stijl. Dit huis is in 1920 afgebroken en verplaatst naar de Van der Leelaan, hoek Kaaplaan. Een ander gebouw dat in samenhang met de vroeg 19de-eeuwse parkaanleg tot stand kwam was een koetshuis, dat in 1838 is omgevormd tot oranjerie. De oude oranjerie lag in het verlengde van de noordvleugel van het huis, ter plaatse van het middeleeuwse poortgebouw. Op een open terrein voor het huis staat een typisch buitenplaatsobject, namelijk een duiventil.

Bij Doorn is geen sprake van een grote landschappelijke visie over het hele terrein. Slechts enkele delen zijn heraangelegd en vergraven, waarbij niet overal naar samenhang is gestreefd.

In het Plan van Zeist uit het prille begin van de 19de eeuw ziet men bij enkele Zeister buitenplaatsen op min of meer schematische wijze slingerpaden weergegeven. Bij *Kersbergen* ligt de rondwandeling ver van het huis dat nog steeds door een patroon van regelmatig beplante vakken is omgeven. Niet voor lang meer want in 1805 is daar al sprake van ‘zeer aangenamen in nieuwe Smaak aangelegde wandelingen ronds om de plaats en langs het water’. De ‘nieuwe

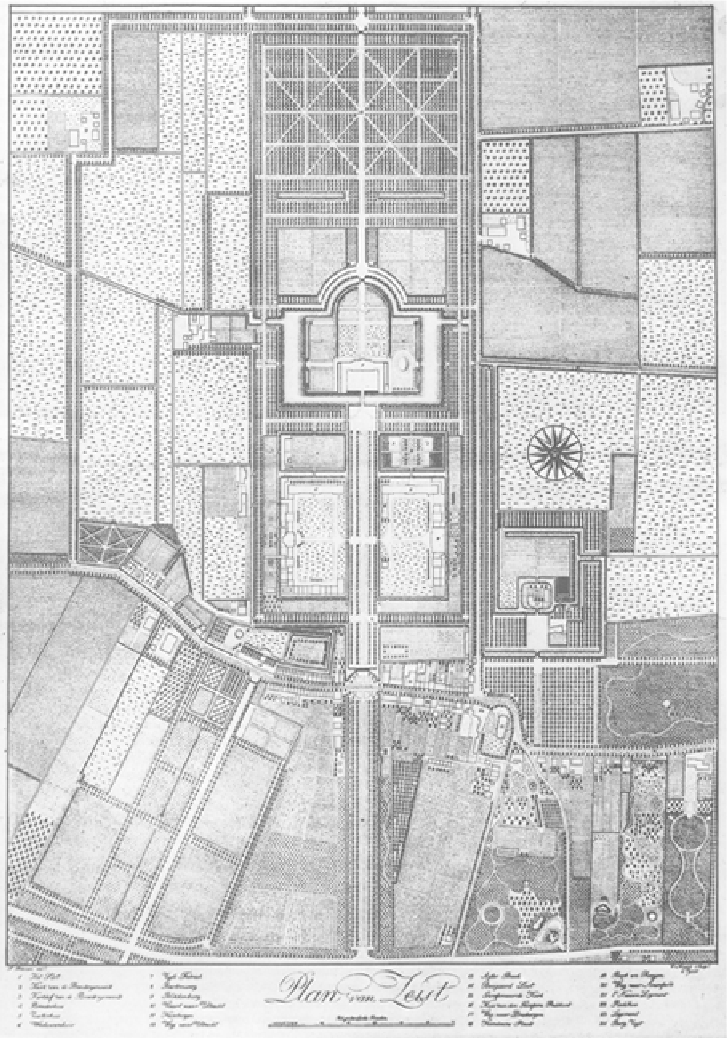

347 ‘Plan van Zeist’, getekend door C. Forsell omstreeks 1800. Bij een aantal buitenplaatsen langs de Utrechtseweg is al een landschappelijke aanleg zichtbaar (HUA, Archief Evangelische Broedergemeente, inv. nr. 317).

smaak' was al enige jaren eerder toegepast bij de er tegenover liggende buitenplaats *Veelzigt*, gesitueerd tussen de Utrechtseweg en de 1e Hogeweg, nu de plaats waar het Zeister politiebureau staat. De plaats was in 1800 in het bezit gekomen van J.F. de Beaufort van Duivendijke. Hij trof een zestig jaar oude tuin en boomgaard aan met vijver en sterrenbos, die hij onmiddellijk liet moderniseren. Wat die veranderingen waren, staat voor een deel beschreven in een verkoopacte van 1815. Er was 'Eene met Exquise Vrugtbomen en Heestergewassen in de Engelsche manier aangelegde Boomgaard' en een 'in de laatste smaak wel aangelegd Bosch'. In het bos lag een 'Goudvisch-Kom', restant van de formele aanleg en een 'à l'antike geschilderde Kappél'. Op het Plan van Zeist ziet men die veranderingen gevisualiseerd. Direct achter het huis lag een siertuin met sterk kronkelende paden, met een betrekkelijk open karakter. Het achterste deel van het park, dat van de tuin gescheiden was door een 'ruime moes en broeituin met schuttingen en latwerk omheind', bestond uit een dicht slingerbos met kronkelpaden, twee rotondes (restanten van de formele aanleg) en een uitzichtsheuvel in de noordoosthoek. Vanaf die heuvel had men zicht óver de vijver, de genoemde Goudvisch-Kom, op een bouwsel dat hoogstwaarschijnlijk de genoemde geschilderde Kappél was. Er is geen ontwerper van dit vroege landsschapspark bekend (Rhoen, 1996, 22-23).

Een andere summiere informatiebron over de aanwezigheid van Zeister buitenplaatsen in het begin van de 19de eeuw is de betrekkelijk schematisch getekende 'Carte du Camp d'Utrecht' uit 1804. De kaart beslaat het gedeelte vanaf Zeist tot en met Driebergen. Buiten de hierboven genoemde plaatsen zijn een paar bosvakken met slingerende paden te zien in het gedeelte ten oosten van de Laan van Beek en Royen. Voor het overige liggen er voornamelijk heidevelden aan de

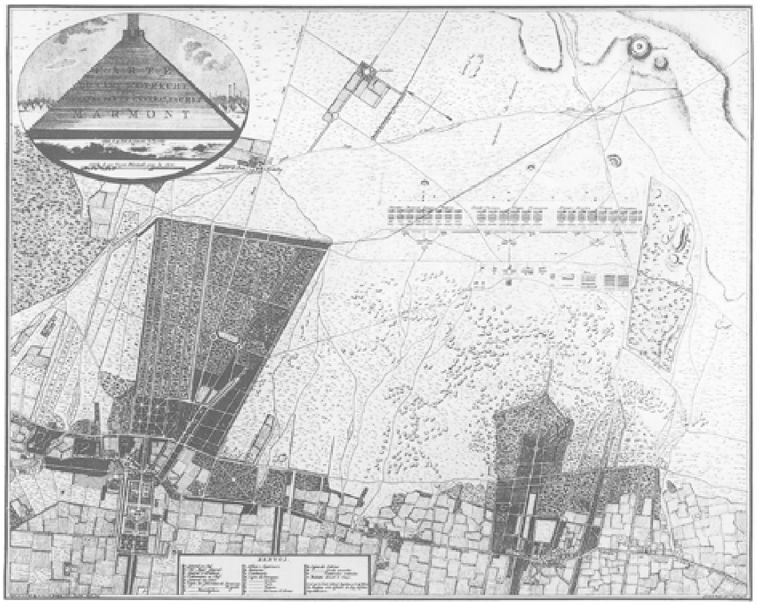

348 'Carte du Camp d'Utrecht'. De kaart is gemaakt in 1804 in opdracht van luitenanatgeneraal A.F.L.V. de Marmont. Heel duidelijk steken de buitenplaatsen, formeel en landschappelijk, af tegen de onontgonnen terreinen van de Heuvelrug (coll. Zeister Historisch Genootschap Van de Poll-stichting te Zeist).

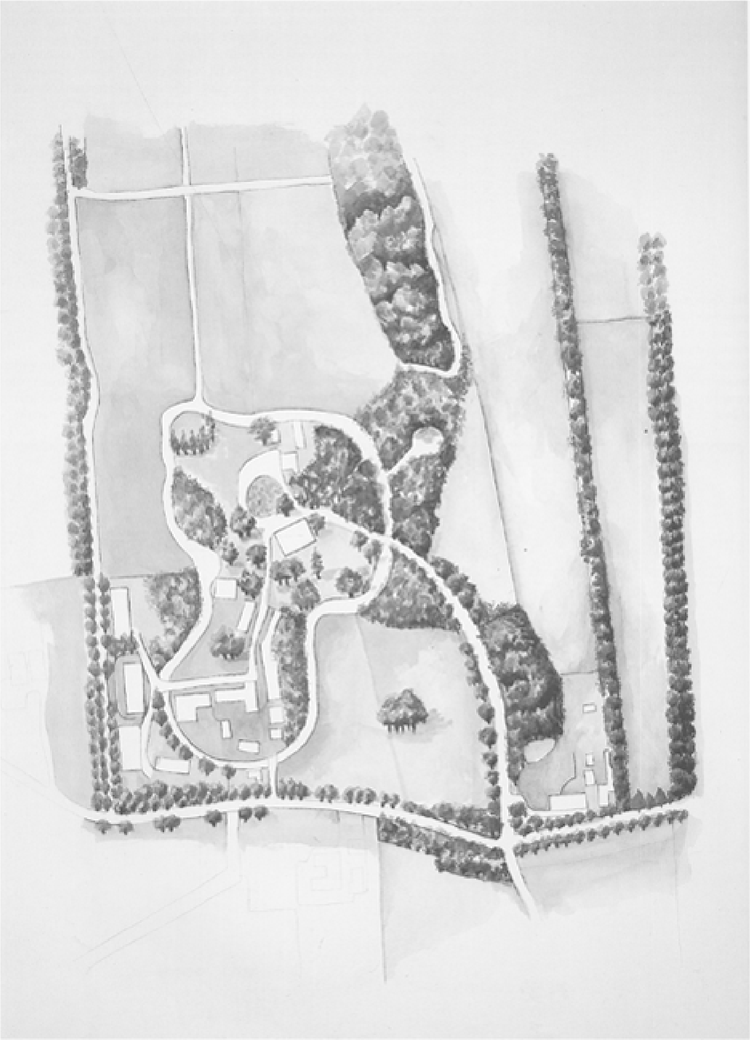

349 Vogelvluchttekening van het park van Wulperhorst (aquarel door Ineke van der Burg, 1999).

noordkant en landbouwpercelen te weerszijden van de Driebergseweg. De eerstkomende buitenplaats (in formele stijl) is Sparrendaal met zijn lange zichtas. In vergelijking met de toestand in 1758 is daar niets veranderd. Uit aantekeningen van P.J. van Oosthuyse, sedert 1805 eigenaar van 'Spar en Dal' blijkt dat hij nieuwe sparrenbossen had ingezaaid. De oude waren gekapt ten behoeve van de bouw van barakken in het Kamp van Zeist. Voorts was er een 'royale kom met rondom trappen welke allen met akacia's, rozen en andere sierlijke boompjes en fijnsparren gegarneerd is (...) en een fraaie merkwaardige partie waar een ermitage getimmerd werd, welke door tal van wandelaren bezocht wordt' (Harzing, 1964, 113).

Vanaf 1820 begint de bloeiperiode van de 'Stichtse Lustwarande' met name in Zeist, Driebergen en Doorn, waarbij het landschapspark een stormachtige ontwikkeling doormaakt. Bestaande formele en vroeg landschappelijke parken werden veranderd, maar tegelijkertijd werden vele nieuwe buitenplaatsen met huizen in een landschapspark aangelegd. Het verblijf in een lommerrijk en waterrijk gebied op de grens van het zand en de rivierklei, dat tevens een afwisselend gebied was met open vlaktes met heidevelden, glooiende delen met bos, wei- en bouwlanden, appelleerde aan de moderne, romantische smaak, die de zozeer gewenste gevarieerdheid in de natuur kon bewerkstelligen. De Utrechtse Heuvelrug werd ontdekt als een bekoorlijk, tekenachtig, prachtvol landschap dat bij uitstek geschikt geacht werd om die nieuwe smaak te etaleren.

Binnen een kleine dertig jaar was het hele beeld tussen Zeist en Driebergen gewijzigd. Was aanvankelijk voornamelijk sprake van 'heerlijke zaaivelden en akkermaalsbossen', na de eerste drie decennia zag men 'op heuvels, op wier afhellingen bevallige schakeringen van boomgroepen, bloembedden en op- en afstijgende paden gemaakt zijn, onder meerdere, de in een edelen stijl gebouwde heerenhuizen, te midden van smaakvol aangelegde parken verrijzen'. Ook wordt door enthousiaste reizigers melding gemaakt van de snelheid waarmee een en ander had plaatsgevonden: 'Het is nog niet zoo vele jaren geleden, dat van al dezen aanleg hier omstreeks niets werd gezien; hetgeen te opmerkelijker is, als men nagaat, dat een groot deel der gronden van dit nu zoo verlustigden oord aan de heide moest ontwoekerd worden...' (Christemeijer 1837, II, 131-132).

Het bebossen van de heide kwam aan het eind van de 18de eeuw op gang.

Enerzijds werd dit uit exploitatieve redenen gedaan, anderzijds had het ook een element van 'vermaak' in zich. De term 'het vermaakelijke buitenleven' is in die tijd ontstaan en wijst daarop.

Zo ontstond een landschappelijke aanleg op de buitenplaatsen Schoonoord te Zeist (1820), Houdringe en Beerschoten (omstreeks 1820), Sparrenheuvel (na 1824), De Breul (ca. 1824), Hoog Beek en Royen (tussen 1818 en 1825), Moersbergen (tussen 1824 en 1829), Wulperhorst (voor 1829), slot Zeist (1831), Sandwijck (1833-1834), Ma Retraite (1833-1836), Molenbosch (1837, aanvankelijk alleen het park), Heerewegen (1848), Blikkenburg (1852), Dijnselburg (1854), Kersbergen (na 1854), Beeklust (1855-1856), De Brink (1856), de Wildbaan in Driebergen (omstreeks 1857), Schaerweijde (1858), overplaats Zandbergen (1860), Pavia (ca. 1863), Aardenburg (1865), Schoonoord te Doorn (1875-1880), Nuova (1875-1885), Hydepark (1886-1889) en Oostbroek (1887-1888). De ontwikkeling is dan nog niet ten einde. De wandelende dominee Craandijk schrijft nog in 1883 dat ieder jaar het aantal lustverblijven groter wordt (Craandijk 1888, 188).

Kennelijk was bij de verkoop van een buitengoed in het begin van de 19de eeuw de aanwezigheid van 'Engels werk', een aanleg in landschappelijke stijl, een

aanbeveling. Bij de verkoop van Vollenhoven in 1800 worden de 'Engelsche plantsoenen' onder de aandacht gebracht. R(h)ijnwyck, dat in 1801 publiek werd geveild bezat 'zeer mooije Engelsche partye'. Heel uitvoerig in dit opzicht is de veilingcatalogus van 30 mei 1829 over de *Wulperhorst*. Van de formele aanleg zoals die op de 18de-eeuwse kaart getekend is, dagtekent ongetwijfeld het deel dat omschreven wordt met: 'uitmuntende plantaadje van buitengewoon gave, zware en welig groeijende eiken-, beuken-, iepen- en essenboomen, op eene grootsche en smaakvolle wijze aangelegd', en, 'nog verscheidene uitgestrekte bosschen van eiken-, elzen-, en essen-hakhout, in den besten staat, doorsneden en omringd van iepen- en eikenboomen, gelijk mede onderscheidene partijen welige en weltoegemaakte wei- en bouwlanden'. Maar uit de landschappelijke fase dateren de 'zeer groote en bevallige Engelsche partijen, beplant met allerlei soorten van zeldzame en bloeijende heesters'. Wanneer men de al eerder genoemde 18de-

eeuwse kaart vergelijkt met het kadastrale minuutplan van Zeist uit 1826 ziet men wat de 'bevallige Engelsche partijen' inhielden. Het zuidelijk deel van het grand canal tot op de hoogte van het huis is gehandhaafd. Rond het (nog niet afgebroken) huis is een slingerende gracht gekomen met uitstulpingen ter plaatse van de 18de-eeuwse kommen. Aan de westkant krult een uitloper van de gracht zich tot een kommavormig aanhangsel. Volgens de benamingen op de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel lag tussen de rondgaande gracht en het huis een terrein van vermaak en een tuin. De oude boomgaard uit de 18de eeuw aan de oostkant was gehandhaafd. Verder van het huis af was een afwisseling tussen weilanden en bos, tussen open en dichte stukken, waardoor diverse doorkijken op en vanaf het huis mogelijk waren.

De term 'Engelsche Partyen' leest men ook in een verkoopacte uit 1807 van de buitenplaats *Sandwijck* bij De Bilt. In dit geval is het begrip voornamelijk van toepassing op een vergraven formele waterpartij achter het huis en het gezicht op de Utrechtse Dom. Een stukje van dit vroege landschapspark ziet men bij Mourot afgebeeld. Rechts achter het huis is een heuvel opgeworpen waarop een koepel prijkt. Rond het huis is sprake van een gevarieerd assortiment aan bomen. Aan dit park is de naam van Hendrik van Lunteren verbonden. Niet als schepper van dit vroege landschapspark, maar bij een uitbreiding en verfraaiing die in 1833 en 1834 heeft plaatsgevonden. Van Lunterens bijdrage komt hieronder uitvoeriger ter sprake (Bijdragen tot bronnenonderzoek (...) 1980, 5, 7).

Gebouwen op de buitenplaatsen

Op iedere buitenplaats vindt men behalve het hoofdhuis een aantal bijgebouwen. Zij hebben of een directe relatie met (het reilen en zeilen van) het huis (een poortgebouw, portierswoning, koetshuis, stallen, tuinmanswoning en zelfs een boerderij), of zijn tot nut en/of sier van de tuin of het park gebouwd (een oranjerie, kassen, duiventoren, ijskelder, theekoepel, ruïne, een kinderspeelhuisje, een folly). Een goed beeld van de 'stoffering' van een buitenplaats is te krijgen uit verkoopnotities. Zo werd in 1805 de 'capitaale buitenplaats Rhyn-Wyck' als volgt beschreven: '... bestaande in een heeren-huizinge, hebbende een ongemeen schoon uitzicht (...). Item koetshuis en stalling voor 6 paarden, annexe schuur, waarin plaatzing voor 10 koebeesten en 8 paarden, tuinmans-wooning, menagerie en 2 duiven-hokken, met zyn voorburg of plein, geleegen in zyn gragten met ophaalbruggen, voorts tuinen met (...) goud-vis en andere kommen, ys-kelder (...) dan nog twee schoone hofsteden of boerewoningen (...)' (De Oprechte Haarlemse Courant, 25 juni 1801).

Een voorbeeld van een buitenplaats waar een grote verscheidenheid aan bijgebouwen te vinden is vormt Hydepark in Doorn.

350 Het koetshuis met paardenstallen bij Vollenhoven. Van de hoge dubbele deuren is de meest linkse een schijndeur. Deze is in werkelijkheid een lage enkele deur (foto RDMZ, 1999).

351 Het inwendige van het koetshuis bij Vollenhoven met de gietijzeren verdeling tussen de paardenboxen en de ruiven met de namen van de paarden erboven (foto RDMZ, 1999).

352 De tuigkasten in het sterk vervallen koetshuis bij Dennenburg (foto RDMZ, 1999).

Koetshuizen

Hoe klein de buitenplaats ook was, altijd was er een koetshuis aanwezig, waar niet alleen plaats voor de koets was, maar ook paarden gestald konden worden en een

woning voor de koetsier was afgescheiden. Tot en met de 18de eeuw lagen dit soort gebouwen vlak bij het hoofdgebouw aan het voorplein. Na die tijd worden ze wat verder van het huis gelegd en vormen zij langs de oprijlaan naar het huis een onderdeel, een decorstuk, in het landschapspark. De paardenstal is meestal met klinkers bestraat en uitgerust met paardenboxen, vaak met mooie gietijzeren afscheidingen en ruiven en hardstenen drinkbakken. Op de verdieping kon een hooizolder aanwezig zijn. Via een stortkoker werd het hooi of ander voer in de stal gestort. Bij Amerongen werd dit systeem tijdens de restauratie van de jaren negentig aangetroffen.

Mooie voorbeelden van een dergelijk koetshuis zijn hier en daar zeker nog te vinden. Bij onder andere Amerongen en Vollenhoven zijn de zeer fraaie paardenboxen nog in tact. Eveneens een zeer mooi, maar uitermate vervallen koetshuis, met de tuigkasten, staat op de buitenplaats Dennenburg. Kenmerkend voor koetshuizen zijn de grote inrijdeuren en de vaak landelijke architectuur waarin zij gebouwd zijn. Bij het Huis te Maarn, gebouwd in 1915, is het koetshuis niet alleen gecombineerd met een paardenstal maar ook met een chauffeurswoning.

353 Het koetshuis annex garage annex chauffeurswoning uit 1915 bij Huis te Maarn (foto RDMZ, 1998).

354 Het poortgebouw van Zuylestein gezien door het fraaie smeedijzeren tuinhek (foto RDMZ, 1961).

355 De kleine portierswoning bij de buitenplaatse Hydepark aan de Driebergse kant. Het bijbehorende toegangshek is verdwenen (foto RDMZ, 1999).

Poortgebouwen en portierswoningen

Poortgebouwen dienden, zoals de naam al aangeeft, als toegang tot het (omgrachte) kasteelterrein. Bij het betrekken van de omgeving bij het kasteel vanaf de 17de eeuw zijn diverse middeleeuwse poortgebouwen verdwenen. Vaak betekenden zij een obstakel in het zicht naar buiten. Het oudste poortgebouw dat op de Heuvelrug is overgebleven is dat bij de ridderhofstad Zuylestein. Het gebouw dat in de 19de eeuw aan de westkant is ingekort, heeft een hoog gedeelte waarin de toegangspoort tot het voorterrein van het voormalige kasteel zich bevindt en lagere delen waarin dienstgebouwen waren ondergebracht. Dit poortgebouw kwam omstreeks 1635 tot stand. Na het midden van de 17de eeuw zouden voorlopig geen poortgebouwen bij de huizen gebouwd worden. Pas aan het eind van de 19de eeuw herleeft deze mode. Een mooi voorbeeld in traditionele vormgeving is het poortgebouw bij huis Doorn. Dit is in 1920 gebouwd in een Hollandse renaissancestijl op de plaats waar een nieuwe toegang tot het kasteelterrein werd gerealiseerd. De tuinmanswoning die daar stond, Vedetta, werd verplaatst naar de Van der Leelaan.

In de 19de eeuw ziet men dat veel huizen bij het begin van hun oprijlaan, naast het toegangshek, een portierswoning hebben, die ook weer onderdeel van de parkaanleg vormt. De portierswoningen kunnen in een wat vrijere stijl dan het hoofdhuis zijn uitgevoerd. Het meest opmerkelijke voorbeeld in dit genre vormt wel het huisje bij het toegangshek van Sandwijck. Als bouwjaar wordt 1858 gegeven.

Het huisje in een Engelse Tudorstijl is een vrijwel exacte kopie van een portiershuisje in park Babelsberg bij Potsdam. Dit kwam in 1843 tot stand bij een slot in neogotische

356 De neogotische portierswoning bij de buitenplaats Sandwijck (foto RDMZ, 1962).

357 De portierswoning uit 1843 op het landgoed Vollenhoven aan de Utrechtseweg (foto RDMZ, 1998).

stijl van architect Schinkel. Het huisje bestaat uit een torenachtig bouwlichaam, afgesloten met een balustrade met gotisch maaswerk, een lage aanbouw en een toegangsportaal met spitsbogen en kantelen. Het huis is geheel gepleisterd. Steunberen met driepasversiering versterken nog het gotische karakter. Heel anders van stijl en sfeer is de vlak daarbij gelegen portierswoning van Vollenhoven uit 1843. Het in eclectische trant opgetrokken gebouwtje van een bouwlaag hoog is met blokpleister afgewerkt. De vensters en de toegang zijn met gebogen lijsten en stuckuiven verlevendigd. Bij de grote buitenplaats Hydepark in Doorn had men niet genoeg aan één portierswoning. De buitenplaats had zowel aan de Driebergse als aan de Doornse kant een toegangshek, waarnaast een portierswoning werd opgetrokken. Beide zijn verschillend. Die aan de Doornse kant is zeer rijk uitgewerkt in een combinatie van neorenaissance en chaletstijl met ver overstekende daken, imitatie vakwerk en baksteenwerk met speklagen. Op het dak staat een klokkenstoel. De Driebergse portierswoning is veel kleiner en lijkt op een miniatuurvilla in renaissancestijl. Ook hier staat weer een klokkentorentje op het dak. Beide

portierswoningen zijn, evenals de overige gebouwen op deze buitenplaats een ontwerp van J.N. Landré uit 1887-1888.

Als laatste voorbeeld in deze reeks moet de portierswoning van Zuylestein

358 De portierswoning uit 1895 van Zuylestein aan de Rijksstraatweg te Leersum (foto RDMZ, 1999).

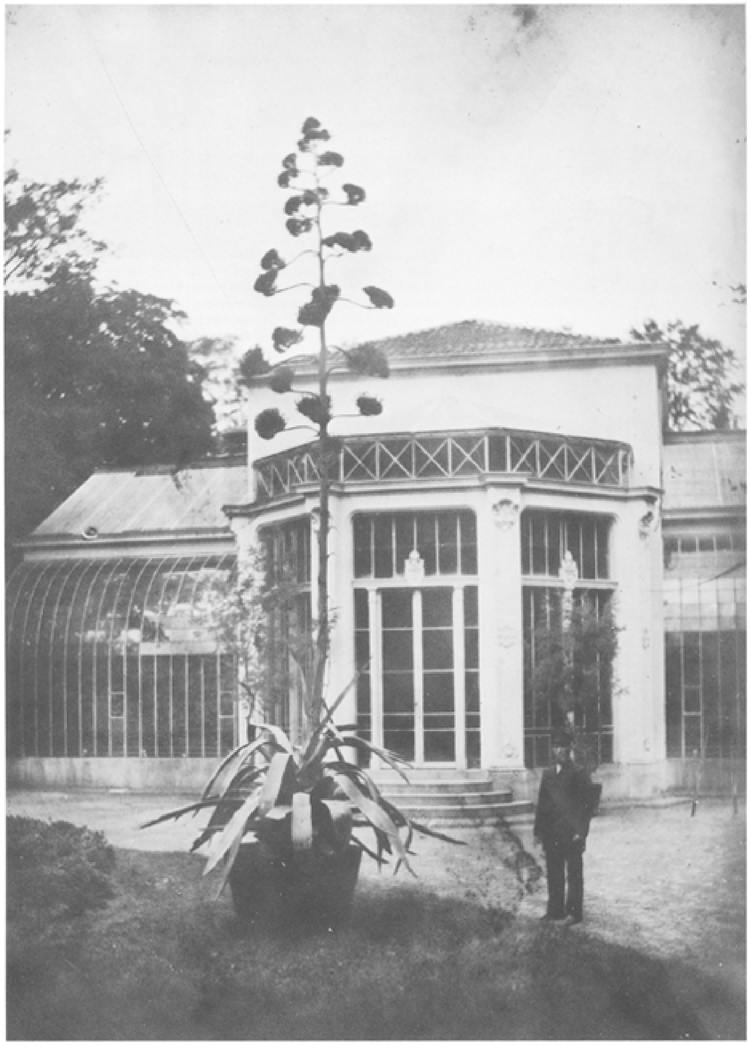

359 De achterzijde van Sluishoef in 1895 met de uitgebouwde oranjerie (foto HUA, archief Van Boetzelaer, R 32, inv. nr. 286, foto 90).

worden genoemd. Het huis staat aan het begin van de oprijlaan naar het kasteel. Het bakstenen gebouw in Hollandse renaissancestijl is voorzien van trapgevels.

Hierin zijn de wapen Van Reede, Villiers en Bentinck aangebracht. Het muurwerk is met gekrulde muurankers versierd. De portierswoning kwam in 1895 gereed en paste in stijl bij het grote huis.

Oranjerieën en kassen

Een van de meest typerende bouwwerken op de buitenplaats is de oranjerie, de plaats waar ondanks het gure klimaat, citrus- of oranjeboompjes (vandaar de naam ‘oranjerie’) gecultiveerd konden worden. In Nederland ziet men de oranjerie vanaf de 17de eeuw. In het najaar gingen de oranjeboompjes naar binnen, vanaf het voorjaar werden de bomen die in kuipen stonden, weer buiten gezet op het voorplein of langs de oprijlaan. In verkoopnotities van buitenplaatsen worden een oranjerie of ‘broeyery met zyn toebehooren’ altijd vermeld: ‘eene capitale Broeijerije, met gemetzelde Trekkasten en Kribben’ (Zeist, 1818), of: ‘eene groote, wel ingerigte oranjerie met derzelver kagchels en kanalen’ (Wulperhorst, 1829). Bij de verkoop was de nieuwe eigenaar over het algemeen ook verplicht de bijbehorende roerende goederen over te nemen als ‘de op de Buitenplaats aanwezige oranjerie- en kasplanten, in kuipen en potten, zoomede de stroo-, riet- en moscovische matten, de losse broeiramen, ijzeren waterbak, gierton, schragen, planken, kruiwagens, tuingereedschappen, ledige bloempotten, tuinbanken, tuinstoelen en tafel, partij varkensmest [!] en beuken handhout’ (Nieuw Sterkenburg, 1907).

Een van de voornaamste kenmerken van de oranjerie zijn de ramen op het zuiden, teneinde's winters zoveel mogelijk van de lichtinval te profiteren. Een oranjerie dient hoog te zijn om de rondzwevende waterdamp goed te laten circuleren. De noordelijke gevel is bij voorkeur goed geïsoleerd of tegen een aarden wal geplaatst. In de oranjerie bevindt zich een stookgelegenheid om tijdens vorstperiodes de planten te beschermen (zie ook de verkoopnotitie van Wulperhorst hierboven). Naast de citrusboompjes, gewild wegens het glanzende blad en de geurende

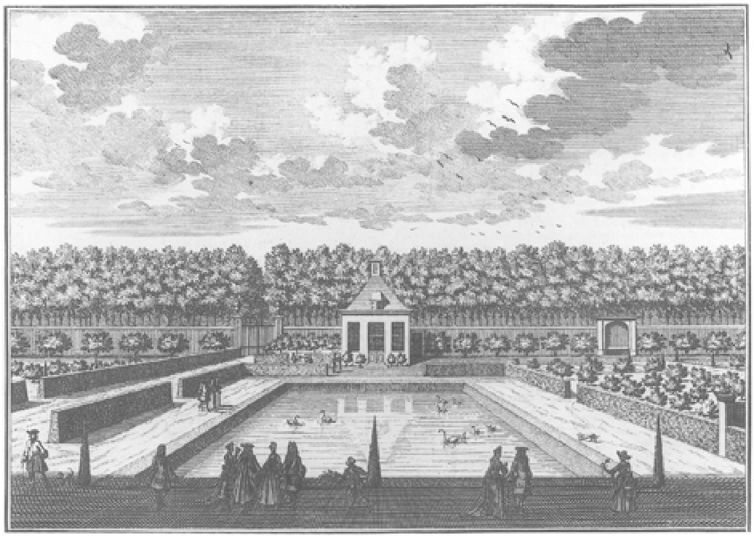

360 De laat 17de-eeuwse oranjerie van Zuylestein op de kopergravure van Daniël Stoopendaal.

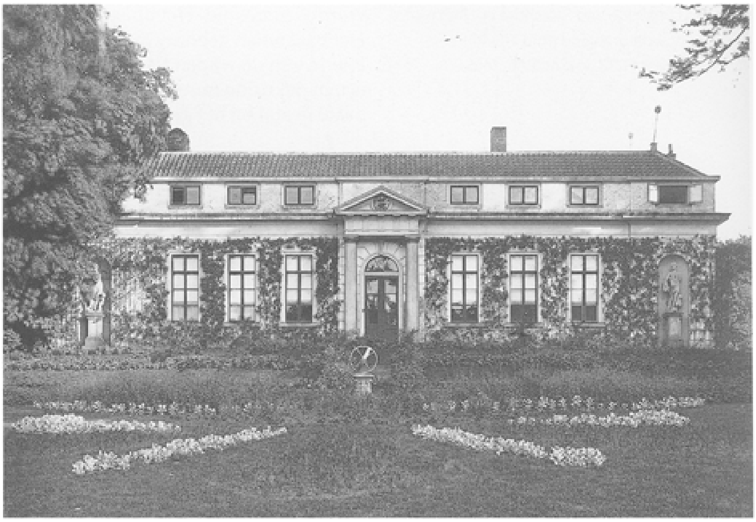

361 De oranjerie van Broekhuizen in het begin van de 20ste eeuw (foto coll. RDMZ).

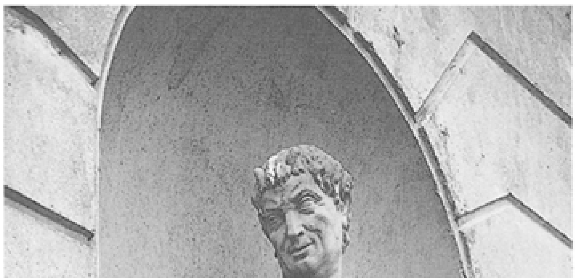

362 De laat 18de-eeuwse beelden aan de oranjerie van Broekhuizen (foto's RDMZ, 1975).

bloesem en in vorm gesnoeide buxus, ziet men vanaf de 19de eeuw een voorkeur ontstaan voor exotische gewassen als agaven en waaierpalmen, die in de kuipen een decoratief element in de tuin vormden.

Op vrijwel alle grotere buitenplaatsen op de Utrechtse Heuvelrug stond een oranjerie. Op de litho's bij Mourot en Lutgers zijn ze in een aantal gevallen afgebeeld. Bij het verval van de buitenplaatsen na 1930 bleven de oranjerieën niet achter. Bleven de huizen in de meeste gevallen (als kantoor) nog wel bestaan, de oranjerieën waren minder solide gebouwd en minder makkelijk te hergebruiken. Zij hebben in veel gevallen dan ook het veld moeten ruimen.

Geytenbeek onderscheidt in zijn publicatie over oranjerieën (1991) verschillende typen:

- de bouwhuisoranjerie, waarbij de oranjerie in een van de bouwhuizen is ondergebracht (het Slot van Zeist, Sparrendaal).

363 Het in twee perioden ontstane oranjeriegebouw van Vollenhoven. Het gepleisterde deel is uit het begin van de 19de eeuw, de bakstenen vleugel dateert van 1858 (foto RDMZ, 1998).

- de landschapsoranjerie, de oranjerie is een zelfstandig gebouw en vormt een belangrijk decorstuk bij de inrichting van het landschapspark (Broekhuizen, Vollenhoven)
- de formele oranjerie, de oranjerie maakt deel uit van een formele tuinaanleg die gericht is op het gebouw en losstaat van de rest van het park (Hydepark)
- de moestuinoranjerie, een praktische gebouw, dat meer op nut dan op sier is gericht en in of bij de moestuin ligt. Hiertoe horen de meeste oranjerieën op de Heuvelrug (Amerongen, Aardenburg, Maarsbergen).

Voorts zijn er voorbeelden waarbij de oranjerie gecombineerd is met een tuinmanswoning (Oostbroek). Een uitzonderlijk voorbeeld is Sluishoef in De Bilt, dat, gebouwd als buitenplaatsje, na het midden van de 19de eeuw bij het naastgelegen Sandwijck werd getrokken, aan de achterzijde een grote aangebouwde ruimte met hoge ramen kreeg en voortaan als tuinmanswoning/oranjerie dienst deed.

De oudste oranjerie op de Heuvelrug is die van *Zuylestein* aan de Rijksstraatweg 11 te Leersum. De oranjerie dagtekent van de tweede helft van de 17de eeuw. Het is een tegen de tuinmuur gesitueerd gebouw onder een tamelijk steil schilddak. In de tuingevel zitten drie hoge schuiframen.

De oranjerie van *Broekhuizen* kwam tussen 1795 en 1810 tot stand en is waarschijnlijk een ontwerp van B.W.H. Ziesenis. Het gebouw staat op een rechthoekige plattegrond schuin op de as van het huis. Aan de voorkant is de grond opgehoogd, waardoor het lijkt of de oranjerie op een heuvel staat. Aan de achterkant ziet men de werkelijke hoogte van het gebouw: twee volwaardige verdiepingen en een mezzanino. De voorgevel heeft midden- en zijrisalieten met gebosseerd metselwerk van grote blokken en rondboognissen in de zijgedeelten, waarin 18de-eeuwse beelden op sokkels zijn opgenomen van de hand van Jan Pieter van Baurscheidt de Oude (1669-1728). Het portiek met twee Toscaanse zuilen is bekroond door een fronton met een wijzerplaat. Door zijn omvang vormt de oranjerie van Broekhuizen een uitzondering in de regio. Het is duidelijk dat het gebouw niet alleen als oranjerie maar ook voor andere doeleinden is gebruikt.

Alleen al de aanwezigheid in het inwendige van een (later ingebrachte) Lodewijk XV schoorsteenpartij en beschilderde doeken duiden daar op.

De oranjerie op het landgoed *Vollenhoven* kwam in twee fasen tot stand: het eerste wit gepleisterde gedeelte tegelijk met het huis aan het eind van de 18de of het begin van de 19de eeuw als onderdeel van de tuinaanleg, het tweede, ongepleisterde gedeelte in 1858. In de zuidgevel van het oudste deel zitten vijf hoge fenêtres à terre met luiken, in de westgevel eveneens, teneinde nog te profiteren van de late middagzon. Het met pannen gedekte schilddak wordt binnen door gietijzeren zuilen opgevangen.

In de noordoosthoek van de moestuin bij kasteel *Amerongen* staat de oranjerie tegen de tuinmuur. Het gebouw is omstreeks 1870 tot stand gekomen in een traditionele klassieke stijl. Het is van baksteen opgetrokken en ligt onder een schilddak. Aan de tuinzijde heeft het een regelmatig ingedeelde gevelwand met

364 De oranjerie van Hydepark is een juweeltje in neobarokke stijl. Thans is het gebouw als kantoor in gebruik (foto RDMZ, 1999).

zes grote roedevensters met 32 ruiten en een beglaasde deur in het midden. In het dakvlak boven de deur is een fronton aangebracht met een houten vaas als bekroning. Een klein deel van het gebouw is als informatiecentrum en verkoopbalie voor het kasteel in gebruik. Overigens functioneert het nog als oranjerie.

Tussen 1875-1900 kwam de oranjerie op het landgoed *Maarsbergen* tot stand. Het is een vrijstaand pand in eclectische stijl onder een mansardedak. De achter- en zijgevels zijn vrijwel blind. De voorgevel bestaat uit een breed middengedeelte dat eindigt met een topgevel. Hierin zitten drie ronde bogen op de begane grond met daarboven een glazen opzetstuk van latwerk met vier rozetten. Het gebouw is ooit verhoogd teneinde grote planten meer ruimte te geven. De zeer smalle zijgedeelten bevatten ieder een deur waarboven latwerk met rond licht.

Het meest flamboyante voorbeeld is toch wel die op de buitenplaats *Hydepark* te Doorn. Evenals het huis werd de oranjerie gebouwd in 1887-1888 door J.N. Landré. Opgetrokken in een Franse Lodewijk XIV-stijl, overigens alleen aan de voorkant. De achterkant is onbewerkt. Een decorstuk in de ware zin des woords. Het gebouw is symmetrisch van indeling: te weerszijden van een vooruitspringend middendeel met koepel ziet men drie hoge rondboogvensters en twee hoekpaviljoens eveneens met (lagere) koepels bekroond. De koepels zijn onderling door een open balustrade verbonden. Het middendeel van de oranjerie was met glas overdekt. Daar hield men de varens en fijne planten op een grotwerk met ruisende waterstralen. De zijgedeelten waren als palmenkas en oranjekas ingericht. In het rond uitgebouwde middengedeelte bevindt zich de entree, met zuilen op veelhoekige basementen, voorzien van composietkapitelen. In de entree is een open zitplaats. Het driezijdige fries boven de zuilen is gedecoreerd met festoenen. De tamboer van de koepel is aan de voorzijde versierd met platte voluten en bewerkte oeil de boeufs. Op de lantaarn staat een Floragroep. De zijgedeelten tussen de hoge rondboogvensters, die worden gesteund door Ionische halfzuilen, zijn verlevendigd met Toscaanse rustica-pilasters. In de hoekpaviljoens zitten de toegangen tot de voormalige oranjerie. De zoon van de architect, W.J.N. Landré raakt in een artikel in Eigen Haard (1889, 526-531), dan ook niet uitgejubeld: ‘Die oranjerie, waarop men uit het huis kan zien, is zóó schoon, vooral in verband met haar omgeving, dat iedereen er zich toe zal voelen aangetrokken’.

In één adem met de broeyeryen worden in de verkoopnotities vanaf het einde van de 18de eeuw de kassen genoemd: ‘persikken-kasten en lessenaars voor druiven’ (Zandbergen, 1791) en ‘Eene op de beste wyze ingerigte broeyery, met gemetselde

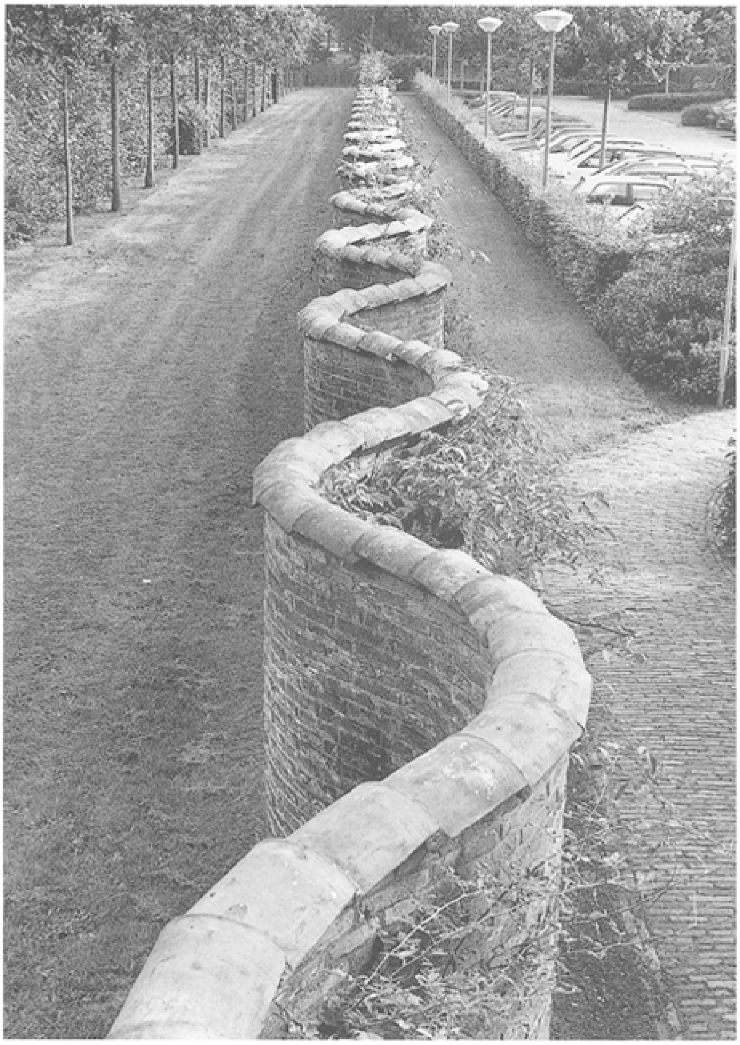

365 De 18de-eeuwse slangenmuur op Sparrendaal vormt thans de visuele afscheiding tussen de tuin en de gemeentelijke parkeerplaats (foto RDMZ, 1997).

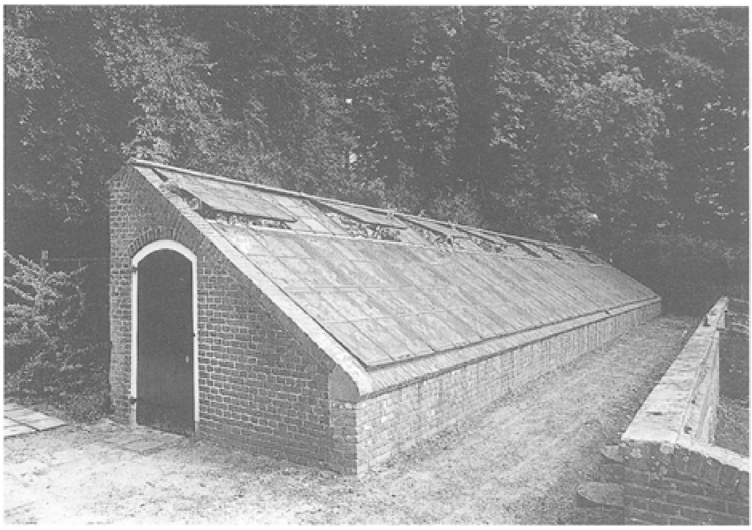

366 Muurkas voor de druiventeelt op Vollenhoven (foto RDMZ, 1998).

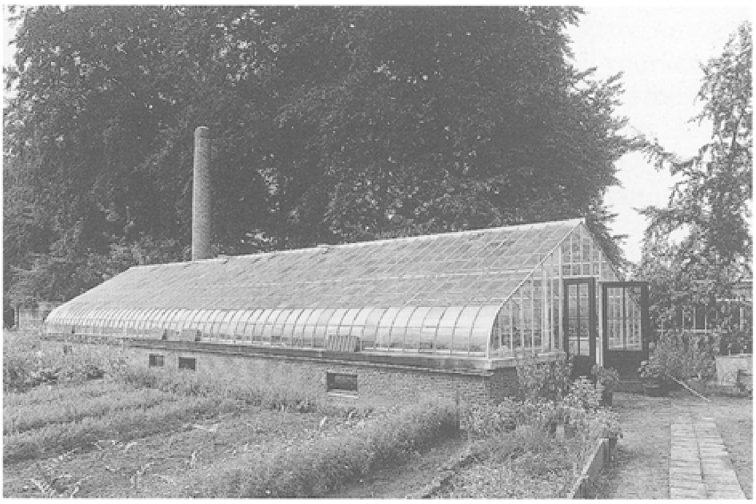

367 De grote 19de-eeuwse tabletkas op Vollenhoven (foto RDMZ, 1998).

annanassen-, persiken-, en druiven kasten, mitsgaders onderscheidene andere broeikasten, en hetgeen verder tot eene broeyery vereischt wordt' (Wulperhorst 1829).

Om het 'moeilijke' fruit als perziken en abrikozen te beschermen, ze optimale groeicondities te bieden en ze in beschutte omstandigheden sneller te laten rijpen kende men al in de 17de eeuw de rechte en de gebogen fruitmuren. De laatste werden wegens hun vorm ook wel slinger- en slangenmuren genoemd. Hier stonden de leibomen en struiken in een redelijke mate buiten de wind en ontstond een microklimaat dat de rijping van het fruit bevorderde. Een mooi voorbeeld van een dergelijke slangenmuur bevindt zich bij Sparrendaal.

Desondanks rijpte het fruit soms niet goed af. Om het microklimaat te verbeteren plaatste men tegen de rechte muren schietramen. Al gauw werden de ramen in een frame opgenomen en in de muur vastgemaakt: het muurkasje met lessenaarsdak was ontstaan. Dit is het oudste type kas waar men bij voorkeur druiven in teelde. Over het algemeen zijn zij niet verwarmd. Op veel buitenplaatsen zijn deze muurkasje aanwezig (geweest).

Als zaai- en opkweekruimte van eenjarigen waren de muurkasjes en oranjerieën niet geschikt. Daarvoor werden andere 'broei' systemen uitgedacht. Wegens het klimaat kon vroeg in het seizoen niet direct buiten gezaaid worden. Men had een hoge, lichte en warme werkruimte met tafels nodig. Dat werden de zogenaamde tabletkassen. De werktafels of tabletten kwamen aan de zijkanten en in het midden van de ruimte. Deze kassen worden in de meeste gevallen verwarmd. Een eenvoudig type kas is de zogenaamde koude bak, ontstaan uit een zaaibed waar een rieten mat tegenaan gezet werd als beschutting tegen de koude wind. Het riet werd vervangen door een stenen muurtje en daar kwam een los raam (losse broeiramen, zoals zij in de verkoopnotities vermeld staan) tegenaan. Er zijn enkele en dubbele koude bakken.

Dan bestaat er nog de bloemen- of anjerkas. Karakteristiek voor dit soort kassen is de mogelijkheid van onderbeluchting in de borstwering. Deze kas is niet verwarmd.

Warmte en warmteregeling zijn voor een kas cruciaal. Op Hydepark had Van Loon

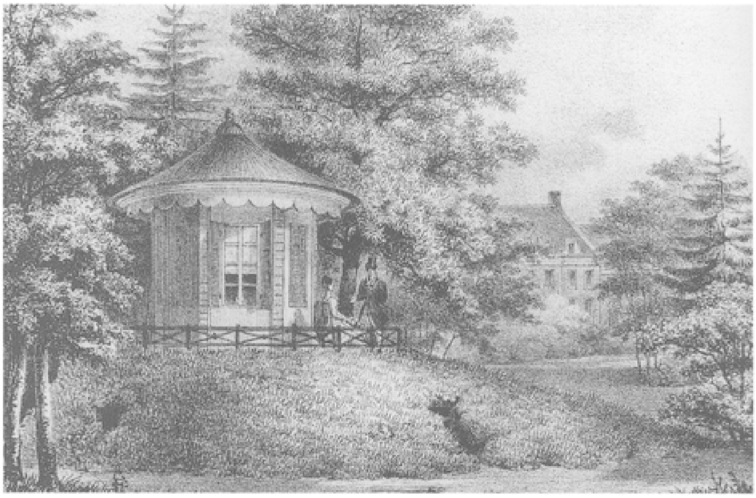

368 Aan de Utrechtseweg stond bij het huis Schaerweijde een theekoepel op een ijskelder. Mourot beeldde het in 1829 af.

369 De half verborgen toegang tot de ijskelder van Vollenhoven (foto RDMZ, 1998).

in 1888 een centrale verwarmingssysteem met buizen waar door warm water gepompt werd, laten aanleggen om zijn talrijke serres, druivenkassen en broeibakken te verwarmen.

Kassen zijn kwetsbaar en vereisen verzorging. Bij gebrekkig of gebrek aan onderhoud vervallen zij snel. Een groot aantal is dan ook verdwenen. Vollenhoven is een van de buitenplaatsen waar een fraai complex met verschillende soorten kassen uit verschillende periodes nog in gebruik is. Muurkassen, een tabletkas met twee compartimenten en een ondergrondse stookkelder met schoorsteen, bloemenkassen en koude bakken, breedkapkassen en een gebroken serre liggen in een grote ommuurde moestuin.

IJskelders

IJskelders of ijshuizen in verschillende uitvoeringen zijn elementen die men op veel buitenplaatsen kan terugvinden. Het in de winter uit de vijver gezaagde ijs werd

daarin opgeslagen om in een warmer seizoen dranken te kunnen koelen en bederfelijke etenswaren langer te kunnen bewaren. In een dergelijke bewaarplaats werden de blokken op elkaar gestapeld en geïsoleerd van elkaar bewaard. Daartoe werden takkenbossen of stro op de bodem gelegd waardoor het smeltwater weg kon lopen. Tussen de ijsblokken strooide men zaagsel of legde men eveneens stro. Voor de ventilatie werden kleine openingen in de wand gemaakt.

Opslagplaatsen voor het ijs zijn in verschillende vormen gebouwd. De

eenvoudigste typen waren niet meer dan een gat in de grond, afgedekt met riet of stro (kasteel Amerongen, Huis te Maarn). Dan waren er ijshutten of -huizen, opgebouwd van houten palen en ook weer met stro, turfmolm en riet geïsoleerd (Prins Hendriksoord, Molenbosch). Deze bouwsels waren door bomen omgeven om de bewaarplaats zoveel mogelijk schaduw te bieden. Door het vergankelijke materiaal zijn hiervan geen voorbeelden meer over.

Een betere isolatie boden de van steen gemetselde ijskelders met koepel- of tongewelf en afgedekt met een aarden deklaag. Zij manifesteren zich als heuvels en voegen zich daardoor fraai in de aanleg van het landschapspark. Bovendien kon op een ijskelderheuvel weer een theekoepel of ander bouwwerk met uitzicht gezet worden. Bij Hydepark profiteerde men van de grote hoogte van de ijskelderheuvel door daar een watertoren op te bouwen. Dat was ook bij Zandbergen het geval: op de ijskelder stond een grote watertank temidden van kunstrotsen. De tank is gedemonteerd, de rotsen en de kelder zijn nog aanwezig. Bij Heidestein staat boven de ijskelder een waterreservoir en daar weer op een theehuis. Van daaraf heeft men een schitterend uitzicht over de vijvers van het landgoed. Op de ijskelder van Beerschoten stond ooit de oranjerie.

De overgebleven ijskelders dateren overwegend uit de 19de en 20ste eeuw en zijn van een koepel- of tongewelf voorzien. De ingang tot de ruimte ligt bij voorkeur aan de noordkant. Een ijskelder met een koepelgewelf bevindt zich bijvoorbeeld op Beerschoten (1853 of ouder), Vollenhoven (omstreeks 1800 en in 1875 en 1881 gewijzigd), De Wulperhorst (midden 19de eeuw), De Breul (1894), Huis Doorn (vermoedelijk oorspronkelijk 17de-eeuws met lange gang) en de Ruiterberg (1917-1918).

Een ijskelder met een overkluizing door een tongewelf is te vinden tegen de Grebbeberg tegenover de buitenplaats Heimerstein bij Rhenen en op Heidestein in Driebergen. De ijskelder van Heidestein heeft op de grond een ijzeren rooster waaronder een afvoer voor het smeltwater naar de vijver.

De beide ijskelders van de buitenplaats Hydepark en La Forêt wijken af van de gangbare typen. Die in de heuvel naast de oranjerie dateert van 1887 en is via een nauwe gang met twee portalen toegankelijk. De bergruimte zelf is overkluisd met zes gemetselde troggewelfjes. De ijskelder aan de Broekweg behoorde tot de inmiddels afgebroken villa La Fôret. De kelderruimte is met elf troggewelfjes overdekt. In het midden staat een gemetselde kolom die de constructie schraagt. Deze ijskelder kwam omstreeks 1900 tot stand.

Duiventorens

Een typerend bouwwerk op een buitenplaats is de duiventoren of duiventil. Hoewel zij ook elders, bijvoorbeeld bij boerderijen voorkomen, zijn de fraaiste voorbeelden toch van oudsher bij de grote huizen te vinden. Er zijn verschillende

370 Overzicht van de duivenkast tegen de achtergevel van het stalgebouw bij kasteel Amerongen (foto RDMZ, 1962).

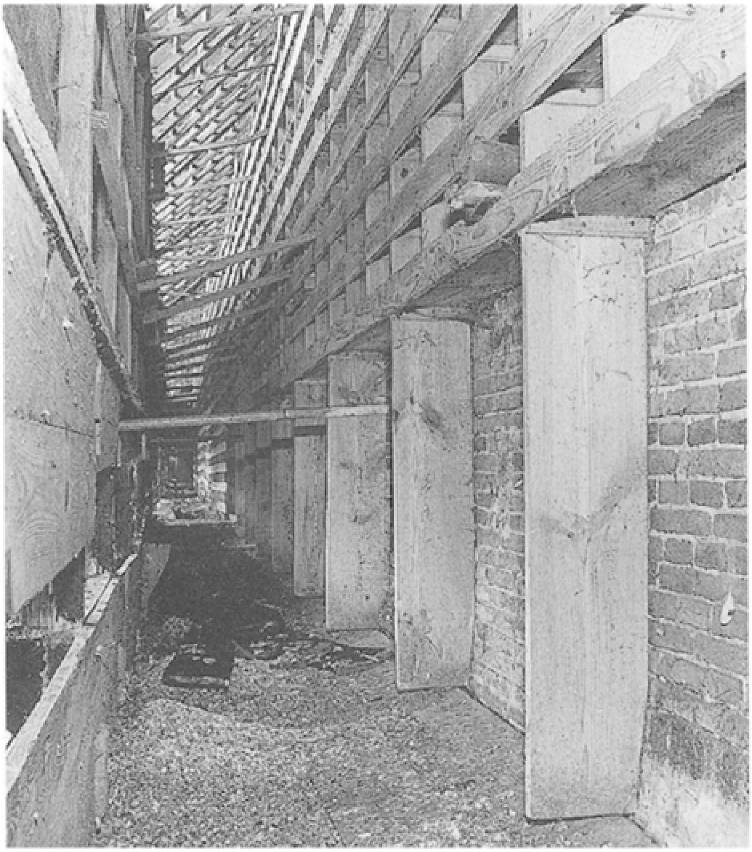

371 De nestkastjes in de Amerongse duivenkast (foto RDMZ, 1991).

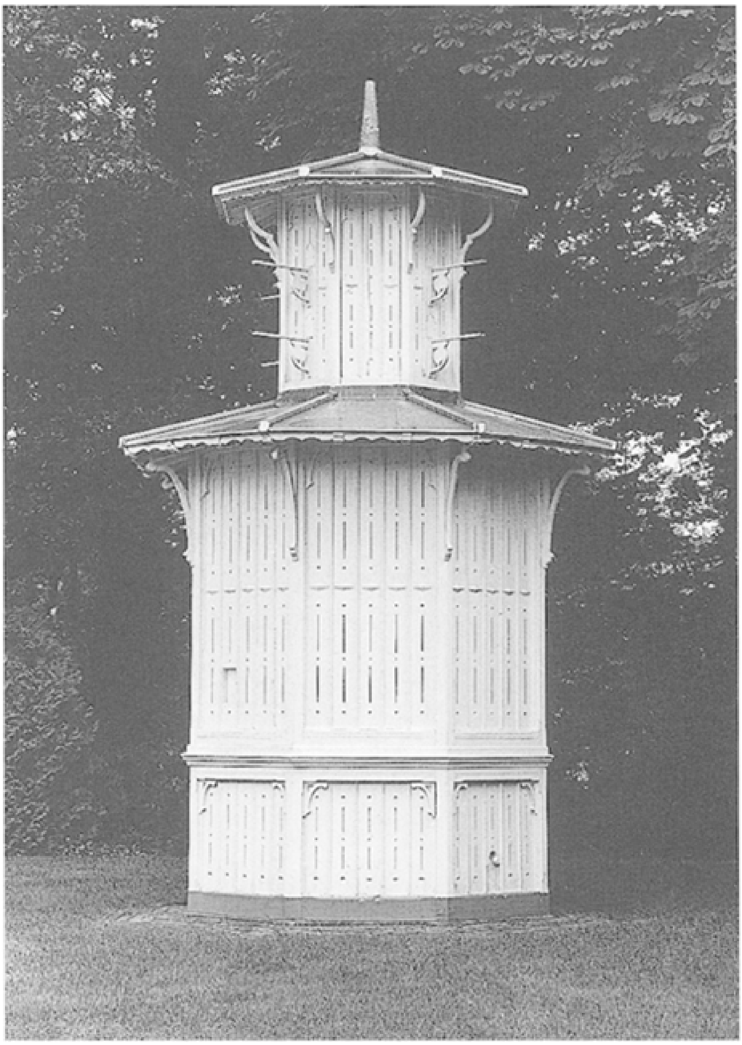

372 Duiventil annex kippenhok op de buitenplaats Pavia (foto RDMZ, 1998).

373 De ‘duiventoren’ bij Ma Retraite (foto RDMZ, 1998).

typen ‘duifhuizen’: duivenkasten die aan de gevel bevestigd werden (kasteel Amerongen), duifhuizen die in een van de torens van een kasteel werden ondergebracht (Moersbergen), vrijstaande duiventorens die vanaf de grond in baksteen gemetseld zijn of van hout zijn opgetrokken (Remmerstein, Pavia) en eveneens vrijstaande duiventillen die over het algemeen op poten staan en van baksteen of hout zijn geconstrueerd (Doorn, Ewijckshoeve). Vooral bij de houten exemplaren kan sprake zijn van een uitbundige vormgeving.

In een aantal duiventillen zijn verschillende functies gecombineerd, zoals bijvoorbeeld die bij Pavia (ca. 1860) het geval is. De ruimte beneden werd als kippenren gebruikt. De duiven zitten boven. Een ‘duifhuis’ dat bij de Wulperhorst stond - Lutgers beeldt het af - is beneden een schuur of stalletje Een opmerkelijke combinatie van functies heeft de ‘duiventil’ van Sandwijck: theekoepel beneden en duiventil boven, alles in de vorm van een kapel. Dit monumentje komt bij de follies uitvoerig aan de orde.

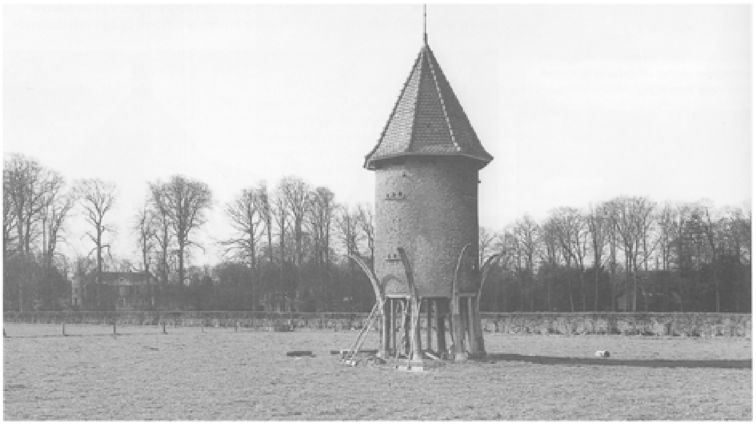

374 De bakstenen duiventil op ‘walvisribben’ bij Huis Doorn (foto RDMZ, 1976).

375 Het 17de-eeuwse tuinhuis aan de vijver bij het Slot te Zeist (foto RDMZ, 1998).

Aan de rand van het Van Boetzelaerpark in De Bilt dat vóór 1931 de overtuin was van Sandwijck, staat een achtzijdige bakstenen duiventil. Uit een stichtingssteen blijkt dat de til in 1832 is gebouwd en hoorde bij de buitenplaats Arenberg. Na veiling van die plaats in 1854 is het deel van het terrein waar de til opstond bij Sandwijck gevoegd.

De duiventil op een van de weilanden voor het Huis Doorn is een merkwaardig bouwsel dat door acht gebogen eiken staanders wordt gestut die walvisribben moeten voorstellen. De duiventil dateert, getuige een inscriptie in een van de ringbalken, uit 1840. In het begin van de 20ste eeuw is de til verbouwd. De oorspronkelijke walvisribben werden door eiken staanders vervangen, de afsluiting van de romp met kantelen werd rechtgemaakt (Laman, 1995, 158-168). Op het terrein naast Ma Retraite staat een hoog bouwwerk onder overstekend zadeldak, dat in de buurt als 'duiventoren' bekend staat. Het is echter niet als zodanig gebouwd. Vroeger stond hier de portierswoning van het grote huis. De portierswoning bezat een toren met klokkenstoel. De woning is in 1960 op de toren na gesloopt. Dit bouwwerk is later tot duiventoren gepromoveerd. De eigenaar heeft er duivengaten in laten aanbrengen.

Koepels

In de hoek van de tuin aan de weg, op een heuvel in het park, bij de vijver of gewoon naast het huis stonden de 'koepels', kleine bouwwerkjes waar thee gedronken werd, waar men zich kon verpozen en vanwaar een fraai uitzicht 'naar buiten' op de weg of in het park was. In het laat 17de-eeuwse park bij het Slot van Zeist stonden aan de rand van de vijver twee tuinhuizen waar men zich kon ophouden. Bij Mourot en Lutgers ziet men de tuinhuizen en theekoepels geregeld afgebeeld. Op topografische kaarten uit het begin van de 20ste eeuw staan ook koepels in de bossen aangegeven. Zij zijn daar gezet als doel van een wandeling.

Op het landgoed Lombok in Leersum liet de eigenaar H.G. van Dam uit Wijk bij Duurstede in 1904 door J. Pothoven Azn. een koepel zetten op een kunstmatig aangelegde heuvel. Het landgoed, in die tijd nog voornamelijk uit heide bestaand,

was openbaar toegankelijk. Dit is een van de weinig nog overgebleven koepels op de Heuvelrug. Het uitzicht is inmiddels verdwenen door de hoge begroeiing.

Een wel zeer bijzondere koepel is de koepel van Stoop iets ten noorden van Austerlitz. J.B. Stoop kocht in 1835 het terrein met het doel daar een buitenplaats te stichten en het kale heideterrein te ontginnen en met bos te beplanten. Van de stichting van een buitenplaats kwam op die plaats niets terecht. Gebrek aan water deed Stoop besluiten dat op een andere plaats te doen. Het zou het Molenbosch in Zeist worden. Wel liet hij door J.D. Zocher omstreeks 1840 een koepel en een klein buitenverblijf, het Berghuisje, bouwen. Vanaf de koepel had hij een onbelemmerd uitzicht in noordelijke richting op de piramide van Austerlitz en naar het zuiden op het Berghuisje en de Maarnse berg. De ronde koepel staat tegenwoordig op een

376 De koepel of Peperbus op de buitenplaats Lombok in Leersum (foto RDMZ, 1998).

377 De koepel van Stoop, nu opgenomen in de bossen bij Austerlitz (foto RDMZ, 1996).

heuvel midden in het bos. De uitzichten zijn verdwenen. Het koepeldak wordt gedragen door zes hardstenen Toscaanse zuilen. Het hoofdgestel is gecementeerd op een drager van baksteen en stijl- en regelwerk. De wanden zijn van gecementeerde baksteen, afgewerkt met een pleisterlaag, waarop een frijnslag is geïmiteerd, zodat het de indruk wekt natuursteen te zijn. De ingang is met een forse pilasterstelling omlijst op de wijze van een tempelingang. Daarboven staat een houten klokkenstoel. De klok ontbreekt. In het interieur is het koepelgewelf met floraal stucwerk versierd. De inrichting is uiterst eenvoudig: hoge fenêtres à terre openen naar buiten. De enige meubilering is een houten kast. De hardstenen zuilen zijn vrijwel zeker afkomstig van de oude Amsterdamse Beurs (1608-1611) van Hendrick de Keyser. Ui een 17de-eeuwse stadsbeschrjving is bekend dat de zuilen van de Beurs van 'arduin', blauwe hardsteen, waren. Deze Beurs was in 1837 afgebroken om plaats te maken voor een nieuwe (1840-1845), gebouwd naar ontwerp van J.D. Zocher. De architect kon ongetwijfeld over de zuilen beschikken en zal ze hebben toegepast onder andere aan deze koepel.

Belvedères

Belvedères of uiitzichttorens waren eveneens geliefde objecten in het romantische landschap. Aan sommige huizen was zo'n toren aangebouwd (Beukenrode), maar vaker stonden zij, als doel van een wandeling, op een heuvel in het bos. Een van die torens, de Uilentoren te Leersum, getuigt nog van deze mode. Evenals de koepel stond de Uilentoren ook op het landgoed Lombok en was hij door dezelfde architect J. Pothoven Azn. in 1904 gebouwd. Pothoven maakte er een rustiek bouwwerk van door de baksteen met kiezelcement af te werken.

378 De Uilentoren uit 1904 in Leersum, zo genoemd omdat er op de vier hoeken een uil staat (foto RDMZ, 1998).

379 Het voormalige kinderspeelhuisje bij Beukenrode in Doorn (foto RDMZ, 1997).

380 Folly in de vorm van een kapel met luidklok in het park van Sandwijck, De Bilt (foto RDMZ, 1997).

Kinderspeelhuisjes

Op een aantal buitenplaatsen stonden miniatuurhuisjes die voor de kinderen bestemd waren. Deze kinderspeelhuisjes waren net als een 'echt' huis gebouwd van baksteen met een pannen dak en van binnen ingericht met een schouw. Een van deze kinderspeelhuisjes staat bij de buitenplaats Hoog Beek en Royen. Het interieur is betegeld en heeft een klein schouwtje. Op het terrein van Houdringe staat een huisje uit het derde kwart van de 19de eeuw. Het lijkt verdwaald te zijn, want de relatie

met het huis en park is verdwenen omdat er een parkeerterrein rondomheen is aangelegd. Het kinderspeelhuisje bij Beukenrode is van dezelfde tijd als het huis (1876) en is zelfs met een dakruiter versierd. Aan het begin van de 20ste eeuw liet graaf Van Aldenburg Bentinck op zijn terrein bij kasteel Amerongen een kinderspeelhuisje bouwen in rustieke stijl met een ver overstekend strooien dak en kruisroeden in de vensters. In het huisje stond een fornuis waar de kinderen echt konden koken.

Follies

In het landschapspark konden ook nog eens bouwwerken worden neergezet die meer te maken hadden met de emoties die de wandelaar moest ondergaan, dan met het nuttig gebruik dat ervan gemaakt kon worden. Deze merkwaardige bouwwerken noemt men ook wel ‘follies’. De grens tussen ‘nut’ en ‘dwaasheid’ is niet altijd duidelijk gemarkeerd. Misschien kan een Uilentoren in Leersum ook wel tot de follies gerekend worden.

Eerder werd al melding gemaakt van een getimmerde ‘ermitage’ in het park van *Sparrendaal* en een op een schot geschilderde ‘kappél’ in het park ‘in de Engelsche manier’ van *Veelzigt*. Deze schijnkapel bestaat niet meer. Wat nog wel bestaat en in 1996 geheel werd gerestaureerd, is de (schijn)kapel annex duifhuis op het landgoed *Sandwijck* die al aanwezig was aan het eind van de 18de eeuw. De huidige vorm is het resultaat van een verbouwing die tot stand kwam ten tijde van de herziening van het park in de jaren dertig van de 19de eeuw. Er werd toen een verdieping met vlieggaten voor duiven toegevoegd - indertijd konden hier 150 paren duiven verblijven -, met een dakruiter met houten(!) klok. De ingang werd verplaatst en kreeg een gotische omlijsting met twee flankerende blindnissen. Het bouwwerk werd in twee kleuren gepleisterd: aan de zuidkant wit en de overige gevels in dodekop rood met witte schijnvoegen. Het interieur schilderde men okergeel. Daarin was een ‘haardpartij’ opgenomen en een console voor een beeld. Het aanzien van ‘kapel’ was hiermee geschapen. Christemeijer omschrijft zijn gevoel bij het aanschouwen van het gebouwtje als volgt: ‘... eene treffelijke uitwerking doet hier [op Sandwijck] het geboomte ter linkerzijde, welks groen aardig gebroken wordt door een, in den stijl eener Gothische kapel, net gebouwd duivenhuis...’ (Christemeijer, 1836, 12).

381 De folly in het park van Sandwijck aan de zuidkant. In het bovenste deel is het duivenverblijf met de invliegqaten. De dakmoet van een voormalige luifel boven de deur is nog duidelijk te zien (foto RDMZ, 1997).

De theekoepel op de overplaats van het huis *Zandbergen* in Huis ter Heide, thans beter bekend als het Keienhuisje, kan men ook als folly beschouwen. Omstreeks 1800 tekende H. Numan de overplaats. In het nog jonge landschapspark beeldt hij een theekoepel af, een rond gebouwtje met een overstekend rieten dak en gebogen vensters met luiken. In de schaduw van koepel en bomen verpoost zich een groepje personen. Hoewel er duidelijk sprake is van een parkaanleg, wordt deze

382 De overtuin van Zandbergen met een theekoepel in de parkaanleg (gewassen en gekleurde pentekening, 470 × 600 mm, door H. Numan omstreeks 1800, part. coll.)

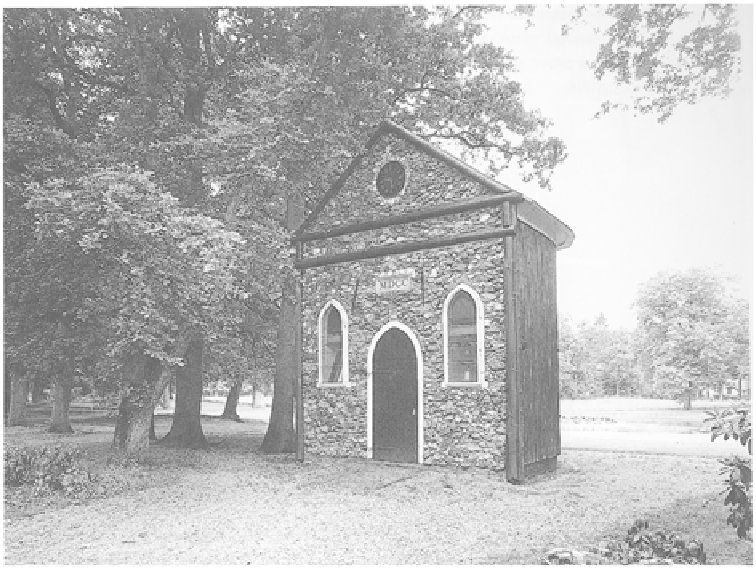

383 Het ‘Keienhuisje’ in het Blookerpark met het jaartal MDCC boven de deur en de klok met de nieuwe tijd (foto RDMZ, 1999).

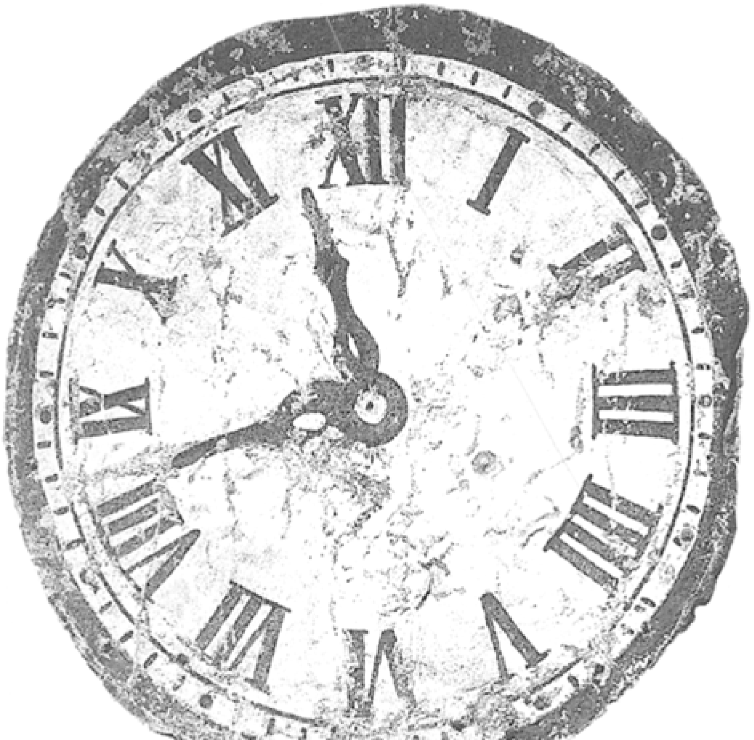

384 De oude loden wijzerplaat van de klok aan het Keienhuisje met de oorspronkelijke tijd (coll. GAZ, foto RDMZ, 1999).

pas in 1878 genoemd. In dat jaar is sprake van een park, koepel, twee woningen en bossen van opgaand geboomte en hakhout. Rond 1900 reorganiseerde Hendrik Copijn het park voor de toenmalige eigenaar J. Blooker. Bij die reorganisatie hoorde ook het opknappen van de oude koepel. Een van de gevels werd opnieuw opgemetseld van zwerfkeien, waarmee het voortaan de naam ‘Keienhuisje’

toebedeeld kreeg. Om de hoge ouderdom van het bouwwerkje te benadrukken kwam boven de deur in deze gevel een steen met het fictieve jaartal MDCC (1700).

Het fronton boven de deur werd opgeluisterd met een geschilderde klok. Hiermee is iets merkwaardigs aan de hand. De tijd heeft daar namelijk niet stilgestaan. Op oude prentbriefkaarten uit het begin van de twintigste eeuw is duidelijk te zien dat de wijzers 11.43 uur aangeven. Vandaag de dag blijkt er 9.29 uur op de klok te staan. Een folly in de ware zin des woords lijkt het. De oude loden wijzerplaat is in 1962 door een nieuwe van glas vervangen. Wat de diepere achtergrond voor het achteruitzetten van de klok met vijf kwartier was, is nergens opgetekend (Rhoen, 1998-1999, 5-8).

In dit opzicht moet ook de tombe van Nellesteyn uit 1818 genoemd worden als wezenlijk onderdeel van de parkaanleg bij *Broekhuizen*. Het monument vervulde niet alleen een rol als mausoleum, maar diende tevens als tuinsieraad, als

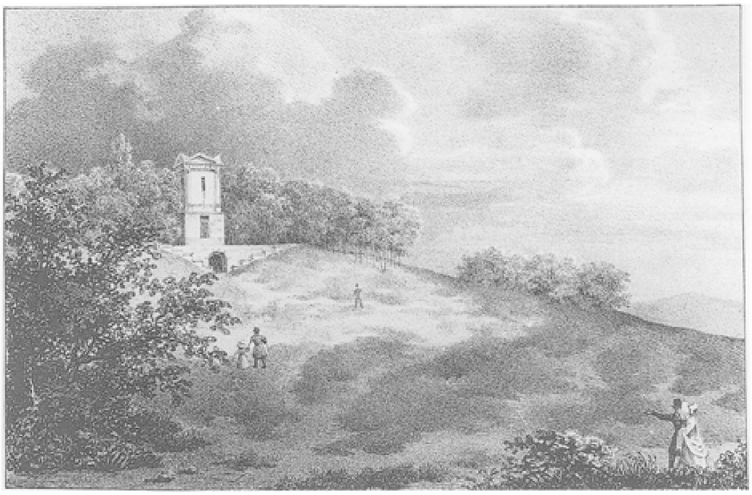

385 De tombe van Nellesteyn omstreeks 1830 naar een afbeelding bij Mourot. Op de heuveltop van een vrijwel kaal heidelandschap staat de tombe tegen een achterwand van groen. Het vrije uitzicht vanaf en naar de tombe is inmiddels dichtgegroeid, ondanks het feit dat er nog in 1928 een ‘servituut van uitzicht’ is vastgesteld.

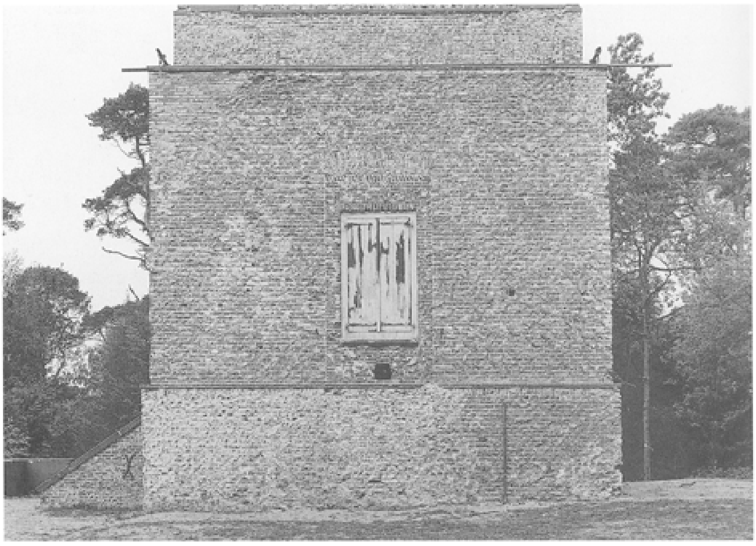

386 In 1996 is de tombe ontpleisterd. Uit de naden in het baksteenwerk bleek dat de tombe oorspronkelijk aan vier zijden grote openingen bezat (foto RDMZ, 1996).

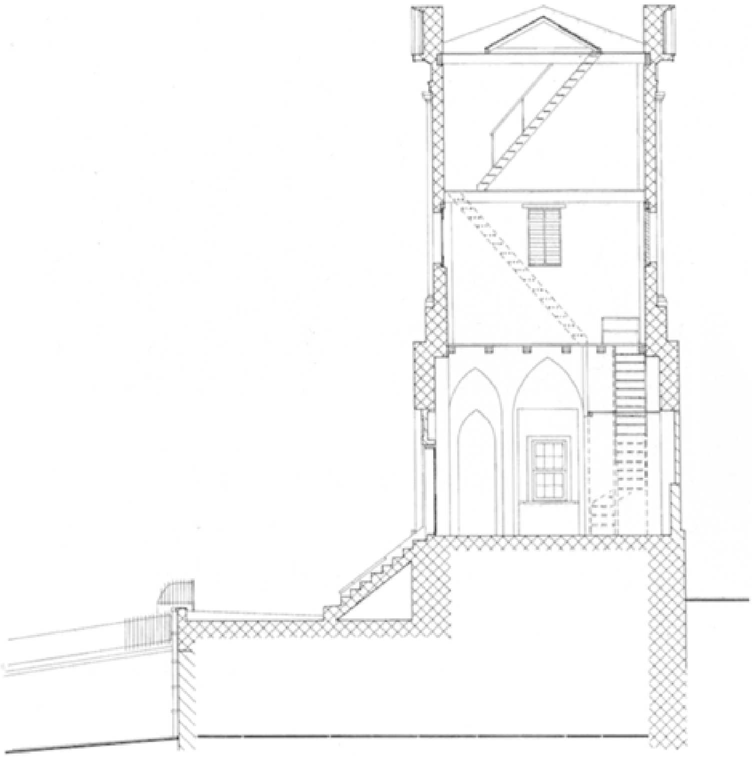

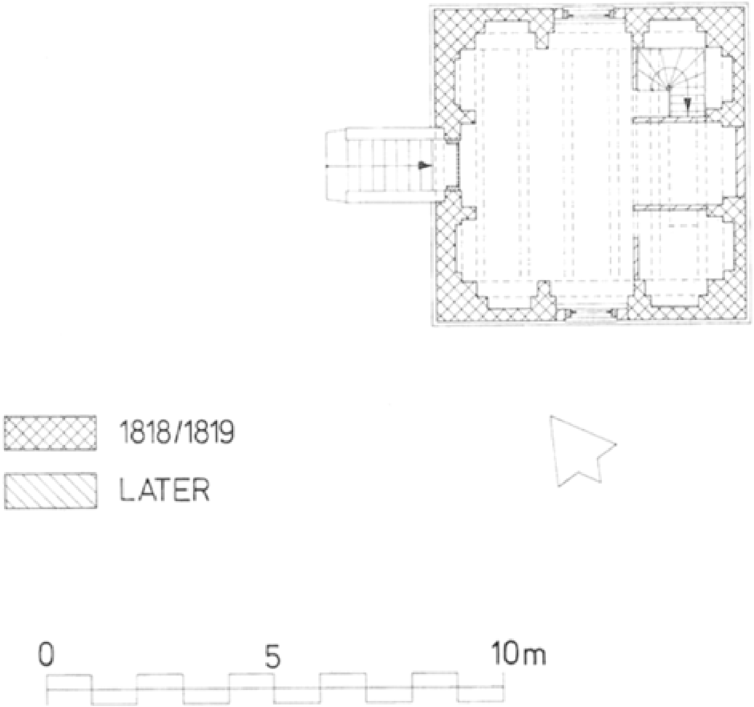

387 Leersum, Tombe van Nellesteyn. Doorsnede en plattegrond. Schaal 1:300. Tekening uit 1997 door A. Viersen naar een opmeting van architectenburo ir. T. van Hoogevest te Amersfoort uit 1971. De tombe, bestaande uit een grafkelder en een toren, kwam tot stand in de jaren 1818-1819 door J.D. Zocher en maakte deel uit van de parkaanleg rond de buitenplaats Broekhuizen. Leden van het geslacht van Nellesteyn, eigenaren van Broekhuizen, zijn in de grafkelder bijgezet. De toren fungeert tevens als uitzichtspunt.

aandachtspunt in de tuinaanleg: het geheel was duidelijk zichtbaar vanuit het huis en stak met zijn licht gepleisterde vlakken scherp af tegen het omringende donkere geboomte. De Donderberg waar het monument op staat, was met somber naaldhout beplant. Dit geboomte werd bij uitstek geschikt geacht om een melancholieke stemming op te wekken, wenselijk bij een grafmonument. Op die plaats kon men zich overgeven aan weemoedige bespiegelingen. Zo was het monument tevens voor de bewoners van Broekhuizen een verwijzing naar de dood, een Memento Mori. Een vierde functie die de tombe vervulde, was minder droefgeestig,

388 De tombe van Nellesteyn in herstelde staat met voor de grafkelder een kleine begraafplaats (foto RDMZ, 1997).

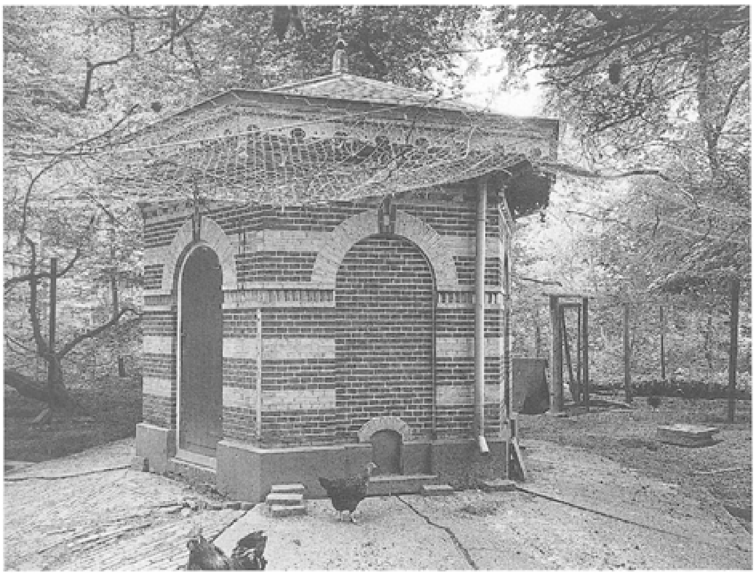

389 Het kippenpaleis uit 1898 bij het Molenbosch (foto RDMZ, 1999).

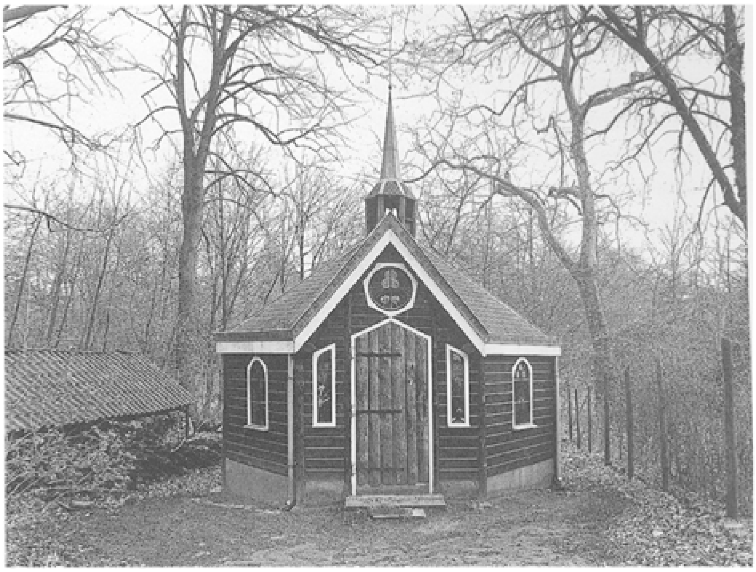

390 De kleine kapel naast het huis Molenbosch (foto RDMZ, 1999).

namelijk die van uitkijktoren over het lieflijke Hollandse landschap met zijn gevarieerdheid aan vergezichten, kerktorens, kleine dorpjes, akkers en rivieren. Vanaf de toren, de belvédére, had men een onbelemmerd, weids uitzicht naar diverse kanten. Dit fenomeen, de verheerlijking van het Hollandse landschap, past, evenals melancholieke stemmingen, opgeroepen door de natuur en het zich daarin bevindende grafmonument, goed in de heersende opvattingen van de eerste helft van de 19de eeuw.

Een late folly is het bouwwerk dat een van de dochters De Beaufort van het *Molenbosch* in 1898 ten geschenke kreeg op haar 18de verjaardag: een kippenpaleis. Achter het grote huis staat dit zeshoekige, fraai geornamenteerde juweeltje onder een tentdak dat op de hoeken door schoren met ajourwerk ondersteund wordt. De gevels zijn opgetrokken uit rode baksteen in kruisverband en opgesierd met horizontale banden en een zaagtandlijst van geel baksteen die aan elke zijde

onderbroken wordt door een verdiept liggend rondboogveld. In drie van deze velden is aan de bovenzijde een rondvenster gezet met een vierpas-roeden motief met rollaag. Twee velden zijn blind. In één veld aan de noordzijde is een rondboogvormige houten deur gezet. Achter deze deur bevindt zich een korte gang met houten wanden, waarin onderaan luiken zijn aangebracht om de gelegde eieren te kunnen pakken. Vijf velden hebben in de omgaande plint een kleine, getoogde ingang bestemd voor de kippen. Het 'paleis' is nog steeds voor kippen in gebruik.

Daarmee was het nog niet afgelopen met de follies op Molenbosch. Naast het huis bouwde de eigenaar in 1989 een kleine houten kapel met dakruiter. Hier wordt geregeld de mis opgedragen.

De tuinarchitecten van de landschapsparken

Over ontwerpers van de tuinen en parken is tot het begin van de 19de eeuw vrijwel niets bekend. Een van de eerste namen die ons is overgeleverd is die van *Johann Georg Michaël* (1738-1800), een uit Duitsland afkomstig tuinarchitect, die zich sedert de jaren zestig metterwoon in Nederland had gevestigd. Michaël is de eerste tuinarchitect die de vroege landschapsstijl in Nederland systematisch heeft toegepast. Van zijn hand heet de aanleg te zijn die na 1794 tot stand kwam bij het dan net voltooide huis Broekhuizen in Leersum.

De familie *Zocher* heeft in de eerste helft van de 19de eeuw de belangrijkste stempel op de tuinontwerpen in dit gebied gedrukt. De 'stamvader' Johann David Zocher sr. (1763-1817) was afkomstig uit Thurgau in Saxen en kwam omstreeks 1780 naar Nederland. Hij trouwde hier enkele jaren later met de dochter van tuinarchitect J.G. Michaël en vestigde zich in Haarlem. Van hem is bekend dat hij ook een aandeel had in het parkontwerp bij Broekhuizen. Zocher sr. ging wat voortvarender te werk bij de hervorming en aanleg van tuinen in landschapsstijl dan Michaël. Hij werkte 'moderner'. In tegenstelling tot zijn schoonvader handhaafde Zocher oude lanen alleen in geval van een begrenzing. Zijn nieuw aangelegde gebogen lanen werden wel alle zeer regelmatig met bomen ingeplant.

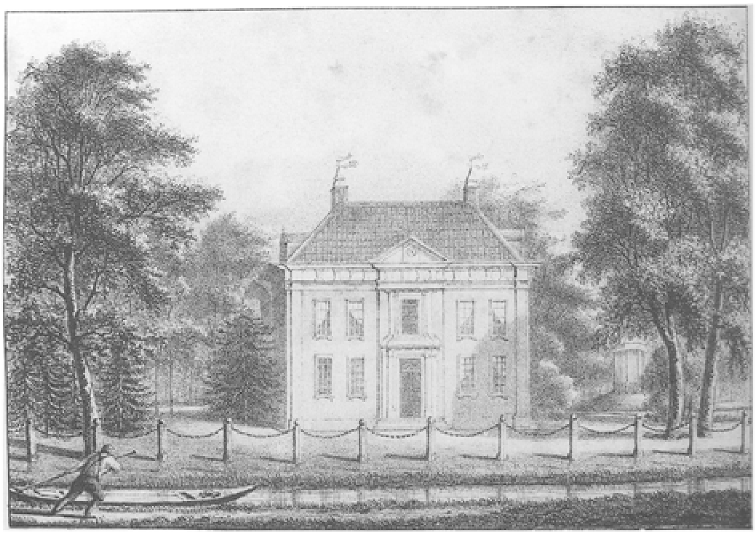

391 Sandwijck in zijn parkaanleg omstreeks 1830 zoals weergegeven bij Mourot. Naast het huis is een deel van het licht geaccidenteerde landschapspark zichtbaar met verschillende soorten bomen en een theekoepel op een heuveltje waar mogelijk een ijskelder in was opgenomen.

De paden vormen een rondwandeling langs hakhout, bloeiende heesters, afgewisseld door uitzichten in open ruimtes. Er is echter geen visuele relatie met punten buiten de aanleg. Soms worden bouw- en weilanden bij zijn ontwerp betrokken.

Van Zocher sr.'s zoon Johan of Jan David Zocher jr. (1791-1870) is veel meer werk bekend, waarvan het grootste deel echter op toeschrijvingen berust. Het vak tuinarchitectuur leerde hij van zijn vader. In 1817 vestigde hij zich, na de dood van zijn vader, in Haarlem. In zijn ontwerpen maakt hij gebruik van veel open doorzichten en ‘oneindige’ ruimten ver buiten de begrenzing van het eigenlijke park. Het arcadische motief in zijn werk is heel sterk: het geïdealiseerde landschap met waterpartijen en heuvels en glooiingen harmonieert met het omringende bestaande landschap. Akkers, weilanden en klassieke elementen als tempeltjes en koepels kunnen in zijn ontwerp zijn opgenomen. Zijn wandelingen hebben een grote belevingswaarde door de wisselende gezichten en afwisselende beplanting van bloeiende heesters, loofhout en coniferen.

In 1850 vormde Zocher jr. een samenwerkingsverband met zijn zoon Louis Paul Zocher (1820-1915). Ook de jongere broer van Jan David jr., Karel Georg Zocher (1796-1863) had een opleiding genoten bij zijn vader. In 1839 was hij in Utrecht woonachtig en van beroep tuinarchitect. Van zijn hand zijn ontwerpen van huis en tuin van Blikkenburg (1852) bewaard gebleven.

Een andere familie van tuinarchitecten die veel werk op de Utrechtse Heuvelrug heeft achtergelaten, is het geslacht *Van Lunteren*. De eerste van deze familie die hier werkzaam is geweest is Hendrik van Lunteren (1780-1848). Hij werd in Doorn geboren. Zijn eerste ervaring op het gebied van de tuinkunst deed hij op bij de buitenplaats Schoonoord in Doorn, waar hij vanaf 1798 woonde. De eigenaar H. Swellengrebel stelde hem in staat het tuinvak in al zijn facetten te leren. Na Swellengrebels dood in 1803 vestigde Van Lunteren zich in Utrecht, waar hij dankzij een genereus legaat van zijn beschermheer in 1806 een kwekerij met kruiden, sierheesters, park- en vruchtbomen kon beginnen met zijn broer Dirk. De kwekerij had de naam ‘Flora's Hof’ en lag op het terrein van de voormalige bisschopshof te

Utrecht, waarvan de poort in de Servetstraat nog bewaard is gebleven. Het is zeker dat Hendrik vóór 1806 een jaar in Engeland heeft vertoefd om zijn wetenschappelijke kennis van de horticultuur en de aanleg van buitenplaatsen te vergroten. Uit zijn Schoonoordse tijd is bekend dat het onderhoud van het park onder zijn supervisie viel. Voorts zijn zeker van zijn hand de landschappelijke elementen op de buitenplaatsen Vollenhoven en Sandwijck (Lammertse, 1997, 37-40, 42).

Hendriks zoon Samuel A. van Lunteren (1813-1877) zette weliswaar de kwekerij van zijn vader voort onder de naam H. van Lunteren en Zoon, maar hij was in de eerste plaats architect. Van zijn hand zijn de huizen Beeklust en Wulperhorst en hoogstwaarschijnlijk De Brink, alle in Zeist. Daarnaast ontwierp hij ook wel de

parkaanleg rondom zijn bouwwerken, mogelijk bij Beeklust en De Brink. Het landschappelijke park bij de Wulperhorst wordt doorgaans aan hem toegeschreven. Dit is onjuist. Toen Samuel met de bouw van het huis bezig was, lag er al jaren een landschappelijke aanleg. Mogelijk heeft hij er enkele kleine wijzigingen doorgevoerd en de ijskelder aan de westkant laten aanleggen.

Wanneer de kadastrale kaarten uit 1826 en 1910 met elkaar vergeleken worden, wordt duidelijk dat er aan de oostkant een slinger uit de gracht gehaald is. Voor de rest is het beloop van het water en de paden en de open en dichte stukken weide en bos niet wezenlijk anders.

De laatste Van Lunteren, Isaak H.J. van Lunteren (1843-1921), was, evenals zijn vader S.A., architect en tuinarchitect te Utrecht. Hij leverde onder andere het ontwerp van het huis en park van Oostbroek bij De Bilt.

Naast de Zochers en de Van Lunterens is het de familie *Copijn* uit Groenekan die na het midden van de 19de eeuw verantwoordelijk is geweest voor een groot aantal park- en tuinontwerpen in landschappelijke stijl op de Utrechtse Heuvelrug.

De eerste Copijn van wie werk op de Utrechtse Heuvelrug bekend is, betreft Jan Copijn (1812-1886). Hij had een opleiding als architect gevolgd, maar na de dood van zijn vader en broer nam hij hun kwekerij in Groenekan over en begon met het ontwerpen van tuinen en parken onder de naam ‘Firma J. Copijn & Zn.’ (ca. 1840-1885). Vanaf 1859 werkte Jan samen met zijn zoon Hendrik. Zijn kwekerij deed belangrijke leveringen aan de buitenplaatsen langs de Utrechtse Heuvelrug. Jan Copijns naam is onder andere verbonden aan de parken bij Pavia, Aardenburg, Prins Hendriksoord en mogelijk ook de Ewijckshoeve, beide laatste in Den Dolder. Zoon Hendrik (Henri) Copijn (1842-1923) volgde een technische opleiding. Na de dood van zijn vader in 1886 ging hij met zijn halfbroer, de boomkweker Pieter Gerard Copijn, een compagnonschap aan onder de naam ‘Gebroeders Copijn’. Hendrik Copijn trad op als tuinarchitect, terwijl P.G. Copijn de bomen leverde. Uit deze tijd dateren de grootscheepse boomverplantingen bij de aanleg van bijvoorbeeld Hydepark. Vanaf 1901 werkte H. Copijn samen met zijn zoon L.W. Copijn in de firma H. Copijn en Zoon. P.G. hield zich daarna uitsluitend met de kwekerij bezig.

Veel buitenplaatsen op de Utrechtse Heuvelrug werden door Hendrik Copijn ontworpen, aangelegd of gereorganiseerd. Te noemen vallen Villa Nuova (reorganisatie van het park 1880), Schaerweijde (reorganisatie van het park 1900), Schoonoord te Zeist (1870: uitbreiding in formele trant, 1909: rosarium), Hydepark (1885-1888), De Breul (1917-1918: heidetuin), Aardenburg (uitbreiding in 1902), Vollenhoven (1922: rotstuin). Een toeschrijving aan Hendrik is de verandering van het park bij Prins Hendriksoord in het begin van de 20ste eeuw.

Afbeeldingen van parken en tuinen in de 19de eeuw

Van een aantal buitenplaatsen is een plan- of situatietekening bewaard gebleven (Schoonoord, Zeist, Hoog Beek en Royen, Blikkenburg, Beek en Royen, overplaats Zandbergen). Voorts krijgen wij informatie over de aanleg op de buitenplaatsen van de kadastrale minuuts die voor dit gebied tussen 1818 en 1829 tot stand kwamen en van de Topografisch en Militaire kaart (verkend tussen 1847 en 1848.) Bovendien zijn, in tegenstelling tot de voorgaande periode, van een groot aantal buitenplaatsen delen nog steeds herkenbaar aanwezig.

Een 19de-eeuws beeld van de verschillende buitenplaatsen langs de Stichtse Lustwarande bieden ons de litho's naar de tekeningen van M. Mourot en anderen (gepubliceerd in 1829 en 1830) en de litho's die zijn gepubliceerd door P.J. Lutgers in 1869.

De litho's in de publicatie van Mourot tonen in nogal wat gevallen pas aangelegde buitenplaatsen, waarbij het opvalt dat het geboomte in veel gevallen een volgroeide indruk maakt. Het is niet ondenkbaar dat de tekenaars het landschapsbeeld voller hebben weergegeven dan het in werkelijkheid was. Anderzijds is het ook goed voorstelbaar dat in de nieuwe parken oude boomgroepen zijn opgenomen. Over de aard van de beplanting blijft Mourot vaag. De huizen vormen steeds het middelpunt van de compositie. De afbeeldingen zijn gestoffeerd met wandelaars, koetsen en ruiters.

De litho's in de publicatie van Lutgers zijn in enkele gevallen gebaseerd op tekeningen die over het algemeen enige jaren daarvoor gemaakt zijn. Het is het huis waar zijn interesse in de eerste plaats naar uit gaat, maar de directe omgeving

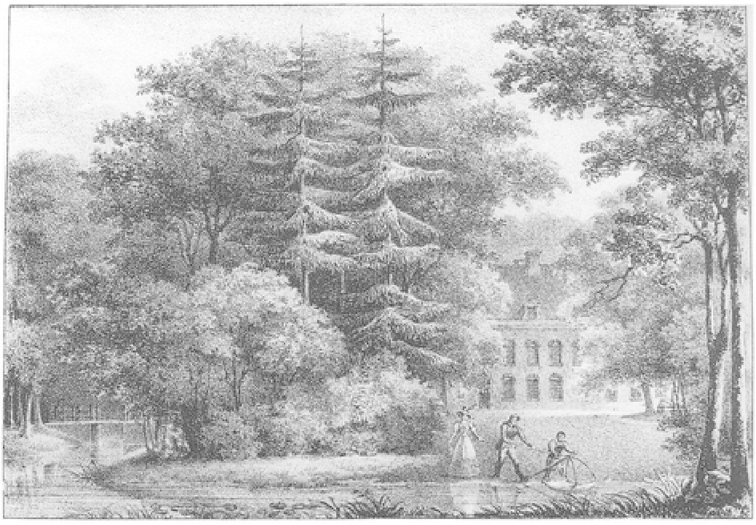

392 Het landgoed Rijnwijk zoals afgebeeld bij Mourot. Vaag is het 17de-eeuwse huis zichtbaar tussen het zware geboomte. Mourot tekent aan de rand van het water een dramatische, zeer forse boomgroep bestaande uit loofhout en sparren. De figuren op de voorgrond zijn nietig, zodat er een romantisch contrast is ontstaan tussen hen en de 'natuur'.

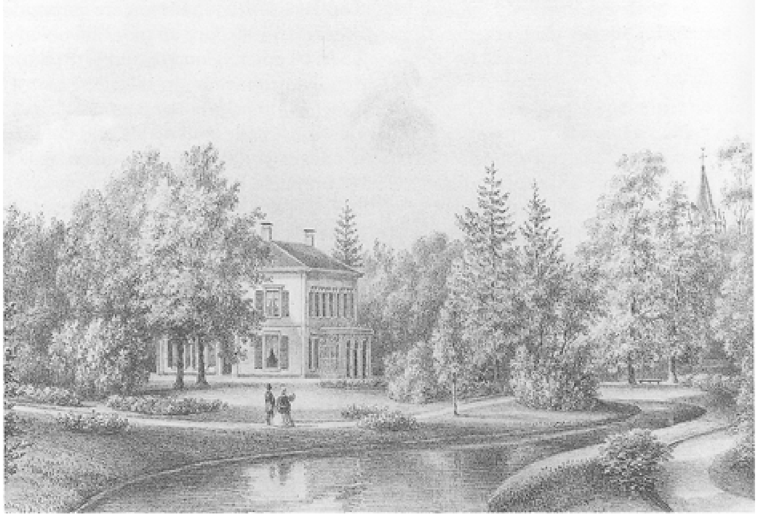

393 De 14de-eeuwse ridderhofstad Kersbergen in Zeist was ongeveer tien jaar voordat Lutgers zijn litho liet vervaardigen getransformeerd in een buitenplaats in neoklassiek stijl. Het park werd daaraan aangepast met slingerde waterlopen en paden en gevarieerde beplanting in de vorm van bomen als coulissen en lage struiken bij het huis. Rechts is nog net het puntje van de toren van de Hervormde kerk zichtbaar.

is essentieel voor de beleving van het geheel. Een aantal zaken valt bij Lutgers op. De buitenplaatsen in Zeist hebben nog al eens voor het huis in het grasveld kleine ronde borders liggen met bloemen of lage struiken beplant. Voorts is de landelijke aankleding opmerkelijk. Bij heel wat buitens lopen de koeien tot vlak bij de ingang. Bijna steeds is sprake van rondlopende paden, asymmetrische boompartijen en struiken en grillige waterpartijen. Bij enkele buitenplaatsen ligt daar zelfs de nadruk op: Den Brink, Kersbergen, Molenbosch, Beerschoten in Driebergen, Welgelegen, de Wildbaan en Broekhuizen. Bij Aardenburg tekent hij de aanleg met jonge boompjes, hetgeen overeenkomt met de werkelijkheid: het park dateert van 1860-1862. Voorts ziet men in veel gevallen, vlak bij de plaats en daarvan gescheiden

door een hekwerk of een sloot, een parkweide met rundvee. Ook zij maakten als bewuste stoffering deel uit van de buitenplaats.

De landschapsparken nader bekeken

Het vroegste 'complete' landschapspark op de Utrechtse Heuvelrug ligt bij het huis *Broekhuizen* in Leersum. In 1794 werd een begin gemaakt met de aanleg door J.G. Michaël. Volgens een kaart uit omstreeks 1810 schiep hij voor én achter het huis weilanden in landschapsstijl. Het is waarschijnlijk dat hij degene was die de bestaande 18de-eeuwse rechte oprijlaan inkortte en de nieuwe toegang via een

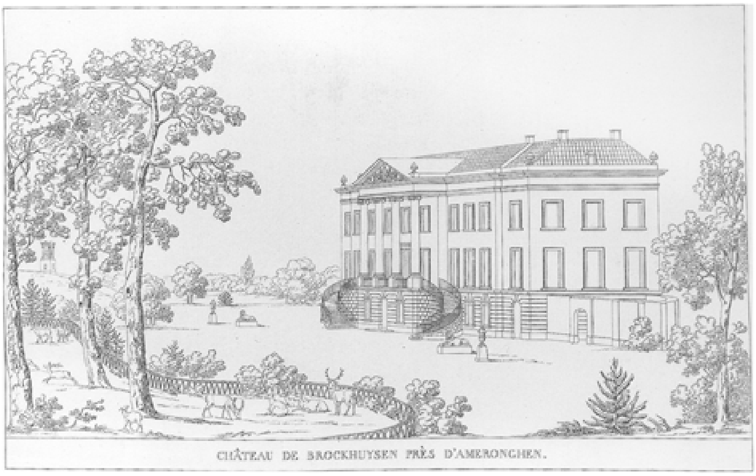

394 ‘Château de Brockhysen près d'Ameronghen’. De gravure is afgebeeld in P.J. Goetghebuer's Choix des Monuments uit 1827. Op de afbeelding is als het ware periscopisch huis en park weergegeven. Tussen de coulisse van een boompartij door heeft men het zicht op een kale heuvel met de graftombe van Nellesteyn. Ook het hertenkamp heeft de kunstenaar nog in zijn compositie kunnen opnemen.

395 Vrijwel uit dezelfde tijd als de gravure bij Goetghebuer dateert de litho bij Mourot van ‘Broekhuijsen’ (1829-1830). Hij beeldt het huis recht van voren af in een licht geaccidenteerd terrein waarin de herten vrij rond lijken te lopen.

396 Lutgers geeft in 1869 twee afbeeldingen van Broekhuizen, één van de voorzijde en één van de achterkant. Het beeld aan de achterzijde is zeer ruimtelijk met het witte huis temidden van het volgroeide geboomte dat zich spiegelt in de grote vijver.

397 Vogelvluchtschildering van het park van Broekhuizen (aquarel door Ineke van de Burg, 1999).

omweg rond het weiland op het huis liet aanlopen. Na zijn dood werd het park voltooid door zijn schoonzoon en kleinzoon, J.D. Zocher sr. en jr. Dit forse landschapspark heeft sedert de voltooiing vóór 1830 geen wezenlijke veranderingen meer ondergaan en is nog steeds een der fraaiste in het land. Centraal in de aanleg ligt het monumentale neoklassieke huis. Voor het huis ligt een glooiend gazon dat overgaat in een licht geaccidenteerd hertenkamp. In het oosten wordt het grasveld begrensd door de oranjerie die is gesitueerd op een kunstmatig opgeworpen hoogte, en aan de westkant door de stal (vernieuwd in 1897) waarlangs zich de oprijlaan slingert. Het hertenkamp was aanvankelijk van het gazon door een hekwerk afgescheiden, getuige de afbeelding bij Goetghebuer uit 1827. Bij Lutgers (1869) is er inmiddels sprake van een afbakening door een haha. Daarvan is thans nog een deel herkenbaar aanwezig. Beide elementen, gazon en hertenkamp, zijn bezet met een aantal boomgroepen en solitairen die een sterke coulissenwerking hebben en daarmee een schilderachtig effect bewerkstelligen. Achter het huis schiepen de Zochers een fraaie waterpartij met lange gebogen oeverlijnen. In het breedste deel van de vijver kwamen twee met bomen beplante eilandjes te liggen. Verder zuidwaarts versmalt de vijver zich tot een kronkelende beek, waarvan wordt aangenomen dat die nog dateert uit de tijd van Michaël, de vroegste landschapsfase. Langs de boomgroepen aan voor- en achterzijde werden verschillende doorzichten geschapen over het gazon, de hertenkamp en de vijver.

De doorzichten ver buiten het park naar de tombe van Nellesteyn en de Utrechtse Domtoren zijn heden ten dage minder gemakkelijk te herkennen, aangezien die in de loop der jaren zijn dichtgegroeid.

398 Broekhuizen in zijn parkaanleg in 1935. Achter het huis ligt een buxusparterre. Terzijde de oranjerie en overige nutsgebouwen met de grote ommuurde moestuin (foto KLM).

Vóór 1800 werd de structuur van de formele aanleg bij het huis *Vollenhoven* al deels (?) veranderd in een landschapsaanleg. Dat blijkt uit een verkoopnotitie van dat jaar waarbij sprake is van ‘Engelsche plantsoenen’. Na aankoop in 1800 door Pieter de Smeth werd de plaats regelmatig uitgebreid. In 1806 wist hij bijvoorbeeld de overplaats Den Eyck te verwerven. De ‘Engelsche Partijen’ figureren enige jaren later wederom in de omschrijving, wanneer het goed na de dood van De Smeth in 1810 wordt geveild. Inmiddels is er ook sprake van ‘vischkommen’, een ‘orangehuis’ en een ijskelder. Dit alles maakt het nog niet duidelijk of er al sprake is van een volledige landschappelijke aanleg of niet. Dat blijkt wel het geval te zijn in 1824. Van dat jaar dateert een kadastrale kaart van de hand van J. Vesters waarin de gebogen oprijlaan en de weide voor het huis en de waterpartij achter het huis staan afgebeeld (HUA, TA 155-5). Aan de achterzijde van het huis had de tuinarchitect weidse grasvelden geschapen, glooiende terreinen en boomgroepen die onverwachte doorzichten bewerkstelligen en een zichtas, gericht op de Domtoren. Aan de voorzijde was ook een zichtas in noordoostelijke richting, het eerste deel van de oude weg uit 1653 van De Bilt naar Amersfoort. Tussen 1827 en 1848 hebben er niet nader genoemde verfraaiingen aan het park plaats gevonden. Christiaan Kramm noemt in 1859 Van Lunteren als degene die voor de aanleg verantwoordelijk zou zijn, zonder een nadere precisering in tijd. Van Luttervelt deelt mee dat Van Lunteren het prachtige Vollenhoven *nieuw* heeft aangelegd. Dat zou in opdracht van G.A.G.Ph. van der Capelle hebben plaats gevonden die tussen 1827 en 1848 Vollenhoven bewoonde. Gezien de kaart uit 1824 is het onwaarschijnlijk dat Hendrik van Lunteren het park toen nieuw heeft aangelegd. Dat zal in een eerder stadium gebeurd zijn, óf tijdens Jan Willem van Loon die eigenaar was van Vollenhoven tussen 1810 en 1815, óf tijdens diens opvolger Anthony Luden die Vollenhoven tussen 1815 en 1827 in bezit had. In de jaren twintig had Van Lunteren diverse opdrachten langs de Lustwarande. Vollenhoven kan daar zeer goed bij gehoord hebben (Bijdragen bronnenonderzoek 1980, 7-8; Broekhoven, 1995, 226-227; Van Luttervelt, 1949, 146, 165).

399 Het huis Vollenhoven tegen een decor van groene bomen met kalm grazend vee in het weiland ervoor. De situatie die Lutgers in 1869 weergaf is heden ten dage nog zo terug te vinden, zij het dat de straatweg inmiddels tot een fors verkeersknooppunt is uitgegroeid.

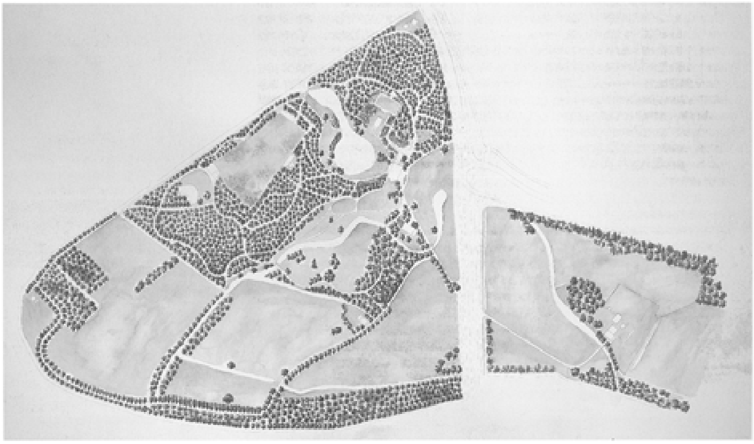

400 Het park van Vollenhoven in vogelvlucht (aquarel door Ineke van der Burg, 1999).

Bij een aantal oude buitenplaatsen ging de modernisering van het huis gepaard met de aanpassing van het omringende park. Al eerder kwam dit ter sprake. *Moersbergen* is daarvan een goed voorbeeld. De van oorsprong middeleeuwse ridderhofstad was tussen 1824-1825 getransformeerd tot een neogotisch, wit gepleisterd kasteel. Een formele parkaanleg paste niet meer bij dit ‘romantische’ bouwwerk. Tussen 1824 en 1829 (de datum van de kadastrale minuut waarop de landschappelijke veranderingen staan weergegeven) werden de rechte lanen en symmetrische vakken omgewerkt. De oude gracht rond het huis is vergraven tot een grillige vijver met een appendix-vormige beëindiging aan de westkant en met

401 Moersbergen vóór 1866 bij Lutgers. Hoewel Lutgers zijn werk in 1869 publiceerde heeft hij in het geval van Moersbergen van een oudere afbeelding gebruik gemaakt: het huis is in 1866 verbouwd. De toestand die Lutgers afbeeldt dagtekent van vóór die verbouwing. De vroeg 19de-eeuwse landschappelijke aanleg en het open voorterrein met lage struiken ter plaatse van de voorburcht zijn op primitieve maar duidelijke wijze weergegeven.

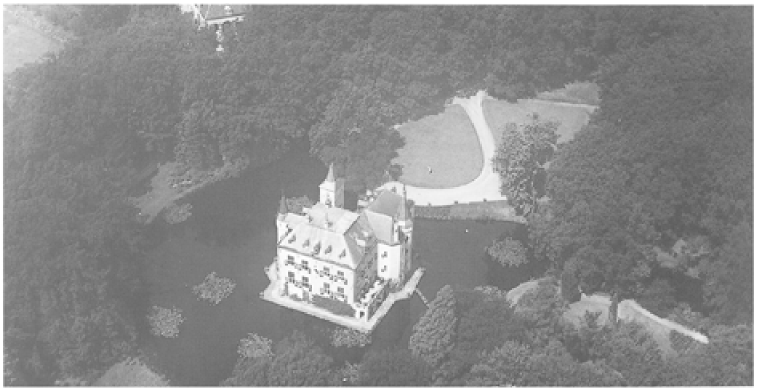

402 Moersbergen in zijn parkaanleg vanuit de lucht in 1935 (foto KLM).

een brede ronding aan de oostkant, waarin een min of meer ovaal eiland is opgenomen: de vergraven oude moestuin. Opmerkelijk is de overeenkomst met de landschappelijke aanleg bij huis Doorn, waar omstreeks dezelfde tijd een verdere verlandschappelijking van het park plaatsvond, waarbij ook een vijver met ovaalvormige eilanden in de compositie werd opgenomen. Hierboven kwam dat reeds ter sprake.

De vorm van de voorburcht bij Moersbergen werd tegelijkertijd drastisch gewijzigd. Het terrein kreeg een open, bekervormige structuur. Buiten de oude geometrische hoofdstructuur verrezen nieuwe bijgebouwen en ten zuiden van het huis werd een parkbos aangelegd. Veel wezenlijke wijzigingen heeft het landschapspark sindsdien niet meer ondergaan. Alleen aan het eind van de 19de eeuw is de oprijlaan met een westwaartse bocht verlegd. Sindsdien loopt de laan om een weiland aan op het kasteel. De iets verdiept liggende weide geeft een opmerkelijke perspectivische werking op het kasteel vanaf de oude formele oprijlaan.

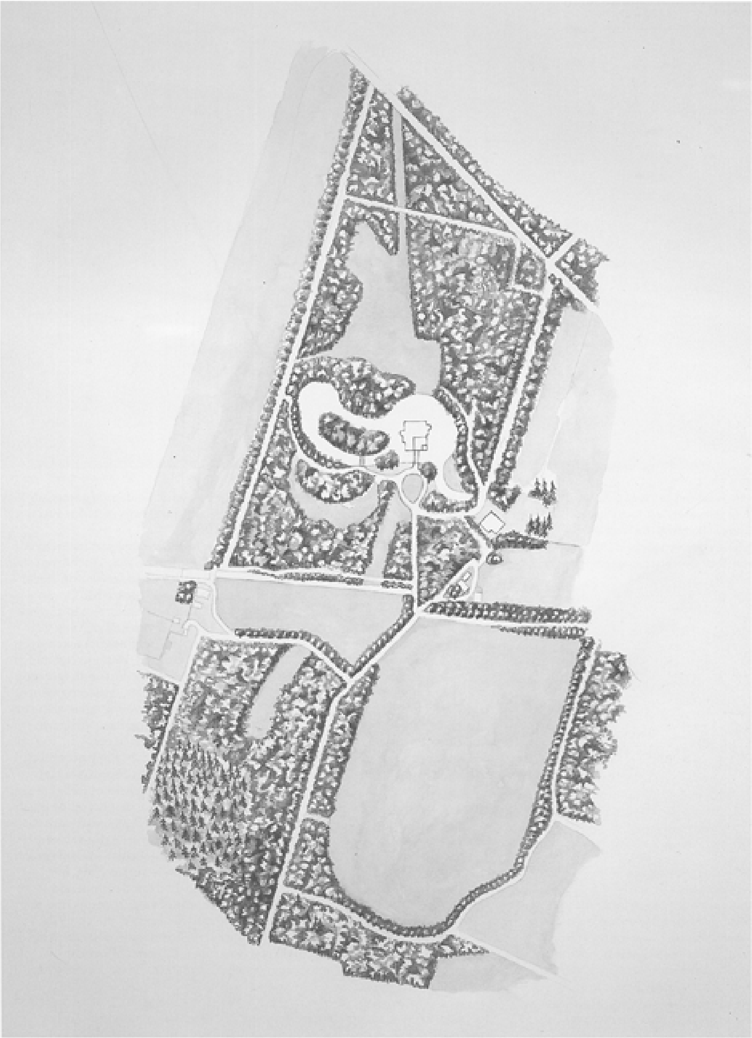

403 Vogelvluchtschildering van het park van Moersbergen (aquarel door Ineke van der Burg, 1999).

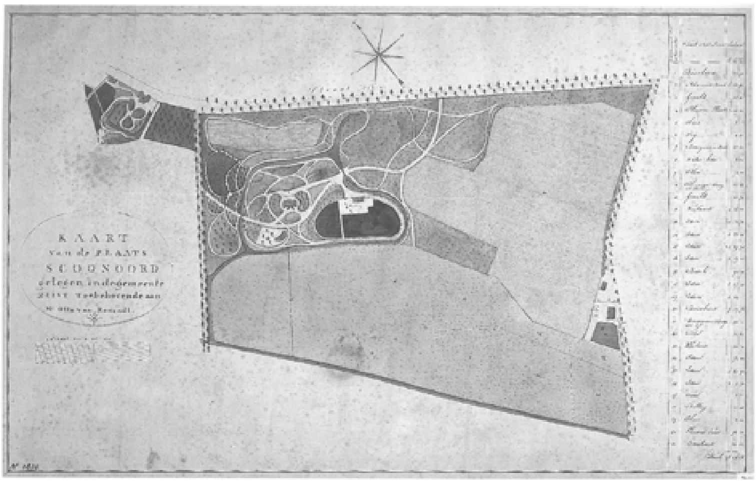

404 'Kaart van de Plaats Scoonoord gelegen in de gemeente Zeist Toebehorende aan Mr. Otto van Romondt'. De kaart is in de linkeronderhoek gedateerd 1820 (coll. Zeister Historisch Genootschap Van de Poll-stichting te Zeist).

Van lang niet alle parken zijn de ontwerpers ons bekend. Beroemde namen als Van Lunteren, Zocher en wat later Copijn worden daarom wel eens met al te veel ijver en al te weinig bewijs aan een ontwerp gekoppeld.

Van de buitenplaats *Schoonoord* te Zeist bestaat een landmeterskaart met renvooi waarop, in een ander handschrift dan de renvooi, het jaartal 1820 geschreven staat. Hoewel doorgaans de naam van 'Zocher' aan dit park verbonden wordt, zijn er geen directe gegevens die daarop wijzen. De toenmalige eigenaar Mr. O. van Romondt, wiens naam vermeld staat op de kaart, had het hele terrein in 1818 in bezit gekregen. Hij liet door de Utrechtse architect F.C.E. van Embden een huis bouwen en daaromheen liet hij een park aanleggen. Van het huis zijn tekeningen bewaard, van het omringende park is een kaart vervaardigd. Het huis ligt midden in een aanleg van lanen met ruime curven, omgeven door een rustig slingerende beek, weilanden op regelmatige afstand beplant met solitairen en boomgroepen, een hakhoutbos doorsneden door een slingerend pad. Een weinig ten oosten van het huis ligt in een ovaal de moestuin. De rechte Blikkenburgerlaan vormt de scheiding tussen Schoonoord en Klein Schoonoord dat ook al in een landschappelijke aanleg met een waterpartij ligt. Beide huizen zijn gesloopt, Schoonoord in 1962 en Klein Schoonoord (de huizen hadden de bijnaam Het Peper- en Zoutstel) in 1974. De structuur van het park van Schoonoord ligt er nog steeds, zij het dat door de bouw van een uitgestrekt scholencomplex op de plaats van het huis de fijnmazigheid is aangetast. Over de ontwerper van het park is niets bekend. Het is echter niet onmogelijk dat hier sprake is van een ontwerp van Hendrik van Lunteren. De aard van de aanleg, een sterk gebogen, krakelingachtig padenpatroon binnen de rechthoek van de middeleeuwse verkaveling, het betrekken van open weiden en akkers in zijn compositie, een doorlopende waterpartij die zich verbreedt en versmalt om de indruk van natuurlijkheid te wekken en de verschillende wandelingen, een rond het huis en een langs de buitenkant van het terrein met zicht op het huis zijn kenmerken die men in het werk van Van Lunteren regelmatig terug ziet komen. Bovendien kan de lijnvoering, de tekenstijl van de bomen en het kleurgebruik in de tekening heel goed van zijn hand zijn.

Het hier schuin tegenover liggende *Hoog Beek en Royen* heet door een Zocher ontworpen te zijn. Albert Voombergh kocht in 1825 van de Evangelisch Lutherse

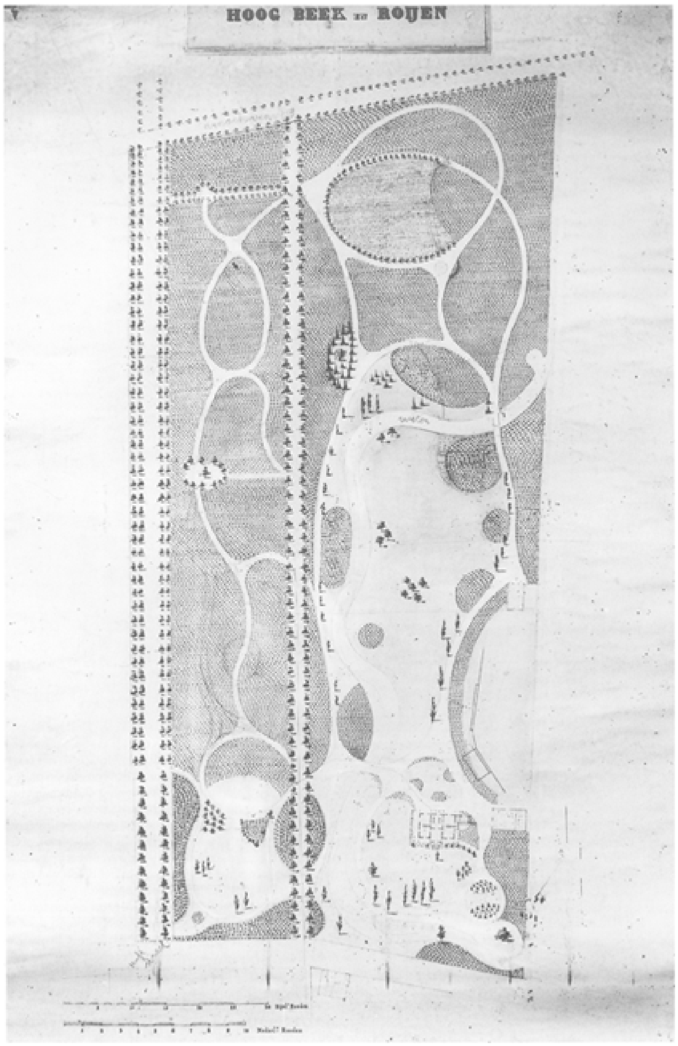

405 Vroeg 19de-eeuwse tekening van het park Hoog Beek en Royen te Zeist. Het park ligt op een rechthoekige terrein dat ooit behoorde tot de formele aanleg van Beek en Royen. In het park loopt van noord naar zuid het 18de-eeuwse Kippenlaantje. Binnen het oude rechte stramien is het park aangelegd in de gebogen landschapsstijl met lanen, waterpartijen, boomgroepen, bosschages en weilanden, open en dichte elementen (part. coll.).

406 Huis en park van Hoog Beek en Royen in 1836. Het park is tien jaar oud en begint zich al te vormen. Het op een verhevenheid gelegen huis spiegelt zich in de vijver (part.coll.).

407 Huis en park van Hoog Beek en Royen aan de achterzijde. Het weiland wordt gebruikt als hertenkamp. Hierin staat ook een duiventil op een paal. Kennelijk is een aantal bomen net geplant, want zij worden door een hekwerkje beschermd (part.coll.).

gemeente in Berbice, toentertijd ook eigenaar van Slot Zeist, het terrein. Hij liet op dit terrein het zomerhuis Hoog Beek en Royen bouwen en een park aanleggen. Op de kadastrale kaart van Zeist uit 1832 is de aanleg al duidelijk herkenbaar. Voombergh schrijft in zijn dagboek hieromtrent: '.... nous avons bati et rebati la maison de Hoog Beek en Royen, arrangé une jolie campagne, agrandie par une aquisition ultérieure de bois, d'allées et de champs [na 1830], de nous nous y plaisons en été'. Van de plaats is een ongedateerde en ongesigneerde (opmetings?)-tekening bekend, die de structuur van het park in het begin van de 19de eeuw weergeeft. Sindsdien is het niet wezenlijk veranderd.

De ingang van de plaats ligt aan de Driebergseweg, tot heden ten dage een ongewijzigde situatie. Het rechthoekige terrein is afgebakend door rechte lanen, de Driebergseweg, de Woudenbergse weg en de Arnhemse Bovenweg. In de aanleg is het 18de-eeuwse Kippenlaantje opgenomen die de buitenplaats in twee ongelijke

helften verdeelt. Alle rechte lanen maakten deel uit van een oudere aanleg. Met uitzondering van de Driebergseweg zijn zij op regelmatige afstand met loofbomen ingeplant. De overige paden en lanen zijn kronkelend aangelegd in landschapsstijl en lopen door of langs hakhoutbossen en langs een langgerekte, slingerende waterpartij en gazon. Op twee plaatsen ligt een brug over de vijver.

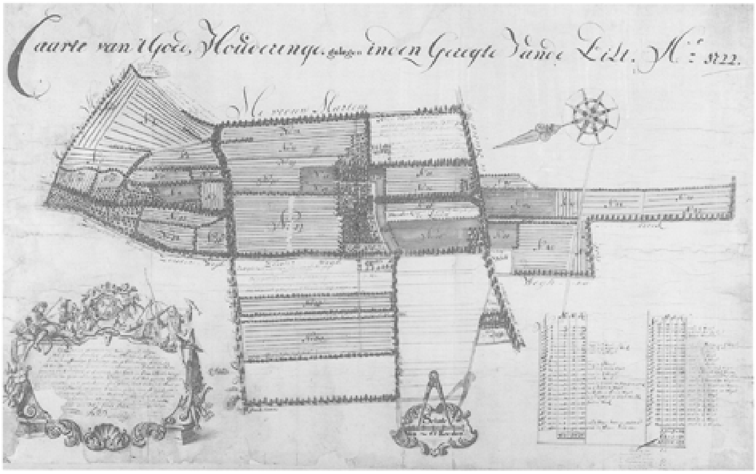

408 Landmeterskaart uit 1722 door Justus van Broekhuysen van het landgoed Houdringe (coll. Gemeente De Bilt).

Een vormt de toegang tot het terrein rond het huis en koetshuis, de ander verbindt het open gedeelte met het hakhoutbos op het achterterrein. De oevers van de waterpartij zijn niet beplant. Op enkele plaatsen staan boomgroepen. Op twee gewassen tekeningen uit 1836 ziet men een gezicht op het huis vanuit het park aan de voor- en achterzijde. De variatie in de beplanting is hier veel duidelijker dan op het ontwerp. Het gazon achter het huis is voor een deel in gebruik als hertenkamp. De jonge aanplant wordt door een vlechtwerk beschermd tegen hun vraatzucht. Het arcadische motief in het plan en in de uitgevoerde aanleg is (nog steeds) heel sterk: een geïdealiseerd landschap met lang uitgerekte waterpartijen en lanen die in een sterke ronding of duidelijke ovaal eindigen. Heuvels en glooiingen harmoniëren met het bestaande landschap. Wandelingen hebben een grote belevingswaarde door de wisselende gezichten en afwisselende beplanting van heesters, loofhout en coniferen, door een openheid vlak bij het huis en een hakhoutbos in de verder afgelegen gedeelten.

Over de ontstaansdatum van het park is niets met zekerheid bekend. Wanner men de opmetingstekening bekijkt, de manier van tekenen en de aanwezigheid van twee maatstokken die zowel de Rijnlandse roeden als de Nederlandse roeden vermelden, kan men aannemen dat zij uit de eerste decennia van de 19de eeuw dateert. Zeker niet later. Ook de samenstellende onderdelen van het park wijzen daar op. Het lijkt er op dat eerst het park en daarna het huis tot stand gekomen is. Een zeker niet ongebruikelijke gang van zaken. Het meest bekende voorbeeld uit het verleden is Slot Zeist waar de tuinen al drie jaar gereed waren voordat men met de bouw van het hoofdgebouw begon. In later tijd komt het eveneens regelmatig voor dat eerst de tuin wordt aangelegd en daarna pas het huis (De Breul, Het Molenbosch, De Wulperhorst, Huis te Maarn, De Ruiterberg, De Tangh).

Lutgers vermeldt dat het park van Hoog Beek en Royen is aangelegd door ‘Zocher’. Of het hier de vader betreft of de zoon laat hij in het midden. Als het Zocher is dan is het de zoon. De vader was in 1817 overleden.

De naam van een Zocher is aan meer buitenplaatsen in de buurt verbonden. Lutgers koppelt de persoon van ‘... A. Zocher, den Vader...’ aan de landschappelijke aanleg achter *Houdringe*. Hoe hij aan ‘A’ komt is niet duidelijk. Waarschijnlijk doelt hij op Jan David Zocher sr. die in 1817 stierf. Stilistisch is dat goed verdedigbaar. De oudste landschappelijke situatie was in ieder geval vóór 1824 gerealiseerd,

409 Houdringe in 1869. Voor het huis ligt een groot grasveld met solitairen en lage struiken. Vanaf de smalle weg is een zicht op het huis. Het landelijke karakter van de buitenplaats wordt nog eens benadrukt door het bouwland op de voorgrond en de vaag zichtbare boerderij aan de rechterzijde.

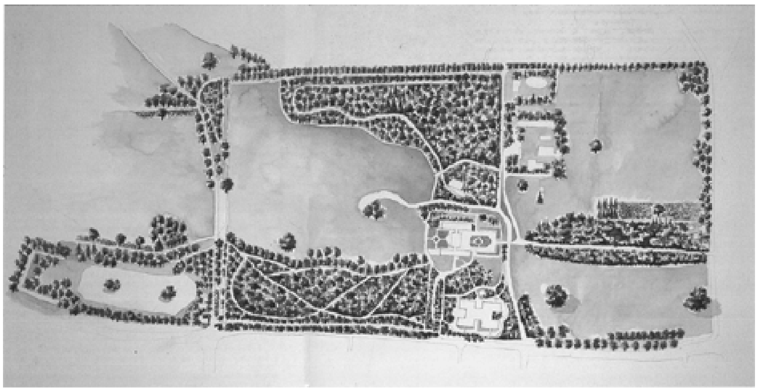

410 Schildering in vogelvlucht van het park van Houdringe met het noorden links (aquarel door Ineke van der Burg, 1999).

411 Het detail van de kadastrale minuut uit 1824 met het noorden rechts (sectie B, derde blad) waar Houdringe op staat aangegeven toont een landschappelijke aanleg achter het huis.

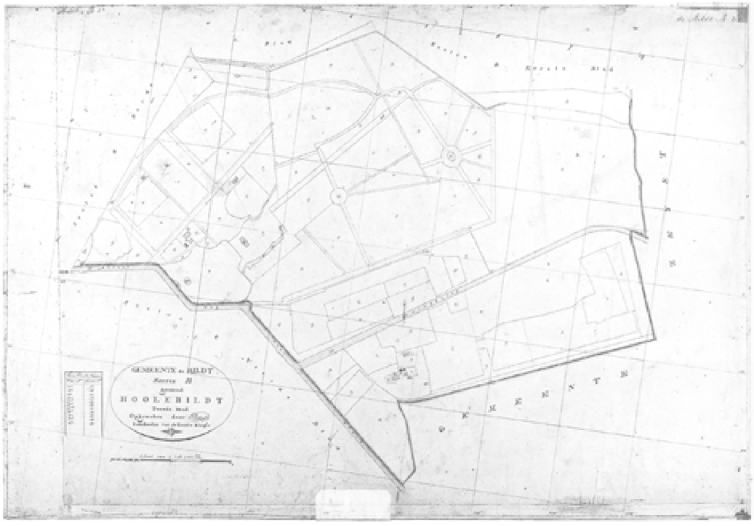

412 Op de kadastrale minuut van 1824 voor de gemeente de Bilt, sectie B, tweede blad ziet men een groot deel van de buitenplaats Beerschoten. Voor het huis ligt een groot grasveld met enkele boomgroepen. Aan de linkerzijde een boerderijcomplex en achter het huis twee waterpartijen, waarvan één met een bruggetje is overkluisd. Aan het water geeft een donker rechthoekje de plaats aan van de oranjerie met ijskelder.

getuige de kadastrale minuut van dat jaar. Ter plaatse lag een bescheiden formele aanleg die ons bekend is van een landmeterskaart uit 1722 van Justus van Broekhuysen waarop het goed Houdringe aangegeven staat. Houdringe was in die tijd in hoge mate agrarisch van karakter, getuige de twee hooibergen die naast het huis annex boerderij getekend staan. De aanleg rond het huis is in de 18de eeuw sterk utilitair en formeel. Alleen ten oosten van het huis lijkt een speels element aanwezig te zijn in de vorm van een ovale aanleg met stervormige lanen. Na 1772 werd een bescheiden begin gemaakt met de landschappelijke aanleg: aan de noordoostkant legde men een nieuw bos aan met slingerlanen, waarvan het uiterste dwarslaantje uitzag op de Dom. Met de bouw van het nieuwe huis (1779) werden waarschijnlijk verdere plannen voor een nieuw park ontwikkeld, die vóór 1824 klaar waren. De beide vakken voor het huis ter weerszijde van de oprijlaan werden hier en daar aangekleed met boomgroepen. Achter het huis lag sedert 1777 een langgerekte vraagtekenvormige vijver die halverwege het grote weiland met een kromming eindigde tegen een heuvel met eiken. Het grote weiland kreeg golvende randen door het veranderen van de bosranden en het strategisch plaatsen van enkele boomgroepen. Een daar weer achter liggend veld, half bouwland, half weiland maakte, aldus een beschrijving in de veilingcatalogus van 1841, ook nog deel uit van het landschapspark: ‘Een perceel bouw- en weiland (...) door een streep zwaar eiken hakhout gedeeltelijk gescheiden wordende,... en van eenige partijen opgaande boomen voorzien,... waardoor zich het uitzigt uit het heerenhuis verder uitstrekt en veraangenaamd...’.

Na 1841, toen het landgoed was verkocht, werden in het park diverse toevoegingen gedaan, zonder de hoofdstructuur te veranderen. Het landschappelijke beeld werd versterkt door het openhakken van zichtlijnen, de aanleg van enige nieuwe paden en het planten van boomgroepen. Het achterste veld werd meer ‘aangekleed’, zodat het beter in het algemene landschapsbeeld paste. Of men in die aanpassingen de hand van Zocher jr. kan ontdekken? Het is goed mogelijk. Het naastgelegen *Beerschoten* is ook omstreeks 1820 gewijzigd in een landschappelijke stijl. De lanen

en de sterrenbossen met berg en goudvissenkom handhaafde men en een nieuw park werd aangelegd met waterpartijen en

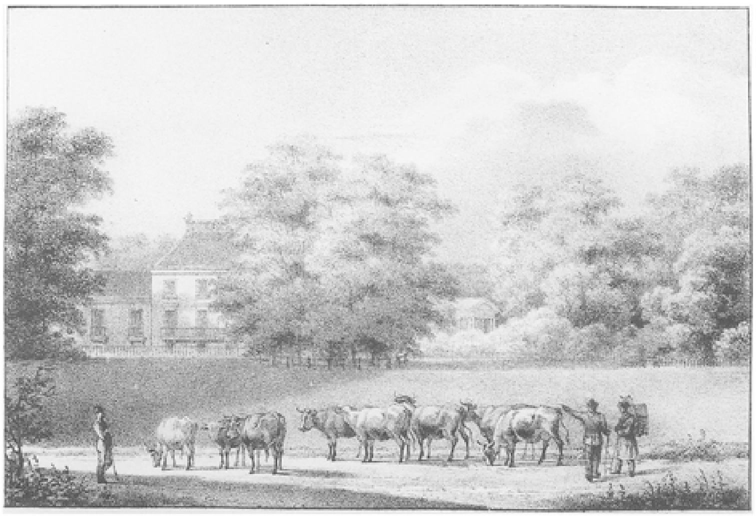

413 Het huis Beerschoten vanaf de straatweg gezien in 1829 bij Mourot. Het huis ligt half achter een boomgroep verscholen. Daarnaast is het tempelfront van de oranjerie zichtbaar.

'lustbossen', bossen met slingerende paden en verrassende open plekken. Op de kadastrale minuut van De Bilt (verkend in 1824) ziet men die formele elementen en de nieuwe landschappelijke elementen, zoals onregelmatig gevormde weilanden voor en achter het huis en twee grillig verlopende, langgerekte waterpartijen. Op de buitenplaats staan dan het huis, een oranjerie met een klassiek 'tempelfront' op een ijskelder, een koetshuis en een boerderijcomplex. Verder van het huis af, in de noordwesthoek van het landgoed werd een complexje van vier arbeiderswoningen gebouwd in rustieke stijl. De identieke woningen zijn taartpuntsgewijs vanuit het midden gegroepeerd op een vierkante plattegrond. Zij liggen onder een gemeenschappelijke rieten kap en hebben rustiek gepleisterde gevels. Iedere woning ziet uit op een rechte beukenlaan met (moes)tuintjes ter weerszijde. Wegens dit opmerkelijke concept wordt het complex 'Het Spinneweb' genoemd.

Op de afbeelding van Mourot in 1829 is de landschapsstijl bij Beerschoten al behoorlijk volgroeid: huis en oranjerie liggen half verscholen achter forse boomgroepen. Voor het huis ligt een parkweide waarop, als ware het een levend schilderij, groepen koeien grazen en voorbijgangers zich verwonderen over de aanblik van de buitenplaats. Na 1842 volgde een verdere verlandschappelijking van het park. Het zicht op de rechte laan die aan de noordkant op het huis aanliep, werd met boomgroepen dichtgezet, maar de laan zelf bleef gehandhaafd. De twee reeds bestaande langgerekte vijvers werden aan elkaar verbonden tot een lange

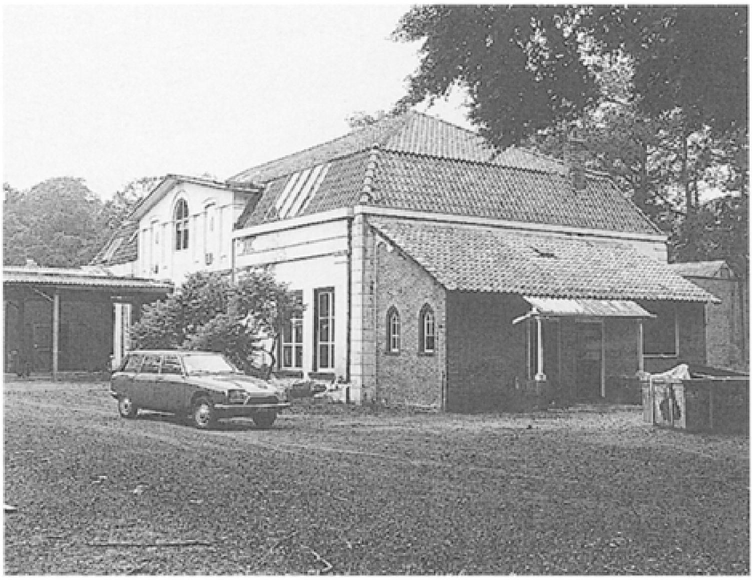

414 Het voormalige metaalwarenfabriekje in en bij het koetshuis van Beerschoten in 1980 (foto Provincie Utrecht).

415 Het Spinneweb op de buitenplaats Beerschoten (foto RDMZ, 1999).

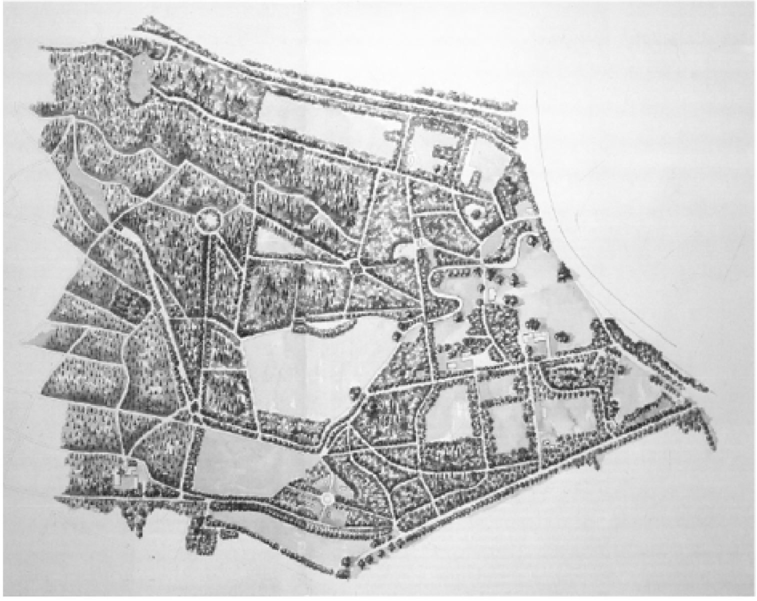

416 Schildering van het park van Beerschoten in vogelvlucht (aquarel door Ineke van der Burg, 1999).

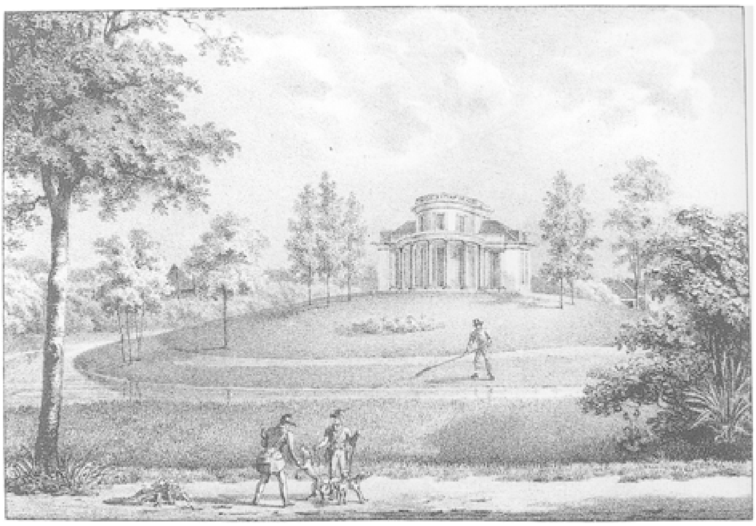

417 Huis en park De Breul zijn bij Mourot vijf jaar na hun ontstaan gelithografeerd. Men ziet een parkaanleg met rondlopende paden en waterpartij. Om het huis heen staan jonge, kennelijk niet lang geleden aangeplante boompjes. Op de achtergrond is links een hooiberg zichtbaar, rechts het dak van een van de bijgebouwen, mogelijk de oranjerie.

slingerende beek met een eiland, die zich tussen 'heuvels' doorkronkelend verliest in de verte. Vanuit het huis keek men langs het water met het eiland over een weiland en bouwland naar de achterliggende bosrand. Aan de andere kant had het huis 'een heerlijk uitzigt op den straatweg (...) op de zware eiken en beuken aan de overzijde van dien weg en op den hoogen Domtoren' (Craandijk, 1888, 185). De oude oranjerie werd afgebroken en verplaatst richting huis. Het koetshuis werd vernieuwd. De ijskelder bleef op de oude plaats gehandhaafd. Volgens Immerzeel (1842) heeft 'Zocher' de oranjerie gebouwd, in dit geval moet dat J.D. Zocher jr. zijn geweest. Zo gezien ligt voor de hand dat hij ook degene geweest is die de tweede landschapsfase van Beerschoten voor zijn rekening heeft genomen. Ook Lutgers noemt in dit verband diens naam: '... dankt der bekwame hand des Heeren Zocher zijn keurigen aanleg...'. In 1843 kwam aan de oostkant, pal aan de Utrechtseweg, het gastenverblijf 'Klein Beerschoten' tot stand. Vanaf het grote huis leidde een pad via een gemetselde brug over de beek met natuurstenen afdekplaten en leeuwen op de hoeken naar dit huis. Aan het begin van de oprijlaan werd in 1855 de tuinmanswoning 'De Koepel' gebouwd met een markant, achtzijdig torenachtig bouwdeel. In 1862 werd in het landschapspark een 'kinderspeelhuisje' neergezet.

In het koetshuis werd in 1922 een metaalwarenfabriekje ondergebracht. Het gebouw werd daartoe aanmerkelijk uitgebreid, voor de laatste maal in 1959. In 1976 is de fabriek gesloten. De bijgebouwen zijn snel daarna gesloopt. In 1965 zijn speelhuis, oranjerie en boerderij afgebroken. De boerderij werd door nieuwbouw vervangen. Inmiddels was het landgoed Beerschoten in 1966 verkocht aan de Stichting Het Utrechts Landschap. Zij richtte het koetshuis in tot informatiecentrum. Door de jarenlange aanwezigheid van de metaalwarenfabriek was de grond rond het koetshuis in ernstige mate vervuild geraakt. In 1997-1998 is de vervuilde grond verwijderd, waarbij een deel van het parkbos gekapt moest worden. De lanen konden behouden blijven. In 1998-1999 is de slingervijver opzij en achter het huis weer uitgegraven - door verdroging en wateronttrekking voor de drinkwatervoorziening was het waterpeil aanzienlijk gedaald - en is de bodem van een dichte kleilaag voorzien, zodat het water niet meer direct in de zanderige bodem wegzakt.

Tegelijkertijd is het beloop van de vijver gereconstrueerd en de aangrenzende oeverprofielen gerestaureerd.

Het ontwerp van het park van *De Breul* van omstreeks 1824 is waarschijnlijk eveneens van de hand van J.D. Zocher jr. Een Zocher wordt in dit verband voor het eerst genoemd door P.J. Lutgers in 1869 die dit park als volgt toeschrijft: ‘De Breul kenmerkt in zijn fraaien aanleg de hand des Heeren Zocher’. Gezien de tijd van ontstaan zal Lutgers op Zocher jr. doelen, aangezien diens vader in 1817 was gestorven. Eerst kwam het landschapspark tot stand. Een slingerende vijverpartij werd zodanig uitgegraven dat het einde op geen enkel punt zichtbaar was. Dit werd bewerkstelligd door het bochtenverloop en camouflage door middel van

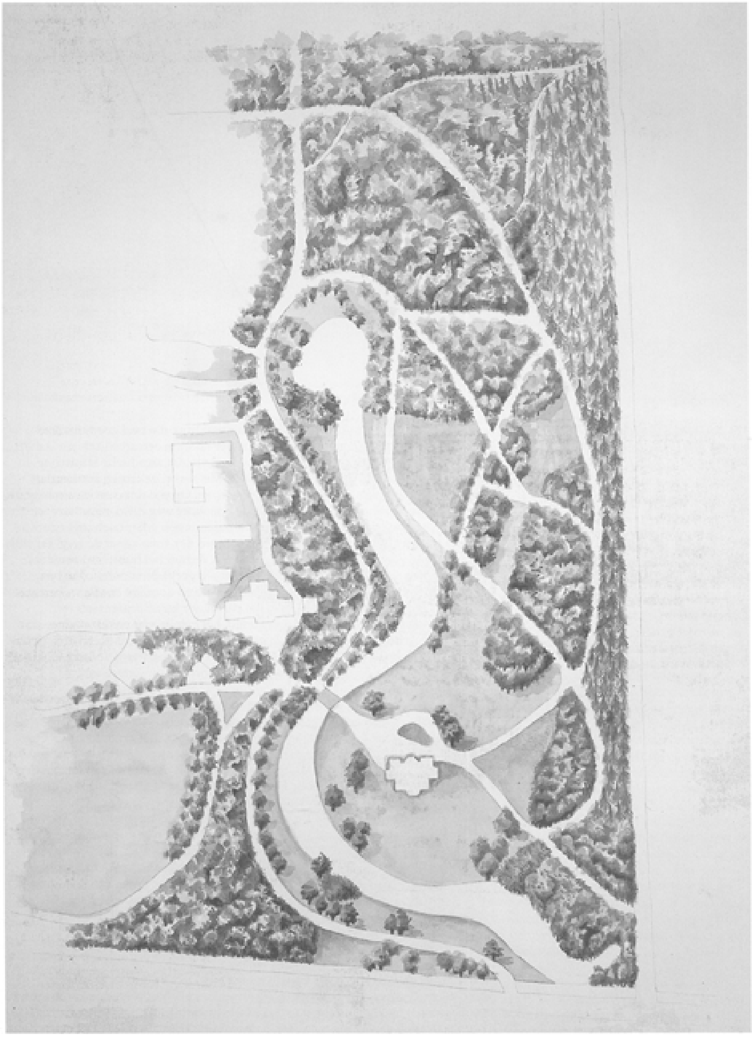

418 Vogelvluchtschildering van het park van de Breul (aquarel door Ineke van der Burg, 1999).

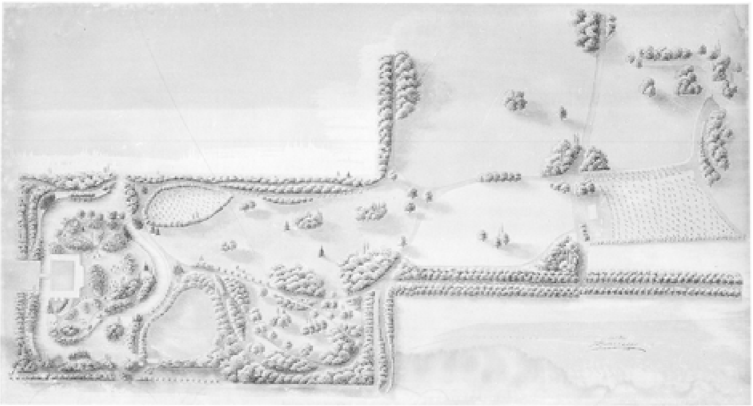

419 Jan David Zocher maakte in 1829 een ontwerp voor het terrein achter het Slot te Zeist. Hoewel hij gebruik maakte van bestaande contouren en lijnen, is zijn ontwerp met de geraffineerd geplaatste boomgroepen, de vergraven vijver en de lange slingers in het padenpatroon een goed voorbeeld van de rijpe landschapsstijl. Het ontwerp is maar ten dele uitgevoerd (gewassen en gekleurde pentekening, coll. Gemeente Zeist).

boomgroepen. Over de vijver ligt een 'Romeinse' brug die heel goed uit deze periode kan stammen. Een meanderende rivier hoort in een arcadisch landschap. Een klassieke brug over de vijver hoort eveneens in dat arcadische landschap. In dat opzicht is De Breul een voorbeeldig park. Met de vrijgekomen aarde uit de vijvers werden heuvels in het terrein opgeworpen. Op een daarvan kwam het huis te staan. Tussen het hooggelegen huis en de openbare weg hield de ontwerper bewust de ruimte open. Zo had men vanuit het huis een vrij uitzicht over de weg en de daarachter liggende weilanden. Omgekeerd kon men vanaf de weg ten volle het imposante voorkomen van het huis ervaren. Achter het huis werd een door taluds besloten sierpark aangelegd en een met slingerpaden doorsneden bos. Lange loom gebogen paden voeren langs de vijver en door het bos langs heuvels en taluds. Ondanks het feit dat in 1913 het park door L.A. Springer iets is gewijzigd - een aantal bomen werd verjongd, het beloop van enkele paden werd gewijzigd en achter het huis werd een nieuwe zichtas gecreëerd door het kappen van een sparrenbos - is het park van De Breul een fraai bewaard voorbeeld van de uitgangspunten van de landschapsstijl in het begin van de 19de eeuw.

Zeker van de hand van Zocher jr. is de landschappelijke aanleg achter Slot *Zeist*, zoals men kan zien op een door hem gesigneerd ontwerp van een park achter het Slot uit 1831, waarbij hij ook de terreinen van de buitenplaatsen Blikkenburg en Wulperhorst betrok. Blikkenburg en Wulperhorst kwamen in 1829 door vererving in bezit van de echtgenote van J.E. Huydecoper. Slot Zeist met de tuinen verwierf Huydecoper een jaar later, in 1830. Het plan voor het landschapspark dat hij vervolgens liet maken is gedeeltelijk ten uitvoer gebracht. Tot een volledige verwezenlijking waarbij lange zichtlijnen naar de Blikkenburg en Wulperhorst over brede weilanden via coulissen, solitairen en boomgroepen geschapen zouden worden, is het nooit gekomen. Op de TMK (verkend in 1847 en 1848) ziet men de toenmalige situatie: de slotgracht achter het huis is volgens plan in natuurlijke vormen vergraven, waarbij een eilandje is ontstaan. Alleen links van de as achter het huis ligt een landschappelijke aanleg met een zichtlijn naar de buitenplaats Wulperhorst. Bij Blikkenburg is nog geen sprake van een landschapsaanleg. Die zou pas in 1852 worden gemaakt. J.D. Zochers jongere broer Karel Georg was uiteindelijk verantwoordelijk voor de realisering daarvan.

Ten tijde van de veranderingen aan de tuinen bij het Slot was J.D. Zocher jr. eveneens werkzaam voor de Amsterdamse bankier J.B. Stoop. Stoop was omstreeks 1831 begonnen met het inrichten van een buitenplaats in Austerlitz. In die tijd had hij een laan laten aanleggen naar de plaats waar tussen 1837 en 1840 zijn jachthuis,

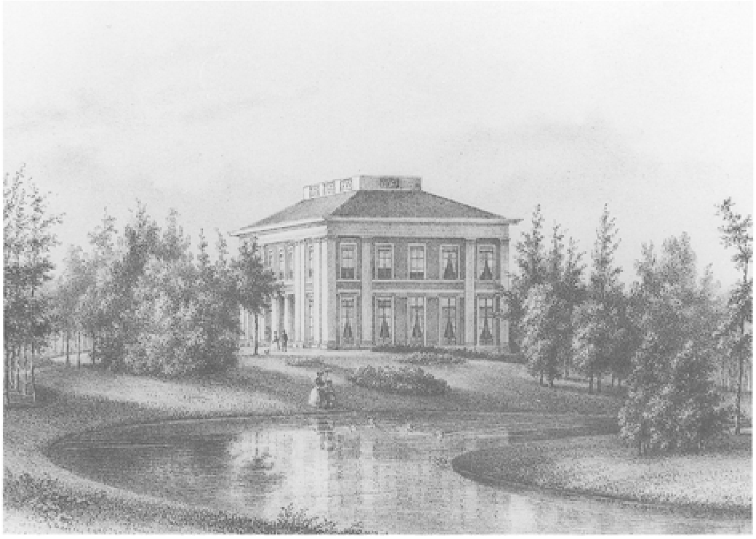

420 De vroegst bekende afbeelding van het Molenbosch en zijn directe omgeving is die van Lutgers uit 1869. Het huis spiegelt zich in de gebogen vijver. Bomen zijn in groepen bijeen gezet en enkele perken met bloemen of lage heesters staan dichtbij het huis.

het *Berghuisje* zou komen. Tussen het Berghuisje en de pyramide van Austerlitz werd in dezelfde tijd door Zocher de koepel van Stoop gebouwd met uitzichten over de nog onbegroeide Heuvelrug. Bij het jachthuis ontwierp hij een 'alpenweide', een omlaag glooiend terrein met boomgroepen beplant en begeleid door gebogen paden. Door gebrek aan water en de excentrische ligging van het terrein had Stoop zijn blik inmiddels meer zuidwaarts gericht. In 1835 kocht hij in Zeist een stuk land aan de Driebergseweg. Een jaar later liet hij door Zocher daar een buitenplaats *Het Molenbosch*, in dit geval voorlopig alleen een landschapspark, aanleggen. Van een huis is dan nog geen sprake. Dat volgde een vijftien jaar later. Zocher paste in de aanleg van het Molenbosch dezelfde elementen toe als bij De Breul: slingerende slanke waterpartijen waarlangs een wandeling voert, kunstmatig opgeworpen heuvels, groepen bomen om het oog bewust te leiden, lage struiken op het gazon bij het huis, een open weide voor het huis en een aantal zichtassen. De structuur van een groot deel van het park is bewaard gebleven, de invulling is enigszins amorf geworden, doordat een paar zichten zijn dichtgegroeid en op het achterterrein een groot flatgebouw is neergezet in de jaren zeventig. Vanaf de Driebergseweg buigt zich de met beuken beplante oprijlaan in een flauwe bocht voor het koetshuis, de tuinmanswoning en het hoofdhuis langs om uiteindelijk weer op de weg uit te komen. Tussen het huis en de Driebergseweg ligt een parkweide, die thans vrijwel is dichtgeplant. Rechts van het huis kronkelt een lange vijver naar het noorden. Het breedste deel van de vijver ligt naast het huis. Langs de oostkant van de vijver slingert zich een pad dat de bochten van de oever volgt. De oorspronkelijke toegang tot dit pad vanaf de oprijlaan is sedert de afbraak van een eenvoudige brug verdwenen. Een ijskelder naast de vijver is ten gevolge van oorlogshandelingen verloren gegaan. Het terrein rond het huis is geaccidenteerd en was oorspronkelijk met clumps, groepen bomen en struiken, beplant waarvan een deel nog goed herkenbaar is. In het noordelijk deel van het park, dat door de bouw van het forse flatgebouwencomplex aan kwaliteit heeft ingeboet, bevindt zich een grote ommuurde moestuin met drie ingangen. Naast de moestuin is een groentekelder gebouwd, die is opgenomen in een speciaal daartoe opgeworpen heuvel. Achter het huis staan diverse opstallen waarvan een tuinprieel en het kippenpaleis de meest opmerkelijke zijn. Het ranke, zeszijdige tuinprieel is aan een kant dichtgezet. Het is samengesteld

uit houten zuiltjes, opengewerkte balustrades en ajourwerk tussen de zuilen onder het dak. Oorspronkelijk stond het prieel bij de Driebergseweg aan de oprijlaan. Het kippenpaleis uit 1898 kwam als 'folly' eerder ter sprake.

Zonder enig bewijs zijn de toeschrijvingen aan Zocher van de parken bij Sparrenheuvel (1824) en Ma Retraite (na 1833) (Blijdenstein, 1984, III, 184). Voor de volledigheid worden ze hier wel genoemd. Van beide parken is niets meer over. Na 1854 werd het park rond de ridderhofstad *Kersbergen* in een late landschapsstijl

421 Aan het eind van de 19de eeuw was het park van de Wildbaan in Driebergen volgroeid. Het huis gaat schuil achter forse boomgroepen (foto part. coll.).

veranderd. Of Zocher zich hiermee heeft ingelaten is niet duidelijk, wel wordt melding gemaakt van het vervaardigen van 'Twee Rustike Bruggen Op de Plaats volgens aanwijzing en Tekening van den heer Zogcher' (Olde Meierink 1995, 268).

Ook aan J.D. Zocher jr. toegeschreven is de aanleg van het park bij *Schaerweijde* in 1858 en de jaren daarna. De vermelding van de naam 'Zocher' in relatie met deze buitenplaats komt voor het eerst voor in 1907 in een gids over Zeist: '... Schaerweijde, waar gij de heerlijke schoonheid van Zochers kunst kunt bewonderen. De mooie waterpartijen, de grootsche doorzichten, bevallige heuvels en bekoorlijke plekjes, al die wonderen door dien grooten tuinarchitect gewrocht, brengen verukking te weeg bij elkeen die 't voorrecht heeft er te mogen wandelen..'. Voor de volledigheid wordt deze toeschrijving genoemd, hoewel enig bewijs hiervoor tot nu toe niet gevonden is. Het park en bijbehorende bos zijn thans verdwenen. Ter plaatse is een nieuwbouwwijk verrezen.

Evenmin bewezen, maar door Lutgers toegeschreven aan 'Zocher' (J.D. en L.P.?) is de aanleg bij de Driebergse *Wildbaan* (omstreeks 1857), de voormalige overtuin van Sparrendaal. Er werd een slingervijver gegraven en in het terrein werden met de vrijgekomen grond glooiingen aangebracht. Door middel van boomgroepen werden doorkijkjes geschapen. Het huis is na 1945 afgebroken. Het landschapspark met vijver bestaat nog. De waterspuwer in de vijver in de vorm van een mascaron is afkomstig uit de 18de-eeuwse tuin van Sparrendaal.

Enige jaren eerder zou J.D. Zocher jr. de tuin en het parkbos bij *Beerschoten* in Driebergen hebben aangelegd. Op de afbeelding bij Lutgers uit 1869 ziet men een glooiend terrein met paden doorsneden, waar op het hoogste punt een rustiek huis staat. De beplanting is nog jong. De topografische kaart van 1847 geeft op die plaats al een slingerende vijver met brug en huis weer. Na het overlijden van de laatste particuliere eigenaar in 1887 werd het huis afgebroken en het park door H. Poortman enigszins gereorganiseerd.

422 Sandwijck zoals afgebeeld in 1869. Voor en terzijde van het huis staat forse boomgroepen. Aan de rechterzijde is vaag een klein bouwwerk zichtbaar, mogelijk de theekoepel die Mourot veertig jaar daarvoor laat zien.

423 Het park van Sandwijck in het begin van de 20ste eeuw. Langs de wandelpaden in het gras liggen bloemperken die naar het midden toe zijn opgehoogd (foto coll. RDMZ).

Door Hendrik van Lunteren, die eerder al ter sprake kwam, werd in 1833 en 1834 het park van *Sandwijck* tamelijk uitgebreid gereorganiseerd. Sedert het begin van de eeuw was daar sprake van Engels werk. Dat werd verder verlandschappelijkt. Twee bestaande U-vormige waterlopen achter het huis werden met elkaar verbonden, zodat een ovaalvormig eiland ontstond. Een kanaal aan de zuidzijde vergroef men tot een slingerende beek, die eindigde in een krul. Langs die slingerbeek legde men een pad. Op het eiland, via een gietijzeren bruggetje toegankelijk, en in het park aan de westkant van de vijverpartij werden boomgroepen en solitairen geplant en kronkelende paden aangelegd. Het duifhuis aan het zuidelijk eind van het terrein werd vergroot tot een schijnkapel / theekoepel. Dit bizarre bouwsel is een van de weinige follies die in Utrecht in de landschapsparken zijn overgebleven. Achter de folly ligt een betrekkelijk open weidelandschap, dat niet meer tot de aanleg behoort, maar dat wel sterk bijdraagt tot de ervaring van het park. De in 1996 gerestaureerde schijnkapel vormt als duifhuis en plaats voor rust en overpeinzing, als eindpunt van een wandeling, als zichtpunt vanuit het huis en stoffering in het landschap op de

grens van bos en weide een bijzonder element op Sandwijck. Naar het zuiden schiep men vanuit het huis over een groot golvend gazon via boomcoulissen een open uitzicht, aan oost- en westzijde werd het gebied dichtgeplant, zodat op een betrekkelijk klein terrein een grote variëteit aan gezichten en indrukken ontstond.

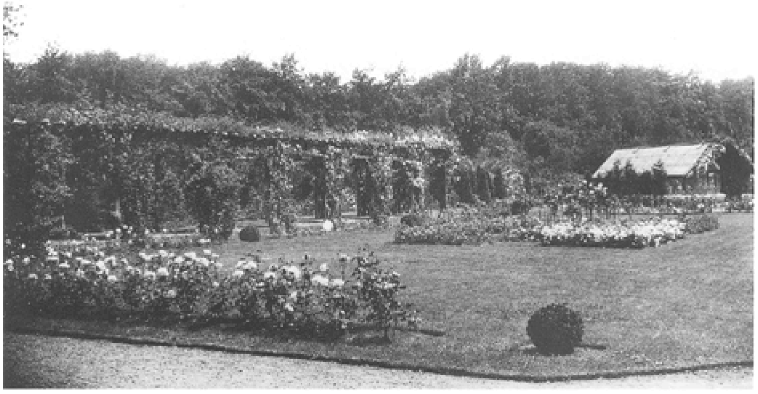

424 Overzicht van de rozentuin met de gecementeerde pergola acher Sandwijck in het begin van de 20ste eeuw. Na een periode van verval is de pergola in 1999 in de oude vormen hersteld (foto coll. RDMZ).

425 Vogelvlucht van het park van Sandwijck (aquarel door Ineke van der Burg, 1999).

Vanuit het huis was altijd al een onbelemmerd gezicht op de Domtoren van Utrecht mogelijk; een bewuste relatie met het park werd tijdens de tweede verlandschappelijking tot stand gebracht. Door de slingerende lijnen van het water, de coulissenachtige beplanting en de bewuste plaatsing van boomgroepen en solitairen werd het oog vanaf het huis naar de oneindigheid in zuidelijke richting geleid.

In 1859 werd het terrein van Sandwijck naar het westen toe vergroot door de aankoop van het buitenplaatsje Sluishoef. Het huis Sluishoef werd toen in gebruik genomen als tuinmanswoning en oranjerie, waartoe een deel werd aangebouwd. In 1913 voerde tuinarchitect Otto Schulz enige aanpassingen uit, waarvan de meest in het oog springende elementen de aanplant van een coniferenbosje en de aanleg van een pergola zijn, de laatste samengesteld uit ijzer en cement, die een imitatie is van een boomstammen- en takkenconstructie. De hele opzet van dit park is thans nog, met folly en al, goed terug vinden (Bijdragen tot het bronnenonderzoek (...), 1980, 6,7).

De lange golvende lijnen, de openheid en de verre zichtlijnen uit het begin van de 19de eeuw ziet men tegen het midden van de eeuw compacter worden, de ruimte tussen de boomgroepen wordt kleiner, mede veroorzaakt door het kleinere oppervlak van de buitenplaatsen, die dicht opeen aangelegd werden, waardoor eenvoudigweg minder ruimte ter beschikking was. Vijvers worden breder gemaakt in tegenstelling tot de lange smalle slingerlinten van weleer. Tuin en park krijgen grotere decoratieve waarde, wat niet in het minst door een grotere plantenrijkdom tot uitdrukking komt. Bloemperken en bloeiende struiken als azalea's, rododendrons

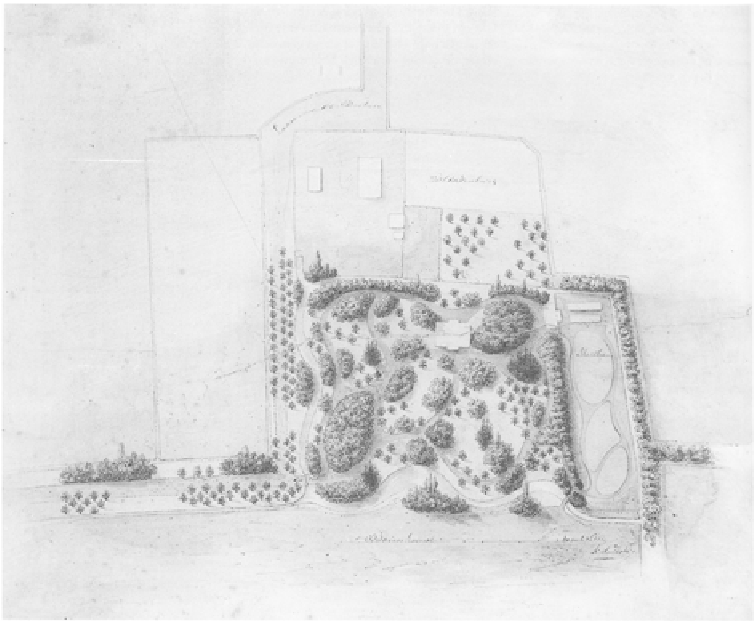

426 Ontwerptekening uit 1852 van Blikkenburg door K.G. Zocher (foto coll. Gemeente Archief te Zeist).

en hortensia's rond het huis doen hun intrede. De tuinontwerpers maken in de loop van de 19de eeuw steeds meer gebruik van exoten (uitheemse boomsoorten) en van een zo gevarieerd mogelijk assortiment om de kleureffecten in het landschap te versterken. Ook verschijnen meer korte zichtassen in de ontwerpen, waarbij steeds het huis als middelpunt genomen wordt. Het eerder genoemde *Blikkenburg* in Zeist is daarvan een voorbeeld. Het is een klein, in zichzelf besloten, vrijwel vierkant park waarin de sterk slingerende waterlopen en paden begeleid worden door boomgroepen en struiken. De tussenliggende gronden zijn met veel solitairen beplant. De lange lome lijnen uit de eerste decennia van de 19de eeuw en de verre doorzichten over open weilanden zijn verdwenen. Daarvoor in de plaats is een 'geschakeerd plantsoen' gekomen. Een waterpartij kronkelt langs de randen en is aan de zuidkant komvormig uitgegraven. Het ontwerp van K.G. Zocher laat een zeer rijke aanplant van bomen en struiken zien en een uiterst gevarieerd padenpatroon. De rekening van de aanleg in 1852 is bewaard gebleven. Hieruit blijkt de verscheidenheid van het assortiment. In de bloemvakken kwamen: dahlia's, stamrozen, 'diferente' bloemplanten, rozenstruiken, azalea's, rododendrons, hortensia's, maandrozen, lage bloemstruiken, 'diferente' stokrozen, pioenrozen, groenblijvende struiken, sparren, lariks, zilversparren en gewone sparren.

Waarschijnlijk is dit overladen ontwerp wat bescheidener uitgevoerd. Ten oosten van het parkvierkant maakte Zocher een langgerekte moestuin die door slingerpaden werd doorsneden. Hierin werd fruit geplant als appels, peren, frambozen, aalbessen en kruisbessen (HUA, archief Huydecoper, R. 67, inv. nr. 1287).

In hun compactheid met fraai slingerende, betrekkelijk brede waterpartijen en zware beplanting zijn de parken bij Beeklust (1855-1856) en De Brink (1856) aan

427 Het park van De Brink in vogelvlucht (aquarel door Ineke van der Burg, 1999).

de Utrechtseweg te Zeist karakteristieke voorbeelden van midden 19de-eeuwse, kleine landschapsparken. Beide zijn hoogstwaarschijnlijk van de hand van S.A. van Lunteren, die in ieder geval verantwoordelijk was voor de huizen. Vooral het park bij *De Brink* is goed bewaard gebleven. Het huis is het middelpunt in een gecompliceerde padenstructuur. Tussen de paden liggen gazons met borders en lage struiken. De waterloop aan de westkant van het huis heeft de vorm van een vrij brede serpentine. De door bomen begeleide toegang vanaf de Utrechtseweg loopt met een ruime boog naar de achterzijde van het huis waar zich de ingang bevindt. Door de situering van het huis op een heuvel, opgeworpen met de aarde die vrijkwam toen de vijver werd uitgegraven, vormt het vanaf de Utrechtseweg een zeer markant element. Dat wordt versterkt door het open grasveld ervoor, omzoomd met rododendrons.

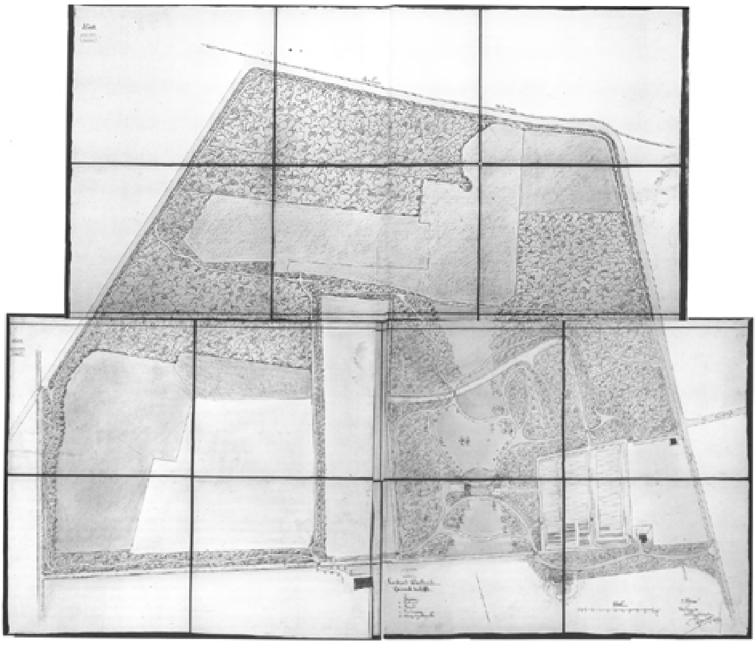

428 Ontwerp uit 1887 in drie bladen van het (nieuwe) huis Oostbroek en het omringende park door I.H.J. van Lunteren. Naast het huis ligt een grote moestuin (fotomontage).

429 Pavia aan de achterzijde in 1869 bij Lutgers. Het grote grasveld loopt glooiend af naar de vijver. De beplanting is nog jong.

430 Pavia in 1976. De aanleg is verarmd. Het oorspronkelijke bruggetje op de voorgrond is verplaatst, het om het grasveld lopende pad is verdwenen, evenals de ronde bloemperken. Tussen de bomen is de duiventil zichtbaar en op de achtergrond schemert de voormalige portierswoning (foto RDMZ, 1976).

De laatste Van Lunteren, I.H.J., was aan het eind van de 19de eeuw verantwoordelijk voor het plan van huis en park *Oostbroek* in De Bilt. Op drie bladen heeft hij zijn ontwerp getekend. Oostbroek was in de loop van de 19de eeuw van een formeel park veranderd in een bescheiden landschapspark. Op de TMK (TMK 1853, verkend 1847, 1848) is daar in plattegrond weinig van de zien, maar Lutgers tekende in 1842 het park, waaruit men toch een landschappelijke invulling kan opmaken. Van Lunteren borduurde verder op dit stramien. Het nieuwe huis werd op dezelfde plaats als het oude gezet. De deels nog aanwezige formele aanleg rond het huis werd met enkele ingrepen tot een landschappelijke veranderd. Voor het overige werd het landschappelijke element versterkt. Aan de noordkant, waar de ingang van het huis lag, plande Van Lunteren een ellipsvormig grasveld waaromheen zich de oprijlaan draaide. Langs het grasveld ontwierp hij, geheel volgens de oude tradities, boomcoulissen. Aan de andere kant kwam het park. De bestaande lange vista naar het zuiden, door hakhout geflankeerd, maakte hij golvend van vorm. Een traag gebogen water werd gegraven, geen vijver, en een slingerend padenpatroon kwam langs de bosrand en door het hakhout te liggen. Op het grote grasveld plantte hij enige solitairen en boomgroepen. Moestuinen en boomgaarden ten westen van

het huis liet hij zoals ze waren. Het hele patroon kan men heden ten dage goed aantreffen.

Ook het werk van de Copijns wordt aanvankelijk ontworpen in landschapsstijl: met kronkelende beken en onregelmatig gevormde vijvers, afgewisseld met productiegronden en weilanden, die deel uitmaken van het ontwerp. Bloembedden

431 Het pas aangelegde en gebouwde Aardenburg zoals Lutgers het in 1869 afbeeldde, gezien vanaf de weg. Het glooiende grasveld wordt met paden doorsneden. Het vee vormt een wezenlijk onderdeel van de buitenplaats.

432 Aardenburg in 1903. Het park is net vergroot en opnieuw ingeplant. De kleinkinderen van de bouwheer spelevaren op de vijver die voor en opzij van het huis loopt (foto part. coll.).

zijn ellips- en cirkelvormig. Paden hebben een sjabloonvorm en lijken met de passer getrokken. De stukken grond binnen de paden zijn druppelvormig. Bloembedden worden óf vlak bij het huis óf op het kruispunt van paden ontworpen. In de ontwerpen worden meer en meer exoten opgenomen, teneinde de gewenste afwisseling in kleur en vorm te verkrijgen.

Van het begin van de jaren zestig dateren de parken van Pavia en Aardenburg, beide van de hand van Jan Copijn. *Pavia* kwam tot stand op het achterste deel van de buitenplaats Hoog Beek en Royen, dat in 1860 of 1861 daarvan afgesplitst werd. Vanuit het huis Pavia, dat in 1861 werd gebouwd, werden vijf zichtassen gerealiseerd en achter het huis kwamen een gazon en een slingervijver, waartoe enige oude waterkommen uit de formele aanleg werden vergraven. Terzijde van het huis kwam over de vijver een brug met smeedijzeren balustrade tussen houten pijlers te liggen. Bij de ingang van de Laan van Beek en Royen verrees een witgepleisterd koetshuis (na de Tweede Wereldoorlog verbouwd tot Boskapel). In het park links naast het huis bouwde men een houten duiventoren annex kippenverblijf op achtzijdige plattegrond.

433 Het nieuwe deel van het park van Aardenburg in 1903. De bomen zijn net geplant. Over de vijver ligt een Zwitserse brug (foto part. coll.).

Bij *Aardenburg* in Doorn creëerde Jan Copijn in 1860 om het huis een 'landschap' dat was opgebouwd uit een licht geaccidenteerde, met enige solitairen beplante weide en een slingerende vijver. Het geheel werd door parkbossen omsloten. Vanaf de straatweg maakte hij een aantal doorzichten naar het huis. Het weiland werd aan de westkant afgegrensd door de oprijlaan.

Het was zoon Hendrik Copijn die in 1902 het park van Aardenburg in de stijl van zijn vader aanmerkelijk uitbreidde. Aan de noordoostkant kwam een grote vista over een gazon. De vijver aan de westkant werd verlegd, onder de oprijlaan doorgevoerd en met slingerende lijnen door het parkbos geleid. In het bos werden kunstmatige hoogten aangelegd met kunstrotsen van gaas en cement - die had Hendrik enige jaren eerder ook toegepast op Hydepark en Zandbergen - slingerpaden, bruggen, een uitzichtsheuvel en zelfs een 'ravijn'. Halverwege verbreedt de vijver zich. Op dat punt ligt een eilandje met bomen en struiken. Vervolgens slingert de vijver verder en eindigt in de zuidwesthoek van het park.

434 Hetzelfde gedeelte in 1997. Het gesteente op de voorgrond is samengesteld uit 'kunstrotsen' (foto RDMZ, 1997).

435 Vogelvlucht van het park bij Aardenburg (aquarel door Ineke van der Burg, 1999).

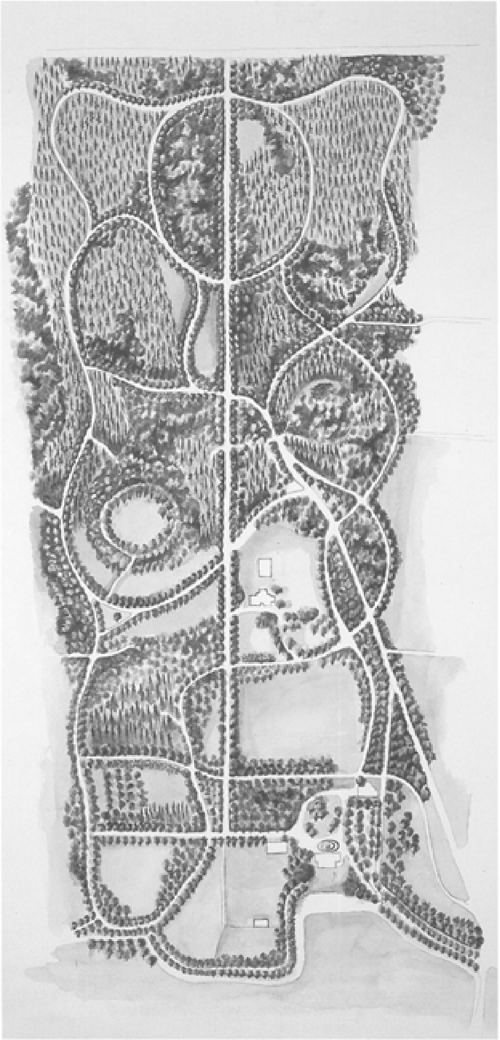

436 Het park bij de Ewijckshoeve in vogelvlucht (aquarel door Ineke van der Burg, 1999).

Aan de noordkant van het gebied werden door Amsterdamse notabelen buitenplaatsen gesticht. Net nog binnen de begrenzing van de Heuvelrug valt de *Ewijckshoeve* in Den Dolder, waarvan het huidige huis tussen 1827 en 1831 gebouwd werd, ter plaatse van een 18de-eeuwse voorganger in een formele parkaanleg. In de jaren daarna zal de aanleg van een klein landschappelijk park zijn gerealiseerd. De 18de-eeuwse formele aanleg, zoals de rechte beukenlanen achter het huis, bleef gehandhaafd. Het nieuwe landschapspark werd binnen de oude verkavelingspatronen aan de voorzijde van het huis gerealiseerd. De Pijnenburger Grift of Praamgracht werd voor het huis tot een landschappelijke vijver vergraven. Langs het water kwam een wandelpad met een laanbeplanting van bruine beuken. Terzijde van het huis legde men een grote moestuin aan met oranjerie en kweekbakken.

Tot in de jaren zeventig van de 19de eeuw is dit de situatie gebleven, landschappelijk vóór en formeel achter. Op de Topografisch Militaire Kaart (verkend in 1847) ziet men deze situatie getekend. Het grote landschapspark achter het huis dateert van na die tijd en bestaat voornamelijk uit een sterk kronkelende padenstructuur die zich slingert rond de lange 18de-eeuwse laan, de Koninginnelaan. Aan het eind van de kavel komen de paden op een ruime rotonde bijeen. Het is niet ondenkbaar dat dit gedeelte zo is vorm gegeven nadat prins Hendrik in 1871 het terrein van de Ewijckshoeve had gekocht. Aan de overzijde liet hij het huis Prins Hendriksoord bouwen en een park door Jan Copijn aanleggen. Mogelijk heeft hij toen ook aan Copijn de opdracht verstrekt om achter de Ewijckshoeve het landschapspark te scheppen. Nog steeds kan men die oude paden van de formele en de landschappelijke stijl in het parkbos aantreffen.

Het park bij de buitenplaats *Prins Hendriksoord* (Den Dolder) is waarschijnlijk het uiteindelijke resultaat van vader en zoon Copijn, net als bij Aardenburg. In 1871 had prins Willem Frederik Hendrik, Hendrik de Zeevaarder, de buitenplaats Ewijckshoeve aangekocht. Hij liet aan de andere kant van de weg een nieuw huis bouwen en gelijktijdig aan de zuidwestzijde van het huis een park in landschapsstijl aanleggen door J. Copijn. Direct ten westen van het huis maakte Copijn een kleine ovale vijver in een bestaande afwateringssloot. Over de sloot bij het huis werd een brug gelegd met gietijzeren gecanneleerde zuiltjes. Wat meer naar het noordwesten kwam een onregelmatig gevormde vijver tot stand. Aan de zuidkant was het terrein met bos beplant. Slingerpaden liepen langs de vijvers en door het bos. Voor het huis legde J. Copijn een grote, enigszins geaccidenteerde weide aan, die een vrij uitzicht op het huis bood, net zoals hij dat had gedaan bij Aardenburg. Tussen Prins Hendriksoord en de Ewijckshoeve, dat aan de andere kant van de weg lag, kwam over het weiland een zichtlijn. In het park werd tegelijk met het huis een 'billardhuis' in chaletstijl gebouwd. Het chaletachtige karakter komt tot uiting in de houten bekleding van de wanden, bestaande uit stijl- en regelwerk waartussen de velden met verticale en diagonale planken zijn opgevuld. Op een aantal plaatsen zijn de stijlen kruisvormig verwerkt.

Na de dood van prins Hendrik kwam het bezit in handen van de Baarnsche Bouwterrein Maatschappij uit Amsterdam. Een van de vennoten, A.A.H. Boissevain, kocht in 1883 Prins Hendriksoord. Omstreeks 1900 kon hij het grootste deel van het terrein van de Ewijckshoeve daaraan toevoegen. Daar hoorde niet de Ewijckshoeve en directe omgeving bij. Dat was in 1882 verkocht aan J.J. Witsen en viel derhalve buiten de aankoop.

Het park onderging tussen 1906 en 1910 een aantal veranderingen en uitbreidingen. Hoewel het niet met stelligheid onderbouwd kan worden, lijkt het zeer waarschijnlijk dat Hendrik Copijn een deel van die uitbreiding voor zijn rekening

genomen heeft, ondanks het feit dat er een tekening van het terrein bestaat van de hand van een andere tuinarchitect van naam, D.F. Tersteeg. Tersteeg was geen ‘landschapsman’, zoals Copijn dat wel was. Bij Tersteeg is de tuin een verlengstuk van het huis. Bovendien zijn er in de aanpak van het landschapspark zoveel overeenkomsten met Aardenburg te onderscheiden dat dit waarschijnlijk toch op het conto van Copijn geschreven kan worden. Hendrik Copijn was in die tijd werkzaam in Baarn aan het Prins Hendrikpark. De toenmalige eigenaar van Prins Hendriksoord, A.A.H. Boissevain, was daarbij als bestuurslid van de Baarnsche Bouwmaatschappij betrokken. Net zoals bij Aardenburg werden de twee aparte vijvers in het park met elkaar verbonden tot een lang slingerend, zich hier en daar verbredend lint, zodat men met een boot het hele gebied kon doorkruisen. In het zuidelijk deel van het park kwam over de slingervijver een ijzeren boogbrug te

437 Het park van Prins Hendriksoord in vogelvlucht (aquarel door Ineke van der Burg, 1999).

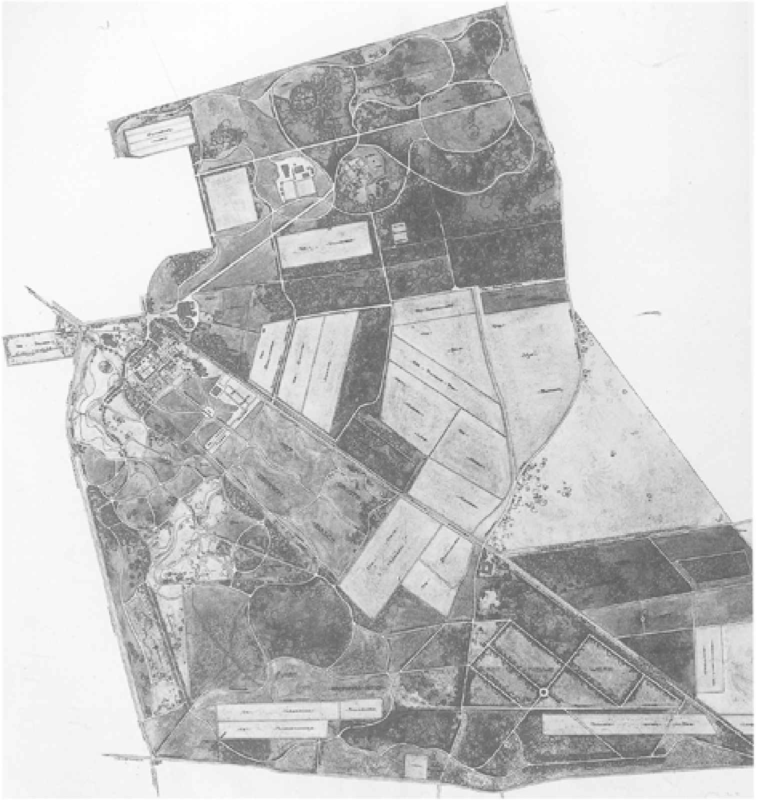

438 Tekening door D.F. Tersteeg uit 1912-1913 van het park van Prins Hendriksoord waar destijds ook het grootste deel van de Ewijckshoeve toe hoorde (ingekleurde tekening, part. coll.).

liggen. Van daar af creëerde hij een zicht terug op het huis. Langs de vijver legde hij gazons aan die met solitairen en struiken beplant werden. Via zijpaden werden uitzichten op de vijver geschapen.

Wel gaf Boissevain tussen 1909 en 1910 de tuinarchitect D.F. Tersteeg, de opdracht om ten zuiden van het huis een rechthoekig terrein in te richten. Hij maakte hier een bloementuin volgens de principes van de nieuw architectonische stijl, die hierna behandeld zal worden.

Het buiten Prins Hendriksoord was in die tijd een van de fraaiste in de omgeving, getuige een juichend artikel in het weekblad ‘Onze tuinen’: ‘telkens worden wij verrast door schilderachtig mooie kiekjes in deze keurig net onderhouden bosschen (...). Prachtige vergezichten zijn aangebracht vanuit het landhuis over vijvers en valleien die in natuurstijl zijn beplant met schoone groepen planten (...). Een afzonderlijke tuin in oud-Hollandsche stijl aangebracht mocht gezien worden (...)’.

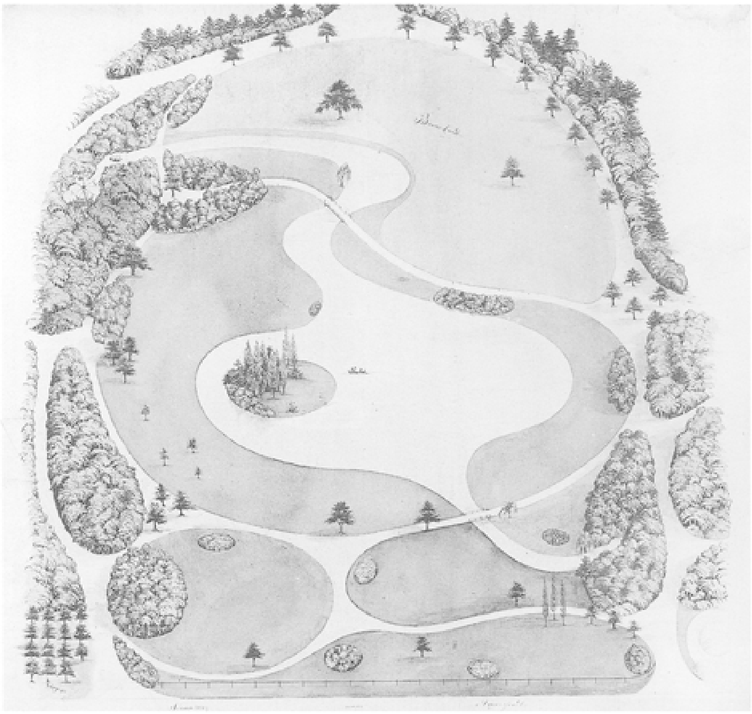

439 Vogelvluchttekening uit 1860 van het overpark bij Zandbergen door Hendrik Copijn. De grasvelden met ronde of ovale perken langs de randen is kenmerkend voor de parken na het midden van de 19de eeuw (gekleurde en gewassen tekening, part. coll.).

In 1912-1913 tekende D.F. Tersteeg een overzichtskaart van de aanleg rond het huis waarin zowel het landschappelijk deel naast en achter het huis als de geometrische deeltuinen zijn opgenomen. Nauwkeurig heeft hij hierop de verschillende elementen in het park weergegeven zoals het huis zelf, een ijshuis (afgebroken in de jaren zestig), een hondenkerkhofje en het oude billardhuis (helemaal in de noordelijke punt van het terrein). Bovendien tekende hij het park bij de Ewijckshoeve - het huis met vijver is niet afgebeeld omdat dát van een andere eigenaar was in die tijd - met een kleine doolhof en een rotonde. In 1924 werd de grote buitenplaats opgedeeld, met als gevolg dat de ‘oud-Hollandsche’ tuin van Tersteeg in andere handen kwam. Het hoort nu tot het landgoed ‘Vijverhof’.

Een voorbeeld van het sjabloonachtig werk dat het vroege werk van de Copijns kenmerkt is de vogelvluchttekening die de toen 18-jarige Hendrik Copijn in 1860 maakte van de overplaats van het buiten *Zandbergen* aan de Amersfoortseweg in Huis ter Heide. De overplaats wordt thans Blookerpark genoemd. De buitenplaats Zandbergen is in 1653 gesticht bij de uitgifte van percelen bij de aanleg van de weg De Bilt-Amersfoort. Of er toen al sprake was van een bijbehorende overplaats is niet bekend. Dat was wel het geval bij een verkoop in 1791. De overplaats was toen met een groot bos beplant: ‘een groot bosch, beplant met ruim 30 jarige sparren, te zamen groot (buiten de hyvelden) circa 70 mergen lands...’. In de jaren daarna is de overplaats gewijzigd. Hermannus Numan maakte tussen 1800 en 1810 twee aquarellen van Zandbergen, waarbij hij het huis met de overplaats afbeeldde. De overplaats heeft dan een landschappelijke aanleg met een open weide met boomgroepen langs de randen. Daar tussen in staat een theehuisje met een rieten kap. Volgens de kadastrale kaart van Zeist uit 1832 lag ter plaatse in die tijd een klokvormige structuur die als ‘bouwland’ in gebruik was. Hendrik Copijn heeft zijn ontwerp daarin gepast. Het betrekkelijk kleine klokvormige park bestaat uit een

aantal grasvelden die onderling door rondlopende paden gescheiden worden. In het midden ligt een druppelvormige vijver waarin een rond eiland asymmetrisch geplaatst is. De voornaamste beplanting bevindt zich aan de randen van het park en dient als een afsluitend scherm. Het is niet duidelijk of dit plan toen zo is uitgevoerd en óf het plan zelfs wel is uitgevoerd. Aan het eind van de 19de eeuw (in 1871 en in 1896) is wel sprake van een park, van een koepel (het theehuisje), twee woningen, (dennen)bossen van opgaand geboomte en hakhout.

440 De ijskelder in het park van Zandbergen, omringd door kunstrotsen. Van de watertoren op de ijskelder bestaat alleen nog maar het onderste gedeelte (foto RDMZ, 1999).

Het kadaster van 1896 beschrijft de overplaats als 'terrein van vermaak', in die tijd een gangbare omschrijving voor een parkaanleg.

Na 1896 wordt de cacaofabrikant J. Blooker eigenaar van de buitenplaats. Een groot deel van de overplaats liet hij als villapark verkavelen. Een deel van het park bleef bij het huis behoren. De opdracht tot reorganisatie gaf hij aan H. Copijn. Deze maakte het park tot wat het nu is met het licht glooiende terrein, de onregelmatig gevormde vijver waarin een eiland ligt, de slingerpaden en de boomgroepen. Volgens gegevens in het kadaster wordt de vijver op de overplaats pas vermeld onder het dienstjaar 1906. In het park kwam een ijskelder met koepelgewelf.

Bovenop de ijskelder liet Blooker een vijf meter hoog waterreservoir bouwen. Om zijn tuinen te kunnen besproeien had hij een systeem van waterleidingbuizen laten aanleggen waarmee het reservoir gevuld kon worden. Het geheel had de vorm van een zeer hoge heuvel. Om het zand daarop vast te houden waren rondom het bovenste stuk met behulp van kippengaas en specie namaakrotsblokken gemaakt. Een en ander is inmiddels sterk vervallen. De watertank is in 1976 gedemonteerd. Copijn knapte tevens de inmiddels vervallen theekoepel op. Aan de vijverkant bleef hij eruit zien zoals Numan hem al had weergegeven met de spitsboogvensters met luiken. Aan de achterkant, de kant van het bos, werd de gevel vernieuwd.

Deze werd uit grote keien opgetrokken, gevat in een kader van boomstammen, hetgeen het de naam van 'Keienhuisje' bezorgde. Aan de vijver werd een tuinbeeld geplaatst van de godin Ceres. Het beeld bestaat uit een zinken bekleding rond een betonnen kern. Het park is in 1925 als openbaar wandelpark aan de gemeente Zeist overgedragen (Rhoen, 1998-1999, 5-8).

De naam van H. Copijn wordt doorgaans ook aan de reorganisatie van het park van *Beukenrode* (tot 1908 Nieuw-Sterkenburg genaamd) te Doorn gekoppeld, juist op basis van stilistische overeenkomsten met zijn andere werk. Vanaf 1873 heeft het werk zijn beslag gekregen. Vóór het huis werd een open weide aangelegd met een brede ongelijkvormige vijver met een eiland. Hiervoor werd een bestaande slingervijver iets aangepast. De weide is door bomen aan oost- en westzijde afgeschermd, een gegeven dat vaker in het werk van Hendrik Copijn voorkomt. Op diverse plaatsen werden in het weiland solitaire bomen, boomgroepen en struiken

geplant om de zichtlijn vanaf de weg naar het huis te begeleiden. Achter het huis kwam een groot parkbos met slingerpaden, een tweede vijver en een zichtlaan op het huis. Deze laan maakte deel uit van een oudere, vroeg 19de-eeuwse aanleg, die hoorde bij de voorganger van Nieuw-Sterkenburg, het Warandehuis. Na 1908 werd de oprijlaan vanaf de straatweg naar het huis gewijzigd van een rechte laan die liep van het tegenoverliggende Doornveld, in een meer westwaarts liggende flauw gebogen laan. Dit had te maken met een verandering van de eigendomssituatie: tot 1908 waren Nieuw-Sterkenburg en

441 Aanzicht van het huis Beukenrode in zijn parkaanleg (foto RDMZ, 1998).

Doornveld van dezelfde eigenaar. Na 1908 werd Nieuw-Sterkenburg verkocht, waarmee het tegelijkertijd van naam veranderde. Bij de verkoop werden tuin en park omschreven als: ‘moes- en bloementuinen, vijver, terrein van vermaak met sierboomen en zware opgaande Eike- en Beukeboomen, Lanen, Dennenbosschen, Eikenhakhout, Bouwland, Wegen enz.’. Het ‘terrein van vermaak’ lag dichtbij het huis, evenals de bloemen- en moestuinen. De productiebossen waren aan de noordkant gesitueerd. Tuin en park zijn grotendeels nog aanwezig.

Hydepark in Doorn is een van de laatst aangelegde, grote landschapsparken op de Utrechtse Heuvelrug. Het park werd in 1885-1888 in opdracht van de nieuwe eigenaar H.M.J. van Loon door Hendrik Copijn ontworpen en met volwassen bomen ingeplant. Via twee ingangen aan de Driebergseweg leiden oprijlanen naar het hoofdgebouw (nieuwbouw uit 1962 ter plaatse van het na de Tweede Wereldoorlog afgebroken hoofdhuis). Tussen de beide oprijlanen realiseerde Copijn een park, zoals wij al eerder van hem zagen: sjabloonmatig van vorm met ellipsvormige, druppelvormige en ronde grasvelden, geaccidenteerde gronden, een ingewikkeld net van slingerende paden, een hoge kunstmatige heuvel met ijskelder en negen zichtlijnen vanaf het huis. Voor het huis, vlak aan de weg kwam een betrekkelijk brede, onregelmatig gevormde vijver te liggen, die door twee beken werd gevoed. Aan de noordkant van het huis werden een hertenkamp, bouw- en weilanden en een bos in de aanleg opgenomen. Aan de westkant ontwierp Copijn een hoge heuvel met een ijskelder, waarop een watertoren kwam te staan. In zijn landschap maakte Copijn gebruik van kunstrotsen, samengesteld uit baksteen, gaas en cement. Daarmee creëerde hij aan de Arnhemse Bovenweg een grot met druipsteenkegels, spelonken en een watervalletje waar nog een gedeelte van te zien is. De grot gaf oorspronkelijk toegang tot de overplaats aan de andere kant van de weg. Voorts zijn aan de westkant van het park rotspartijen bij een slingervijver te vinden. Ten oosten van het huis werden de soms twee meter

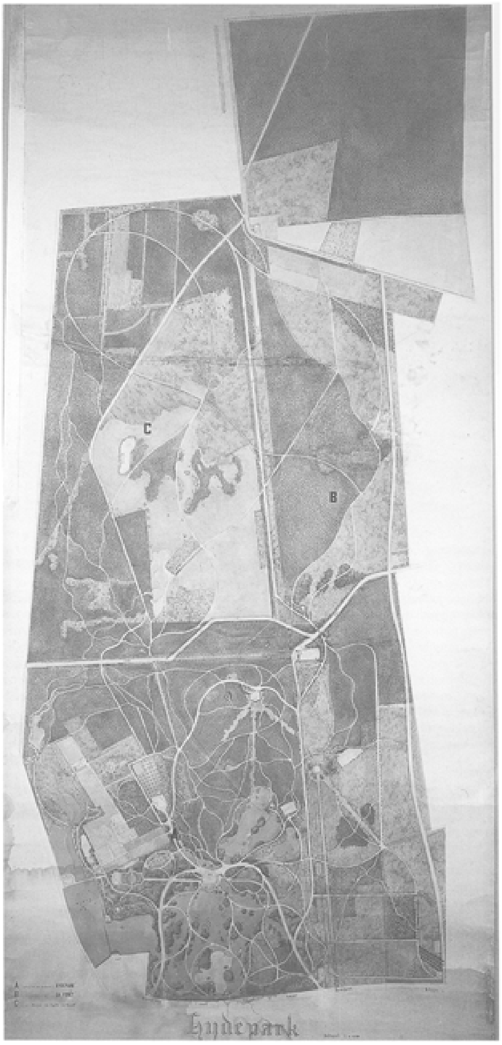

442 Het ontwerp voor de parken van Hydepark en La Forêt door H. Copijn dateert van 1885. De sjabloonachtige patronen die de paden vormen is kenmerkend voor het werk van deze Copijn. Alleen voor de oranjerie ten westen van het huis Hydepark schiep hij een kleine Franse tuin met een vijver in barokke vormen. In het ontwerp is de integratie tussen park en bouwlanden goed te zien (ingekleurde pentekening, coll. J.O.J. Copijn te Groenekan).

443 Gezicht vanaf de oranjerie door de loofgang naar het huis Hydepark in de jaren twintig van de 20ste eeuw (foto coll. Oudheidkamer, Doorn).

hoge rotsen langs een wandelpad gelegd. Onderdeel van de aanleg was de villa La Fôret (afgebroken in 1950), in het parkbos gelegen en met het landschapspark door een brede zichtas verbonden. Op het ontwerp ziet men een (rafelige) patte d'oie, een ganzenvoet-motief dat in de formele tuinstijl nogal eens werd toegepast (Laman, 1995, 108-114).

In en bij het park stond niet alleen het grote huis, maar vele bijgebouwen. Aan de weg werd bij iedere ingang een portierswoning gebouwd. Een tuinmanswoning, koetsierswoning, oranjerie, een machinegebouw, watertoren en een boerderij maakten deel uit van het complex. Met uitzondering van de watertoren zijn de overige gebouwen nog in situ.

Openbare parken

Het is in het laatste kwart van de 19de eeuw, dat openbare wandelparken in toenemende mate worden aangelegd. In 1881 kreeg H. Copijn de opdracht voor het ontwerp van een villapark en plantsoen in Zeist. Het ontwerp dat L. Springer had gemaakt, was niet in de prijzen gevallen. Het werd als ‘Zeisterpark’ aangelegd, maar staat sinds 1898 bekend als *‘Wilhelminapark’*. In dat jaar is bij de inhuldiging van Wilhelmina tot koningin aan de rand van het park een gedenkzuil opgericht van de hand van P.J. de Jongh uit Amsterdam. De zuil heeft de vorm van een obelisk op een sokkel. Tegen het benedengedeelte zijn twee plantenbakken gezet, versierd met gekruld bladwerk. Ook de bovenkant van de zuil is met bladwerk en krulmotieven versierd. In de zuilschacht staan de wapens van Nassau en Oranje, alsmede dat van Zeist. Een koningskroon bekroont het monument.

Vanaf 1881 werd aan het park gewerkt. De invulling met villa's volgde geleidelijk aan vanaf 1882. Een en ander is uitvoerig terug te vinden in het hoofdstuk over de historische geografie, waar de periode 1850-1940 ter sprake komt. Het Wilhelminapark bij de villawijk is in gemengde stijl uitgevoerd in een gebied dat in de 17de eeuw tot de formele aanleg van slot Zeist behoorde en in de 18de eeuw deel uitmaakte van het Zeister bos. Een oude kom liet Copijn vergraven tot een waterpartij met natuurlijke vormen, omgeven door glooiende grasvelden met bomen en heesters. Twee oude diagonalen fungeren als zichtlijnen.

In 1887 werden het park en het er tegenover liggende hertenkamp van Beerschoten-Willinkshof aan de gemeente Driebergen-Rijsenburg gelegateerd ten

444 Gedenkzuil in het Zeister Wilhelminapark uit 1898 door P.J. de Jong (foto RDMZ, 1999).

445 Het Walkartpark te Zeist met zijn gebogen waterpartij en forse boomgroepen (foto RDMZ, 1999).

behoeve van een openbare bestemming. Het Walkartpark in Zeist werd in 1904 door Marianne Henriëtte Walkart aan de gemeente gelegateerd. De overplaats van Zandbergen aan de Amersfoortseweg te Huis ter Heide, het Blookerpark, kwam in 1925 aan de gemeente Zeist en C.W.T. baron van Boetzelaer liet in 1930 aan de overzijde van zijn buitenplaats Sandwijck een wandelpark aanleggen als geschenk voor de bevolking van De Bilt.

Het Zeister *Walkartpark* werd door H. Copijn in 1904 aangelegd. Daar lag al vanaf de jaren zeventig van de 19de eeuw het overbos van de buitenplaats Middenhoeve van de dames Walkart. Het terein had een waterpartij, geaccidenteerde gronden, beplantingen en enige opstallen. Na het overlijden van de laatste zuster Walkart, die het bos aan de gemeente gelegateerd had om ‘tot publieke wandeling open te stellen’ kreeg Copijn de opdracht ter plaatse een wandelpark te ontwerpen dat als herinnering aan de laatste eigenares haar naam kreeg. Copijn handhaafde enige oude bomen van het voorgaande park, hij maakte het reliëf van het terrein sterker, veranderde de oude vijver tot een wegdraaiende slingervijver, schiep een ronde open ruimte met een aantal doorzichten en wijzigde het padenbeloop, zodat er een rondwandeling ontstond. De voornaamste toegang kwam aan de kant van het raadhuis. Langs de randen zette hij zware beplanting om de beslotenheid van het park te accentueren. Sindsdien hebben toch enige veranderingen plaats gevonden, waarbij onder andere de padenstructuur werd vereenvoudigd, er toegangen bijkwamen en aan de noordoostkant in 1951 een oorlogsmonument werd geplaatst. Een hermitage uit de tijd van de dames Walkart werd verwijderd en staat nu in de tuin van een huis aan de Woudenbergseweg.

De firma H. Copijn & Zn. was eveneens verantwoordelijk voor het ontwerp van een wandelpark in 1930 tegenover Sandwijck, waar tot dan toe wei- en

bouwlanden lagen. Dr. Carel van Boetzelaer schonk de grond. Als herinnering aan deze schenking kreeg het de naam *Van Boetzelaerpark*. Het park werd ontworpen in laat-landschappelijke stijl. Alle bekende elementen waren dan ook weer vertegenwoordigd: een onregelmatig gevormde vijver met fontein waaromheen zich een pad slingerde, een open gazon met enkele boomgroepen, diverse doorzichten en vrij dicht beplante randen. Een deel van het terrein bleef als weiland in gebruik. Omdat het park tegenover Sandwijck lag, fungeerde het na voltooiing als een overtuin en hadden de bewoners een blijvend fraai uitzicht.

De gemengde stijl

Nieuw is rond de eeuwwisseling de terugkomst van de geometrie in de tuinkunst. Bij Hydepark werden twee geometrische tuintjes in het grote landschapspark aangelegd. Bij de oranjerie kwam een verdiepte geometrische tuin met bassin en fontein. Iets ten noorden tussen hoofdhuis en oranjerie legde Copijn een ovale rozentuin aan met geometrische perkindeling. Men noemt de combinatie van landschappelijke en geometrische elementen in de tuinkunst ‘gemengde stijl’. De gemengde stijl voldeed aan de groeiende behoefte aan wat kleinere, besloten deeltuinen binnen een groter geheel en aan het aanpassen van de architectuur van het huis aan die van de tuin. Hier kon men decoratieve bloementuinen, ‘loofwerken’ en rozentuinen inrichten als overgang naar de golvende lijnen van het landschapspark zonder dat los te laten.

Architecten van de gemengde stijl

De vertegenwoordiger bij uitstek van de gemengde stijl was tuinarchitect *L.A. Springer* (1855-1940). Leonard Anthony Springer werd in 1855 in Amsterdam geboren als zoon van de kunstschilder Cornelis Springer. Hij volgde een praktische opleiding tot boomkweker. Zijn theoretische kennis deed hij door zelfstudie op en hij vestigde zich in Haarlem als zelfstandig architect en adviseur. Springer is de tuinarchitect met het grootst uitgevoerde oeuvre in Nederland. Op de Heuvelrug reorganiseerde hij op de buitenplaatsen oude parken met veel gevoel voor de historie en het omringende natuurlijke landschap. Daarnaast legde hij tal van nieuwe tuinen en parken aan. De inmiddels populaire symmetrische aanleg situeerde hij bij voorkeur bij het huis als overgang naar het park. Symmetrie in de aanleg in relatie met het huis, hetzij op de hoofdas of terzijde, waar hij vaak een rosarium aanlegde, is kenmerkend voor zijn werk. Springer paste, meer dan zijn voorgangers, bloemperken toe. Bij reorganisaties van bestaande landschapsparken liet hij zich beperken of inspireren door de aanwezige aanleg. Op de Heuvelrug zijn te vermelden de reorganisatie van Ma Retraite (1896-1897), de reorganisatie van Bornia (ca. 1897?), reorganisatie van Houdringe (XXa?), ontwerp en aanleg van een park bij Huis ter Wege in Zeist (1905), reorganisatie van het park Beukenstein te Driebergen (1910 en 1927), reorganisatie van De Breul (1913), plan van aanleg bij Darthuizen te Leersum (1918, niet uitgevoerd), plannen tot verfraaiing bij De Prattenburg (1921-1922) en Wulperhorst (reorganisatieplan 1923).

Een tuinarchitect die eveneens in bestaande parken vernieuwingen heeft aangebracht is *H.A.C. Poortman* (1858-1953). Ook Hugo Poortman werkte in de gemengde stijl. Poortman was geboren in Zwolle als domineeszoon. Zijn eerste schreden op het gebied van de tuinarchitectuur zette hij op het Zwolse Villa Nova. In Vilvoorde, België volgde hij een driejarige opleiding aan de Staats Tuinbouwschool. Vanaf 1880 is hij in verschillende functies werkzaam op het bureau van de tuin- en landschapsarchitect E.F. André in Parijs. Via André komt Poortman in contact met belangrijke, meest adellijke, Nederlandse bezitters van grote landgoederen voor wie hij de tuinaanleg verzorgt. Zijn landschappelijke stijl is sterk gestileerd. In geometrisch aangelegde delen maakte Poortman gebruik van vormbomen als taxus en buxus, geïnspireerd op Lodewijk XIV-vormen. Van zijn werken op de Heuvelrug zijn te noemen: de tuin bij kasteel Amerongen (1887), werkzaamheden in de tuinen van Zuylestein (1891), reorganisatie van het park bij Beerschoten-Willinkshof (1892), ontwerp voor het Walkartpark in Zeist, niet uitgevoerd (1904), buxuspartijen in het park van Broekhuizen (1913) en veranderingen in het park en de tuinen bij huis Doorn (1919).

De parken nader bekeken

Bij *Ma Retraite* in Zeist dat vanaf de jaren twintig van de 19de eeuw een 'terrein van vermaak en waterpartij' kende, legde Springer in 1897 achter het huis op de hoofdas een half-cirkelvormig afgesloten aanleg aan, geïnspireerd op Italiaanse renaissance tuinen, passend bij de architectuur van het toen nieuwe huis. Van deze aanleg is niets meer waar te nemen. Het terrein is verkaveld en bebouwd.

Op de buitenplaats *Beukenstein* (voorheen Pietersberg of Petrusburg) aan de Hoofdstraat 57 in Driebergen, die al vanaf de jaren dertig van de 19de eeuw een landschappelijke aanleg had, was in 1893-1894 een nieuw huis gebouwd en een museum in de stijl van een Japanse pagode (Sparrenlaan 12a). De eigenaar J.R.H. Neervoort van de Poll, een kenner van Japanse kunst, had daar onder andere zijn vlindercollectie in ondergebracht. Bij dit museum moest een tuin komen in Japanse stijl. Nadat in het begin van de 20ste eeuw het omringende terrein door grondaankopen aanmerkelijk was vergroot, gaf de eigenaar aan Springer de opdracht een bij het huis passend park aan te leggen waarbij hij de oude en nieuwe gedeelten moest integreren. Het geheel werd in landschapsstijl uitgevoerd met Japanse componenten. Waterpartijen werden vergraven tot een driearmige vijver, waarlangs voor een deel wandelpaden lagen. Langs de vijver lagen flauw hellende, ruime gazons, beplant met solitairen en heesters. Oosterse elementen, zoals een toegangspoort in Japanse stijl, een 'Chinese' koepel, een theehuis, prieeltjes, een slingerende trap en sierlijke bruggetjes met bijbehorende lantaarns en 'Oosterse' beplanting zoals varens, irissen en bamboe, waren overal in het park tegenwoordig. Over de vijver creëerde Springer verschillende zichtlijnen. Er kwam een stelsel van gebogen lanen en kunstmatige hoogten en laagten. Het hele park werd omsloten door opgaande beplanting, in een enkel geval geaccentueerd door een kunstmatige wal waar zij op gesitueerd was. Ondanks het feit dat hier sprake is van een gemengde stijl ontbreken de klassieke geometrische elementen. Hiervoor in de plaats verwerkte Springer Japanse invloeden in de landschappelijke aanleg, waardoor Beukenstein een van de meest opmerkelijke

446 Het park van Beukenstein in Driebergen in het begin van de 20ste eeuw (foto coll. Bibliotheek Wageningen UR, Speciale Collecties).

447 De toegangspoort in Japanse stijl in het park van Beukenstein in het begin van de 20ste eeuw (coll. Bibliotheek Wageningen UR, Speciale Collecties).

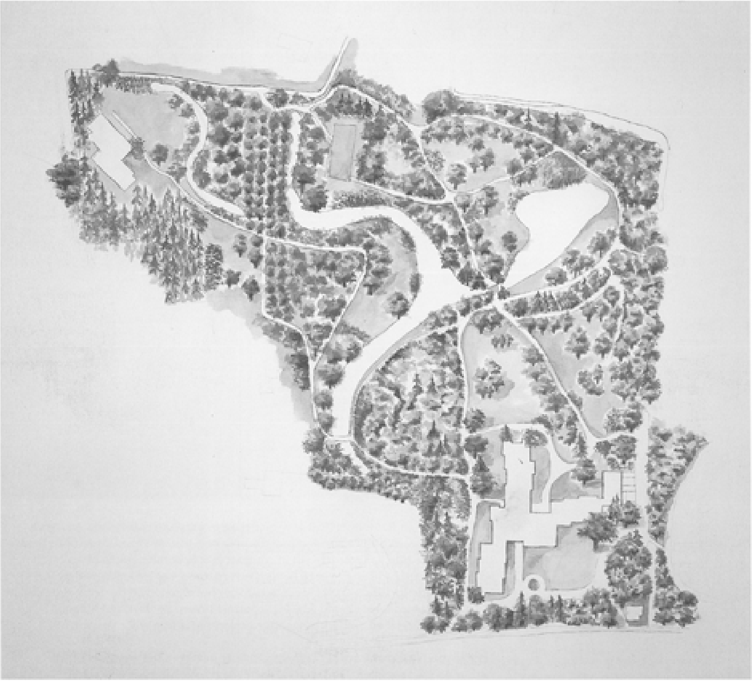

448 Het park van Beukenstein in vogelvlucht (aquarel door Ineke van der Burg, 1999).

parken in de Nederlandse tuinarchitectuur werd uit het begin van de 20ste eeuw. Voor een tweede maal zou Springer zich omstreeks 1930 met deze buitenplaats bezighouden. In opdracht van de toenmalige eigenaars voerde hij enige (niet nader aangeduide) aanpassingen door.

Aan het eind van de twintigste eeuw zijn de Japanse elementen, door verwaarlozing, grotendeels verloren gegaan. Het huis werd in 1970 door een modern en veel groter bejaardentehuis vervangen, waardoor de sterke coulissenwerking van voorgrond, middenpartij en achtergrond is verstoord. De openheid van het park rond het huis is door de sterk opgeschoten onderbegroeiing slecht herkenbaar (Gaasbeek, 1996, 195-197).

Bij *De Breul* (1913) liet Springer zich heel fraai inspireren door Zochers ontwerp uit omstreeks 1824. In opdracht van de toenmalige bewoner verjongde hij een deel van het bomenbestand en verruimde een aantal paden. Achter het huis creëerde hij een nieuwe zichtas. Het is niet uit te sluiten dat de ‘Romeinse’ brug die aan de noordkant van het huis over de vijver leidt, ook door hem is ontworpen, hoewel een dergelijk element uitstekend past in de arcadische beleving van een vroeg 19de-eeuws park. Zo bekeken kan de brug ook een ontwerp van Zocher jr. zijn.

De buitenplaats *Ter Wege* aan de Amersfoortseweg 17-17a in Zeist kwam in 1905 tot stand. Bij het huis naar ontwerp van J.W. Hanrath ontwierp Springer een park

449 De Romeinse brug in het park van De Breul (foto RDMZ, 1999).

in gemengde stijl. Voor het huis kwam een open grasveld met boom- en struikpartijen en een zichtlijn naar de Amersfoortseweg, aan de zijkant werd een Franse geometrische tuin aangelegd - dit in contrast met het omringende bosgebied - en achter het huis legde Springer in het bos een patroon van gebogen paden aan. De geometrische tuin bestaat niet meer, waardoor het eigene van de gemengde stijl in het parkontwerp teloor gegaan is. Het contrast tussen het huis in Hollands klassicistische stijl en de parkbosachtige omgeving is nog wel markant.

Tegelijk met de bouw van het huis *Prattenburg* in 1887-1888 werd het omringende parkgedeelte aangepakt. Er lag al sinds het begin van de 17de eeuw een eenvoudige laanaanleg bij het huis en een bos aan de zuidkant van het terrein. In het bos werd in 1888 een zogeheten Engelsch Werk met slingerpaden aangelegd. Binnen het formele lanenstelsel ontwierp tuinarchitect R.M.A.O. (Otto) Schulz in 1896 met het huis als middelpunt een landschappelijke aanleg met zorgvuldig gekozen, slingerende paden, waarbij de bijbehorende dienstwoningen in de aanleg werden geïntegreerd. Aan de zuidkant van het huis, waar zich de toegang bevond, legde hij een ruim gazon aan met boomgroepen beplant. Bij de boerderij ontwierp Schulz een rozenparterre van acht vakken. Vanuit het huis creëerde hij verschillende gezichten, waaronder één naar de oprijlaan in zuidelijke richting, één westwaarts via de rozenparterre op de boerderij de Cunerahoeve en één in zuidoostelijke richting naar het Prattenburgsche Bosch. Aan de oostkant werd omstreeks 1901 een parkgedeelte met vijver en rododendrons aangelegd waarvoor Hendrik Copijn het ontwerp leverde. In dit ontwerp nam Copijn twee geometrische cirkels, door rechte lijnen verbonden als uitgangspunt. Het plan is uiteindelijk iets anders uitgevoerd. De sterke boogvorm in de padenstructuur is bijvoorbeeld niet overgenomen. De ontwerpen van Schulz en Copijn zijn bewaard gebleven en bevinden zich in het huisarchief van Prattenburg. Door Leonard Springer zijn in 1921-1922 plannen gemaakt tot verfraaiing van de tuin van Schulz: hij voegde er bloeiende heesters aan toe.

Een belangrijke wijziging van de aanleg vanaf 1956 hangt samen met het feit dat de ingang van het huis van de zuidkant naar het westen verplaatst werd. Het gevolg hiervan was dat de oprijlaan verlegd moest worden en er aan de westkant

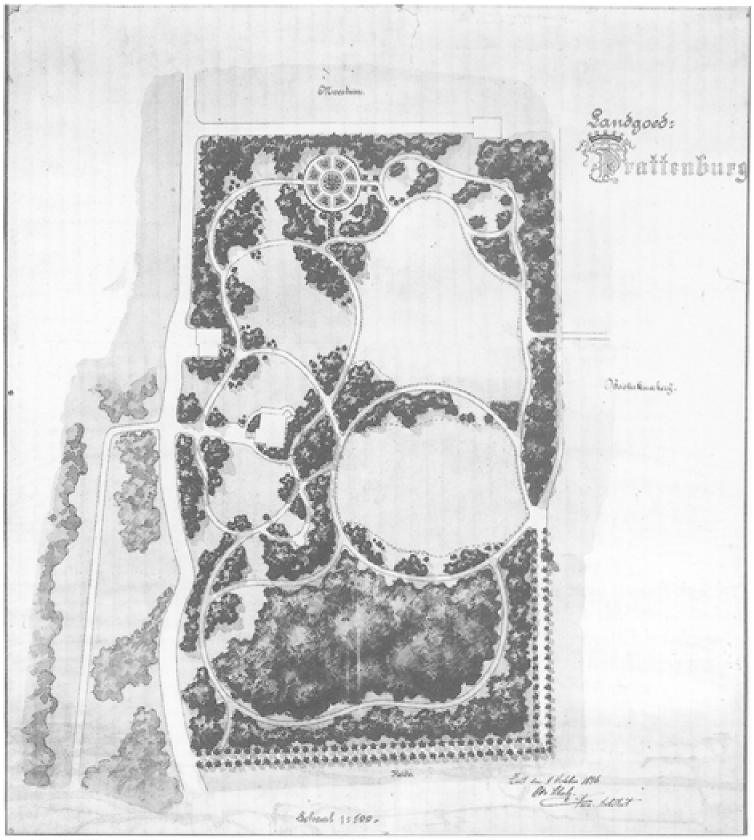

450 Tuinontwerp uit 1896 door Otto Schulz voor het landgoed Prattenburg, rechtsonder gesigneerd en gedateerd: Zeist, den 8 October 1896 Otto Schulz, tuinarchitect (gewassen en gekleurde pentekening. 865 × 780 mm, part. coll.).

een rond plein werd aangelegd. De oude oprijlaan aan de zuidkant verviel. Het tracé van de zuidelijk van het huis lopende Cuneraweg werd verder zuidwaarts omgebogen. Hierdoor kreeg het park bij het huis een ruimere opzet, maar een deel van het oude ‘Engelsch Werk’ werd daaraan opgeofferd.

Poortman werkte in *Amerongen* waar hij bij het kasteel vanaf 1887 de grote moestuin veranderde, de rozentuin bij de oranjerie aanlegde en diverse vormbomen en buxusranden met bloemen ontwierp. Als sierende elementen paste hij vazen en beelden toe. De iepen langs de oprijlaan maakten plaats voor grasvelden, waardoor de oostkant van de aanleg in de richting van het dorp een nog niet eerder gekend open karakter kreeg. Buiten de hoofdlijnen van de compositie werden ten zuiden van het voorplein ten koste van een stuk bos een tennisbaan en een kleine tuin met boulingrins (verzonken, rechthoekige grasvelden) en vijver aangelegd. Een niet uitgevoerd ontwerp van de tuinarchitect E. André wordt bewaard in de collectie Middachten.

Op de buitenplaats *Beerschoten-Willinkshof*, waar al sprake was van een midden 19de-eeuws park (een toeschrijving aan J.D. Zocher), voerde Poortman in 1892 enige onderhoudswerkzaamheden uit. Het oude huis was inmiddels afgebroken. Op de plaats waar het huis had gestaan had architect C.B. Posthumus Meyjes enige jaren daarvoor, in 1889, in opdracht van de familie Willink een tempeltje gebouwd in de geest van de Temple d'Amour bij het Petit Trianon van Marie Antoinette in Versailles. Op een rond basement van vier treden hoog staat het natuurstenen

bouwwerkje van acht bogen, versierd met Ionische halfzuilen. Het koepeldak is gedekt met geschubde leien en heeft een Florabeeld als bekroning. Zij houdt een lauwerkrans in de hand. Het fries tussen bogen en dak is versierd met vruchtfestoenen en medaillons. Aan de binnenkant is het koepeldak blauw geschilderd en met gouden sterren versierd. Onder de sterrenhemel loopt een tekstband met de bouwdatum en de namen van de architect Posthumus Meyjes en

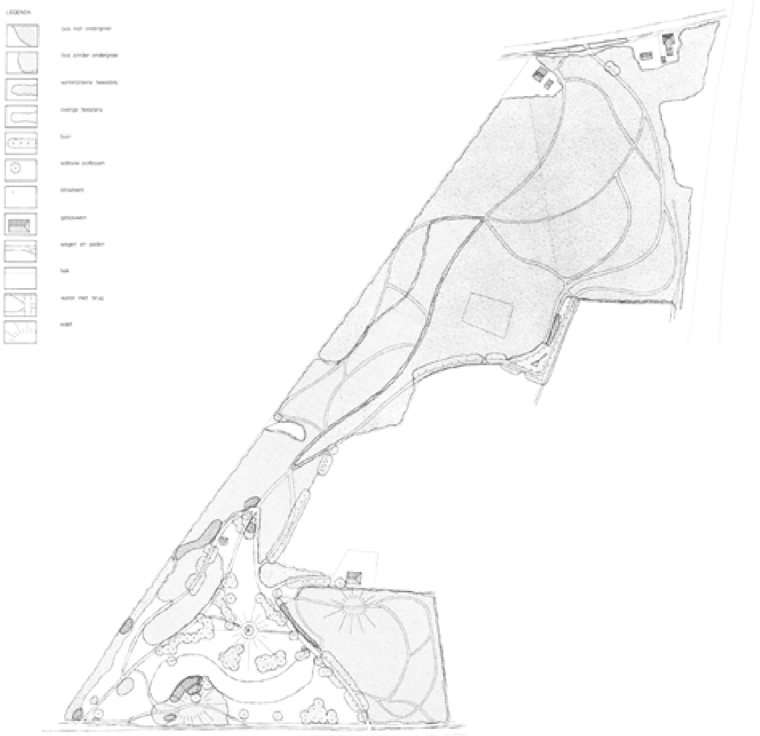

451 Situatiekaart van het park Beerschoten-Willinkshof te Driebergen.
Schaal: 1:300. Getekend door T. van Hees en M. de Widt, te Gouda in 1984. Het uitgestrekte terrein ligt tussen de Hoofdstraat en de Arnhemse Bovenweg. Het deel aan de zijde van de Hoofdstraat heeft een open, parkachtige structuur. Richting Arnhemse Bovenweg neemt het bosachtige karakter toe.

van de beeldhouwers Van den Bossche en Crevels. Er ligt een terrazzo-vloer in de vorm van een ster. Vanuit het tempeltje is een fraai gezicht over het park en het er tegenover liggende hertenkamp, dat eveneens tot de buitenplaats hoort. Bij de wijzigingen aan het park heeft Poortman zich laten leiden door de liggende structuur. Hij plantte nieuw materiaal in en opende weer enige zichtassen.

Een formeel sierelement uit 1913 van zijn hand in de vorm van een palmet in buxus is in het Zocherpark van *Broekhuizen* voor en achter het hoofdgebouw te zien. Het formele buxuspatroon voor de oranjerie, dat mogelijk ook een ontwerp van hem was, is in 1998 weer teruggebracht.

Bekend is dat Poortman in 1909 en 1914 in het park bij huis *Doorn* gewerkt heeft. In het vroeg 19de-eeuwse landschapspark werden een T-vormige formele rozentuin, een nieuwe bloementuin met ovale paden en een landschappelijk gedeelte ten noorden van het huis aangelegd, vermoedelijk van zijn hand. Tevens werden de walkanten van de slotgracht aan noord- en westzijde weer regelmatig van belijning gemaakt. Van de Duitse ex-keizer kreeg Poortman in 1919 de opdracht om wederom een aantal vernieuwingen te ontwerpen. Tot een integrale

452 Het park van Beerschoten Willinkshof met het koepeltje op de heuvel (foto RDMZ, 1996).

verandering van het park is het niet gekomen, wegens onenigheid tussen de opdrachtgever en Poortman over de uitvoering van het werk. Slechts een enkel element, zoals de aanpassing van de parterre voor het huis en het dichtplanten van een zichtlijn wist hij te realiseren. De nieuwe inrichting van het park werd overgelaten aan de firma P. van Noordt & Zn. uit Boskoop. Van Noordt veranderde de bestaande rozentuin (1920-1921) die ‘Augusta-Victoria Garten’ werd genoemd naar de ex-keizerin, die in maart 1921 was gestorven. Hij maakte een ontwerp voor de inrichting van de zuidelijke zichtas vanaf de slotgracht tot de vijver, dat in 1922 vereenvoudigd werd uitgevoerd en ‘Hermo-Garten’ werd genoemd naar de nieuwe echtgenote van de ex-keizer, prinses Hermine. In 1927-1928

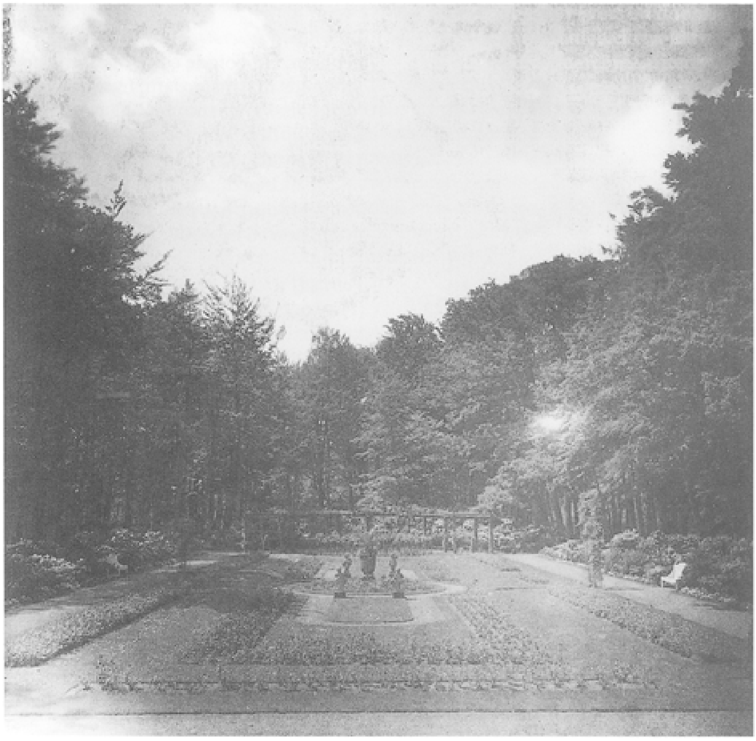

453 Doorn, Augusta Victoria Garten omstreeks 1925 (Coll. Oudheidkamer Doorn).

creëerde Van Noordt een eenvoudig rosarium ten zuiden van de Gezichtslaan op een weiland. Het ontwerp behelsde een rechte as die drie cirkelvormige paden doorsneed en verschillende door slingerpaden verdeelde perken. Als laatste grote tuinproject bij huis Doorn geldt de aanleg van een pinetum in het noordoosten van het park in 1932. Van Noordt leverde een groot aantal coniferen. Of het ontwerp ook van hem is, is niet duidelijk. Uitbreidingen van het pinetum vonden plaats in 1934 en 1938. Het totaal was een hybride geheel van losse decoratieve onderdelen, waaraan visie ontbrak. Na de dood van de ex-keizer in 1941 is het onderhoudsintensieve park sterk vereenvoudigd (Laman, 1995, 160-161).

De nieuw-architectonische tuinstijl

Naast de gemengde stijl ziet men in het begin van de twintigste eeuw een tuinstijl ontstaan, gebaseerd op Engelse voorbeelden, die wordt aangeduid met de ‘moderne of nieuw-architectonische stijl’. Zocht de gemengde stijl naar een synthese tussen geometrische en landschappelijke elementen in één ontwerp, waarbij het huis weliswaar als middelpunt van de aanleg fungeerde maar het park een autonome rol bleef houden, bij de nieuw-architectonische stijl streefde de tuinarchitect naar een synthese, een eenheid in stijl, in plattegrond, materiaal en ornamentiek tussen huis en tuin. Vandaar dat hij bij zijn ontwerpen dikwijls samenwerkte met de architect van het bijbehorende huis. In de tuinen verschijnen architectonische elementen als balustrades en trappen, stenen muurtjes met bijpassende bloembakken, terrastrappen en gemetselde pergola's, bassins en cascades. Er is sprake van verschillende besloten deeltuinen die ieder begrensd worden door muurtjes of hagen en randstruiken, meestal langs verscheidene assen aangelegd. Iedere tuin is van een eigen specifieke beplanting voorzien. Via doorkijkjes wordt een relatie onderling én met de omgeving geschapen. Het besloten en geometrische karakter van de verschillende tuinen als verruiming van de woning is het voornaamste kenmerk van deze stijl, waarvan de tuinarchitecten D.F. Tersteeg en P.H. Wattez op de Utrechtse Heuvelrug de beste vertegenwoordigers zijn geweest.

Architecten van de nieuw-architectonische stijl

Dirk Frederik Tersteeg (1876-1942) werd in Amsterdam als zoon van een timmerman geboren. Hij volgde een praktische opleiding aan de Middelbare Tuinbouwschool Linnaeus in Amsterdam. In 1899 begon hij aan zijn loopbaan als bomenkweker te Naarden. Vanaf 1903 had hij een bureau voor tuinarchitectuur naast de boomkwekerij. Bij zijn ontwerpen werkte Tersteeg samen met architecten als Ed. Cuypers, J.W. Hanrath, K.P.C. de Bazel en S. de Clerq. Bekende werken van zijn hand zijn onder andere de aanleg bij Prins Hendriksoord te Den Dolder (een geometrische bloementuin), het park bij De Hooge Vuursche te Baarn, de tuin bij Remmerstein in Rhenen en mogelijk De Hoogt te Maarn.

Petrus (Pieter) Hermannus Wattez (1871-1953) woonde aanvankelijk in het Gooi (Naarden en Bussum). Zijn opleiding kreeg hij bij zijn vader Dirk Wattez, boomkweker en tuinontwerper, die vooral in Twente graag gezien was als tuinarchitect. Na het overlijden van zijn vader in 1906 nam Pieter diens bureau tuinarchitecuur over. De

kwekerij werd door zijn broer F.C.C. (Constant) Wattez voortgezet. Pieter werkte zowel in de moderne geometrische stijl, als in de landschappelijke. In zijn ontwerpen liet hij over het algemeen het huis onderdeel van de belangrijkste as zijn. P.H. Wattez werkte voornamelijk in Twente. Via de Twentse connecties kreeg hij de opdracht voor de aanleg bij het Huis te Maarn. De opdrachtgevers waren heer en mevrouw Blijdenstein - Van Heek. Voor beide families hadden D. en P.H. Wattez al eerder opdrachten vervuld. Een aantal jaren later, in 1916, ontwierp Wattez een symmetrische tuin bij de Ruiterberg in Doorn.

Parken in nieuw-architectonische stijl

De eerste buitenplaats op de Heuvelrug waar de naam van Tersteeg (overigens niet met zekerheid) aan verbonden kan worden is *De Hoogt* te Maarn. De buitenplaats werd in 1908 gesticht. Uit dat jaar dateren het huis van J.W. Hanrath en de aanleg van de tuin.

454 Verdiept gedeelte met bloementuin op Prins Hendriksoord (Buiten 1910, 521).

Bij de aanleg van de tuin aan de voorzijde van het huis maakte de architect gebruik van het natuurlijk glooiende terrein ter plaatse. Alle elementen van de nieuw-architectonische stijl die Tersteegs werk kenmerken zijn er terug te vinden, waardoor de toeschrijving aan hem verdedigbaar is. Het terras is betegeld met flagstones. Voor het huis zijn muurtjes en trappen gemetseld, de drie deeltuinen zijn onderling via haagpoorten toegankelijk en worden met hagen afgesloten. De middelste tuin heeft een ronde vijver. De structuur is nog steeds duidelijk herkenbaar, de invulling van de tuinen is heden ten dage echter verdwenen. De terrassen zijn verwaarloosd.

Tussen 1909 en 1910 legde Tersteeg de geometrische bloementuin aan op de buitenplaats *Prins Hendriksoord* in den Dolder. Hij maakte ten zuidwesten van het huis, in een gedeelte dat ‘weinig bevredigend’ van invulling was, een terrasvormige tuin. Op een glooiend terrein tussen een bosrand en de oude ‘broeiery’ ontwierp hij een driedelige aanleg langs een lengteas. De aanleg bestond uit een verzonken tuin met vijver, een iets hoger liggende rozenhof en een gedeelte met pergola en waterbassin. Lage gemetselde muurtjes, geleed door bakstenen pijlers vormen de scheiding van de tuintjes. De niveauverschillen worden door gemetselde trappen overbrugd. Aan het begin van de lengteas staat een zuil met zonnewijzer. Op de kruising van de lengte- en breedteas ontwierp Tersteeg een vijver met twee halfronde beëindigingen. De hoofdopzet is herkenbaar, de invulling is in de loop van de tijd vereenvoudigd.

De aanleg van Tersteeg uit 1912 bij het huis *Remmerstein* te Rhenen is eveneens een goed voorbeeld van het gebruik van architectonische elementen in de tuinkunst en kan als zijn meest geslaagde aanleg beschouwd worden. Al in de 15de eeuw is er sprake van een goed ‘Rammesteyn’, waarbij in de 18de eeuw tuinen (‘beslote

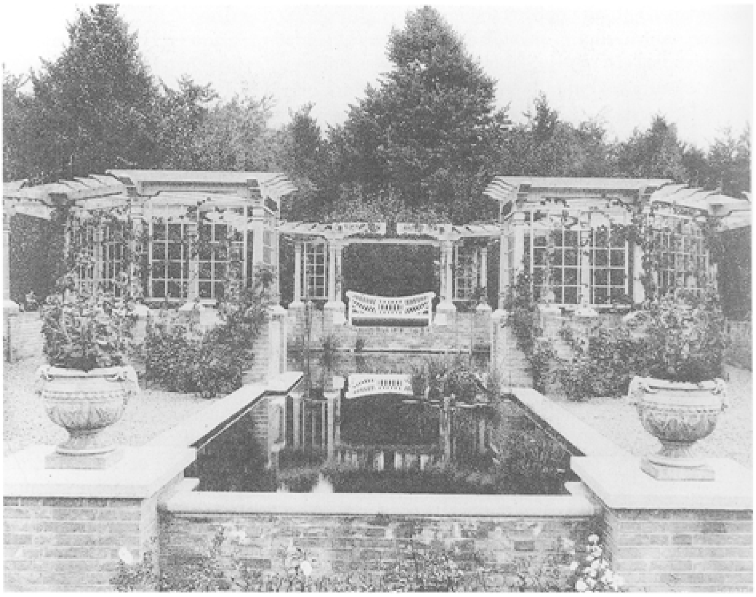

455 Hooggelegen bassin met omgeving aan het einde van de bloementuin op Prins Hendriksoord (Buiten 1910, 523).

tuijnen en boomgaert'), een lanenstelsel en een sterrenbos met uitzichtsheuvel lagen. Het sterrenbos bestond uit twaalf beukenlanen die begonnen op de Paasheuvel, een uitloper van de oostelijke helling van de Utrechtse Heuvelrug. Eén van de lanen liep aan op het in een omgrachting gelegen oude huis. In de loop van de 19de eeuw is dat gesloopt. Op die plaats verrees een duiventoren. Het sterrenbos en lanenstelsel bleven wel gehandhaafd.

In 1912 bouwde de architect S. de Clerq een nieuw huis, dat hij overhoeks

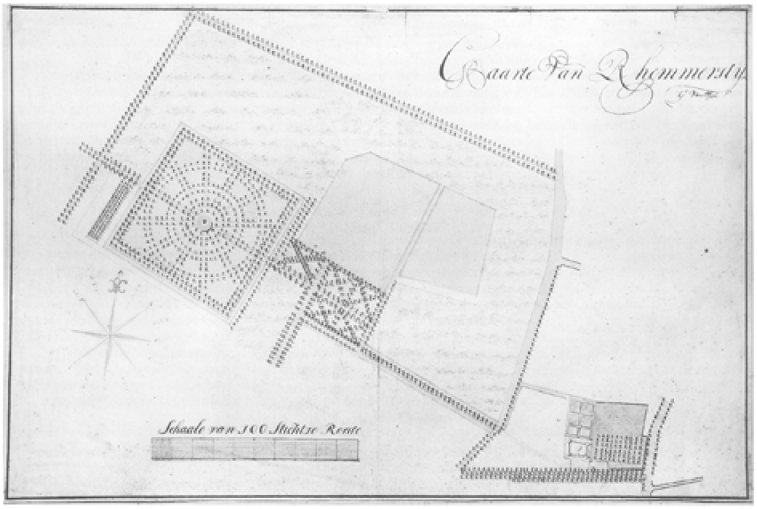

456 Kaart van Remmerstein uit omstreeks 1770 door D.S. van Tuyl (coll. HUA, inv. nr. TA G 1746).

457 Trappartij in de tuin van Remmerstein in het begin van de 20ste eeuw (coll. Bibliotheek Wageningen UR, Speciale Collecties).

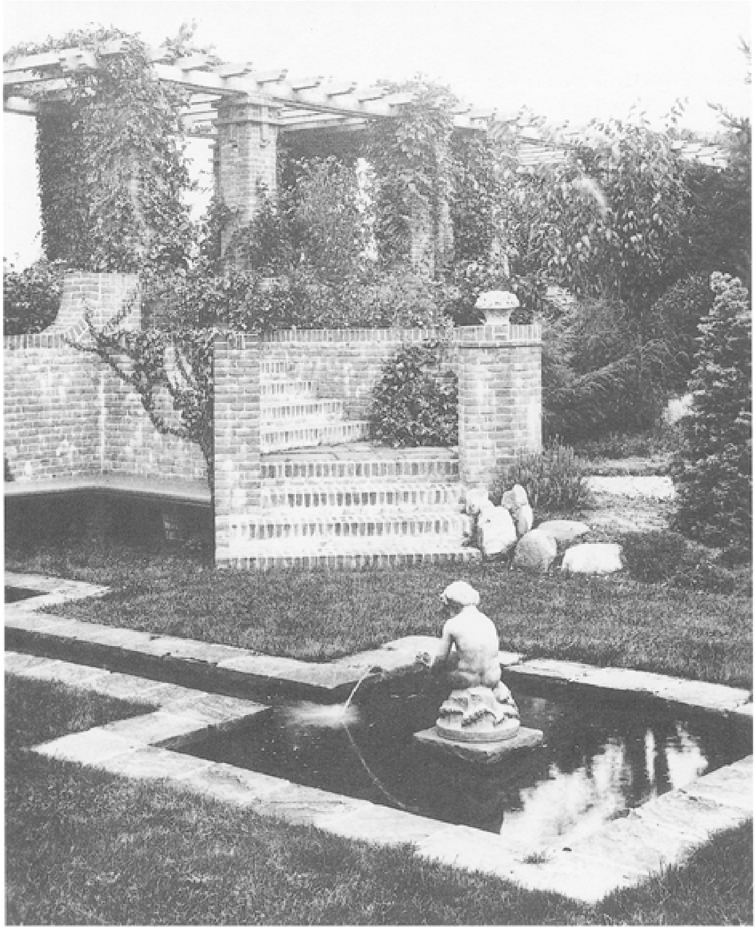

458 De gemetselde pergola in de tuin van Remmerstein in het begin van de 20ste eeuw (coll. Bibliotheek Wageningen UR, Speciale Collecties).

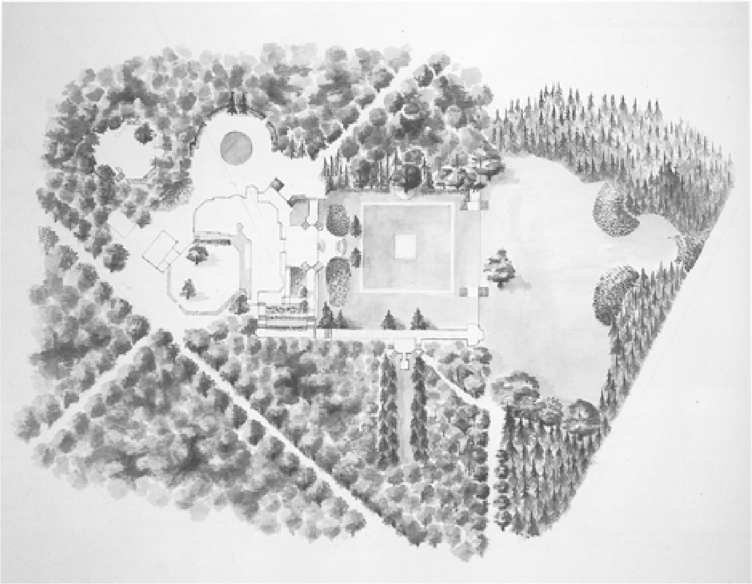

459 Vogelvlucht van de tuin van Remmerstein (aquarel door Ineke van der Burg, 1999).

projecteerde op een van de oude lanen. Het huis vormde het uitgangspunt voor het tuinontwerp van Tersteeg. De opzet van de tuin is symmetrisch. Hetzelfde geldt voor de indeling van de verschillende deeltuinen. Tersteeg maakte ook hier weer gebruik van de glooiende terreingesteldheid op de oosthelling van de zuidelijke uitloper van de Utrechtse Heuvelrug.

Het huis ligt op het hoogste punt van het terrein. Aan de zuidoostzijde van het huis ligt op hetzelfde niveau een terras dat over de tuinen heen een uitzicht biedt op de Gelderse Vallei. Op dezelfde as maar steeds op een lager niveau liggen een bloementuin met vierkant bassin, een dwarse coniferenlaan en een grasparterre die halfcirkelvormig wordt afgesloten. Parallel aan dit deel bevindt zich een gemetselde pergola die tegelijkertijd als afsluiting van de tuin en als verbindingselement tussen huis en tuin fungeert. Gemetselde muren met trappen, hagen en zitgelegenheden aan het eind van een as markeren de omgrenzing van de deeltuinen. Opzij van het huis vindt men de cirkelvormige ‘pauwentuin’ met een bassin waaromheen zes bakstenen pilaren met verbindingsmuurtjes zijn geplaatst. De karakteristiek van het werk van Tersteeg, een aanleg waarbij de deeltuinen samenvallen met de hoofdas zonder dat zij hun eigen karakter verliezen en waar opvallend veel gebruik van bouwkundige elementen wordt gemaakt, is hier goed herkenbaar bewaard gebleven.

Van een aantal jaren eerder is de tuinaanleg bij *Huis te Maarn* van Wattez. In Maarn schiep hij in 1906-1907 op een uitgestrekte heidevlakte op de noordelijke helling van de Utrechtse Heuvelrug een symmetrische parkaanleg. De aanleg bestaat uit een lange as die komend vanaf de Maarnse Grindweg zich splitst in twee armen die als het ware omhoog klimmen, weer samen komen en als eén as zijn weg weer vervolgt. De druppelvormige ruimte tussen beide gebogen armen is grotendeels open en dient voor tweederde als weiland dat van de geometrische tuin bij het

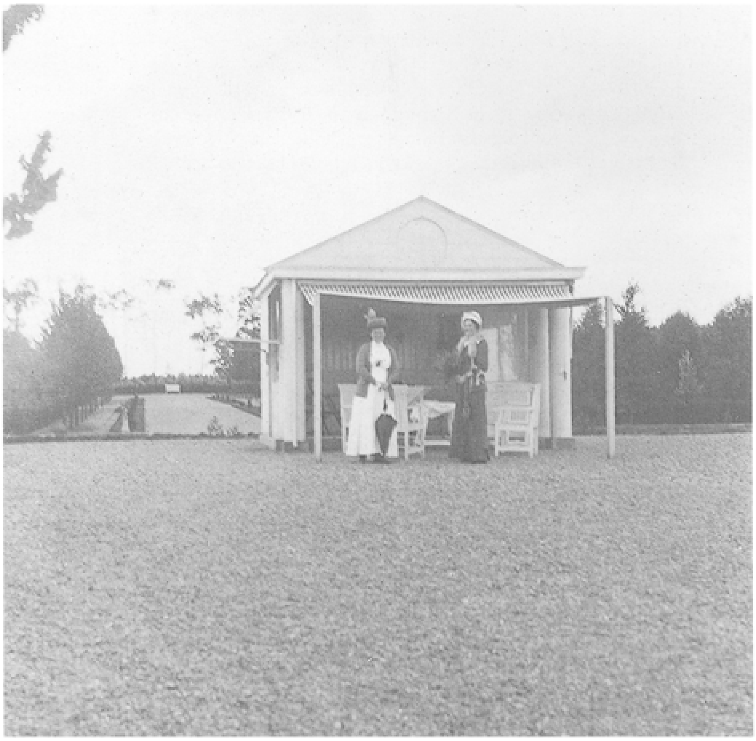

460 Het park van Huis te Maarn in 1913. Op de plaats waar een paar jaar later het huis zou verrijzen staat nu nog een tuinhuis 'De Verrassing' (foto part. coll.).

461 Huis te Maarn. De allee voor de ingang met vijver en Bentheimer put (foto RDMZ, 1998).

462 Vogelvlucht van het park bij Huis te Maarn (aquarel door Ineke van der Burg, 1999).

huis door een gebogen pad is gescheiden. Het hoogste punt in de druppelvorm bestaat uit een kunstmatig aangelegde heuvel, die plaats biedt aan het landhuis uit 1915 naar ontwerp van Jan Stuyt. Daarvoor stond er alleen een tuinhuisje, de 'Verrassing' genaamd. Op de glooiing voor het huis, langs de middenas ligt een geometrische aanleg van trappen en vormbomen. Vanaf het huis lopen diverse zichtassen het park in. Opvallend is de symmetrische beplanting in de vorm van 'soldaatjes' van taxus langs het gebogen pad tussen tuin en weiland en de aanwezigheid van een groot aantal blauwe ceders.

In het park zijn diverse bijgebouwen, opstallen en objecten te vinden die onderdeel uitmaken van de buitenplaats. Stuyt leverde het ontwerp voor het dienstgebouw dat in zich de functies van dienstwoning, garage en paardenstal verenigt. Vóór het huis staat een 18de-eeuws marmeren tuinornament, gesigneerd door de Franse beeldhouwer C.M. Clodion (1738-1814). Zoals bij zoveel buitenplaatsen in deze tijd is een tennisbaan met huisje op het terrein aanwezig. Het huisje is het voormalige tuinhuis de Verrassing, dat na de bouw van het grote huis naar de tennisbaan is verplaatst. Op twee hoeken van de baan staan kleine betonnen paddestoelen bij wijze van zitplaats. In de as aan de noordoostkant van het huis staan een 'Bentheimer' put, een vijvertje en wapenhoudende leeuwen.

In 1918 was P.H. Wattez betrokken bij de aanleg van een van de laatste buitenplaatsen op de Heuvelrug: *De Ruiterberg* in Doorn aan de Maarsbergseweg. De beoogde tuinaanleg bij de Ruiterberg werd bemoeilijkt door de droge grond, wegens de hoge ligging van het terrein op de zuidflank van de Utrechtse Heuvelrug. Om dit probleem op te lossen werd een pompinstallatie gebouwd. Wattez maakte een geometrische tuin met het forse huis naar ontwerp van J.C. Wentink als middelpunt. Wentink was ook de ontwerper van het poortgebouw, een jachthuisje en een boerderij/houtvesterij. De tuin heeft een centrale as en is in verschillende terrassen of plateaus ingedeeld met vakken, waarin deeltuinen werden aangelegd. Het landhuis kwam op het hoogste plateau te liggen. Een iets informelere aanleg werd naast het huis gerealiseerd: losse boomgroepen, maar wel binnen een strenge gespiegelde symmetrie. Het geheel werd omsloten met bossen, een thema dat Wattez ook bij het Huis te Maarn had toegepast. Na de oorlog - het grote huis werd in 1945 verwoest en op veel kleinere schaal herbouwd - is de tuin sterk in verval geraakt. De indeling in plateaus is nog wel goed herkenbaar. Er is in 1999 een herstelplan uitgevoerd waarbij de structuur van het park is hersteld maar de invulling op een eenvoudiger manier dan voorheen is gerealiseerd.

Het is niet zo dat in alle gevallen gebruikgemaakt is van een tuinarchitect bij de aanleg op een buitenplaats. Vaak had de eigenaar zelf vastomlijnde ideeën die door een bekwame tuinbaas werden vormgegeven en door de eigenaar zelf nader werden ingevuld. Een voorbeeld hiervan is de buitenplaats *Stameren*. Het huis kwam in 1904-1905 tot stand. De bosaanleg op het nog kale terrein werd door de Heidemaatschappij verzorgd en de padenstructuur van de tuin is aangelegd door de 'boschbaas Veldhuizen'. De vrouw des huizes was verder verantwoordelijk voor de inrichting van het terrein.

Wie verantwoordelijk was voor de ontginning van en de aanleg op het landgoed *Heidestein* in Driebergen-Rijsenburg is niet bekend. De geschiedenis van het terrein is als volgt. In 1903 werd in een omgeving van louter heidevelden aan de noordkant van de Arnhemse Bovenweg een groot landhuis gebouwd en verhuurd. De huurder, F.J.H. de Wetstein Pfister, kocht een aantal jaren later het huis en omringend terrein

dat hij in een snel tempo wist uit te breiden tot 145 ha. Onder zijn bezielende leiding werd het terrein met productiehout beplant en een drietal vijvers werd gegraven die onderling door een kanaal in verbinding stonden. Met de aarde die vrijkwam door deze werkzaamheden werd langs de grootste vijver een aarden wal opgeworpen. Hierin kwam een ijskelder met waterreservoir. Op het bouwwerk verrees een theehuis. Vandaar af had men een spectaculair uitzicht over de omgeving tot aan de pyramide van Austerlitz toe. In de aarden wal liet De Wetstein Pfister drie tunnels graven, waarvan twee wandeltunnels en een watertunnel waar men met een bootje doorheen kon varen. Bovendien werd op Heidestein omstreeks 1915 een smalspoor aangelegd voor het vervoer van zand, landbouwproducten en hout. Later kreeg het spoortje ook een recreatieve functie. Het naastgelegen landgoed Bornia had overigens ook zo'n smalspoorlijntje. Daar is zelfs nog een gedeelte van het betonnen perron bewaard gebleven. Op Heidestein

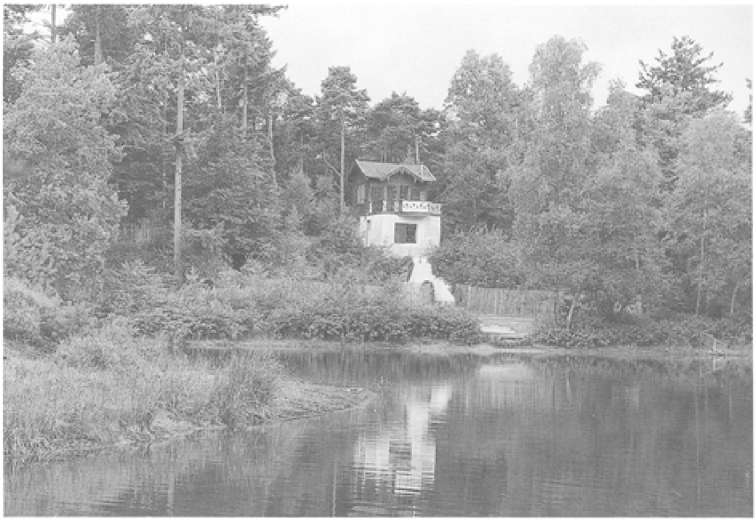

463 De ijskelder met waterreservoir en theehuis aan de rand van de vijver van Heidestein (foto RDMZ, 1999).

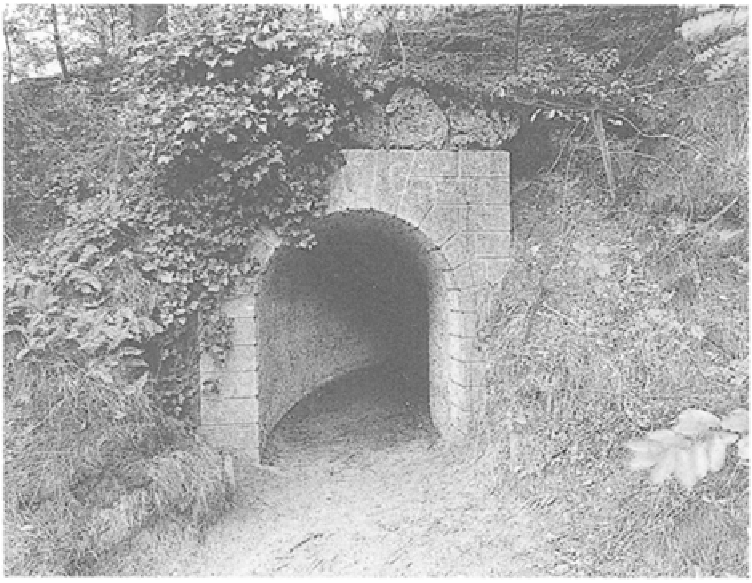

464 Toegang tot een van de voetgangerstunnels in de aarden wal bij de grote vijver van Heidestein (foto RDMZ, 1999).

verrezen tal van gebouwen en bouwwerkjes die een wezenlijk onderdeel van de buitenplaats uitmaakten. Over de vijvers werden betonnen bruggetjes aangelegd waarvan een aantal nog steeds in gebruik is. Voor de tunnels of grotto's was ook gebruik gemaakt van beton. De toegangen hebben een imitatie gebosseerde natuursteen afwerking. Boven de tunneltoegangen liggen ‘rotsblokken’ van een imitatie rood vulkanisch gesteente die eveneens imitatie blijken te zijn. Dit soort elementen droegen bij aan het bergachtige karakter dat men beoogde te bereiken in het landschap. Bij een aantal buitenplaatsen uit die tijd (Hydepark, Zandbergen, Aardenburg) kan men ze nog steeds vinden. Zoals gezegd, een tuinarchitect is niet bekend. Het is niet ondenkbaar dat De Wetstein Pfister zelf het ontwerp van de aanleg en aankleding van Heidestein voor zijn rekening heeft genomen (Gaasbeek, 1996, 167-173).

Na de jaren twintig is de bloeiperiode van de grote buitenplaaten feitelijk voorbij. Aan de westkant van Rhenen wordt nog in 1927 de buitenplaats *De Tangh* aangelegd. Bij het huis, gebouwd in een wonderlijk eclecticisme door architect J.B. van der Haar, worden een besloten terrassentuin gerealiseerd aan de oostkant, een open terrassentuin aan de zuidzijde met een weids uitzicht over het rivierenlandschap en een 'rondeel' met verhoogde tuin aan de noordkant bij de ingang. De tuin verraadt de invloed van Tersteeg, maar is hoogstwaarschijnlijk door de eigenaar W. Waller zelf ontworpen, aangelegd en ingericht.

465 De buitenplaats De Tangh bij Rhenen (foto RDMZ, 1999).

Bibliografie

Bronnen

De Oprechte Haarlemmer Courant
De Utrechtsche Courant
Beschrijvingen, samengesteld ten behoeve van het Monumenten Selectie Project (MSP) en de Rijksmonumentenlijsten

Geraadpleegde archieven

Gemeente Archief De Bilt (GAB)
Gemeente Archief Zeist (GAZ)
Oudheidkamer, Doorn
Gemeente Archief Driebergen-Rijsenburg
Het Utrechts Archief, voorheen Rijksarchief Utrecht (HUA)
Archieven Rijksdienst Monumentenzorg (RDMZ)

Literatuur

Albers, L.H.,
Cultuurhistorisch onderzoek van de landgoederen Houdringe en Beerschoten, z.p. 1988.
Archeologische monumenten in de provincie Utrecht, Utrecht 1987 (uitg. ROB en Provincie Utrecht).
Asch van Wyck, H.M.A.J. van,
'Het Slot de Horst, onder Rhenen' in: *Tijdschrift voor Geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht* (8), 1842, 217 ev., 253 ev.
Atlas van historische vestingwerken in Nederland. Deel III a, de provincie Utrecht. Z.p., z.j. [1961-1963], (uitg. St. Menno van Coehoorn).
Bakker, A.,
Huis Doorn, Zwolle 1993.
Bakker, A.F.,
800 jaar Maarsbergen met gedeelten van Maarn, Woudenberg en Leersum, Z.p., z.j. [1968].
Bannier, W.A.F. en J.C Wilbrenninck, (red.),
Utrecht. Sticht en stad. Met Oudewater - Schoonhoven - Vianen - Woerden in Zuid-Holland, Utrecht 1937 (Propagandauitgave m.m.v. verschillende gemeenten en VVV's).
Bardet, J.D.M.,
Kastelenboek provincie Utrecht, Bussum 1975.
Barends, S.e.a. (red.),
Het Nederlandse landschap. Een historischgeografische benadering, Utrecht 1991.
Bijdragen tot het bronnenonderzoek naar de ontwikkeling van Nederlandse historische tuinen, parken en buitenplaatsen, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist [De Bilt: Vollenhoven-Houdringe en Beerschoten

(1980), Sandwyck (1980), Broekhuizen (1980/1983), Aardenburg te Doorn (1982), huis Doorn (1984)].
Bijhouwer, J.Th.P.,
Nederlandsche tuinen en buitenplaatsen, Amsterdam 1942.
Blijdenstein, R.,
Zeist, groei en bouw, 6 dln. Zeist 1983-1984.
Blijdenstijn, R.,
Ma Retraite te Zeist, Hilversum 1988.
Blijdenstijn, R. en B. Olde Meierink,
'Kastelen en buitenplaatsen.' In: J. Hagedoorn e.a. (red.), *Het land van de zeven tuinen. Zuid-oost Utrecht in perspectief*, Utrecht 1990, 81-107.
Blijdenstijn, R., L. Geelen, en K. de Poel,
'Buitenplaatsen en landgoederen. Een geschakeerd en stijlvol gebied in de gemeente Zeist', in: *Monumenten*, jrg. 10 (1989, nr. 6, 10-20).
Blijdenstijn, R.,
'Sanatoria in de Utrechtse bossen; herstellingsoorden voor lichaam en geest', in: *Monumenten van een nieuwe tijd. Architectuur en stedebouw 1850-1940*. Jaarboek Monumentenzorg, 1994. Zwolle/Zeist 1994, 98-110).
Bloemers, J.H.F., L.P. Louwe Kooijmans en H. Sarfatij,
Verleden land. Archeologische opgravingen in Nederland, Amsterdam 1981.
Blommestein, J.C.T. van,
De Grebbelinie. Van militair verdedigingswerk tot cultuurhistorisch erfgoed en natuurmonument, 's-Gravenhage 1978. (uitg. St. Menno van Coehoorn).
Bont, Chr. de,
Het historisch-geografische gezicht van het Nedersticht. Een cultuurhistorische landschapsverkenning van de provincie Utrecht, Wageningen 1991 (rapport 133 DLO-Staringcentrum).
Boon, J.G.M. (bew.),
De Utrechtse Gemeenten in 1815, Woerden 1972.
Borger, G.J.,
Staat van land en water, Zutphen 1982 (Stichtse Historische Reeks 7).
Bosch, L.E.,
'Zeist en de pyramide bij Austerlitz', in: *Utrechtsche Volks-Almanak*, 1852, pp. 3-36.
Bosma, K. en C. Wagenaar, (red.),
Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedebouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland, Rotterdam 1995.
Bottinga, S.,
De Willem Arntsz Hoeve, Den Dolder. Een bouwgeschiedenis in foto's, Utrecht/Den Dolder 1983.
Brand, H. en J. Brand, (red.),
Het Utrechts landschap. Natuurlijk hart van Nederland, Utrecht 1990.
Breedveldt Boer, I.M.,
Plafonds in Nederland 1300-1800, 's-Gravenhage 1991.
Broekhoven, S. en S. Barends,
De Bilt. Geschiedenis en architectuur, Zeist 1995.
Buis, J.,
Historia Forestis: Nederlandse bosgeschiedenis, Utrecht 1985 (2 dln., diss.).
Buis, J.,
'De geschiedenis van het Zeisterbos tot in de 20e eeuw', in: *Nederlands Bosbouwtijdschrift*, jrg. 58/6, juli 1986, pp. 161-168.

Buitenplaatsen langs de Utrechtse Heuvelrug. Een planologische verkenning van buitenplaatsen in Zeist en Driebergen, buro Maas, Zeist 1981.
Bureau voor Tuin en Landschap Peter van Oosterhout in samenwerking met SB4, *Beheersplan Beukenstein*, Oudenbosch 1996.
Christemeijer, J.B.,
Landelijk schoon in het Sticht van Utrecht, en in deszelfs omstreken, Utrecht 1836.
Christemeijer, J.B.,
Het lustoord tusschen Amstel en Grebbe, en elders in het Sticht van Utrecht, II, Schoonhoven 1837.
Craandijk, J.,
Wandelingen door Nederland, deel Utrecht, Haarlem 1888.
Cremer, J.,
Rapport met betrekking tot Rhenen, op verzoek van de Grebbe-commissie, Z.p., z.j. (1940).
Dek, R.,
La Forêt, 't Woud, Alphen aan den Rijn 1992.
Dekker, C.,
Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie, Zutphen 1983 (Stichtse Historische Reeks 9).
Deys, H.P.,
De Gelderse Vallei. Geschiedenis in oude kaarten, Utrecht 1988.
Dicke, W.H.J.,
Utrecht, z.p., z.j. (Utrecht, 1915, uitg.
Nationale bond voor vreemdelingenverkeer in Nederland).
Dirkx, J., J. Oude Voshaar en Th. Spek,
'Datering van essen en plaggenbodems. Een archeologische onderzoeksmethode getest', in: *Landschap* 1995, 12/1, pp. 15-29.
Dokkum, J.D.C. van,
Utrecht, Amsterdam 1918 (serie Ons mooie Nederland).
Doorn in vogelvlucht, Utrecht 1949 (rapport Provinciale Planologische Dienst).
Dijksterhuis, R.,
Spoorwegtracering en stedebouw in Nederland; historische analyse van een wisselwerking de eerste eeuw: 1850-1940, Delft 1984 (diss. TU Delft).
Emmens, K.,
Het tuinsieraad van Sandwijck. Onderzoek naar de bouwgeschiedenis van de zogenaamde folly op het landgoed Sandwijck, De Bilt, Laren 1994 (rapp. auteur).
Es, W.A. van en W.A.M. Hessing (red.),
Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad 50 v.C.-900 n.C, Utrecht 1994.
Feith, J. en Ch. Cl. Behrens,
Zwerftochten door ons land; Utrecht, Zaandam z.j. [1931].
Frederiks, P.J.,
De pyramide van Austerlitz, Amersfoort 1895.
Gaasbeek, F. en S. van Ginkel-Meester,
Driebergen-Rijsenburg. Geschiedenis en architectuur, Zeist 1996.
Geytenbeek, E.,
Oranjerieën in Nederland, Alphen aan den Rijn 1991.
Geytenbeek, E.A.,
De ridderhofstad Moersbergen te Doorn, Langbroek 1985 (coll. RDMZ).

Gezigten van buitenplaatsen en gebouwen gelegen tusschen de stad Utrecht en de Grebbe, geteekend naar het leven door M. Mourot, Utrecht 1829 en 1830.
Gids van Utrecht naar Rhenen, Utrecht z.j. [ca. 1890].
Gids van Zeist en de Stichtsche Lustwarande, Zeist z.j. [ca. 1935], (uitg. Kraal).
Gids voor Zeist, Zeist z.j. [ca. 1894].
Giezen-Nieuwenhuys, H.W.M., en C.C.S. Wilmer,
Nederlandse duiventillen. Historische duifhuizen geschilderd en beschreven, Zutphen 1987.
Goetghebuer, P.J.,
Choix des monuments, édifices et maisons les plus remarquables de royaume des Pays-Bas, Gand 1827.
Gorissen, Th.M.,
Maarten Maartens en het Maarten Maartenshuis, Doorn 1992.
Grapendaal, W.,
De Buurtschap Austerlitz in het licht der historie, Zeist 1954.
Groot, A. de en P. Peucker (red.),
De Zeister Broedergemeente 1746-1996. Bijdragen tota de geschiedenis van de herrnhutters in Nederland, Zutphen 1996.
Haakman, G.C.,
Rhenen en omstreken, Amersfoort 1847.
Harzing, W., ‘De buitenplaats Sparrendaal te Driebergen’, *Bulletin KNOB*, 6de serie jrg. 17 (1964), 107-122.
Harzing, W.,
Driebergen en Rijsenburg. Hoe zij ontstonden en groeiden, Driebergen-Rijsenburg 1973.
Herks, J.J.,
De geschiedenis van de Amersfoortse tabak, Den Haag 1967 (diss.).
Hermans, D.B.M. en J. Kamphuis,
Huis Doorn, bouwhistorische documentatie en waardebepaling, 's-Gravenhage 1989.
Hof, J. van ‘t, M. Kooiman en T. Stol,
Veenendaal. Geschiedenis en architectuur, Zeist 1992 (Monumenten-inventarisatie provincie Utrecht 9).
Iterson, W. van,
De stad Rhenen. De resultaten van een rechthistorisch onderzoek, Assen 1960.
Jong, A.J. de,
‘Geschiedenis en ontstaan van de Koningsboomgaard of “Kuechengarten” nabij de Westpoort van Rhenen’, in: *Oud Rhenen*, 6de jrg. (1987), nr. 3, 3-13.
Jong, A.J. de, en C.L. van Otterlo,
Genealogie en heraldiek te Rhenen, Voorthuizen/Zeist, 1996.
Kooiman, M.,
‘Industrie in Zuid-oost Utrecht’, in: J. Hagedoorn (red.), *Het land van de zeven tuinen. Zuid-oost Utrecht in perspectief*, Utrecht 1990, pp. 149-164.
Korteweg, P.C.,
‘Het Slot van Zeist’, in: *Polytechnisch Tijdschrift*, 1962, 798-806, 834-840.
Korthals Altes, H.J.,
Tuindorpen in Nederland: 100 jaar na Ebenezer Howard. I. Tuindorp Maarn, Amsterdam 1993.
Kraal's Nieuwe Kleine Gids van Zeist, Zeist z.j. [ca. 1905].
Kramm, Chr.,
De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche Kunstschilders, Beeldhouwers, Graveurs en Bouwmeesters van den vroegsten tot op onzen tijd, Amsterdam 1857-1861 (A-Z, 6 dln).

Küppers, J. en H.P. van den Aardweg,
Zóó is Utrecht, Amsterdam z.j. [1940].
Kurpershoek, E. en E. Kurpershoek,
Amerongen. Geschiedenis en architectuur, Zeist 1996.
Laman, M.,
Doorn. Geschiedenis en architectuur, Zeist 1995.
Lammertse-Tjalma, P.,
'Hendrik van Lunteren (1780-1848): 'vermaarde aanlegger van landgoederen en wat tot verfraaijing in het bouwkundige vak daarbij behoort', in: *Tuinkunst. Nederlands Jaarboek voor de Geschiedenis van Tuin- en Landschapsarchitectuur*, III, Amsterdam 1997, 36-73.
Leeuwen, A.J.C. van,
De maakbaarheid van het verleden: P.J.H. Cuypers als restauratiearchitect, Zwolle 1995.
Leliman, J.H.W. en K. Sluyterman,
Het Moderne Landhuis in Nederland, 's-Gravenhage 1922.
Lintsen, H.W.e.a. (red.),
Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel 1 Techniek en modernisering. Landbouw en voeding, Zutphen 1992.
Loenen, R.,
Van Heidenoord tot Hoeksteen. Geschiedenis van de Nederlands-Hervormde kerk te Austerlitz, Zeist 1993 (uitg. Van de Poll-Stichting).
Looijenga, A.J.,
De Utrechtse School in de neogotiek. De voorgeschiedenis en het Sint Bernulphusgilde, Amsterdam 1991 (diss).
Loosjes, A.,
Utrecht in Beeld, Amsterdam 1930.
Lutgers, P.J.,
Gezigten in de omstreken van Utrecht, Loenen aan de Vecht 1869.
Luttervelt, R. van,
De Stichtsche Lustwarande, Amsterdam 1949.
Meerdink, J.,
'Beek en Royen', in *Bulletin van de Van de Poll-Stichting voor de Zeister geschiedenis*, 10e jrg. nr. 4, 73-97; idem, 11e jrg. nr. 1, 3-18, 20.
Meischke, R., 'Het kasteel Zuilenstein te Leersum' in *Liber Castellorum. 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen 1981, 270-278.

Meulenkamp, W., *Follies en tuinsieraden*, Utrecht 1994.
Meijers, W.,
De bossen van de Utrechtse Heuvelrug, Utrecht 1994.
Meurs, P.K. van,
'Landelijke Stichtse bouwkunst van honderd jaren her', in: Ozinga, M.D., *Ons eigen land in zijn rijke verscheidenheid*, Amsterdam 1942, pp. 292-301.
Monumenten Inventarisatie Project (M.I.P.). Gebiedsbeschrijving Utrechtse Heuvelrug, gemeentebeschrijvingen en inventarisaties gemeente Amerongen, De Bilt, Doorn, Driebergen-Rijsenburg, Leersum, Maarn, Rhenen en Zeist, Utrecht 1992 (rapporten Provincie Utrecht).
Mulder, A.W.J.,
Het kasteel Amerongen en zijn bewoners, Maastricht 1949.
Muller Fz., S.,
'Het koningshuis te Rhenen', *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 4 jrg. tweede serie (1911), 66-73.
Nanning, K.B.,
Houdringe. Historie van een Biltse buitenplaats, De Bilt 1987.
Nieuwe Kaart van den lande van Utrecht etc. door Bernard du Roy, 1696, Alphen aan den Rijn 1973 (reproductie met inl. A.H. Sijmons).
Nieuwe Groote Gids voor de Stichtsche Lustwarande Driebergen, Rijsenburg, Doorn en Omstreken, Driebergen 1902.
Nijland, G.J.,
Utrecht (serie Mijn land, dl 10), Deventer 1936.
Olde Meierink, B.O.M. [red.],
Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht, Utrecht 1995.
Oldenburger-Ebbers, C.S.,
Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur, deel Oost en Midden, Gelderland en Utrecht, Rotterdam 1996.
Pezarro, D.,
Mijn heer en liefste hartje. De brieven van Margaretha Turnor (1613-1700), Amerongen 1992.
Polak, H.,
De zoom van het Gooi, Amsterdam 1936.
Post, E.M.,
Het land, in brieven, 1788 (gemoderniseerde heruitg, Amsterdam 1987).
Renes, H.,
'Bossen en buitenplaatsen', in: M. de Harde, H. van Triest (eindred.), *Jonge Landschappen 1800-1940. Het recente verleden in de aanbieding*, Utrecht 1994, pp. 38-52.
Reinink, A.W. en J.G. Vermeulen,
IJskelders. Koeltechnieken van weleer, Nieuwkoop 1981.
Rhoen, R.P.M.,
'De historie van de buitenplaats Veelzigt te Zeist' in: *Cascade*, 5 (1996), nr. 1, 20-42.
Rhoen, R.P.M.,
'De koepel op de overplaats van Zandbergen in Huis ter Heide bij Zeist. Hoe oud is het Keienhuisje in het Blookerpark?', in: *De Donderberg-Groep, Nieuwsbrief*, nr. 14, winter 1998-1999, 5-8.
Rieber, C.T.J.L.,

‘De maatschappij tot bevordering der bouwkunst van 1842-1892’, in: *Bouwkundig Tijdschrift*, deel XII (deel 38 der Bouwkundige Bijdragen), Amsterdam 1892.
SB_4 Bureau voor Historische Tuinen, Parken en Landschappen,
Ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis van De Ruiterberg te Doorn, Wageningen 1998.
Schetsen van het landbouwbedrijf in Nederland, 's-Gravenhage 1912.
Sleeuwenhoek, H. en A. van Dam
Een prachtvol lustoord. De Stichtse Lustwarande herontdekt, Abcoude, 1998.
Smids, L.
Schatkamer der Nederlandse oudheden; of Woordenboek, behelsende Nederlands steden en dorpen, kasteelen...; vercierd met LXII verbeeldingen... meerendeels geteekend door R. Rochman; nevens een bladwyser, in de gedaante van een land-chronyk; tweeden druk vermeerdert met aantekeningen door P. Langendijk, Haarlem, 1737 (1711).
Steenstra, M.,
‘Recreatie, forensisme en infrastructuur’, in: J. Hagedoorn e.a. (red.), *Het land van de zeven tuinen. Zuidoost Utrecht in perspectief*, Utrecht 1990, pp. 131-148.
Steenwijk, D.,
Voorbij de Driebergse Brug, Bunnik 1992.
De Stichtse Lustwarande voor zover deze gelegen is binnen de gemeenten Zeist, Driebergen-Rijsenburg, Doorn, Utrecht 1977 (rapport Staatsbosbeheer, afd. Landschapsbouw in de provincie Utrecht).
Struick, J.E.A.L.,
‘Een vorstelijk stuk goet. Een vergeten diplomaat, Willem Adriaan, graaf van Nassau-Odijk, heer van Zeist en Driebergen en zijn landhuis’ in: *Jaarboekje van Oud-Utrecht* 1969, 121-159.
Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden, XII, (Utrecht), Amsterdam 1772.
Tent, W.J. van,
‘De archeologie van Zuid-oost Utrecht’, in: J. Hagedoorn e.a. (red.), *Het land van de zeven tuinen. Zuid-oost Utrecht in perspectief*, Utrecht 1990, pp. 39-47.
Terwen, J.L.,
Het Koningrijk der Nederlanden, 2 dln. Gouda 1862.
Tromp, H.,
‘De buitenplaats Blikkenburg. Historische infrastructuur en parkaanleg’, in: *Seijst* 19 (1989), 77-92.
Tromp, H. en T. Henry-Buitenhuis,
Historische buitenplaatsen in particulier bezit, Utrecht 1991.
De Utrechtse gemeenten in 1815 in vraag en antwoord, Utrecht 1972.
Veenland-Heineman, K.M. [red.],
Tuin en park. Historische buitenplaatsen in de provincie Utrecht, Utrecht 1992.
Vernooij, A.L.,
‘Historisch-geografische landschapstypen en nederzettingen’, in: J. Hagedoorn e.a. (red.), *Het land van de zeven tuinen. Zuid-oost Utrecht in perspectief*, Utrecht 1990, pp. 13-39.
Versteegh, A.,
Leersum in de loop der tijden, Veenendaal 1964.
Visser, I.,
Het Slot te Zeist, Amsterdam/Dieren 1986.
Visscher, H.A.,
De Utrechtse Heuvelrug. Een natuurlijke streek in het hart van Nederland, Dordrecht 1987.
Vries, J.E. de,

Hoe en waarom van Slaperdijk en Grebbelinie, Renswoude 1990 (uitg. auteur).
Werkgroep kadastrale atlas provincie Utrecht,
Doorn in 1832. Grondgebruik en eigendom, Laren 1998.
Werkgroep kadastrale atlas provincie Utrecht,
Zeist in 1832. Grondgebruik en eigendom, 2 dln. Laren 1996.
Wijck, H.W.M. van der,
De Nederlandse Buitenplaats. Aspecten van Ontwikkeling, Bescherming en Herstel, Alphen aan den Rijn 1982.
Zijlstra, B.,
Nederlandse tuinarchitectuur tussen 1850 en 1940, 2 dln. Amsterdam 1986 en 1987.
Zijlstra, B.,
Nederlandse tuinarchitectuur 1850-1940, Zutphen, 1991.
Zimberlin, C.W.,
Koepel van Stoop, Woudenberg 1977 (uitg. auteur).

Registers

Bij de alfabetische rangschikking van de namen van personen en plaatsen geldt de ij voor een i gevolgd door een j. De nummers verwijzen naar de pagina's. De *cursieve cijfers* verwijzen naar de nummers onder de afbeeldingen.

Register van persoonsnamen

Ablaing van Giessenburg, baron d' 50
Aldenburg Bentinck, G.G.J.C graaf van 207, 208, 265
Amblé, Jean Maurice d' 50
Amerongen, Hendrik en Diederik Borre van 61
Asch van Wijck, L.H.J.M. van 141
Augustus, keizer 18
Beaufort van Duivendijke, J.F. de 247
Beaufort, dochter De 269
Beaufort, familie De 53
Beaufort, J.W. de 158
Bennekom, heer van 50
Berck, Jacob van 99, 239
Bern, F.N. van 50
Blom, O.P.N. 218
Blooker, J. 30, 267, 312
Boetzelaer, C.W.T., baron van 316, 317
Boetzelaer, jkvr W.E.C. van 115
Bois, J.A. du 127
Boissevain, A.A.H. 138, 307, 310
Boodt, Cornelis de, heer van Cadzand, Giessenburg en Giessen Nieuwkerk 97, 231
Bourgondië, bisschop David van 44
Brandenburg, keurvorst van 86, 87
Capelle, G.A.G.Ph. van der 276
Centen, Sophia 98
Clotterbooke Patijn van Kloetinge, C.J. 159
Clotterbooke Patijn, E.A. 159
Dam, H.G. van 51, 263
Droste, Coenraat, 234, 235
Drusus 18
Eeghen, Chr. J. van, 137
Eeghen, S.P. van 137
Falck, George Tamo 96, 101
Floris IV, graaf van Holland 44
Floris V, graaf van Holland 61
Frederik Hendrik, stadhouder 68, 75, 166, 224
Geer, E. Lintelo de 147, 213
Gimborn, Max von 41
Godefridus van Rhenen, bisschop 64
Godin de Beaufort, K.A. 204, 244
Hannover, keurvorsten van 85
Heus, Hendrik de 121

Hove-Godin, W.E. ten 187
Huydecoper van Maarsseveen, Jan Elias 40, 116, 126, 197-199, 217, 236, 292
Huydecoper, J.L.R.A. 126, 130, 131
Huydecoper, W.K. 131
Karel V 23
Knobelsdorff, baron von 50
Labouchere, Charles Bernard 198
Laer, Renatus van 99, 115
Linsen, Rente 154
Loon, H.M.J. van 140, 259, 313
Loon, Jan Willem van 276
Luden, Anthony 276
Luden, J.A.W. 149, 215
Maarten Maartensz. *zie onder* Poorten Schwartz, J.M.W. van
Marez, Samuel de 38, 80
Marie Antoinette 321
Marmont, A.F.L.V. de 25, 43, 50
Marwijk Kooij, J.H. van 146
Metelenkamp, A.H. 137
Mollem, David van 235
Munter, Gerard 119
Napoleon 24, 25
Nassau, Lodewijk Adriaan van 98
Nassau-Odijk, Willem Adriaan van 37, 38, 73, 90, 93, 95, 173, 175, 197, 234
Nassau-Odijk, Willem Adriaan, graaf van 98
Nassau-Zuylestein, Frederik van 225
Nassau-Zuylestein, Henriëtte van, tweede gravin van Athlone 171
Nassau-Zuylestein, Willem van 37, 75, 176, 224, 225
Neervoort van de Poll, J.R.H. 318
Nellesteyn, C.J. van 50, 107
Notten, U.H. van 158
Oosthuyse, P.J. van 24, 50, 243, 249
Otto III, bisschop 44
Palts, Frederik V van de (Winterkoning) 48, 84-85, 166
Pauw van Wieldrecht, M.C.H. ridder 202
Pauw van Wieldrecht-Voombergh 203
Pesters, W.N. 237
Pleines, Christoph 29, 46
Poorten Schwartz, J.M.W. van der 34, 147, 212
Post, Elisabeth Maria 14
Reede, Godard Adriaan van 85-87, 170
Roijaards van den Ham, Willem Jan 143
Romondt, O. van 280
Royen, Justina Clara van 99
Rutgers van Rozenburg, A.E.W. 30
Ruysch, jhr Pieter 142
Schade, Jaspar 101
Schellinger, Cornelis 98, 177, 234
Sleen, Steven van 69
Smeth, Pieter de 119, 276
Stoop, J.B. 263, 292-293
Stuers, Victor de 208
Swellengrebel, H. 270
Taets van Amerongen, M.I.A. barones 126-127

Turnor, Margaretha 85-87, 170, 171
Tuyll van Serooskerken, Willem René van 118
Veldhuizen 331
Verbeek, Hendrik 38, 99, 236
Voombergh, A. 123, 189, 202, 280-282
Voombergh, Henrietta Maria Jacoba 198
Walkart, Marianne Henriëtte 316
Waller, W. 332
Wendelaar, familie 160
Wetstein Pfister, F.J.H. de 331-332
Willem Frederik Hendrik (Hendrik de Zeevaarder), prins 138, 307
Willem III, koning 137
Willem III, koning-stadhouder 90, 175, 176, 217, 234
Willink, familie 321
Zinzendorf en Pottendorf, Maria Agnes, burggravin van Dohna, gravin von 99
Zinzendorf, Nicolaus Ludwig, graaf von 98, 99, 177, 197

Register van kunstenaars en ambachtslieden

Architecten en bouwkundigen

Bassen, Bartholomeus van 84
Bazel, K.P.C. de 324
Ber(c)kman, J. (Jacob) 107
Berden, J.W.H. 150, *174*
Berghoef, J.F. 37
Brink Evers, J. 207-208
Brink, H.J. van den 113, 129, 139
Campen, Jacob van 73
Clerq, S. de 160, 324, 326-328
Cooten, W. van 128
Cuypers, Ed. 324
Cuypers, Jos 208
Cuypers, P.J.H. 172, 208
Eberson, L.H. (Lucas Hermanus) 113, 137, 138
Embden, F.C.E. van 112, 280
Embden, S.J. van 37
Eschauzier, F. 37
Fukkink 147
Gildemeester, D.J. 124
Granpré Molière, M.J. 35
Haar, J.B. van der 35, 142, 332
Hanrath, J.W. 101, 148, 158, 212, 319, 324
Hanrath, J.W. en J.D. 148, 154-156, 158
Hart, Abraham van der 96, 104, 105-107, 182, *95*
Hoogevest, G. van 32
Kamperman, A.G. 138
Keyser, Hendrick de 264
Lagerweij, G. 147
Landré, J.N. (Jean Nicolas) 140, 189, 253, 258
Landré, W.J.N. 189, 258
Liempd, Chr. van 150-151

Lip, Jan van der 205
Lunteren, I.H.J. *zie onder* Tuin- en landschapsarchitecten

Lunteren, S.A. (Samuel Adriaan) van 113, 128, 130, 137, 143, 189, 200, 201, 202, 270, 299, *143, 277*
Malhortie, M. de 118, 119, *116*
Marot, Daniël 95, 173-176, 197, 198, 217, 235
Meijerink, H.J. 149
Nieukerken, J.J. van 195
Poggenbeek, F.W.M. 29
Post, Pieter 73
Posthumus Meyjes, C.B. 137, 148, 160-161, 189, 205, 212, 321
Pothoven Azn. J. 263, 264
Pothoven, H.A. 33, 34
Pothoven, J. 33
Pouderoyen, C. 35-36, 37, *18*
Riedtvelt, Cornelis 87, 88
Roman, Jacob 95, 217, 234, 235
Rouville de Meux, A.M. de 157
Salm G.Bzn., Abraham 146, 182, 193
Schaar, H. van der 33
Schinkel, 253
Schut, Henderick Geurtsz. 87, 88
Schütz, L.W.R. 198
Smidt, Mathias 87
Staal en Haalmeijer 140
Straaten, Johannes van 112, 123
Stuivinga, J. (Jan) 115, 148, 161, 213, *195*
Stuyt, J. (Jan) 161-162, 213, 331
Tollus, Adrianus 24
Vredeman de Vries 84
Wentink, E.G. 140, 142
Wentink, J.C. 110, 142, 148, 188, 331
Wolf, L.A.H. de 214
Ziesenis, B.H.W. (Barthold Willem Hendrik) 96, 105-110, 121, 183-184, 187, 257, *99, 100, 237, 244, 245*

Beeldhouwers en stucwerkers

Baurscheidt de Oude, Jan Pieter van 257
Clodion, C.M. 331
Jongh, P.J. de 315, *444*
Van den Bossche en Crevels 322
Xavery, A. 235

Cartografen en landmeters

Broekhuysen, Justus van 97, 141, 230, 231, 286, *21, 326, 328, 408*
Cooten, H. van 236, *334*

Deventer, Jacob van *10*
Diepenem, Jan van *329*
Forsell, C. *347*
Huguenin, P. *335*
Roy, Bernard de 41, 42, 43, 48, 49, 97, 101, 227, *317, 324*
Tuyl, D.S. van *456*
Vesters, J. 276

Glazeniers

Schouten, Jan L. 206

Schilders, tekenaars en graveurs

Beijer, Jan de 66, 72, 80, 81, 96, 97, 142, *9, 46, 50, 60, 80*
Bosch, Johannes de, 235, *331, 332, 333*
Everdingen, Alard van 80, *57*
Haen, Abraham de 96, *79*
Houtman, J.P. 113
Klaver, T. 217
Kruseman, Cornelis, 197, 217
Lairesse, Gerard de 175, 217
Liender, gebroeders Van 96
Liender, Paulus van 80, 81, 141, *58, 162*
Lutgers, P.J. 101, 111, 113-114, 120, 129, 134, 143, 256, 262, 263, 271-272, 274, 283, 290, 294, 302, *22, 87, 106, 108, 122, 124, 125, 131, 138, 139, 145, 151, 152, 166, 169, 185, 393, 396, 399, 401, 409, 420, 422, 429, 431*
Mourot, M. 99, 113-114, 123, 129, 222, 245, 250, 256, 263, 271, 287, *82, 91, 104, 109, 112, 119, 120, 123, 134, 136, 343, 368, 385, 391, 392, 395, 413, 417*
Nijmegen, Willem van 170-171
Numan, H. (Hermannus) 101, 266, 311, 312, *382*
Pronk, Cornelis 80, 81, 96, 97, 141, 142, *56, 59*
Roghman, Roelant 72, 74, 80, 97, 164, 166, 222, 223, *40, 42, 47, 49, 64*
Schutter, T.C. 5
Serrurier, L.P. 96, 97, *165, 197*
Springer, Cornelis 317
Stoopendaal, Daniël 74, 176, 225, 234, *321, 322, 323, 329, 360*
Terwesten, Augustinus 175, 217
Verryk & Zoon, A. 101, 239, *83, 84, 85, 336, 337, 338, 339, 340*
Wit, Jacob de 217, 219

Tuin- en landschapsarchitecten

André, E.F. 317, 321
Armauer, M.F. 241, *341*

Bleeker, G. 41
Breitensteyn, C.G. 242
Copijn & Zn. Firma H. 271, 316
Copijn & Zn. Firma J. 271
Copijn, Gebroeders 271
Copijn, H. (Hendrik) 26, 30, 40, 267, 271, 304, 307, 311, 312, 313, 315, 316, 317, 320, *11, 439, 442*
Copijn, J. (Jan) 40, 136, 137, 138, 271, 303, 304, 307
Copijn, L.W. 271
Copijn, P.G. (Pieter Gerard) 271
Lunteren, D. (Dirk) van 270
Lunteren, H. (Hendrik) van 128, 250, 270, 276, 280, 295
Lunteren, I(saak) H.J. van 143, 145, 205, 271, 302, *428*
Lunteren, S.A. van *zie onder* Architecten en bouwkundigen
Meeuwenberg, D. 28
Michaël, J.G (Johann Georg) 269, 272-275
Mollet, A. (André) 224
Nes, K.C. van 27
Noordt & Zn., P. van 323-324
Poortman, H.A.C. (Hugo) 27, 228, 294, 317, 321-322, 323
Schulz, R.M.A.O. (Otto) 31, 297, 320, *450*
Springer, L.A. (Leonard Anthony) 292, 315, 317, 318-319, 320
Tersteeg, D.F. (Dirk Frederik) 158, 160, 307, 310, 311, 324, 325, 328, 332, *438*
Wattez, D. (Dirk) 324
Wattez, F.C.C. (Constant) 324
Wattez, P.H. (Pieter Hermannus) 161, 324, 328, 331
Zocher, J.D. (Jan David) jr. 113, 125, 145, 243, 263, 264, 270, 274-275, 280, 283, 290, 292-293, 294, 319, 321, *419*
Zocher, J.D. (Johann David) sr. 242, 269, 274-275, 283, 286
Zocher, K.G. (Karel George) 127, 270, 292, 298, *426*
Zocher, L.P. (Louis Paul) 270, 294

Topografisch register

Aardenburg *zie onder* Doorn *Buitenplaatsen* Aardenburg
Achterberg 15, 21, 22, 24, 51
    Stuivenes 64, 68-69, *41*

Afsluitdijk 44
Amerongen 13, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 34, 44, 45, 46, 47, 55, 73, 76
    St. Andrieskerk 21, 207
    sigarenfabriek 34
    tabakswaag 34

Buitenplaatsen
    kasteel Amerongen, 37, 49, 55, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 67-68, 85-90, 93, 93, 165, 167-172, 176, 207-208, 220, 223, 227-228, 251, 257-258, 261, 262, 317, 321, *35, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 324, 325, 370, 371*

Lievendaal 62, 64, 66
Natewisch 55

Straten
Drostestraat 227
Hof 21
Rijksstraatweg 220

Alkmaar 25
Amerongse Berg 13, 228, *5, 26*
Amersfoort 13, 14, 15, 17, 22, 25, 29, 34, 35, 37, 38, 43, 44, 45, 46, 53, 55, 101, 119, 220, 236, 275, 311
Amersfoortse Berg 220, 315
Amsterdam 25, 45, 59, 110, 180, 317, 324
Beurs 264
Singel 460 217

Apeldoorn, Het Loo, 93, 95, 176
Arenberg *zie onder* Bilt, De *Buitenplaatsen* Arenberg
Arendsburg *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Arendsburg
Arnhem 25, 34, 35, 45, 46, 54, 57, 59, 66
Austerlitz 16, 25, 50, 53, 292
koepel van Stoop 263, 293, *377*
piramide 25, 263, 293, 331

Straten
Oude Postweg *25*

Baarn 13, 14, 29, 43, 46
De Hooge Vuursche 324
Prins Hendrikpark 307

Bartimeus *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Bartimeus
Beek en Royen *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Beek en Royen
Beeklust *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Beeklust
Beerschoten Willinkshof *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* Beerschoten Willinkshof
Beerschoten *zie onder* Bilt, De *Buitenplaatsen* Beerschoten
Berbice 282
Berghuisje *zie onder* Maarn *Buitenplaatsen* Berghuisje
Berkenhove *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Berkenhove

Berne 62, 165
Betuwe 37
Beukbergen *zie onder* Huis ter Heide *Buitenplaatsen* Beukbergen
Beukenhorst *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* Beukenhorst
Beukenrode *zie onder* Doorn *Buitenplaatsen* Beukenrode
Bijdorp *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* Bijdorp
Bilt, De 15, 17, 18, 19, 20, 22, 24, 30-32, 42, 45, 52, 54, 55, 59, 73, 119, 221, 276, 311, *7, 315*
herberg 22
kapel 22
KNMI 31, 121, *15*
Oostbroek (buitenplaats) *zie onder* Buitenplaatsen
Oostbroek (klooster) 73, 116, 121, 142, 220
Oostbroek (ontginning) 20, 42
Vrouwenklooster 73, 121, 145, 220

Buitenplaatsen
Arenberg 31, 41, 263, *35*
Beerschoten 39, 54, 73, 79, 121, 140, 145-146, 195, 220, 239, 240, 249, 261, 286-290, *35, 169, 170, 412, 413, 414, 415, 416*
Van Boetzelaerpark 263, 317
Den Eyck 39, 119, 276
Houdringe 39, 62, 73, 96, 103-104, 110, 120, 121, 182, 193, 215, 220, 223, 239, 241, 249, 265, 283-286, 317, *35, 90, 91, 92, 93, 231, 232, 262, 408, 409, 410, 411*
Jagtlust 31, 41, 73, 220, 35
't Klooster of Colenberg 31, 73, 121, *35, 119*
Oostbroek 73, 78, 96, 114, 121, 140, 142-145, 193-194, 204-205, 206, 207, 220, 239, 241, 249, 257, 302, *35, 165, 166, 167, 168, 258, 263, 286, 287, 288, 289, 341, 428*
Sandwijck 62, 96, 103, 110, 114, 115, 121, 148, 177, 216, 220, 243, 249, 250, 252, 257, 262, 263, 265, 270, 271, 295-297, 316, *35, 89, 110, 356, 380, 381, 391, 422, 423, 424, 425*
Sluishoef 60, 65, 116, 121-122, 190, 199, 257, 297, *35, 120, 121, 359*
Tameroord 73, 121
Vollenhoven 39, 52, 55, 63, 73, 110, 116-121, 195, 199, 219, 220, 249, 251, 253, 257, 260, 261, 270, 271, 276, *35, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 266, 314, 350, 351, 357, 363, 366, 367, 369, 399, 400*

Straten en buurten
Blauwkapelsedijk 20, 22
Burg. De Withstraat 20, 22
Dorpsstraat 20, 22, 220
Groenekanseweg 20
Hessenweg 31, 32
Hobbemalaan 43
Hoofddijk 20
Kloosterpark 31
Looidijk 20

Maartensdijkseweg 20
Nieuwstraat 31
Overbosch 31
Panweg 43
Parklaan 31
Patrijzenlaan 31
Steenweg 16, 22, 42, 43
Tuindorp 31, 32
Utrechtseweg 220

Bilthoven 13, 15, 25, 30, 54
Straten en buurten
Drakenstein 31
Oosterpark 31
Park Ensah 31
Ridderoordspark 31
Soestdijkseweg 31, 43
Vogelzang 31

Biltse Duinen 15, 31
Biltse Grift 44, 121
Binnenduinen 15
Bisschop Davidsgrift 17, 44
Blanda *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Blanda
Blikkenburg *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Blikkenburg
Blikkenburgervaart 44
Bloemenheuvel *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* Bloemenheuvel
Bloemenheuvel *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Bloemenheuvel
Blookerpark *zie onder* Huis ter Heide *Buitenplaatsen* Blookerpark
Bornia *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* Bornia
Bosch en Duin 25, 29, 30
Straten en buurten
Duinweg 30

Boschoord *zie onder* Doorn *Buitenplaatsen* Boschoord
Boskoop 323
Bosscherveld *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* Bosscherveld
Bouwlust *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* Bouwlust
Breda 25
kasteel 95

De Breul *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* De Breul
De Brink *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* De Brink
Broekhuizen *zie onder* Leersum *Buitenplaatsen* Broekhuizen
Bunnik 238
Buren 224
Bussum 324
Catharina *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* Catharina
Cattenbroek *zie onder* Kattenbroek
Darthuizen 17, 21, 24, 50, *24*
Darthuizen (buitenplaats) *zie onder* Leersum *Buitenplaatsen*
Darthuizen kapel 22
rechthuis 22

Darthuizerberg *zie onder* Leersum *Buitenplaatsen* Darthuizerberg
Darthuizerpoort 13, 15, 18
Delft 25
Den Dolder 13, 14, 15, 25, 29-30, 46
kerk 29
postkantoor 29
Willem Arntz Hoeve 29-30, *14*
zeepfabriek De Duif 26, 29

Buitenplaatsen
Ewijckshoeve 59, 67, 110, 112, 116, 124, 190, 193, 199, 212, 218, 262, 271, 307, *35, 125, 126, 313, 436, 438*
Prins Hendriksoord 76, 113, 261, 271, 307-311, 324, 325, *35, 158, 437, 438, 454, 455*
Vijverhof 311

Straten
Directielaan 29
Hertenlaan 29
Pleineslaan 29

Dennenburg *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* Dennenburg
Dieren, Huis te 95
Dijnselburg *zie onder* Huis ter Heide *Buitenplaatsen* Dijnselburg
Doorn 13, 15, 17, 18, 19, 21, 22, 24, 25, 33-34, 42, 43, 45, 46, 48, 49, 52, 53, 55, 110, 220, 221, 222, 249, *17*
Herv. Kerk 34

Buitenplaatsen
Aardenburg 40, 75, 113, 130, 137-138, 148, 189-190, 192, 194, 195, 205-207, 212, 249, 257, 271, 272, 303, 304, 307, 332, *35, 155, 156, 157, 256, 264, 265, 290, 291, 292, 293, 431, 432, 433, 434, 435*
Arboretum 41
Beukenrode (Nieuw Sterkenburg) 76, 113, 129, 139-140, 212, 255, 264, 265, 312-313, *35, 159, 379, 441, 446, 447, 448*
Boschoord 235
Huis Doorn 33, 39, 55, 57, 62, 64, 66-67, 72, 73, 96, 97, 105-107, 116, 164, 182-187, 190, 239, 241, 243, 245, 252, 261, 262, 263, 278, 317, 322-324, *35, 40, 48, 80, 94, 95, 96, 97, 98, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 343, 344, 345, 346, 374, 393, 453*
Doornveld 130, 313, *35*
La Forêt 261, 315
Der Hirtler 43
Hydepark of Heidepark 39, 40, 46, 111, 129, 140-141, 189, 193, 249, 250, 253, 257, 258, 259-260, 261, 271, 304, 313-315, 317, 332, *35, 136, 160, 161, 260, 261, 355, 364, 442, 443*
IJskelderpark 40
Moersbergen 34, 39, 50, 55, 57, 62, 64, 69-72, 96, 97, 113, 114, 116, 127, 128-129, 139, 149-150, 164, 215, 220, 223, 230-231, 239, 249, 262, 277-278, *35, 42, 43 44, 45, 46, 56, 133, 173, 174, 175, 326, 327, 401, 402, 403*
Nieuw Sterkenburg *zie onder* Beukenrode

Nieuweweg *35*
Oudeweg 34, 67, 112, *35*
Ruiterberg 148, 261, 283, 324, 331, *35*
Schoonoord 55, 75, 96, 112, 130, 136-137, 249, 270, *35, 151*
Sitio 33, 41
Warandehuis 129, 139, 312, *134*
Zonheuvel 80, 147, 193, 212-213, *35*

Straten en buurten
Acacialaan 33
Achterweg 241
Amersfoortseweg 33, 43
Arnhemse Bovenweg 313
Bosrand 33
Broekweg 261
Dorpsstraat 33, 34, 220
Driebergsestraatweg 220, 313
Gezichtslaan 245, 324
Kaaplaan 245
Kampweg 33, 43
Leersumsestraatweg 220
Molenweg 245
Palmstad 33, 34
Sparrenlaan 33

Van der Leelaan 245, 252
Vossenbos 33
Vossenlaan 33

Doornveld *zie onder* Doorn *Buitenplaatsen* Doornveld
Dresden 86, 90, 170
Driebergen-Rijsenburg 13, 15, 17, 19, 21, 22, 24, 25, 32-33, 42, 45, 46, 47, 52, 53, 55, 220, 222, 228, 247, 249
gemeentehuis 33
Herv. Kerk 240
Station 45, 25

Buitenplaatsen en villa's
Beerschoten Willinkshof 148, 272, 294, 315, 317, 321-322, *35, 451, 452*
Beukenhorst 32, *35*
Beukenstein (Pietersberg) 80, 140, 317, 318-319, *35*
Bloemenheuvel 32, 71, 116, *35*
Bijdorp 32, 111, 116, *35*
Bornia 52, 75, 331, *35*
Bosscherveld 32
Bouwlust 32
Broekbergen (Arca Pacis) 50, 55, 61, 96, *35*
Catharina 32
Dennenburg 39, 44, 49, 50, 52, 55, 79, 96, 147, 148, 177, 211-212, 240, 242, 243, 251, *35, 172, 342, 352*
Drieburg 140, *35*
Eikenhoven 32
Groot Seminarie 32, 129, *35*
Heidestein 15, 46, 261, 331-332, *35, 463, 464*
Hoogerweerd 32
De Horst 32, 68, *35*
Klein Hoeve 32
Kraaybeek 33, 41, *35*
Laanwijck 49
Lindenhorst 32, 75, 113, 130, 137, *35, 152, 153, 154*
Mariënburg 73, *35*
Nijendal 32
Overhorst 32
De Put 32
Reehorst 32, 148, 161, *35*
Sparrendaal 24, 32, 39, 40, 44, 50, 55, 60, 96, 99-101, 102-103, 114, 122-123, 153, 173, 177-182, 215, 216, 239-240, 243, 249, 256, 259, 265, 294, *35, 83, 84, 85, 86, 109, 182, 183, 184, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 305, 306, 336, 337, 338, 339, 340, 365*
Sterrebos 32, 33
Veldzigt 32, 68, 130, *35*
Welgelegen 111, 129, 272, *22, 35*
De Wildbaan 32, 112, 113, 130, 240, 249, 272, 294, *35, 254, 255, 421*

Straten en buurten
De Beaufortlaan 33
Bosstraat 32
Burgemeesterlaan 32
Diederichslaan 32
Engweg 32
Dr. Hermansstraat 32
Hoofdstraat 32, 220
Lindelaan 32, 33
Loolaan 32
Meenkselaan 32, 33
Melvil van Carnebeeklaan 33
Nassaulaan 33
Oranjelaan 32, 33
Parklaan 33
Rozenstraat 32
Secretarislaan 32
Sparrenlaan 318
Sportlaan 32
Traay 32, 49
Utrechtsestraatweg 32
Van Heemstrastraat 32
Van der Muelenstraat 32
Van Vollenhovenpark 32
Van Wassenaarlaan 32
Wethouderslaan 32
Willem van Abcoudelaan 33
Willem van Gaesbeeklaan 33

Driebergerbroek 20
Drieburg *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* Drieburg
Duitsland 54, 269
Eem 17, 44
Eemland 13
Eikenhoven *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* Eikenhoven
Elst 15, 17, 18, 19, 22, 24, 25, 34, 46, 47, 48, 49, *6*
Straten
Franseweg 34
Rijksstraatweg 34

Elsterberg 13
Emminkhuizerberg 45
Ewijckshoeve *zie onder* Den Dolder *Buitenplaatsen* Ewijckshoeve
Den Eyck *zie onder* Bilt, De *Buitenplaatsen* Den Eyck
La Forêt *zie onder* Doorn *Buitenplaatsen* La Forêt
Gelderland (Gelre) 44, 61, 62
Gelderse Vallei 13, 16, 44, 47, 328
Ginkel, de 15, 20, 21, 22
Ginkelduin 15
Gooi, het 13, 14, 18
's-Gravenhage
Huis aan de Boschkant 217

Grebbe (gehucht) 22, 9
Grebbeberg 13, 35, 44, 48, 64, 261
Grebbedijk 17, 44, 45
Grebbelinie 17
Grebbesluis 17, 44
Groenekan 271
Groningen
    stadhuis 107

Groot Seminarie *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* Groot Seminarie
Haar, de 15, 22, 37, 46
Haarlem 25, 269, 270, 317
Harderwijk 101
Heidepark *zie onder* Doorn *Buitenplaatsen* Hydepark
Heidestein *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* Heidestein
Heimenberg 18
Heimerstein *zie onder* Rhenen *Buitenplaatsen* Heimerstein
Heuvelse Steeg 46
Der Hirtler *zie onder* Doorn *Buitenplaatsen* Der Hirtler
Holland 61
Honselaarsdijk 224
Hoog Beek en Royen *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Hoog Beek en Royen
Hoogerweerd *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* Hoogerweerd
Hoogstraat *zie onder* Leersum *Buitenplaatsen* Hoogstraat
De Hoogt *zie onder* Maarn *Buitenplaatsen* De Hoogt
De Horst *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* De Horst
Horst, kasteel De of Ter *zie onder* Rhenen *Buitenplaatsen* Horst
Houdringe *zie onder* Bilt, De *Buitenplaatsen* Houdringe
Houten 37
De Hugt *zie onder* Rhenen *Buitenplaatsen* De Hugt
Huis Doorn *zie onder* Doorn *Buitenplaatsen* Huis Doorn
Huis te Maarn *zie onder* Maarn *Buitenplaatsen* Huis te Maarn
Huis ter Heide 25, 29, 30, 46
    Herv. Kerk 30

Buitenplaatsen
    Beukbergen *35*
    Blookerpark *zie onder* Overplaats Zandbergen
    Dijnselburg 140, 249, *35*
    Overplaats Zandbergen 30, 249, 266, 271, 311-312, 316, *382, 383, 384, 439*
    Rodichem 30
    Ter Wege 148, 158, 317, 319-320, *35, 192*
    Zandbergen 30, 39, 61, 96, 101-103, 111, 148, 177, 195, 212, 241-242, 258-259, 261, 304, 311-312, 332, *35, 87, 88, 440*

Straten en buurten
    Amersfoortseweg 30, *30*
    Blookerpark 30
    Dolderseweg 30
    Potterlaan 30
    Rembrandtlaan 30
    Ruysdaellaan 30

Hydepark *zie onder* Doorn *Buitenplaatsen* Hydepark
Jagtlust *zie onder* Bilt, De *Buitenplaatsen* Jagtlust
Kaapse Bossen 48
Kattenbroek (Cattenbroek) 20, 238
Kennemerland 61
Kerckebosch *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Kerckebosch
Kersbergen *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Kersbergen
Kesteren 35, 37, 46
Keulen 18, 42, 45
Kleef 170
Klein Hoeve *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* Klein Hoeve
Klein Schoonoord *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Klein Schoonoord
't Klooster of Colenberg *zie onder* Bilt, De *Buitenplaatsen* 't Klooster
Koningspaleis *zie onder* Rhenen *Buitenplaatsen* Koningspaleis
Kraaybeek *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* Kraaybeek
Kromme Eem 44
Kromme Rijn 17, 18, 20, 44, 238
Kromme Rijngebied 13
Laanwijck *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* Laanwijck
Laar 19

Langbroek 20
Langbroekerwetering 17, 24, 32, 44
Leersum 13, 15, 17, 18, 19, 21, 22, 24, 25, 34, 41, 46, 51, 53, 55, 231
boerderij Schevichoven 68
tombe van Nellesteyn 113, 267-269, 275, *385, 386, 387, 388, 394*
Uilentoren 264, 265, *378*

Buitenplaatsen
Lombok 46, 51, 263, 264, *376*
Broekhuizen 50, 55, 63, 73, 96, 105, 107-110, 116, 120-121, 187-188, 190, 192, 239, 257, 269, 272-275, 317, 322, *35, 99, 100, 101, 102, 103, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 259, 361, 362, 394, 395, 396, 397, 398*
Darthuizen 317, *35*
Darthuizerberg *35*
Hoogstraat *35*
Nieuw Broekhuizen (Dartheide) 116, *35*
Oud-Broekhuizen 64
Vredenoord 116
Wayestein 63
Zuylestein 37, 49, 55, 58, 60, 62, 64, 68, 72, 74, 75-78, 147, 164, 165, 166, 176, 220, 223, 224-226, 227, 230, 252, 253-254, 257, 317, *35, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 202, 204, 220, 319, 320, 321, 322, 323, 354, 358, 360*

Straten
Middelweg 34
Nieuwe Steeg 34
Rijksstraatweg (Utrechtseweg) 34, 220, 225
Scherpenzeelseweg 34

Leersummerveld 18
Leersumse Berg 225
Lenteleven *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Lenteleven
Levendaal (Laar) *zie onder* Rhenen *Buitenplaatsen* Levendaal
Leusden 43, 53
Leusderbroek 53
Limburg 212
Lindenhorst *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* Lindenhorst
Lombok *zie onder* Leersum *Buitenplaatsen* Lombok
Lommerlust *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Lommerlust
Maarn 13, 16, 17, 18, 20, 22, 34-35, 45, 48, 53, 55
Herv. Kerk 34
raadhuis 34

Buitenplaatsen
Berghuisje 129, 148, 263, 293, *35, 135*
De Hoogt 59, 81, 148, 158, 324, *35*
Huis te Maarn 41, 85, 161-163, 195, 212, 213-214, 250, 261, 283, 324, 328-331, *35, 199, 200, 201, 300, 301, 302, 303, 353, 460, 461, 462*

Stameren 81, 148, 160-161, 195, 212, 331, *35, 198*
't Stort 81, 158, *35*

Straten en buurten
Kapelweg 34
Maarnse Grindweg 328
Raadhuisplein 34
Tuindorp 34

Maarnse berg 160, 263
Maarsbergen 16, 22, 35, 45, 47, 48
Anderstein 35, 59, 85, 148, 161, 195, 212, 213
Herv. Kerk 35
kasteel Maarsbergen 38, 55, 58, 60, 62, 64, 72, 73, 90, 114, 116, 127-128, 149, 150-151, 165-166, 204, 215, 220, 223, 231, 239, 243-244, 257, 258, *21, 35, 47, 57, 58, 59, 60, 61, 131, 176, 177, 203, 328*
station 35

Straten
Haarweg 35
Woudenbergseweg 35, 43

Maarssen
Goudestein 102

Manege 228
Ma Retraite *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Ma Retraite
Mariënburg *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* Mariënburg
Middelburg 212
Middenhoeve *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Middenhoeve
Moersbergen *zie onder* Doorn *Buitenplaatsen* Moersbergen
Molenbosch *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Molenbosch
Montfoort 64
Muiderslot 150
Naarden 324
Napoleon 25
Nieuw Beerschoten *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Nieuw Beerschoten
Nieuw Broekhuizen *zie onder* Leersum *Buitenplaatsen* Nieuw Broekhuizen
Nieuw Sterkenburg *zie onder* Doorn *Buitenplaatsen* Nieuw Sterkenburg
Nieuweroord *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Nieuweroord
Nieuweweg *zie onder* Doorn *Buitenplaatsen* Nieuweweg
Nijendal *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* Nijendal
Nijenheim *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Nijenheim
Noorder-Lekdijk 44
Noordhout 34
Oirschot *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Oirschot
Oost Friesland 101
Oostbroek *zie onder* Bilt, De *Buitenplaatsen* Oostbroek
Oostveen 20
Oud Leusden 18
Oud-Broekhuizen *zie onder* Leersum *Buitenplaatsen* Oud-Broekhuizen
Oudeweg *zie onder* Doorn *Buitenplaatsen* Oudeweg
Overberg 37, 46

Overhorst *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* Overhorst
Overplaats Zandbergen *zie onder* Huis ter Heide *Buitenplaatsen* Overplaats Zandbergen
Paasheuvel 160, 326
Parijs 317
Pavia *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Pavia
Pijnenburgergrift 124, 307
Potsdam 252
Prattenburg *zie onder* Rhenen *Buitenplaatsen* Prattenburg
Prins Hendriksoord *zie onder* Den Dolder *Buitenplaatsen* Prins Hendriksoord
De Put *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* de Put
Reehorst *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* Reehorst
Remmerden 17, 18, 19, 21, 24, 46
Remmerstein *zie onder* Rhenen *Buitenplaatsen* Remmerstein
Renswoude 45
Rhenen 13, 14, 15, 17, 18, 19, 21, 22-23, 25, 35-37, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 52, 55, 57, 59, 61, 84, 85, 142, 220, 221, 230, *10, 18*
  Agnietenklooster 68, 84
  chemische fabriek Rhenus 35
  Cunerakerk 23, 36
  Cuneratoren 37, 48
  raadhuis 22
  station 35
  tolgebouw 23
  verdedigingswerken 35, 37, 65

Buitenplaatsen
  Heimerstein 50, 261, *35*
  Horst, kasteel De of Ter 22, 62, 63, 64-66, *35, 38*
  De Hught *35*
  Levendaal (Laar) 65, 66, *35, 39*
  Koningspaleis (Winterpaleis) 57, 73, 84-85, 165, 166-167, 220, 223-224, *35, 62, 63, 205, 317, 318*
  Prattenburg 49, 78, 127, 140, 141-142, 317, 320-321, *35, 162, 163, 164, 450*
  Remmerstein 41, 65, 85, 159-160, 212, 262, 324, 325-328, *35, 196, 197, 456, 457, 458, 459*
  De Tangh 283, 332, *35, 465*
  Winterpaleis *zie onder* Koningspaleis

Straten en buurten
  Achterbergsestraatweg 35
  Bantuinweg 35
  Bergstraat 35
  Burg. Schimmelpenninckstraat 35
  Cuneraweg 42, 321
  Frederik van de Paltzhof 36, 37
  Grebbeweg 35
  Herenstraat 35, 19
  Kastanjelaan 35
  Koningshof 37
  Koningsstraat 22
  Kruisstraat 22
  Molenpad 37

Molenstraat 19
Nieuwe Veenendaalseweg 35
Stationsweg 35
Torenstraat 36
Trambaanweg 35
Utrechtsestraatweg 220
Veenseweg 42
Vreewijk 26, 35

R(h)ijnwij(c)k *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* R(h)ijnwij(c)k
Rijn 18, 22, 37, 44, 223
Rijndijk 44
Rijsenburg (zie ook Driebergen-Rijsenburg) 24, 39, 50, 220, 243, *34*
kasteel 24, 62, *72, 79*
R.K. kerk 24
rechthuis 24

Straten
Emmalaan 32

Florastraat 32
Jan Glaudemanslaan *zie onder* Prins Hendrikpark
Koningin Wilhelminalaan 32
Prins Hendriklaan 32
Prins Hendrikpark 32, *16*
Van Rijckevorselstraat 32
Van Vrijberghestraat 32

Rodenbergsevaart 44
Rodichem *zie onder* Huis ter Heide *Buitenplaatsen* Rodichem
Rotterdam 25
Ruiterberg *zie onder* Doorn *Buitenplaatsen* Ruiterberg
Sandenburg 128
Sandwijck *zie onder* Bilt, De *Buitenplaatsen* Sandwijck
Schaerweijde *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Schaerweijde
Scherpenzeel 128
Schippersvaart 44
Schoonhoven 44
Schoonoord *zie onder* Doorn *Buitenplaatsen* Schoonoord
Schoonoord *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Schoonoord
Sitio *zie onder* Doorn *Buitenplaatsen* Sitio
Slaperdijk 45
Slot of Huys te Zeist *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Slot of Huys te Zeist
Sluishoef *zie onder* Bilt, De *Buitenplaatsen* Sluishoef
Soest 13, 14, 22, 43, 124
Soestdijk 124
Soesterberg 13, 14, 37
Sparreboomsche Berg 14
Sparrendaal *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* Sparrendaal
Sparrenheuvel *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Sparrenheuvel
Stameren *zie onder* Maarn *Buitenplaatsen* Stameren
Stenia *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Stenia
Sterrebos *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* Sterrebos
Stoetwegen 238
Stompert 37
't Stort *zie onder* Maarn *Buitenplaatsen* 't Stort
Tallyho Cottage *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Tallyho Cottage
Tameroord *zie onder* Bilt, De *Buitenplaatsen* Tameroord
Ter Wege *zie onder* Huis ter Heide *Buitenplaatsen* Ter Wege
De Tangh *zie onder* Rhenen *Buitenplaatsen* De Tangh
Treekerduinen 15
Thurgau 269
Twente 324
Utrecht 18, 19, 22, 25, 29, 31, 34, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 55, 57, 59, 61, 62, 64, 101, 110, 121, 220, 221, 230, 238, 240, 270
Dom 25, 48, 49, 213, 250, 275, 276, 286, 290, 297
kasteel Vredenburg 65
verdedigingswerken 121
Janskerkhof 12 217
Servetstraat 270

Valkenheide 15, 16
Valleikanaal 44
Vecht 15, 18, 20, 60, 110, 235
Veelzigt *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Veelzigt
Veenendaal 22, 49
Veldheim *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Veldheim
Veldzigt *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* Veldzigt
Versailles 321
Villa Nuova *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Villa Nuova
Vilvoorde 317
Vlakke Berg 14
Vollenhove (Ov) 64
Vollenhoven *zie onder* Bilt, De *Buitenplaatsen* Vollenhoven
Voorst, Huis de 95
Vredenoord *zie onder* Leersum *Buitenplaatsen* Vredenoord
Vuursche, de 13, 14
Vuursche, Lage 124
Waalwijk 235
't Wafelijzer 49, 225
Walkartpark *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Walkartpark
Wallenburg 50, *27, 28*
Warandehuis *zie onder* Doorn *Buitenplaatsen* Warandehuis
Wayestein *zie onder* Leersum *Buitenplaatsen* Wayestein
Welgelegen *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* Welgelegen
Westerwoud 48
Wijk bij Duurstede 23, 55, 263
Wildbaan *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen* Wildbaan
Woerden 64
Woudenberg 13, 43, 53, 231
Wulperhorst *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen* Wulperhorst
Zandbergen *zie onder* Huis ter Heide *Buitenplaatsen* Zandbergen
Zeist 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26-29, 30, 33, 35, 42, 43, 45, 46, 50, 52, 53, 54, 55, 60, 220, 222, 228, 247, 249, 272, *33, 36, 347, 348*
gasfabriek 26
gemeentehuis 29, 159
Gerofabriek 27
Herv. kerk 21
postkantoor 29
R.K. kerk 27
station 26

Buitenplaatsen
Arendsburg *35*
Bartimeus *zie onder* Beeklust
Beek en Royen 24, 26, 29, 38, 40, 49, 60, 96, 99, 223, 236-237, 239, 271, *35, 82, 334*
Beeklust 72, 113, 114, 130-133, 202, 249, 270-271, 298-299, *35, 107, 138*
Berkenhove 111, *35*
Blanda 76, 130, 193, *35*
Blikkenburg 40, 62, 99, 112, 116, 126, 134, 190, 249, 270, 271, 292, 298, *35, 37, 131, 426*
Bloemenheuvel 114, *35, 108*

De Breul 66, 111, 116, 148, 149, 154-156, 249, 261, 271, 290-292, 317, 319, *35, 185, 186, 187, 188, 417, 418, 449*
De Brink 21, 59, 72, 112, 113, 130-133, 200-201, 202, 203, 249, 270-271, 272, 298-299, *35, 139, 140, 141, 142, 257, 272, 273, 274, 275, 276, 427*
Heerewegen 52, 71, 112, 249, *35, 106*
Hoog Beek en Royen 40, 60, 66, 112, 116, 123-124, 149, 156-158, 189, 202, 237, 249, 265, 271, 280-283, 303, *35, 123, 124, 189, 190, 191, 405, 406, 407*
Kerckebosch 27, 28, 84, 147, 193, 213, *12, 35*
Kersbergen 27, 28, 41, 62, 64, 72, 78, 130, 245, 249, 272, 293-294, *35, 55*
Klein Schoonoord 116, 280
Lenteleven *zie onder* Nieuweroord
Lommerlust 64, 110, 116, 216, *35*
Ma Retraite 27, 78, 80, 114, 130, 146, 195, 216, 249, 263, 293, 318, *35, 171, 373*
Middenhoeve 316, *35*
Molenbosch 28, 60, 71, 112, 113, 116, 124-126, 199-200, 249, 261, 263, 269, 272, 283, 293, *35, 127, 128, 129, 389, 390, 420*
Nieuw Beerschoten 79, 116, *35*
Nieuweroord (Lenteleven) 69, 111, 113, 130, 214, *35, 137, 304*
Nijenheim 59, 72, 130, *35*
Oirschot 113, 130
Pavia 27, 28, 60, 74, 111, 112, 130, 134-137, 190, 192, 193, 202-204, 237, 249, 262, 271, 303, *35, 147, 148, 149, 150, 252, 253, 282, 283, 284, 285, 372, 429, 430*
R(h)ijnwij(c)k 228, 249, 250, *35, 316, 392*
Schaerweijde 21, 74, 111, 130, 249, 271, 294, *35, 368*
Schoonoord 40, 64, 111, 112, 116, 249, 271, 280, *35, 104, 404*
Het Slot of Huys te Zeist 24, 26, 27, 29, 37, 40, 49, 55, 57, 59, 60, 62, 73, 74, 76, 78, 90-95, 96, 98-99, 114, 115-116, 134, 149, 151-152, 165, 173-176, 177, 197-199, 215, 216-218, 220, 234-236, 249, 255, 256, 263, 271, 272, 282, 283, 292, 315, *20, 35, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 81, 111, 178, 179, 180, 181, 217, 218, 219, 267, 268, 269, 270, 271, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 329, 330, 331, 332, 333, 375, 419*
Sparrenheuvel 40, 65, 116, 190, 202, 203, 249, 293, *23, 35, 122*
Stenia 73, *35*
Tallyho Cottage *35*
Veelzigt 247, 265
Veldheim 27, 41, 59, 84, 148, 159, *35, 193, 194, 195*
Villa Nuova 69, 130, 195, 249, 271, *35*
Walkartpark 316, 317, *445*
Wulperhorst 40, 44, 59, 73, 110, 112, 113, 126, 130-134, 189, 201-202, 203, 223, 230, 237, 239, 241, 249-250, 255, 261, 262, 270-271, 283, 292, 317, *35, 143, 144, 145, 146, 277, 278, 279, 280, 281, 335, 349*

Straten en buurten

Achterheuvel 26
Antonlaan 26
Antonpark 26
Aristoteleslaan 27

Bergweg 26
Blikkenburgerlaan 280
Boslaan 26
Boulevard 27
Bovenweg 41-42, 24
Cronjélaan 26

Dorpsstraat 26, 29, 38, 234, 236, 237
Driebergseweg 26, 28, 29, 50, 220, 249, 282, 293
Eerste Dorpsstraat 220
Eerste Hogeweg 247
Emmastraat 26
Gerodorp 25, 27
Gerolaan 27
Griffensteijnseplein 28
Ho(o)ge Dennen 27, 28, *12*
Homeruslaan 27
Hoog Kanje 28
Huydecoperweg 26
Jagersingel 28
Joubert-Kritzingerlaan 26
Julianalaan 28
Julianaplein 28
Kersbergenlaan 28
Kersbergenplein 28, *13*
Kippenlaantje 282, *405*
Koelaan 37, 239
Krakelingweg 38, 50
Kroostweg 21
Krullelaan 49
Laan van Beek en Royen 38, 49, 237, 247, 303
Laantje zonder Eind 38, 237
Lorentzlaan 26, 27, 50
Louise de Colignyplein 28
Lyceumkwartier 26, 27
Nooitgedacht 49
Oranje Nassaulaan 28
Oude Arnhemseweg 26, 27, 29, 237, 282
Parklaan 26
Patijnlaan 28
Patijnpark 25, 27
Pauw van Wieldrechtlaan 26
Platolaan 27
Prins Hendriklaan 26
Het Rond 29, 38, 234
Schaerweijdelaan 28
Siberiëlaan 28
Slotlaan 26, 29, 37, 38, 46, 239
Stationslaan 26
Steynlaan 26, 38
Torenlaan 26
Transvaalpark 26
Tweede Dorpsstraat 38, 220
Tweede Hogeweg 27, 29
Utrechtseweg 21, 26, 29, 220, 247, *29*
Valkenboschlaan 27
Van Reenenweg 27, 28
Van Renesselaan 28

Verlengde Slotlaan 27, 239
Vijverlaan 26
Voorheuvel 26, 27
Waterigeweg 21
Wilhelminalaan 26
Wilhelminapark 26, 315, *11, 444*
Woudenbergseweg 26, 38, 43, 237, 282, 316

Zeisterbos 26, 27, 49, 50, 237, 315
Zeistergrift 28, 44
Zijdebalen 235
Zonheuvel *zie onder* Doorn *Buitenplaatsen* Zonheuvel
Zuiderzee 18, 25
Zuylestein *zie onder* Leersum *Buitenplaatsen* Zuylestein
Zwolle 317

Bronvermelding van de afbeeldingen

Foto's

Collectie Gemeente De Bilt: 408
Collectie Gemeente Rhenen: 18
Collectie Gemeente Zeist: 11, 419, 426
Collectie Stichting Het Utrechts Landschap: 167
Collectie U.B. Leiden: 56
Collectie Zeister Historisch Genootschap Van de Pollstichting: 29, 331, 332, 333, 334, 335, 348, 404
J.O.J. Copijn, Groenekan: 442
Het Utrechtse Archief: 37, 43, 48, 60, 92, 95, 153, 165, 166, 197, 237, 243, 316, 326, 327, 328, 342, 347, 359, 456
Huisarchief Amerongen: 324
KLM: 398, 402
Koninklijk Huisarchief, 's-Gravenhage: 5, 46
Museum Boijmans van Beuningen, Rotterdam, 49
Oudheidkamer Doorn: 260, 261, 345, 346, 443, 453
Provincie Utrecht: 414
Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist:
G.Th. Delemarre, 78, 81, 88, 172, 191, 305, 307, 310, 311, 354, 370
G.J. Dukker: 140, 176, 177
Y. Heins: 352, 452
A. Schollen: 147, 148, 209, 374, 430
A.J. van der Wal: omslagfoto, 23, 41, 55, 66, 67, 68, 70, 72, 76, 77, 83, 84, 85, 89, 93, 103, 105, 107, 110, 113, 114, 117, 118, 126, 127, 128, 130, 141, 143, 145, 146, 154, 156, 158, 159, 162, 170, 171, 179, 181, 183, 184, 192, 193, 194, 199, 201, 206, 207, 208, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 256, 257, 258, 259, 262, 263, 264, 265, 266, 268, 270, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 306, 308, 309, 312, 313, 314, 330, 336, 337, 338, 339, 340, 350, 351, 353, 355, 356, 357, 358, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 369, 372, 373, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 383, 384, 386, 388, 389, 390, 415, 434, 438, 440, 441, 444, 445, 449, 450, 461, 463, 464, 465
repro: 6, 10, 17, 22, 24, 30, 33, 40, 47, 50, 57, 62, 63, 64, 65, 79, 80, 82, 87, 91, 99, 100, 102, 104, 106, 108, 109, 112, 116, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 131, 132, 134, 136, 138, 139, 144, 151, 152, 155, 169, 174, 185, 195, 202, 204, 205, 219, 220, 244, 245, 254, 255, 269, 271, 315, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 329, 343, 344, 360, 368, 382, 385, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 399, 401, 405, 406, 407, 409, 411, 412, 413, 417, 420, 421, 422, 428, 429, 431, 432, 433, 454, 455,
Collectie Steenbergh: 52, 53, 133, 173, 182

onbekend: 19, 38, 39, 54, 97, 98, 111, 135, 160, 161, 178, 180, 187, 189, 190, 233, 234, 235, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 371, 423, 424

Rijksprentenkabinet, Amsterdam: 9, 42, 58, 59
B. Ruitenbeek: 175
Speciale Collecties, Bibliotheek Wageningen R.U.: 196, 341, 439, 446, 447, 457, 458

Tekeningen

Ineke van der Burg: 325, 349, 397, 400, 403, 410, 416, 418, 425, 427, 435, 436, 437, 448, 459, 462
T. van Hees en M. de Widt: 451
A. Reinstra: 4, 7, 8, 90,
A. Viersen: 1, 2, 36, 44, 61, 71, 73, 74, 75, 86, 101, 115, 121, 129, 142, 149, 150, 157, 168, 188, 203, 267, 387 en de meeste plattegronden 1:600
A. Reinstra en A. Viersen: 35, 45
Th.J. Wit: 51, 69, 94, 200 en enige plattegronden 1:600

Afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief, 's Gravenhage
GAB	Gemeentearchief, De Bilt
GAZ	Gemeentearchief, Zeist
HUA	Het Utrechts Archief, Utrecht
KHA	Koninklijk Huisarchief, 's Gravenhage
RDMZ	Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist
RPK	Rijksprentenkabinet, Amsterdam